تصوّف

پنجابی دے صوفی شاعر

پروفیسر سرفراز حسین قاضی

عزیز بک ڈپو ○ چوک اُردو بازار ○ لاہور

میری دھی رانی

ضد کردی اے
پئی ایس کتاب وچ
میرا ناں نہیں آیا
کیوں نہیں آیا؟

ایس لئی

میں ایہہ کتاب
اپنے جگردے ٹوٹے

"ربیعہ نصرت"

دے ناں کرناواں

تاں جے

ایس کتاب توں

(اوہ)

زندگی لئی روشنی لبھے

Marfat.com

Marfat.com

شکریے

ایس کتاب دی ترتیب لئی بہت ساریاں بزرگاں، دوستاں تے برخورداں نے میری مدد کیتی اے تے جے میں اوہناں دا شکریہ ادا نہ کراں گا تے بڑی وڈی ناشکری ہووے گی۔

سب توں پہلاں میں اپنیاں دو شاگرداں دا شکرگزار آں جیہناں نے میرے واسطے بھج دوڑ کرکے بڑی بڑی دُوروں کتاباں کٹھیاں کیتیاں۔ اوہ ہن محمد حنیف تے محمد علی طارق نوجی۔

ایس توں اگے جناب قبلہ دا ایہناں نے ناں لکھن توں سختی نال منع فرمایا اے، ہُن ممنون آں پئی اوہناں میرے لئی عربی تحریراں نوں پڑھیا تے میریاں عربی مشکلاں وچ میری بڑی ای مدد کیتی۔

شکرگزار آں جناب ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دا جیہناں نے اپنا قیمتی ویلا ضائع کرکے میری کتاب لئی وقت کڈھیا تے پیش لفظ لکھیا۔

تے بڑا ای ممنوں آں جناب اقبال صلاح الدین ہوراں تے جناب سید عزیز شاہ بخاری ہوراں دا کہ اوہناں کاغذ دے کال دے زمانے وچ وی کتاب دی اشاعت دا بندوبست کیتا۔

سرفراز حسین قاضی

Marfat.com

Marfat.com

فہرست

۱- پیش لفظ — از جناب ڈاکٹر وحید قریشی۔ ایم۔ اے۔ پی ایچ۔ ڈی لٹ

۲- دیباچہ — ۵

۳- تصوّف دی تعریف تے تاریخ۔

(ا) تصوف کیہہ ہندا اے؟۔ (ب) لفظ صوفی بارے۔ (ج) اسلامی تصوّف بارے نظریئے۔ (د) تصوّف دا اصل ماخذ۔ (ر) اسلامی تصوّف دا ارتقار۔ — ۲۵ - ۸۵

۴- تصوّف دے مسئلے تے اوہناں دا نکھیڑا۔

(ا) توحید۔ (ب) جبر و قدر۔ (ج) ذکر۔ (د) عشق۔ (ہ) عمل۔ (و) سماع۔ (ز) توکل تقویٰ۔ (ح) خوف۔ رجا۔ (ط) علم۔ (ی) مرشد۔ — ۴۷ - ۱۶۴

۵- شیخ العالم حضرت فرید الدین مسعود گنج شکرؒ — ۱۶۵

۶- حضرت مادھو لال حسینؒ — ۱۹۹

۷- حضرت سلطان باہوؒ — ۲۲۳

۸- حضرت بابا بُلھے شاہؒ — ۲۴۷

۹- حضرت علی حیدرؒ — ۲۷۳

۱۰- حضرت ہاشم شاہ انبالویؒ — ۲۸۹

۱۱- حضرت میاں محمد بخشؒ — ۳۰۵

۱۲- حضرت خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹیؒ — ۳۲۳

۱۳- پنجابی دی صوفیانہ شاعری

(ا) شعر تے شاعری کیہہ نیں۔ (ب) تصوّف تے شاعری۔ — ۳۳۷ - ۳۵۳

Marfat.com

پیش لفظ

(ڈاکٹر وحید قریشی۔ ایم۔ اے۔ پی۔ ایچ۔ ڈی۔ ڈی لٹ)

"وارث نراوارث" پڑھن توں بعد مینوں سرفراز حسین مغاضی ہوراں دی تنقیدی حس دا علم ہویا سی تے میں آکھ بیٹھا کہ پنجابی ادب نوں اک چنگا نقاد مل جائے گا۔ ایس ویلے میرے سامنے اوہناں دی کتاب "تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر" اے تے مینوں آکھنا پووے گا کہ اک نقاد توں ودھ سرفراز ہوری اک چنگے بھلے محقق وی نیں۔ کیوں جے ایس کتاب وچ تنقید تے پرکھ دے نال نال پڑچولیاں والا کم وی اوہناں کیتا اے۔

ایہہ کتاب پنجابی دے صوفی شاعراں بارے اک تجزیہ اے۔ ہن تیکر پنجابی دے صوفی شاعراں بارے دو چار کتاباں ای لکھیاں گیاں نیں۔ ڈاکٹر لاجونتی راما کرشن دی "پنجابی صوفی شاعر" دے علاوہ کجھ کتاباں ہور وی نیں جیہناں وچ ٹانویاں ٹانویاں گلاں پنجاب دے صوفی شاعراں بارے لبھدیاں نیں۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی کتاب "مہکدے پھل" ہن تیکر اجیہی کتاب سی جدھے وچ لاجونتی ہوراں دے نقطۂ نظر توں وکھ سوچ دی راہ اختیار کیتی گئی سی۔ لاجونتی ہوراں پنجابی دے صوفی شاعراں نوں ویدانتی سلسلے وچ پان دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ پنجابی دے صوفی شاعراں اُتے بھگتی دی تحریک دا اثر اے تے ویدانتی خیالات دی اوہناں وچ لبھدے نیں، پر ایس توں ایہہ نتیجہ کڈھنا کسے طرح ٹھیک نہیں کہ پنجابی صوفی شاعراں دے صوفیانہ خیالات پورے پورے بھگتی دی تحریک توں لئے گئے نیں۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں نے پنجابی دے صوفی شاعراں نوں مسلمانی روپ وچ ویکھیا اے تے اوہناں دے کلام دا رشتہ تصوف دے اوس روپ نال جوڑن دا چارہ کیتا جیہڑا مسلمان مکاں دے وچ چلدا رہیا۔ جے کر ساڈے صوفی شاعراں نے ایتھوں دے مقامی اثرات نوں لے لیا اے تے بھگتی دی تحریکاں دی

Marfat.com

لئے اوہناں دے کلام وچ لبھ دی اے تے اوس توں ایہہ نتیجہ نہیں کڈھیا جاسکدا کہ ساڈے پنجابی صوفی شاعر اسلام نال کوئی واسطہ نہیں سن رکھدے تے اوہناں دے تصوّف دا مسلمان صوفیاں نال دی کوئی جوڑ تے میل نہیں۔ حقی گل ایہہ وے کہ ویدانتی روایتاں توں اثر لین دے باوجود ساڈے صوفی شاعراں نے تصوّف دی اوس روایت توں بہت سارا کم لیا اے جیہڑی ایران توں چلی تے پاک وہند دے دوجے ادب دی اوس توں متاثر ہوئے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں نے تصوّف دی اسلامی روایت نوں بنیاد بنایا اے۔ اوہ تصوّف بارے لکھن والے ادیباں وچوں پہلے ہن جیہناں پنجابی شاعراں دے صوفیانہ رجحان دا مسلمانی رنگ لبھیا۔ اوہناں دی کتاب نکی جیہی اے تے تصوّف دیاں بنیادی مسئلیاں دا تھوڑا جیہا ذکر کرکے اوہناں شاعراں دے حالات بارے بہتی پڑچول کیتی اے۔ سرفراز قاضی ہوراں نے پنجابی صوفی شاعراں دے تصوّف نوں اپنا موضوع بنایا اے تے اوس دے علمی پہلو واں نوں اُجاگر کیتا اے۔ تصوّف بارے ایہہ آکھیا جاندا اے کہ ایہہ حال اے قال نہیں۔ مینوں ایہہ پتہ نہیں کہ قاضی ہوری کتھوں تیکر آپ ایس رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔ ایہنا ضرور آکھیا جاسکدا اے کہ تصوّف دیاں مسئلیاں دا اک علمی پاسا وی اے جدھے اُتے قاضی صاحب نوں چنگا بھلا عبور حاصل اے۔ عام طور تے ساڈے پنجابی لکھن والے پنجابی ادب نوں اجیہا ادب بنا کے پیش کردے نیں جدھا کوئی رشتہ کسے ہور روایت نال نہیں بن دا۔ قاضی ہوری اوہناں لکھیاریاں وچوں نہیں جیہڑے دیس پیار لئی سچائیاں نوں وی بدل کے پیش کرن۔ اوہناں نوں پنجابی ادب نال عشق دی حد توڑیں پیار اے پر اوہناں نے ایہنوں دوجیاں ادباں دے حوالے نال وی ویکھن دی کوشش کیتی اے۔ ایہدے نال اک پاسے تے اوہناں دے بیان وچ توازن پیدا ہوگیا اے تے دوجے پاسے اوہناں نے حقیقتاں نوں آپو وچ ملا کے تے روایتاں دے سلسلے اک دوجے دی روشنی وچ ویکھن دا سر بندھ کیتا اے۔ پنجابی دے لکھاریاں وچوں اوہ پہلے بندے ہن جیہناں نے تصوّف دی تاریخ بیان کیتی اے تے ایہہ دسیا اے کہ کینویں اسلام دے وچ تصوّف دی لہر اٹھی۔ مختلف صوفی عالماں نے اوہدے وچ کیہڑے کیہڑے مسئلے چھیڑے تے روحانی ترقی لئی اوہدے کیہہ اصول دسّے تے ورتے۔ ایہہ نعمت لاجونتی ہوراں نوں ایس کرکے نصیب نہ ہوئی کہ اوہناں دا

نہ تے عربی فارسی نال بہتا جوڑ دسدا اے تے نہ اوہ مسلمانی تصوّف نال کوئی ہمدردی رکھدیاں نیں۔ اوہناں سرسری جیہا ذکر کرکے تے ساری کتاب داڈھنگ بھگتی تحریک اُتے رکھ دتا اے۔ سرفراز ہوراں ایس گل نوں منن توں انکار کیتا اے۔

جے ایس سارے سلسلے نوں حال تے قال دے حوالے نال ویکھیے تے انج جاپدا اے کہ قاضی ہوراں نے تصوّف دیاں کیفیتاں نالوں تصوف دیاں مسلیاں نوں بہتا سامنے رکھیا اے۔ تے تصوّف دی علمی بنیاد نوں پڑھن والیاں دے سامنے پیش کیتا اے۔ شاید ایس چیز دی لوڑ وی بہتی سی۔ تصوّف دیاں واردتاں تے کیفیتاں اوہدوں تیکر اپنے صحیح پس منظر وچ نظر نہیں آسکدیاں جدوں تیکر اسیں اوہناں دیاں ٹہراں تے جڑاں نوں سمجھن دی کوشش نہیں کردے۔ قاضی صاحب نے تصوّف دی تعریف تے تاریخ دے بعد تصوّف دیاں مسلیاں بارے اِک پورا باب لکھیا اے۔ ایہدے وچ اوہناں اپنے آپ نوں پنجابی ادب تک محدود نہیں رکھیا بلکہ تصوّف دی اسلامی عجمی روایت نوں اصل کتاباں دے حوالے نال بیان کیتا اے جیہڑی ساڈی پنجابی شاعری دی جان اے، پر جدھا اقرار ادیب لوک بہت گھٹ کردے نیں۔

کتاب دا اصل حصہ پنجابی شاعری دا اڈو اڈ تفصیلی جائزہ اے۔ ایس وچ قاضی ہوراں نے پنجابی دیاں ادبی تاریخاں دیاں بیاناں نوں دھران دی کوشش نہیں کیتی بلکہ مصنفاں بارے اوہناں دے کلام دے علاوہ پوریاں پوریاں کتاباں تے معاصر شہادتاں تے بھروسہ کیتا اے تے بعضیاں غلط گلاں دا نکھیڑا وی کیتا اے۔ ہر صوفی شاعر دے بارے اوہناں نے عقائد دا نکھیڑا وی کیتا اے۔ ایتھے واردات دا تقابلی مطالعہ کتاب نوں بڑی قیمتی تے انمول چیز بنا دیندا اے۔

میرے نزدیک قاضی ہوراں دی ایس کتاب دی وڈی خوبی ایہہ وے کہ ایہدے وچ پنجابی دے صوفی شاعراں نوں اک وڈے پس منظر وچ دیکھیا اے تے پیش کیتا اے جس دی روشنی وچ اسیں اوہناں صوفی شاعراں دے کلام تے اوہناں دیاں قلبی وارداتاں نوں پرکھ سکنے آں۔ اوہ شاعراں دے تجزیے وچ کدھرے وی جذباتی نہیں ہوئے۔ حالانکہ علاقائی زباناں تے کم کردیاں ہویاں لکھن والے عام لحاظ نال جذباتیت دا شکار ہو جاندے نیں تے گلی دی نکر تے کھلون والے ودائیاں دے پن والیاں دنگر

Marfat.com

ہوکے وی لاندے نیں تے اپنے مال نوں اچرج تے دوجیاں دے مال نالوں اُچا ثابت کرن لئی اڈیاں گوڈیاں واٹل وی لادیندے نیں۔ اجکل رواج پے گیا اے کہ لوک کم تھوڑا تے نعرے بہتے لاندے نیں۔ پنجابی ادب نال ایہہ دھروہ کجھ بہتا ای ہویا اے کہ ایہنوں کم کرن والے گھٹ تے نعرے مارن والے بہتے لبھے نیں۔ قاضی صاحب ایس ٹولے وچ نہیں۔ ایس واسطے نہ تے اپنے مال اُتے ہندوستانی ٹھپا لاندے نیں تے نہ ای بھیڑے مال نوں چنگا کر کے پیش کر دے نیں۔ اوہ ادب دے سچے خادم نیں تے سچ نوں ایس کتاب وچ پالن دی کوشش کر دے نیں۔

ایہہ بڑی نیک فال اے کہ ہن پنجابی لکھن والیاں وچوں بعضیاں ادیباں نے علمی کم کرنا شروع کر دتا اے۔ میں سرفراز حسین قاضی ہوراں نوں ایس چنگی تے ستھری کتاب دے لکھن تے مبارکباد پیش کرناواں تے توقع کرناں کہ پنجابی زبان نوں چاہن والے ایہدی قدر کرن گے تے پنجابی نوں دوجیاں زباناں وچ رکھ کے ویکھن دی کوشش کرن گے تے کھوہ دے ڈڈو وانگر نہ تے پنجابی ادب نوں دنیا دیاں دوجیاں ادباں نالوں اُچا ثابت کرن گے تے نہ ای اوہنوں ایہنا گھٹیا سمجھن گے کہ جس طرح ہن تیکر پنجابی زبان تے ادب تے ظلم ہندا رہیا اے اوہدے ہتھ ہوروی مضبوط کرن۔ میں سمجھناواں کہ پنجابی دیاں سبھناں دا فرض اے کہ اوہ اپنے ادب دیاں ذخیریاں دی دیکھ بھال دی کرن، اوہدا تجزیہ وی کرن، اوہدے بارے کتاباں وی لکھن تاکہ پنجابی زبان جس طرح ادبی لحاظ نال اہم اے اوسے طرح علمی لحاظ نال وی ایہدا ذخیرہ ودھے۔

Marfat.com

دیباچہ

کسے شاعر نے آکھیا اے کہ حُسن تے سوہن جتھے وی اے میرا گواچا ہویا چُوڑا اے۔ حُسن، لطافت تے عظمت دے ایسے گواچے ہوئے کنگن دی تلاش نے مینوں پنجابی دی صُوفیانہ شاعری دل توجہ کرن لئی آکھیا۔ ایہہ حُسن تے لطافت فطرت دے مظاہراں دا ای ناں اے۔ فطرت، کائنات اے، تے کائنات خُدا دا حکم اے تے خُدا ای حسن دی شروع، حسن دا انت تے کل حُسن اے۔ اوہ آپ سوہنا اے تے سوہن نوں پسند کردا اے۔ اوس حسن دی تلاش لئی وکھو وکھریاں راہواں اختیار کیتیاں گیاں تے اوہناں نوں اخیر تے منزل تے مقصد داناں دتا گیا۔

ایتھے اک سوال ایہہ سامنے آیا کہ حسن دی تلاش کس طراں کیتی جا سکدی اے؟ اوتھے کس طراں اپڑیا جا سکدا اے۔ مذہب داناں ای سامنے آوندا اے۔ ہن ذرا مذہب نوں ویکھ دے چلیئے۔ مذہب کیہہ ہُندا اے؟ مذہب دی کوئی جامع تے مکمل تعریف کرنی تے بڑی ای اوکھی اے تے نہ ای اک تعریف تے اکتفا یاں اتفاق کیتا جا سکدا اے۔ ای، بی ٹائیلر (E. B. TYLOR.) نے مذہب دی انتہائی جامع تے مختصر تعریف کیتی اے۔ انسائیکلو پیڈیا آف ریلیجن اینڈ ایتھکس جلد اول دے صفحہ ۶۶۳ تے لکھی گئی ایہہ تعریف انج اے کہ،

"مذہب روحانی موجودات تے عقیدہ رکھن داناں اے" علامہ ڈاکٹر اقبالؒ RECONSTRUCTION OF RELIGEOUS THOUGHT IN ISLAM.

Marfat.com

دے صفحے نمبر ۱۷ تے مذہب دی غرض وغایت تے ضرورت لئی تنّاں گلاں دا ذکر کردے نیں۔ (i) کائنات دی رُوحانی تعبیر۔ (ii) فرد دی رُوحانی آزادی (iii) تے عالمگیر اہمیّت دے اوہ بُنیادی اصول جیہڑے رُوحانیت تے مبنی انسانی معاشرے دی رہبری کرن۔ ٹائیلر تے حضرت اقبالؒ ہوراں اک گل ـــــ رُوحانیت ـــــ تے زور دتا اے۔

مذہبی زندگی نوں عام طور نال تَرے دوراں وچ تقسیم کیتا جا سکدا اے۔ عقیدہ، خیال تے اکتشاف یعنی علم الیقین حق الیقین تے عین الیقین۔ پہلے دور وچ زندگی اک خاص اہتمام، نظم وضبط دے تحت گذردی اے۔ ایتھے اوس معاشرے دا ہر فرد بغیر نتیجیاں تے غور کیتیاں ہویاں عمل پیرا ہوندا اے۔ ایہہ طرز عمل بقول علامہ اقبالؒ ہوراں دے ـــ "کسے قوم دی معاشرتی تے سیاسی تاریخ وچ ڈاہڈی اہمیت دا حامل ہندا اے" ایس دور وچ ـــ جنھوں تیک فرد دے اندر لی روح دے نشوونما دا تعلق اے اوہ گھٹ ہندی اے۔ نظم وضبط دی پُوری پابندی توں بعد ایس نظم تے ضبط نوں معقول طور نال سمجھن دا ویلا آوندا اے۔ ایس دور وچ مذہبی زندگی آپنیاں بنیاداں مابعد الطبعیات وچوں تلاش کردی اے یعنی عالم دے بارے وچ اک ایسا عقیدہ جیہڑا منطقی حیثیت نال ہم آہنگ ہووے ـــــ تریجا دور ہور اگاں ہو جاندا اے۔ مابعد الطبعیات دی تھاں نفسیات آجاندی اے۔ تے مذہبی زندگی ایس گل دے پچھے پے جاندی اے۔ کہ اوس ازلی حقیقت نال آمنے سامنے ہو کے اکھاں چار کرے۔ ایتھے آکے مذہب زندگی تے طاقت دے انفرادی تے شخصی انجذاب دا مسئلہ تے فرد اک آزاد شخصیت دا مالک بن جاندا اے۔ ایہہ قانون دیاں اوکڑاں، مشکلاں تے حد بندیاں توں آزادی دا نتیجہ نہیں ہندا بلکہ آپنے شعور دی تھلڑی ڈوہنگھائی وچوں قانون دیاں اخیر لیاں حدّاں دے انکشاف دا نتیجہ ہندا اے۔ جس طراں کہ اک صوفی دے

Marfat.com

الفاظ وچ" قرآن کریم نوں سمجھنا، پالینا تے اوس دی معرفت حاصل کرلینا اوس ویلے تک ممکن نہیں جدوں تک کہ مومن تے اوسے طراں نہ ظاہر ہووے جس طراں کہ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تے نازل ہویا سی"۔

مذہب دے متعلق عام طور تے پنج تصور سامنے آوندے نیں۔ شروع شروع دے مذہب جنہاں نوں بُت پرستی آکھیا جاندا اے۔ ایہناں دے مذہبی عقیدیاں تے عملاں دا جے تجزیہ کیتا جاوے تے ایہہ ظاہر ہندا اے کہ مذہب دراصل، مافوق الفطرت موجود چیزاں تے قوتاں نوں منن تے پرستش کرن دا دوجا ناں اے۔ بُت پرستی (PAGANISM) دا دور بندیاں دی تاریخ دا سب توں پہلا تمدنی دور اے۔ اوہدوں انسان دی زندگی بالکل سادی سی۔ ایس طراں ——— باہرلی دنیا دیاں منگاں سہولت نال پوریاں ہو جان وجہوں ———

اوس دے دل تے دماغ وچ اک سکون تے اطمینان ہندا سی۔ ایس لئی کسے اعلیٰ تے اُچی ہستی دا فطری تخیل ای کافی سی تے ایسے خیال نوں اوہ فطرت دی ہر شے وچ ویکھ لیندا سی۔ ایہہ احساس الٰہی تصور دا سرچشمہ بن گیا پر انسان دی سوچ تے خیال دی بلندی بالکل نہیں سی۔ جے ہے وی سی تے بالکل کچیاں سوچاں تے عام سطحی فکر دیاں گلاں موجود سن۔ ایس لئی ایس دور وچ مذہب نری عبادت ای بن کے رہ گیا سی اوہدے وچ معاشرتی شعور نہ ہون دی وجہوں حقوق العباد ——— اجتماعی زندگی دے حقّاں تے فرضاں ——— دل اوس دی نظر نہیں سی ہُندی۔ ساریاں ای شروع دیاں مذہباں وچ بُت پرستی لئی چند اک ایہو جیہے مذہبی عقیدیاں تے عملاں دی پابندی ای ضروری سمجھی جاندی سی جنہاں دا کوئی ڈوہنگھا تے سدھا تعلق انسان یاں معاشرے نال نہیں سی ہُندا۔ چنانچہ مذہب دا ایہہ سب توں تنگ تے محدود تصور گنیا جاندا اے۔

Marfat.com

درجے نفطاں وچ ایہہ جنگل دے قانون دا دور دورا سی۔

دوجا نظریہ یاں بت پرستی دی ترقی یافتہ صورت ایہہ سی کہ اجتماعی حیثیت نال نسل انسانی نے چنگی ترقی کرلئی سی۔ خاندانی زندگی وچوں لنگھ کے انسان قبیلیاں والی زندگی وچ وڑ گیا ہویا سی تے ریاستاں تے ملکاں دا تصور وی جم پیا ہویا سی۔ ایتھے پہلی واری انفرادی زندگی نے اجتماعی زندگی دا تصور اپنایا۔ یعنی انسان نے اپنے آپ نوں معاشرے دیاں ضرورتاں نے پابندیاں دے نال ڈھالیا۔ چنانچہ اوہو بت پرستی ایتھے آکے بڑی عبادت توں نکل کے کجھ کجھ انسانی، معاشرتی تے اجتماعی احساس نال وی پُر ہوگئی۔ چنانچہ اس دور وچ جیہڑا مذہب سامنے آیا اوس وچ مذہبی رسماں تے مادی زندگی دیاں بعض لوڑاں تے اجتماعی زندگی دے بعض حقوق و فرائض اک دوجے نال ہتھ ملان تے مجبور ہوگئے۔ انفرادی تے اجتماعی زندگی دے ایہہ دو وکھو وکھرے شعبیاں داخل جانا حالات دا جبری نتیجہ سی۔ ایتھوں ای ہندو مذہب جمیا تے ایتھوں ای شنٹو مذہب۔ حتےٰ کہ مشرق دے سارے ای غیر الہامی مذہب ——— تاؤ مت، کنفیوشی مت، اسلاف پرستی وغیرہ وغیرہ ——— ایسے دور دی پیداوار ہیں۔

مذہب دا تریجا تصور آریائی اے۔ ایہہ وی بت پرستی دی ترقی یافتہ شکل اے۔ ایس دا مکمل ترجمان ہندو مذہب اے۔ پر اک فرق ایہہ وے کہ عام بت پرستاں دے برخلاف ایتھے یہودیت دا نسل پرستی دا تصور موجود اے پر یہودیت الہامی ——— توحیدی ——— مذہباں وچوں اے۔ آریائی نسل دی برتری دا احساس ای ہندو مذہب دی جان اے۔ ذات پات دا تصور وی ایسے مذہب دی پیداوار اے ——— پہلیاں دو طریقیاں وچ ترقی دے پہلو موجود سن۔ ایتھے بجائے ترقی دے

ایس لحاظ نال تنزل ہویا کہ فرقہ بندی دی ابتدا نے جنم لیا۔ تے مذہب نے انساناں نوں اک بھگوان دی اولاد ہندیاں ہویاں دی ملیچھ تے اچھوت قرار دتا۔ ایس دے رَد وچ مہاتما بدھ نے آواز لائی۔

مذہب دا چوتھا تصور الہامی یاں سامی مذاہب دا تصور اے۔ ایہدے وچ اسمانی تے توحیدی مذہب آوندے نیں یعنی اسلام، عیسائیت تے یہودیت، ایہناں دا تصور سراسر مختلف تے انقلابی سی۔ کیوں جے ایہہ مذہب وحی تے الہام تے مبنی سن۔ ایہناں وچوں وی اسلام مکمل ترین سی۔ الہامی مذہباں دی سب توں وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہناں نے انفرادی تے اجتماعی، مادی تے رُوحانی قدراں نوں اک چوکھٹے وچ گڈ کے رکھ دتا۔ مساوات تے سب توں بہتا زور دتا گیا اے۔ پر تھوڑے تھوڑے فرق نال۔ موسوی شریعیت نے مساوات نال نال سیاست تے وی زور دتا پر ایتھے یہودیاں دی برتری دا خیال وی لبھدا اے۔ عیسائیت وچ محدود تصور سی یعنی حضرت عیسیٰ علیہ السلام اپنیاں بھیڈاں ای لبھن آئے سن۔ سب توں مکمل تے پوری شکل ساہنوں اسلام نے ای دتی اے۔

اسلام اک مکمل تے پورا مذہب اے۔ ایس دی عملی صورت نوں تصوف دا ناں دِتا جاندا اے۔ حضرت وارث شاہؒ دی ہیر پڑھن دا شوق تے سانوں چرکنا سی تے ایہدی وضاحت میں اپنی کتاب "وارثؒ نرا وارثؒ" وچ کر بیٹھا واں۔ وارث شاہؒ ہوراں دے اک سنگی حضرت بلھے شاہؒ قصوری سن۔ ادہناں دل نظر ماری تے اک سمندر نظر آیا۔ تے ایس پاسے دل دھیان جا پیا۔ پر اکو ایہو ای گل ایس موضوع دا محرک نہیں بنی۔ کئی اک گلاں ہین۔ مجلس شاہ حسینؒ دی کتاب ——— پنجابی دے صوفی شاعر ——— نظر چوں گزری۔

Marfat.com

"دوسری صدی ہجری دے شروع وچ صوفیانہ خیالاں اُپر یونان دے اشتراکیاں تے ڈایونیسیس والے فلسفے دا پرچھاتوّاں پین لگا۔ عیسائیت دا، جس دے آپنے روپ وچ نوافلاطونی فکر دا رنگ نظر آنڈا اے۔ خانقاہوں دے ماحول تے تنظیم اُتے خاصا اثر سی یُونانی اثر دا احاطہ سبھ توں بہتا وسیع لگدا اے۔ کیوں جے فکر والے پاسے توں اڈھ صوفیاں نے یُونانیاں کولوں طِب دی سِکھی"۔ (ص۔ ۳)

"——— تصوف دا آخری مدرسۂ فکر جیہدے وچ ہندی اثر تے بُدھ مت دے کجھ رنگ گھلے ہوئے سن بایزید بسطامیؒ ہوراں دے نال پھلیا پھولیا۔ ——— بایزیدؒ ہوراں اُپر ویدانت دے خدا دے تصور دا اینا اثر سی پیا اوہ فرماندے سن "سبھ شاناں میریاں ای نیں۔ سبحان اللہ۔ میری کیہہ شان اے"۔ (ص۔ ۵)

ڈاکٹر لاجونتی نے نرا لکھ ای چھڑیا اے۔ سوچیا نہیں سو۔ اوہدے واسطے یاں انگریزی حوالے سن تے یاں فیر اوسدے اپنے ہندوانہ نظریئے ایس طراں اسلام دی روح نوں نہیں سمجھیا۔ مجبوری اے کیوں جے اوہ سمجھ ای نہیں سی سکدی۔ اک مفکر تے ادیب نے پروفیسر براؤن دی ایرانی ادبی تاریخ تے تنقید کر دیاں ہویاں آکھیا سی کہ براؤن فارسی زبان دا ماہر تے ہے وے پر اوہ اوس دے اندرلی روح نوں کیویں سمجھ سکدا اے۔ ایہہ صرف ایرانی تے مسلمان ای سمجھ سکدا اے۔ تے ایہو گل ڈاکٹر لاجونتی تے پوری اتردی اے۔

میریاں نظراں وچوں اک کتاب "گمراہ صوفی" گذری۔ لکھن والے داناں بڑا ای سوہنا لگا۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ حافظ ابوالفرج عبدالرحمٰن ——— کلکتے دی چھپی ہوئی سی۔ پر اک دو سطراں پڑھیاں تے دل دھڑکیا۔ اوہ لکھدا اے۔

Marfat.com

"اس طرح عبدالکریم بن ہوازن قشیری نے کتاب الرسالہ قشیریہ نام ایک کتاب بنائی۔ اس میں عجیب و غریب بکواس کی ہے۔ فنا و بقا۔ قبض و بسط۔ وقت و حال۔ وجد و وجود۔ جمع و تفرقہ۔ صحو و شکر۔ ذوق و مشرب۔ محو و اثبات۔ تجلی و محاضرہ و مکاشفہ۔ تکوین و تمکین۔ شریعیت و طریقت غرضیکہ بہت سی بے تکی باتیں لکھدی ہیں۔ پھر اُن کی تفسیر و تشریح اور بھی زیادہ عجیب الفاظ میں کی ہے۔"

(ص-۹) ہند پریس، چترنجن ایونیو کلکتہ۔

"حسین بن منصور حلاجؒ قابل سرزدنی تھا۔"

(ص-۱۹) ہند پریس، چترنجن ایونیو کلکتہ

تصوّف کیہہ اے؟ ایس تے بحث اگے بہتی گیتی گئی اے۔ عملی تجربہ تے مینوں دی نہیں پر ایہناں گلاں نے مینوں مجبور کیتا کہ میں ویکھاں تے سہی کہ اصلیت کیہہ اے۔ ڈاکٹر لاجونتی نے ٹھیک آکھیا، حافظ ابوالفرج عبدالرحمٰن نے ٹھیک لکھیا اے یاں کہ ڈاکٹر میر ولی الدین تے حضرت مولانا اشرف علی تھانوی ٹھیک آکھ دے نیں۔ ایس لئی میں توحیدی مذہباں نوں علاوہ غیر الہامی مذہباں دا مطالعہ وی کیتا۔ تے جو کجھ مینوں سمجھ آئی اے اوہ ایہہ ای اے کہ اسلامی تصوف نہ تے عیسائیت دی پیداوار اے تے نہ ای بدھ مت دی۔ ایس دا مفصل جائزہ پہلے باب وچ لیا گیا اے ——— دوجی گل ایہہ کہ ڈاکٹر لاجونتی دے سامنے زیاں انگریزی کتاباں سن۔ نکلسن، انسائیکلوپیڈیا تے مغربی مفکراں کولوں ایہہ توقع کس طراں کیتی جاسکدی اے کہ اوہ اسلام دی عظمت نوں بغیر کسے بغض توں من لین۔ حالانکہ اوہناں وچ ایہو جیہے لوک وی سن، تے حالی دی موجود ہن۔ جیہڑے اسلام دی عظمت

تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی وڈیائی تے نبوّت نوں دِلوں تے جانوں
من دے نیں۔ پر گریئر سن، رچرڈ ٹمپل تے نکلسن توں ایہہ توفیق نہیں
سی ہو سکدی۔

"اگر اس وقت یورپ کی عنانِ حکومت (صاحب قرآن)
حضرت محمدؐ صلی اللہ علیہ وسلم ایسی شخصیت کو دے دی
جائے تو ہماری سب مصیبتیں دُور ہو جائیں ——"

(برنارڈ شا۔ بحوالہ تعارف قرانی۔ ص۔ ۳۹)

"مغرب و مشرق بلکہ تمام دنیا اس وقت بے چین ہے۔
دنیا کا ہر فرد امن و سکون کی جستجو میں سرگرداں ہے
لیکن یہ امن و سکون اس وقت تک حاصل نہیں ہو سکتا
جب تک تمام دنیا میں مذہب اسلام کی حکومت نہ ہو

کیونکہ

اسلام میں مسلمانوں، عیسائیوں، یہودیوں اور ہندوؤں
سب کے لئے امن ہے اور تمام مذاہب میں اسلام ہی ایسا
مذہب ہے جو دنیا میں بسنے والے تمام انسانوں کو سکونِ
قلب عطا کرتا ہے۔ اگر دعوے کی صداقت درکار ہو
تو تعصب چھوڑ کر اسلام کی تعلیم کا بغور مطالعہ کرو"

(ڈاکٹر شیلڈرک۔ بحوالہ تعارفِ قرآنی۔ ص ۳۹-۴۰)

ایہہ تے سدھیاں سادیاں گلاں نیں۔ جے اجازت دیو تے اسلامی
نظریئے دکھریاں دکھریاں لوکاں نے جس طراں بیان کیتے نیں، دس باراں
اوہ وی سنا دیواں۔

"FAITH is the force of life"

TOLSTOY

"FAITH is to believe what we do not see, and the reward of this faith is to see what we believe."

ST. AUGUSTINE.

"Let us have faith that right makes might, and in that faith let us do our duty to the end." LINCOLN.

"To do good is my religion."

THOMAS LAINE.

"RELIGION is nothing else but love to God and man." BURTON.

"God's mills grind slowly but grind exceedingly small.

HERBERT.

"Obedience alone gives the right to command." EMERSON.

"Without belief in God, I think, I should go crazy and without God the world would be a maze without clue. WOODROW WILSON

تے ایہو جیہے ہزاراں قول سانہوں مغربی ادیباں کول لبھدے نیں جنہاں وچ عجز و انکسار، تحمل، سچائی، کلمۂ حق، خیرات، ضبطِ نفس تے جزا و سزا دے مسئلیاں دا ذکر کیتا گیا اے۔ اوہدی وجہ ایہہ دسے کہ اسلام نوں

من دے تے نہیں پر سکون تے اطمینان دی تلاش لئی اوہدے دل آوندے ضرور نیں پر عقیدۂ تثلیث اوہناں نوں ایس پاسے نہیں آون دیندا۔

ترجمہ: گل آجاندی اے "گمراہ صوفی دی"۔ تے حیرت ہوئی کہ امام قشیری جیہے متقی تے صاحب ایمان شخص نوں وی نہیں چھڈیا گیا۔ ایس لئی میتوں خواہش پیدا ہوئی کہ خورے میرا علم ای ناقص اے۔ پر فیر وی اتلی گل نوں دل نہیں سی من دا۔ تے جنہوں دل نہ منے اوہ گل ٹھیک نہیں ہندی اے۔ اوہو ای ہویا۔ تحقیق شروع کر دتی۔

"حضرت علی ہجویری المعروف داتا گنج بخش رح نے شیخ ابوالقاسم عبدالکریم بن ہوازن قشیری سے بھی استفادہ کیا اور اُن کے نام کے ساتھ استاد برابر لکھتے ہیں۔"

بزم صوفیہ (ص-۳) مطبع معارف اعظم گڑھ

ایسے طراں حضرت منصور حلاج رح نوں "قابل سرزنی" قرار دتا گیا اے۔ حضرت داتا گنج بخش رح کشف المحجوب وچ اپنے استاد شیخ ابو جعفر محمد بن المصباح رح دے متعلق انج فرماندے نیں۔

"وہ رؤسائے متصوف میں سے تھے۔ تحقیق میں اُن کی زبان اچھی تھی۔ حسین بن منصور رح سے بہت محبت کرتے تھے۔ میں نے اُن کی بعض تصانیف ان ہی سے پڑھیں۔" (اردو ترجمہ ص ۲-۳)

جناب ابراہیم بن محمد نصر آبادی ہوری لکھدے نیں کہ

"اگر انبیاء اور صدیقین کے بعد کوئی موحد گزرا ہے تو وہ منصور حلاج ہے۔"

حضرت مجدد الف ثانی رح فرماندے نیں۔

"معنیٔ عبارت "انا الحق" نہ آنست کہ من حقم بلکہ آنست کہ

Marfat.com

من نیستم و موجود حق است" ـــــــ مکتوب، دفتر اوّل (ص-۳۱۴)

ایسے دا حوالہ تے ایہو تشریح مولانا محمدؐ ادریس ہوری "علم الکلام" دے صفحہ ۱۱۸ تے کردے نیں۔ نیکی بدی، انھیرا روشنی تے دن رات دے تضادات نے انسان نوں خُدا دی ذات لئی سوچن تے مجبور کیتا۔ تے ایسے مجبوری وچوں اوس نوں اپنے اختیار دی تلاش ہوئی۔ اصلی گل دی ایہو ای اے کہ انسان بھانویں اوہ صوفی اے تے بھانویں غیر صوفی، اوہ تے اوس دی روح کسے نہ کسے لوڑ تے تلاش وچ پھسی ہوئی اے۔ فائیس لوکس ایہدا ای لکھدا اے کہ

I sought the world, but peace was not there.

ایتھوں شروع کرکے مکاندا ایتھے اے کہ

And where is the hiding place of truth.

ایہہ اوہ تلاش اے۔ دل دے اندر لکیاں چھُپیاں جذبیاں دی پیڑ۔ ایتھے انگریز عیسائی ہندو تے مسلمان سارے دے سارے سانجھے نیں۔ پر جدوں راہیں پیندے نیں تے ایتھے کلاّ کلاّ بندہ وکھرا وکھرا کھلوتا اے۔ اوہدیاں اپنیاں راہواں نیں۔ اوہدے آپنے طریقے نیں اوہدے اپنے بکھیڑے ہن تے اوہناں بکھیڑیاں دے نکھیڑے تے نبیڑے ہین۔ پر دکھ دکھ ہُندیاں ہویاں وی اک تھاں ایہو جیہی آجاندی اے کہ جتھے سارے اک مک ہو جاندے نیں تے اوہ "خدا" دی لوڑ تے تلاش اے۔ ہر روح بھانویں شعوری لحاظ نال تے بھانویں غیر شعوری انداز وچ اک "سچائی" دی تلاش وچ سر پئی پٹک دی اے۔ تے ہر روح ایس بھکھ نوں مٹان لئی بے قرار تے بے چین اے۔ ہاں ایس لئی اوہ راہواں وکھریاں وکھریاں ڈول دی اے۔ تے فیر نعرہ۔ "PEACE IS THINE" دا لگ جاندا اے۔ ایس منزل دی تلاش لئی

صبر، توکل تے تحمل پہلی لوڑ ہندے نیں۔ حق دی تلاش لئی صبر دا اختیار کر لینا بڑا ای ضروری ہندا اے۔ جیہڑے تے دنیا دار ہندے نیں اوہ اپنیاں ایہناں پھاہیاں وچ ای پھسے رہندے ہن کہ دُنیا نوں کس طراں سنوار یا جاوے یاں باہلی حالت نوں کنج بنایا جاوے۔ تے جنہاں نوں حقیقت دے علم دا علم ہو جاندا اے اوہ فیر اپنے آپ نوں ایس دنیا وچ نہیں کھبن دیندے۔ ایہناں دو طراں دیاں لوکاں دا ذکر قرآنِ کریم وچ وی آوندا اے۔ تے ایتھے ــــــ

" وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلٰثَةً ۝ فَأَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ ۙ مَآ أَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ ۝ وَأَصْحٰبُ الْمَشْئَمَةِ ۙ مَآ أَصْحٰبُ الْمَشْئَمَةِ ۝ وَالسّٰبِقُوْنَ السّٰبِقُوْنَ ۝ أُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُوْنَ ۝ "

ــــــ (سورۃ الواقعہ ۷-۱۱)

اللہ کریم نے تن حصّے کر دتے نیں۔ اک نوں اصحاب شمال آکھیا گیا اے۔ اک نوں اصحاب یمین تے تریجی جماعت اصحاب مقربین دی اے۔ اصحاب شمال جیہڑے کہ اپنیاں ضرورتاں تے لوڑاں لئی بندیاں اگے ہتھ کھلار دے نیں۔ تے دعاواں لئی غیر اللہ نوں پکار دے نیں۔ اوہ مخلوق نوں ای الٰہ من دے نیں تے اوہ کون ہن؟ ــــــ مغضوبین تے ضالّین ہن۔

دوجی تھاں تے اصحاب یمین آوندے نیں۔ ایہہ لوک خُدایاں خالق نوں ای اپنا معبود من دے نیں اوہدی ای عبادت کر دے نیں تے اپنیاں لوڑاں تے ضرورتاں دا تعلق اوہدے نال ای رکھ دے نیں۔ ایہناں لئی دنیا تے آخرت وچ سلامتی ای سلامتی اے۔ تے مرن توں پچھاں ایہناں لئی جنّت دا وعدہ کیتا گیا اے۔

تریجی جماعت ــــــ مقربین ــــــ دی اے۔ ایہہ لوک صرف خالق نوں ای الٰہ جان دے نیں۔ تے خالق تے مخلوق دے تعلق نوں دی جان دے نیں۔ ایہناں لئی قریبی جنّت دی بشارت دتی

Marfat.com

گئی اے۔ حضرت شیخ شہاب الدّین سہروردیؒ دا ایہہ فرمان اے کہ "فلیعلم انا معنی بالصوفیہ المقربین" یعنی اسی صوفیاں دا مطلب مقربیں ای لیندے آں۔ تے ایہہ گل ٹھیک اے۔ تے ایہہ لوک ای ہندے نیں جیہڑے کہ "تلاشِ حق" وچ مارے مارے پھردے نیں تے نال ای اطمینان، سکون تے صبر توکل نوں سٹھوں نہیں جان دیندے

تصوف بارے بہت ساریاں غلط فہمیاں جم پیّاں نیں تے اوہدیاں وی کئی اک وجہاں ہین۔ کجھ لوکاں نے تصوف نوں فرار تے گریز دا ناں دتا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ قرآن تے رسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نے کدی وی تے کدھرے وی ایہہ حکم نہیں دتا کہ کھانا پینا چھڈ دیو تے نکرے لگ کے عبادت وچ پے جاؤ تے دنیا توں۔ بچیاں توں تے دنیاوی ضرورتاں توں بالکل ای ونجرے ہو جاؤ تے ایہناں نوں چھڈ دیو۔ حقیقت وچ اوہناں دا ایہہ آکھنا بذاتِ خود تصوف دی حقیقت کولوں اک چنگا بھلا تے ڈاہڈا گریز تے فرار دی کیفیت دا حاصل اے ——

پہلے باب وچ اصحاب صفّہؓ نے خلفائے راشدین دے متعلق مفصل تذکرہ کیتا گیا اے۔ کہ حضرت ابا بکر صدیقؓ دا سب کجھ راہِ خدا وچ دے دینا توکل، رضا، صبر تے اطاعت نہیں تے ہور اسی ایس توں کیہ آکھاں گے؟ حضرت سیّد علی مرتضیٰؓ دا علم — اندر لا علم نہیں تے ہولہ اے؟ جیدوں اوہ سینے وَل اشارہ کر کے فرماندے نیں کہ دیکھن والیاں لئی ایتھے اک دُنیا اے ایہہ دیکھن والے، ایہہ سمجھن والے کون ہن —— صوفی تے عالم ——

ہاں ایہہ ضرور آکھیا جا سکدا اے کہ کجھ من گھڑت قسم دیاں روایتاں یاں منکر ذہناں نے غلط تے پٹھی روش اختیار کر کے اہلِ علم تے اہلِ طریقت نوں بدنام کر دتا اے ایہو جیہے خود ساختہ صوفیاں نے ایس دنیا نوں عجیب و غریب بھُل بھلیاں وچ پا دتا اے۔ ورنہ شہنشاہِ بغداد حضرت شیخ عبدالقادرؒ الحسنی والحسینی، حضرت علی ہجویریؒ

Marfat.com

خواجہ خواجگان حضرت معین الدین اجمیریؒ، حضرت بختیار کاکیؒ، حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ، محبوب سبحانی شہنشاہِ دہلی حضرت نظام الدین اولیاؒ، حضرت سید گیسو درازؒ تے بہت سارے بزرگ ماں پیو دونواں ولّوں سید النّسب سن ——— حسنی و الحسینی یاں حسینی و الحسنی تے ایہناں بزرگاں وچوں بہت سارے صاحب تصنیف سن۔ تے اوہناں دیاں تصنیفاں قرآن تے شریعتِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم دی تشریح ای نیں۔ تے ایہناں کولوں کسے قسم دی ایسی گل دی توقع نہیں کیتی جاسکدی جیہڑی خلافِ قرآن تے خلافِ شرع ہووے جدوں کہ ایہناں دی زندگی ول نظر مارئیے تے اوہناں دی زندگی دا سب توں لازمی تے ضروری جُز شریعتِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم دے ظاہری تے داخلی احکامات دی تکمیل ای اے۔ نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ۔ حج تے اقرارِ توحید عملی لحاظ نال اوہناں کول اے۔ ایس توں علاوہ اوہ "اپنے آپ نوں پچھانن لئی اپنے من اندر جھاتیاں مار دے نیں"۔ پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ غیر شرعی فعل دے مرتکب ہندے سن یاں اوہ دنیاوی زندگی کولوں گریزاں سن۔

صاحب "گمراہ صوفی"، نے بہت سارے اعتراضات کیتے کہ منصورؒ نے اپنے آپ نوں خُدا آکھیا تے حضرت شبلیؒ خود نوں "قرآن" آکھیا۔ تے ایتھے وی مینوں معذرت نال ایہہ اعلان کرنا پیندا اے کہ 'گمراہ صوفی' لکھ کے اوہناں نے گمراہی ای کھلاری اے۔ حضرت ابو یزید بسطامیؒ دا ایہہ آکھنا ——— سُبحانی سُبحانی الوہیت دا دعویٰ نہیں بلکہ توحید دا اثبات اے۔ جس طراں اک بندہ ایہہ آکھ دا ہووے۔

"انّنی انا اللہ لا الٰہ الا انا فاعبدنی"۔ "یقین جانو کہ میں ای خُدا واں۔ میرے سوا کوئی معبود نہیں سو میری عبادت کرو"، تے ایہدا مطلب ایہہ ہرگز ہرگز نہیں ہووے گا۔ کہ اوس نے الوہیت دا دعوےٰ کیتا اے۔ گل ایہہ ہندی اے کہ جس ویلے اک شخص ——— صوفی ——— اپنے نفس نوں پچھان لیندا اے

Marfat.com

تے فیرا وہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے ارشاد مبارک دے مطابق اپنے
اللہ نوں پچھان جاندا اے۔
شطیحات توں وکھریاں ہوکے معجزیاں تے وی بہت سیارے
اعتراضات کیتے جاندے نیں۔ حالانکہ جس ویلے انسان اپنی تکمیل تے تعمیر
کرلیندا اے تے فیر اوہ کُل دا حصہ نہیں رہندا بلکہ کُل نال مِل جاندا اے۔
قطرہ اوس ویلے تک ای قطرہ اے جس ویلے تک اوہ پانیوں باہر ہووے
جدوں اوہ پانی وچ ڈگ پیا تے فیر اوہ قطرہ دریا ہوگیا، سمندر ہوگیا
تے اوس دا عمل تے فعل تے قول انفرادی حیثیت نال مُک گیا بلکہ دریائی
تے سمندری حیثیت نال شروع ہوگیا

حضرت غوثُ الاعظمؒ کول خلیفہ بغداد مستنجد باللہؒ اوندا اے تے
آپ نوں دس تھیلیاں اشرفیاں دیاں پیش کردا اے۔ آپ نے
اوہناں وچوں دو تھیلیاں، اک ہتھ وچ تے اک اک ہتھ وچ پھڑ
کے نچوڑ دتی تے اوہناں تھیلیاں وچوں لہو رڑھن لگ پیا تے نال ای
فرمایا کہ ابوالمظفر! تینوں شرم نہیں اوندی توں خلقِ خدا دا خون
چوسنا ایں۔ خدا دی قسم جے تینوں پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نال نسبت
نہ ہندی تے میں ایناں نچوڑدا، کہ ایہہ لہو وگ وگ کے تیرے محل تک اپڑ
جاندا۔ ہُن ایہدے اکھن والے آکھ سکدے نیں کہ ایہہ گل اوہناں دسے ناں
مڑھی گئی اے۔ "خوئے بدرا بہانہ بسیار" والی گل آکھی اے۔ آپ
دی ولادت مبارک ای اک بہت وڈا معجزہ اے۔ آپ دی ماں گرامی دی
عمر اوس ویلے ستھاں سالاں توں اُتے سی۔ دراصل ایہہ روحانی معجزے
ہندے نیں اسی جسمانی تے سائنسی گلاں تے من لینے آں۔ اصل گل ایہ اے
کہ جیہڑی چیز ساڈی عقل وچ نہ آسکے اسی اوس نوں منن توں انکار کردیئے
آں حالانکہ دماغ دے نال نال پرکھن والا اک ہور آلہ دی ساڈے کول اے۔

——— دِل ——— پرچے صاف، شفاف تے نورِ ایمانی نال منور ہووے۔

قیصرِ روم اپنے ایلچی حضرت امام شافعی رحؒ کول مناظرے لئی گھلدا اے۔ امام صاحب خلیفہ ہارون الرشید نوں اکھوا بھیجدے نیں کہ کل دجلہ دے کنڈھے تے مناظرہ ہووے گا۔ دوجے دن اوتھے بڑا ای کٹھ ہویا۔ آپ تشریف لیائے سلام کیتا تے سدھے ننگھ گئے۔ دجلہ دیاں وگدیاں لہراں اُتے مصلّے سٹیا تے دو رکعت نماز نفل ادا کیتی۔ فیر نصرانیاں نوں آکھیا، آجاؤ گلاں کریئے۔ تے اوہ بغیر گلاں کرن توں ای مسلمان ہوگئے۔ ایس دی خبر جدوں قیصرِ روم توں اپڑی تے اوس نے شکر کیتا کہ امام صاحب نوں اوس نے روم نہیں سی بلا لیا ورنہ سارا ای روم مسلمان ہوجاندا۔

مخالفین اک سوال چکر دے نیں کہ انبیاءؑ کولوں تے معجزے ہوئے پر صحابہؓ ——— ہر نبیؑ دے ——— ایس توں کیوں خالی رہے تے جے صحابہؓ رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم معجزے دکھان دے قابل نہیں سن تے فیر ہور کوئی نہیں ہوسکدا۔ پہلی گل بقول حضرت امام حنبلؒ دے کہ ——— "صحابہ کرام دا ایمان ایناں کو مکمل سی کہ اوہناں نوں کرامات ظاہر کرن دی لوڑ ای نہیں سی۔ بعد وچ لوکاں دا ایمان کمزور رہندا گیا۔ ایس لئی کراماتاں دا ظہور ضروری ہوگیا"۔ حضرت عبدالوہاب لکھدے نیں کہ ——— "انبیاءؑ مشرکین تے معجزات دے ذریعے غلبہ پاندے نیں تے اولیا کرامات دے ذریعے، تاکہ اوہ اصلاح پذیر ہوسکن"۔ ———

صحابہ کرامؓ کولوں وی معجزے تے کراماتاں دا ظہور ہویا اے۔ حضرت عمرؓ دے جے خلیفہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے ساتھی تے اک جلیل القدر تے عظیم الشان ناظم دی سن۔ آپ منبر تے کھلوتے ہوئے خطبہ فرما رہے سن کہ چیک پیندے نیں، "یا ساریۃ الجبل" تن واری آکھدے نیں تے اک ہزار میل تے لڑن والی فوج دا کمانڈر ایس آواز یاں حکم نوں سُن لیندا اے تے

دشمن دی چال کولوں بچ جاندا اے ۔ایس دی تصدیق حضرت علی مرتضےٰ رضی اللہ عنہ قنبر رضؓ دے کمبن تے کردے نیں۔ درۂ خیبر دا شیرِ خدا حضرتِ علی رضؓ دی تنہا ذات کولوں اُکھڑ جاناں معجزہ نہیں اے پر ایس واسطے ایہہ آکھنا کہ صحابیاں کولوں معجزے یاں کراماتاں دا ظہور نہیں ہندا صحیح نہیں اے۔ حضرتِ صدیق رضؓ دا اخلاق ای سب توں وڈا معجزہ اے۔ مولانا جامیؒ نفحات الانس وچ کرامات دی وضاحت بڑے اے پیارے انداز وچ کردے نیں کہ ــ
" خلاصہ ایہہ دسے کہ جدوں حق سُبحانہٗ وتعالیٰ اپنیاں دوستاں ولوں بعض نوں اپنی قدرت کاملہ دا مظہر بناوندے نیں تے جس طراں اللہ پاک چاہندے نیں، استعمال کردے نیں۔ حقیقت وچ اوہ اثر تے تصرّف خداوند کریم دا ای ہندا اے جیہڑا ظاہر ہندا اے ایس وقت اوہ درویش وچکاروں غائب ہندا اے"۔ تے ایہہ گل سو فیصدی درست اے۔

سائنس دے تجربے ساڈے سامنے ہن۔ جیہڑیاں گلاں اج تک ناقابل یقین سن ہن اوہ منن دیاں حدّاں تودی اگاں لنگھ گیاں نیں۔ چن اک سیّارہ سی تے اج اوہ امریکناں دے پیراں ہیٹھ اے۔ فرانس دا مشہور جسمانی سائنس دا ماہر کیمیل خلامریاں لکھدا اے کہ ہیروڈوٹس دیاں تحریراں وچ ایہہ پڑھیا سی کہ اک عورت دی ران وچ چھاتیاں سن جنھوں اوہ اپنے بچیاں نوں دودھ پلاندی سی۔ تے اسی سارے ہسن پئے ساں۔ پر پیرس وچ اک عملی کانفرنس ۲۶ جون ۱۸۷۲ء وچ ہوئی تے ایہہ واقعہ اساں اکھاں نال دیکھیا اے۔ ایسے طراں مردے ڈھڈ وچ بچے دا ہونا دی فطرت دے خلاف سی تے اسی نہیں ساں من دے ہندے۔ پر اساں اک مردے ڈھڈ وچ ۵۶ درہیاں تک پلن والا بچہ ویکھیا۔ لندن وچ ۱۸۸۹ء دی کانفرنس وچ جیہڑی رپورٹ پیش کیتی گئی اوہ اٹھاراں مہینیاں دی محنت توں بعد تیار ہوئی۔ کرامات دے ظہور تے ایمان لے آئی ہوڈسن باراں درہے تک ایس معاملے وچ تحقیق کردا رہا۔ آخر کار اوس نے ۱۸۹۹ء

Marfat.com

وتح ایہہ لکھیا کہ ——— "مینوں امید اے کہ میں سال دے اندر اندر ساری دنیا نوں دلیلاں نال ثابت کرکے دسّاں گا کہ ایس عالم فانی توں بعد اک ہور دی اے جنھوں میں اپنیاں اکھاں نال ویکھ گیاں واں ———"

یاد رہوے کہ ہوڈسن کنٹر فتم دا دہریہ سی۔ میلان دے مقام وتح ۱۸۹۳ء وتح اک کانفرنس ہوئی تے کافی غور وخوض دے بعد روحانیت تے کشف وکرامات نوں من لیا گیا۔ ایہہ اوہ گلاں سن جیہڑیاں میں کتاب دے اندر نہیں کیتیاں ایس لئی ایہناں نوں دیباچے وتح کھول کے رکھ دتا اے۔

اک اک صوفی شاعر تے میرے دماغ وتح دساں باراں سالاں دا پھیر دا سی پیا۔ پر موقعہ ای نہ لبھیا۔ وارث شاہؒ ہوراں توں بعد کجھ طبیعت ایس پاسے مائل ہوئی کہ ساریاں نوں کٹھیاں کرکے غور کیتا جاوے تے اوس دا نتیجہ تہاڈے سامنے رکھ دتا اے۔ پنجابی دے صوفی شاعر تے بہت سارے سن ——— پر میں صرف اَتھیاں شاعراں نوں ای آپنے سامنے رکھیا اے۔ میرے کول اک صوفی شاعر دا قلمی نسخہ وی موجود اے جدے تے سن ۱۲ سو ہجری تے کجھ اپر سال درج اے۔ پر اوس دے اگلے پچھلے ورقے گل گئے ہوئے نیں۔ ایہہ شاعر موضع موہلہ دا رہن والا اے۔ پر ایہہ دا تذکرہ میں کتاب وتح نہیں کیتا۔ کسے ویلے دکھریا ایس تے کجھ آکھن دی کوشش کراں گا۔

سرفراز حسین قاضی
ایم۔ اے
حرف اول۔ ۱۴ اگست ۱۹۶۷ء

23461

Marfat.com

تصوّف دی تعریف

تے

تاریخ

Marfat.com

Marfat.com

تصوّف کیہ ہُندا اے؟

تصوّف[1] دی تعریف مکمّل تے پُورے انداز وچ کسے ویلے وی نہ ای کسے طراں ہوسکی اے۔ ایدھر اودھر دیاں گلاں کرکے ایہدی وضاحت یاں تشریح تے کرلئی جاندی اے، پر پُوری طراں ایہہ ساڈے ہتھ نہیں آوندا۔ تصوّف انسانی دِل دی اک کیفیت دا ناں اے، کیفیت، سرتوں لے کے پیراں تک، اک سرور تے اک وجدان دا دُوجا ناں اے۔ ہن ایہہ کہ وجدان یا سرور کیہ ہُندا اے؟ ایہہ وی اک اندرلی دُنیا دی گل اے۔ کیوں جے شراب دے نشے نوں تے اسی کھول کے دس لیندے آں پر اکھاں دی مستی نوں کیہ آکھاں گے؟

۱۔ تصوّف نوں مغربی مفکراں تے ہندو پاک دیاں غیر مسلم فلاسفراں نے رہبانیت (MYSTICISM) نال چا ملایا اے۔ جے ایس دی کوئی انگریزی کرنی ای اے تے اوہ 'SUFISM' وے، پر صرف انگریزی نال گل نہیں بن دی۔ کیوں جے آربری ARBERRY ہوراں نے انگریزی دا ایہہ ناں ورت کے وی ایس دا مطلب رہبانیت ای کڈھیا اے، ایس دی تشریح اگلیاں صفحیاں تے آوے گی۔ ایتھے ایہہ ای ڈھیرا اے کہ تصوف خالص عربی دا لفظ اے تے نری اسلامی چیز۔

Marfat.com

جام وچ ڈب جان دی گل تے ہو جاوے گی پر اوہدے وچ ڈبکی کویں لاواں گے یا چھال کس طراں ماراں گے ؟ ایہو گل ایس سرور، وجدان تے مستی والی اے۔ امام غزالیؒ نے جدوں ایہہ فیصلہ کیتا کہ ہن اوہناں نوں[1] باہرلی دنیا توں اکھاں بند کرکے اندرلی دنیا ول دی جہات مارنی چاہی دی اے۔ ایہدا کیہ مطلب سی ؟ اوہناں نوں یقین سی کہ دل دے وچ معرفت دے بجھ سوتے ضرور لکے چھپے نیں تے اوہناں لکیاں چھپیاں ہویاں سوتیاں دی تلاش ای ایس کیفیت داناں اے، ایہو وجدان تے

---

[1] ۔ کجھ لوک آکھ دے نیں کہ باہرلی تے اندرلی دنیا دی گھڑائی فلسفیاں تے مغربی مفکراں دے ہتھوں بہت بعد وچ ہوئی۔ اسلام دے شروع وچ ایس دا کوئی ذکر تے ورتن نہیں سی۔ ایہہ خیال درست نہیں اے۔ کیوں جے "اہل علم" نوں اللہ پاک نے بصیرت دتی اے تے اوہ ایس اندرلی تے باہرلی دنیا واں نوں سمجھ لیندے نیں۔ سرورِ کونین حبیبِ کبریا حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے کئی ارشادات نیں۔ جنھوں ایہناں دوواں دنیاواں دا علم ساہنوں ہندا اے۔ "ان للقرآن ظاہراً و باطناً وحدًا و مطلعاً" ("قرآنِ کریم دا اک ظاہر تے اک باطن اے، اک حد اے تے مطلع اے۔") "نحن معاشر الانبیاء امرنا ان نکلم الناس قدر عقولھم" ("اسی گروہِ انبیاء (ایس گل تے) مامور آں کہ لوکاں نال اوہناں دی تعلی سطح دے مطابق گل بات کریئے) حضرت علی مرتضیٰؓ دا فرمان اے کہ "یا بنی انک جرم صغیر او فینک عالم کبیر۔" (اے میرے بیٹے بظاہر توں اک چھوٹا جسم ایں پر تیرے اندر اک وڈا عالم چھپیا ہویا اے۔) اک واری اوہناں اپنے سینے دل اشارہ کرکے فرمایا۔ "ایتھے علماں دیاں فراوانیاں نیں۔ کاش ایہناں دا کوئی حامل ہندا۔"

Marfat.com

سرور اے۔

کجھ بزرگاں تے صوفیاں نے ایس دی مادی لحاظ نال تشریح کرن دی کوشش تے کیتی اے پر نتیجہ نہیں کڈھیا جا سکیا۔ اسی وکھو وکھ اوہناں نوں ویکھنے آں فیر بھانویں ایہہ گل ذرا کھل کے مت وچ آجاوے، کہ تصوّف کیہ ہندا اے؟

حضرت شیخ الاسلام زکریا انصاریؒ فرماندے نیں کہ "تصوّف[1] اوہ علم اے جدے نال نفس دی صفائی، اخلاق دی صفائی، اندرلی تے باہرلی دنیا دی تعمیر و تشکیل تے اندرلی تے باہرلی دنیا دا علم ہو جاندا اے تاکہ ہمیشہ دی سعادت حاصل ہو جاوے۔ ایہہ دا موضوع دی اخلاق و نفس دی پاکیزگی و طہارت تے نالے ظاہر و باطن دی تکمیل اے۔ تے ایس دی غرض تے مطلب ہمیشہ دی سعادت حاصل کرنا اے۔"

---

[1] ۔ التصوف هو علم تصرف به احوال تزكية النفوس وتصفية الاخلاق وتعمير الظاهر والباطن لنيل السعادة الابدية موضوعه التزكية والتصفية والتعمير وغائية نيل السعادة الابديه ۔

(رسالہ قشیریہ۔ ص ۔ ۷)

Marfat.com

امام قشیریؒ (۳۷۶ھ - ۴۶۵ھ) وی تصوف دے معنی ایہو لکھدے نیں کہ "باطنؔ دی تعمیر تے اصلاح تے نالے ای اخلاق دی طہارت"۔ ایس دے نال ای اوہناں اک ارشادِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم وی لکھیا اے۔ جدے وچ صفائی دے معنیاں وچ "صفا الدنیا" دا لفظ ورتیا گیا اے۔ تے ایہہ حدیث حضرت ابی صہیبہؓ کولوں روایت کیتی گئی اے۔

حضرت امام غزالیؒ (۴۵۰ھ - ۵۰۵ھ) لکھدے نیں کہ ــــ "جدوں میں ایہناں علماں توں ویہلا ہوگیا تے فیر میں صوفیاں ول دھیان دتا تے فیر مینوں علم ہویا کہ اوہناں (صوفیاں) دا طریقہ علم تے عمل دی تکمیل کردا اے۔ اوہناں

---

۱ - الصفا محمود بکل لسان وضدّہ الکدورۃ وھی مذمومۃ - رسالہ قشیریہ - شیخ ابونصر سراجؒ دی "کتاب اللمع" توں بعد تصوف اُتے دوجی کتاب لبھدی اے۔ حضرت داتا گنج بخشؒ دی "کشف المحجوب" توں وی چند ورہے پہلاں ای لکھیا گیا اے۔

۲ - رسالہ سلسبیل - فروری ۱۹۶۴ء حوالہ "المنقذ من الضلال"

Marfat.com

دا علم نفس دی خواہشات نوں مکا دیندا اے۔ اخلاقِ ذمیمہ تے صفاتِ خبیثہ نوں ختم کردا اے تاکہ ایس ذریعے نال دل نوں "غیر اللہ" توں پاک کردتا جاوے تے اللہ تعالیٰ دے ذکر نال اوس نوں سجا لیا جاوے۔"

حضرت ابوالحسن نوری رح فرماندے نیں۔ "[1] تصوف ناں اے غیر شرعی نفسانی خواہشاں نوں ترک کر دین دا۔ اک صوفی ہوا وہوس توں بالکل آزاد ہندا اے۔"

حضرت ابوعلی قزوینی رح آکھدے نیں۔ "[2] تصوف پسندکیتیاں جان دا ناں اخلاقاں داناں اے۔"

ابو محمد الجریری رح ہوراں آکھیا اے۔ "[3] تصوّف ہر نیک خصلت نال سجیا ہندا اے۔ تے ساریاں بھیڑیاں عادتاں نوں دل وچوں کڈھ دیندا اے۔"

حضرت محمد بن القصاب رحمہ اللہ دے کول تصوف سوہنے اخلاق ہن۔ جیہڑے چنگے زمانے وچ، چنگے بندے ہتھوں، چنگی قوم دے نال جم دے نیں۔

حضرت کتانی رح نے فرمایا اے کہ [5] "تصوف خلق دا ای تے ناں اے جیہڑا شخص تیرے نالوں اخلاقِ حسنہ وچ ودھ گیا اوہ تیرے نالوں دل دی صفائی وچ دی ودھ گیا۔"

---

[1] التصوف ترک کل حظٍ للنفس۔ "کشف المحجوب۔ باب تصوف" (ص۔ ۲۷)

[2] التصوف ہو الاخلاق الرضیہ۔
"رسالہ قشیریہ۔ ص۔ ۱۲۷"

[3] التصوف الدخول فی کل خلق سنّی والخروج من کل خلق دُنی۔
"رسالہ قشیریہ۔ ص۔ ۱۲۷"

[4] التصوف اخلاق کریمہ ظہرت فی زمان کریم من رجل کریم مع قوم کریم۔
"رسالہ قشیریہ۔ ص۔ ۱۲۷"

[5] التصوف خلق فمن زاد علیک فی الخلق فقد زاد علیک فی الصفا۔

حضرت معروف کرخیؒ نے تصوف نوں ایس طراں آکھیا اے[۱] "تصوف حقیقتاں دی پکڑ تے خلق توں مایوسی داناں"۔

حضرت رویمؒ دا فرمان اے کہ[۲] "تصوف نفس نوں حق دے نال اللہ تعالےٰ دے ارادے تے چھڈ دین داناں اے"۔

حضرت نظام الدین اولیا محبوبِ الٰہیؒ دا ارشاد گرامی اے کہ،[۳] مذہب دی بنیاد خدا نوں پچھانڑاں تے آپنے آپ نوں جاننا اے تے اپنے اندر دل نور و فکر ناں تجاتی مارنا ای تصوف اے۔ تے دین دا مقصد دی اہو ای اے۔

حضرت علامہ[۴] شوکانیؒ کوں تصوف دے معنی دنیا کولوں بے تعلق ہوجان دے نیں تے ایتھوں تیک بے تعلق ہوجاناں کہ مٹی تے سونا تے لوکاں دی تعریف تے بد تعریفی اوہدے نیڑے سانویاں ہوجان۔ ہر ویلے خدا دی عبادت وچ مشغول رہنا۔ حضرت شیخ علی بن عثمانؒ ہجویری[۵] المعروف گنج بخشؒ نے بہت ساریاں لوکاں دے قول کشف المحجوب وچ دتے نیں۔ اوہناں نوں دی ویکھ دے چلیے۔

حضرت جنید بغدادیؒ دا ارشاد اے کہ[۶] "تصوف ناں اوس صفت دا اے جدے وچ بندے دی "اقامت" ہووے۔ لوکاں پچھیا۔ ایہہ صفت بندے دی اے یا حق دی؟ فرمایا، حقیقتہً ایہہ صفت حق دی اے پر ظاہری بندے دی"۔

۱۔ التصوف الاخذ بالحقائق والیاس مما فی ایدی الخلائق (رسالہ قشیریہ ص ۱۲۷)

۲۔ استرسال النفس مع اللہ تعالےٰ علیٰ ما یرید (رسالہ قشیریہ ص ۱۲۷)

۳۔ رسالہ سلسبیل فروری ۱۹۶۴ء

۴۔ التصوف جر الزہد فی الدنیا حتیٰ یستوی عندہٗ ذہبہا وترابہا، ثم الزہد فیما یصدر من الناس من المدح والذم حتیٰ یستوی عندہٗ۔

۵۔ پاک و ہند دی اوہ بزرگ ہستی نیں جنہاں نوں ہر طبقے تے ہر عقیدے دے لوک اکو جیہا سمجھ دے نیں۔ پیر و مرشد حضرت خواجہ معین الدین چشتیؒ دا کدی نہ بھلن تے دسن

(صد ۳۱ تے)

حضرت ابو عمرو دمشقیؒ ارشاد کردے نیں کہ[1] "تصوف ناں اے کائنات دی جانب نگاہِ عیب جوئی ناں ویکھن دا۔ بلکہ سرے توں ای نہ ویکھن دا۔"

حضرت شیخ حصریؒ دا فرمان اے کہ[2] "تصوف ناں اے دل نوں مخالفتِ حق دی کدورت توں پاک رکھن دا۔

حضرت شیخ علی بن بندار نیشاپوریؒ آکھدے نیں کہ[3] تصوف ایہہ دے کہ صوفی نوں اپنا اندر تے باہر نہ دِسے۔ سب حق ای حق دِسدا ہووے۔"

شہنشاہِ بغداد پیرانِ پیر حضرت سید عبدالقادر جیلانیؒ دا ارشادِ گرامی اے کہ[4] "تصوف اٹھاں چیزاں دا ناں اے۔ (۱) سخاوت ابراہیمیؑ (۲) رضائے اسحٰقؑ (۳) صبرِ ایوبؑ (۴) مناجاتِ زکریاؑ (۵) غربتِ یحییٰؑ (۶) خرقہ پوشیِ موسیٰؑ (۷) سیاحتِ عیسیٰؑ تے (۸) فقرِ سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وسلم۔

(بقیہ حاشیہ از صفحہ ۳۰) والا شعر ایس دی دلیل اے۔

گنج بخشؒ فیضِ عالم مظہرِ نورِ خدا
ناقصاں را پیرِ کامل، کاملاں را راہنما۔

[1] ۔ التصوف ان یسیم العبد فیہ قیل لغت للعبد امر للحق فقال لغت الحق حقیقۃ و لغت العبد رسما۔ (کشف المحجوب، باب التصوف۔ ص ۔ ۲۶)

[2] ۔ التصوف رویۃ الکون بعین النقص بل محض الطرف عن الکون۔

[3] ۔ التصوف صفاء السر من کدورۃ المخالفۃ۔

[4] ۔ التصوف اسقاط الروایۃ للحق ظاہرًا و باطنًا۔

[5] ۔ التصوف مبنیٌ علیٰ ثمان خصال السخا لابراھیم والرضاء للاسحاق والصبر للایوب والاشارۃ لزکریا والغربۃ لیحییٰ ولبس الصوف لموسیٰ والسیاحۃ لعیسیٰ والفقر لمحمدؐ صلی اللہ علیہ وسلم (نتوح الغیب۔ ص ۔ ۳۹۶)

Marfat.com

حضرت شیخ سہروردیؒ دا فرمان اے کہ شیخ عبدالواحد بن زید نے تصوف دی تعریف کیتی اے کہ تصوف اوہناں لئی ہندا اے۔ [1] "جیہڑے اپنی عقل نوں سنتِ رسولؐ تے خرچ کردے نیں تے اپنیاں دلاں نوں اوس ول متوجہ رکھ دے نیں۔ تے آپنے نفس دیاں خباثتاں توں اپنے سردار (رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم) دے دامن وچ پناہ لیندے نیں۔ ایہناں لوکاں تے صوفی دا اطلاق ہندا اے۔" ایہہ لکھ کے تے فرماندے نیں کہ [2] ایہہ اوہناں دی بہترین تعریف کیتی گئی اے۔"

حضرت شیخ ابوالحسین بن محمد شیرازیؒ فرماندے نیں کہ [3] "تصوف وعدہ پورا کرن دا ناں اے۔ تے صوفی اپنے ایس وعدے نوں پورا کرن توں بعد واصل بالحق ہندا اے۔"

ایہناں چند فرماناں توں ایہہ گل سامنے آگئی کہ تصوف نفس دی پاکیزگی تے اخلاق دی صفائی دا ناں اے۔ قرآنِ حکیم نے وی نفس تے اخلاق دی طہارت دل بڑا ای زور دتا اے تے حضور سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم وی اپنی زندگی دی ایس دا اک سب توں اعلیٰ تے عمدہ نمونہ سی۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے اپنی بعثت [4] دا مقصد ای ایہہ دسیا اے۔ تے قرآنِ کریم [5] وچ وی آپؐ دے آون دا بنیادی مقصد ایہو دسیا گیا اے۔

---

[1] ۔ قال القائمون بعقولهم على فهم السنة والعاكفون عليها بقلوبهم والمعتصمون بسيدهم من شر نفوسهم هم الصوفيه۔"
(عوارف المعارف۔ ص ۔ ۲۷)

[2] ۔ هذا وصف تام وصفهم به۔ (عوارف المعارف ۔ ص۔ ۲۷)

[3] ۔ سفینۃ الاولیا ۔ (ص ۔ ۱۹۶)

[4] ۔ بعثت لاتمم مکارم اخلاق۔

[5] ۔ یزکیهم ویعلمهم الکتب والحکمۃ ۔ (قرآن کریم)

Marfat.com

تصوف توں بعد ہن ذرا "صوفی" ول ویکھ دے چلیئے۔ تاں جے گل ذرا ہور کھل جاوے کہ تصوف جے اخلاق دی صفائی تے نفس دی پاکیزگی داناں اے تے، "صوفی" کیہ ہندا اے تے آیا اوہ ایہناں گلاں تے پورا وی اتردا اے کہ نہیں۔

حضرت جنید بغدادیؒ جنہاں نوں تصوف دا جد آکھیا جاندا اے، اوہناں دا صوفی متعلق ایہہ فرمان اے کہ "[1] صوفی اپنی ذات وچ اک لاش ہندا اے تے حق تعالیٰ دی ذات کولوں ایس نوں زندگی (بقا) حاصل ہندی اے"۔

حضرت ذوالنون مصریؒ آکھدے نیں کہ [2] "صوفی اوہ ہندے نیں جنہاں نے ساریاں چیزاں اُتے خداوند کریم نوں ترجیح دتی ہووے تے اوس نوں ای پسند کیتا ہووے"۔

حضرت عمر بن عثمان المکیؒ ہوری فرماندے نیں کہ [3] "صوفی حاضر ویلے نوں اپنا جاندا اے تے ہر ویلے جدہا ہندا اے۔ اوہدا ای ہو کے رہندا اے"۔

حضرت شیخ شبلیؒ آکھدے نیں کہ [4] "صوفی دنیا (خلق) توں کھرا تے حق نال ملیا (متصل) ہویا ہندا اے"۔

شیخ ابوالنصر سرّاجؒ آکھدے نیں کہ [5] "صوفی دی سب توں پہلی خوبی ایہہ وے کہ اوہ خدا تے نظر رکھ دے نیں۔ ایہناں دا مقصود و مطلوب سارے دا

---

[1] ۔ ھو ان یمیتك الحق عنك و یحییك به (قشیریہ - ۱۲۶)

[2] ۔ ھم قوم اثر دالله عزوجل علیٰ کل شیء ۔ (قشیریہ - ۱۲۷)

[3] ۔ ان یکون العبد فی کل وقت بما ھو اولیٰ به فی الوقت (قشیریہ ۱۲۷)

[4] ۔ الصوفی منقطع عن الخلق و متصل بالحق ۔ (قشیریہ - ۱۲۷)

[5] فاول شیء من التخصیصات للصوفیة ..... ترك مالا یعنیھم و قطع کل علاقة تحول بینھم و بین مطلوبھم و مقصودھم اذ لیس لھم مطلوب و لا مقصود غیر الله تعالیٰ ۔ (تصوف اسلام - ص - ۱۷)

Marfat.com

سارا خدا ای ہندا اے۔ ماسوا نال تے لا یعنی مشغلیاں نال ایہناں نوں کوئی واسطہ نہیں ہندا۔"

حضرت شیخ ابوالسعید ابوالخیرؒ نے فرمایا اے کہ ع۱ "صوفی اوہ وے جیہڑا ایدی تے حقیقی رازاں نوں اپنے سینے وچ چھپائی رکھے۔ تے جو کجھ اوہدے ہتھ آوے اوس دی بخشش کر دیوے تے جو جو اوکڑاں تے مشکلاں اوہدے سر تے اون اوہناں نوں خوشی تے تحمل نال برداشت کرے۔"

لفظ صوفی بارے

لفظ صوفی بارے وی بڑیاں بڑیاں قیاس آرائیاں کیتیاں گیاں نیں۔ تے حالی تیک ایہہ بحث چلدی اے پئی۔ ایہناں تعریفاں نوں وی دکھو دکھ ویکھ دے چلئے تے فیر ساری بحث دا نتیجہ ساڈے سامنے آجاوے گا۔

انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا وچ درج اے کہ ع۲ "تصوف عربی زبان دے لفظ صوفی توں نکلیا اے جیہڑا کہ دوجی صدی ہجری وچ اوہناں لوکاں لئی استعمال ہندا سی جیہڑے اپنی زندگی نوں خدا دی راہ وچ خاموشی نال گزار دیندے سن۔ صوفی دا لفظ صف (اون) ایس لباس ول اشارہ کردا اے جیہڑا کہ اوہ لوک

ع۱۔ سفینۃ الاولیا۔ (ص۔ ۲۰۸)

ع۲۔ Sufism - Tasawwuf - is formed from the Arabic word "Sufi" which was applied, in the 2-nd Century of Islam, to men or women who adopted an ascetic or quietistic way of life. The word Sufi from "Suf" - wool - refers to garments worn by such persons (Vol. - page-523)

پانوے ہندے سن"۔

سیّد مظفر الدین ہوری تصوف بارے گل کردیاں ہویاں لکھدے نیں کہ ؎[1] "دلیلاں تے حقیقتاں، جیہڑیاں کہ پچھے دسیاں گیاں نیں اوہناں توں واضح ہوگیا اے کہ تصوف قرآنِ حکیم تے سنتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی روشنی وچ گزارن والے روحانی طریقۂ زندگی دا ناں اے۔ سب توں زیادہ دل وچ کھبن والی دلیل لفظ "صوفی" آپ ای اے۔ بھانویں ایہہ لفظ اہلِ صفہ توں لیا گیا اے تے بھانویں صفا (صفائی) توں یاں فیر صف (لائن) توں تے بھانویں صوف (اون) توں ساریاں تھانواں تے ایہہ ضرور ظاہر ہندا اے کہ

---

[1] From the facts and arguments cited in the foregoing pages the only conclusion that can be arrived at, is that Sufism is the natural evolution of the spiritual and mystical elements in which the Quran abounds and which were frequently expressed by the founder of Islam (May peace be upon him). The most convincing argument, however, is the derivation of the word "Sufi", whether it is derived from "Ahl-us-Suffa" or from "Safa" (Purity) or from "Saf" (Rank) or from "Suf" (wool), in all cases it is obvious that Sufism is an Islamic inception. The idea of deriving "Sufism" from "Sophism"

(صـ۳۶ پر)

Marfat.com

تصوّف اک اسلامی لفظ اے ۔ ایہہ خیال بالکل غلط (احمقانہ) اے کہ ایہہ (یونانی) لفظ توں کڈھیا گیا اے ۔ کیوں جے اوس ویلے مسلمان یونانی ثقافت نال بالکل واقف نہیں سن "

ایہہ لفظ عربی دا ای اے ۔ کیوں جے "تَصَوَّفَ" دا عربی وچ مطلب ایہہ وے کہ " اوہنے اُون دا لباس پایا "تے ایہو گل ای ٹھیک تے درست لگدی اے ۔ بہرحال ایہناں دو دلیلاں توعلاوہ ہوروی ویکھنے آں ۔

مولانا عبدالحلیم شرر نے ابن جوزی دے حوالے نال ایہہ گل آکھی اے "کہ [1] "اسلام توں پہلاں جاہلیت دے زمانے وچ "صوفہ" نامی اک گروہ ایسا سُتی جیہڑا کہ دنیا نوں چھڈی بیٹھا سی تے ریاضت تے عبادت وچ ای مصروف رہندا سی ۔ ایہہ کعبے کول بیٹھے رہندے سن تے عبادت وچ ای لگے رہندے سن ۔ ایہناں دا تعلق غوث بن مرین دے خاندان نال سی جیہڑا

(بقیہ حاشیہ از صفحہ ۳۵) is absurd because Muslims were at that time unaware of Greek Culture." Muslim thought and its Source." (P-97)

---

[1] ۔ رسالہ تصوّف لاہور ۔ جون ۱۹۲۲ء

Marfat.com

تمیم بن مرہ دا اک قبیلہ سی۔ فیر اسلام دے آجان توں بعد جیہڑے لوک ایہناں دل متوجہ ہوئے اوہ صوفی اکھوائے"۔

مولانا شبلی نعمانی آکھدے نیں کہ ؎۱ " ایہہ ہو سکدا اے کہ صوفی یاں تصوف " صوف " توں ای نکلیا ہووے جدے معنی پشمینہ دے ہن۔ پر پشمینہ پوش ہونا ایس فرقے دی کوئی خاص خصوصیت نہیں سی"۔ مولانا شبلی دا ایہہ آکھنا ٹھیک نہیں اے۔ کیوں جے ایہناں لوکاں دا لباس ای تے خاص ؎۲ امتیازی نشان سی۔ تے ایس دی تعریف حضرت داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ نے وی کردتی اے۔ اوہ آکھدے ہن کہ ؎۳ " اوہناں دے علم تے تحقیق دے مطابق صوف دا لباس صوفیاں دا امتیازی نشان سی" تے نال ای نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دی ؎۴ اک حدیث دی نقل کردتی نیں تاں جے وضاحت ہو جاوے"

کجھ لوکاں دا خیال اے ایہہ " صفہ " توں نکلیا اے یعنی اوہ لوک جیہڑے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے زمانے وچ ای عبادت وچ گواچ گئے ہوئے سن۔ پر گرامر دے لحاظ نال ایہہ وی صحیح تے درست نہیں لگدا کیوں جے " صفہ " توں " صفّی " ہندا اے صوفی نہیں بنایا جا سکدا۔

اک دوجے سکول نے ایس توں " صف " توں کڈھیا اے۔ پر ایتھے وی اوہو سوال پیدا ہندا اے کہ جے صوفی دا لفظ " صف " وچوں

؎۱۔ سوانح مولانا روم رح
؎۲۔ آب کوثر۔ (ص - ۹۲ - ۹۱ - ۲۹۰)
؎۳۔ کشف المحجوب۔ (ص - ۴۹)
؎۴۔ علیکم بلبس الصوف تجدون حلاوۃ الایمان فی قلوبکم (یعنی صوف دا لباس پاؤنے نئی اپنے دلاں وچ ایمان دی حلاوت پاؤ گے۔)۔

Marfat.com

نکلیا اے تے فیر ایس نوں صوفی نہیں بلکہ "صَفی" ہونا چاہیدا اے۔ ایس لئی ایہہ خیال وی درست نہیں اے۔

کجھ لوک جنہاں وچوں حضرت داتا گنج بخشؒ وی نیں۔ صوفی دی نسبت "صفا" نال جوڑ دے نیں۔ معنوی لحاظ نال تے ایہہ درست لگدا اے پر گرامر دی رو نال ایتھے وی درستی نہیں لبھدی کیوں جے "صفا" توں "صفوی" نکل دا اے نہ کہ صوفی۔ البتہ صفائی باطن دے لحاظ نال ایس دا ورتنا صحیح تے درست لگدا اے۔ پر نری قلب دی صفائی ای کم نہیں آوندی کیوں جے کجھ لوک[1] باہر لی صفائی دا ذکر وی کردے نیں۔ پر نرا "صفا" توں اسی "صوفی" نہیں کڈھ سکدے کیوں جے لغوی لحاظ نال وی ایہہ درست نہیں لگدا۔

حضرت ذوالنون مصریؒ فرماندے نیں کہ[2] "صوفی اوہ لوک ہندے نیں جیہڑے سب کجھ چھڈ کے نرے خدا نوں اپنا لیندے نیں"۔ ایتھے وی دنیا نوں چھڈ دین دی ای تلقین لبھ دی اے۔ تے ایس تلقین لئی اُتلیاں لفظاں وچوں کوئی وی ٹھیک نہیں آوندا۔ لفظ صوفی بارے"۔

---

[1] ۔ الصوفی من لبس الصوف علی الصفا و اذاق الھوی الطعم الجفا و لزم طریق المصطفٰی و کانت الدّنیا منہ علی القضا۔

(صوفی اوہ اے جیہڑا دل دی صفائی دے نال نال "صوف پوشی" دی اختیار کردا ہوے۔ نفس دیاں خواہشاں نوں سختی دا مزا سکھاندا اے۔ شرعِ مصطفویؐ نوں (اپنے لئی) ضروری کر لیندا اے تے دنیا نوں چھڈ دیندا اے۔) حضرت شیخ ابوعلی روزباریؒ

[2] ۔ رسالہ سلسبیل۔ مارچ ۱۹۶۱ء

Marfat.com

ہے[1] "پچھلیاں زمانیاں توں ای لڑائیاں تے جھگڑے ٹُرے آوندے نیں تے اینوں "صوف" توں نکلیا ہویا سمجھیا جاندا اے۔ پر مَیں تے صوفی دا لفظ اوس شخص توں علاوہ ہور کسے لئی پسند نہیں کردا جیہڑا صاف باطن تے صاف معاملہ ہووے ایتھے تک کہ ایس دا لقب صوفی ہو جاوے"۔

کجھ لوک[2] ایس نوں "صوفانہ" توں کڈھ نے نیں جدا مطلب اک ترکاری اے۔ تے کجھ لوک ایس نوں "صفوۃ الکفا" یعنی وال موہنڈھیاں توں تھلے یعنی پٹے توں کڈھ دے نیں۔ پر ایہہ دونویں گلّاں بحث طلب نہیں ہن۔ کیوں جے کسے صوفی یاں صوفیاں دا تعلق نہ تے کسے سبزی یاں ترکاری نال خصوصی لحاظ نال رہیا اے۔ تے نہ ای والاں دے ودھان تے لمبائی چوڑائی نال۔

اِک خیال[3] ایہہ وی کیتا جاندا اے کہ "تصوف دا لفظ پہلاں "ص" دی بجائے "س" نال سی تے ایس دا مادہ "سوف" سی جدے معنے یونانی زبان وچ ۔ حکمت تے سوچ ۔ دے ہن تے دوجی صدی ہجری وچ جدوں یونانی کتاباں دے ترجمے عربی وچ ہوئے تے ایہہ لفظ عربی زبان وچ آگیا چنانچہ ایہناں لوکاں نوں "سوفی"۔ حکیم۔ آکھنا شروع ہوگیا تے ویلا گزرن دے نال نال

۱۔ تنازع الناس فی الصوفی واختلفوا ۔ قدمًا وطنوہ مشتقًا مِنَ الصُّوفِ ولست احل ھٰذا الاسم غیر فتیً ۔ صافی فصوفی الی ان لقّب الصوفی شیخ ابوعلی رودباری (شعر حوالہ جلال الدّین سیوطی دی کتاب (تابید الحقیقۃ العلیا) حاشیہ قرآن اور تصوف ۔ ص۔ ۱۰)

۲۔ انسائیکلوپیڈیا آف اسلام۔ (ج۔۴ ۔ ص۔ ۶۸۱)

۳۔ مرکس (MERX) دا خیال وی ایہو ای اے کہ ایہہ یونانی لفظ "SOFOS" توں نکلیا اے۔

Marfat.com

ایہہ "صوفی" بن گیا۔ پر ایہہ گل درست نہیں لگدی کیوں جے "س" نوں "ص" وچ بدلن دی کوئی تک نظر نہیں آوندی تے نہ ای کوئی لسّانی ضرورت ایہو جیہی محسوس ہندی اے جدے تحت ایہہ تبدیلی معرضِ وجود وچ آئی ہووے۔

[1] "اے۔ جے آریری لکھدا اے کہ صوفی لفظ بغیر کسے شک وشبہ توں عربی دے لفظ "پشمینہ" — صوف۔ توں ای نکلیا اے۔ جیوں سب توں پہلاں اک شخص ابو ہاشم عثمان نے ورتیا اے۔ تے ایہہ ناں تریخی صدی ہجری وچ بالکل عام ہو چکیا سی۔

ایس ساری بحث دا نتیجہ اینج کڈھیا جا سکدا اے کہ صرف دو ای طریقے سامنے آوندے نیں جناں نوں اسی زیرِ بحث لیا سکدے آں —

(ا) صفا (ز) صوف۔ تے ایہناں دوہاں وچوں وی ویکھیئے تے دوجا یعنی صوف ای ساڈے سامنے آوندا اے۔ کیوں جے "صفا" توں "صوفی" دا

---

1. The nickname Sufi, which undoubtedly derived from the Arabic word for wool, appears to have been applied in the first place to a certain Abu Hashim Uthman b. Sharik of KUFA, who died about the year 160/776; by the middle of the third/ ninth century it had become the regular appellation of those who practised austerity in the Fourth/Tenth century it also acquired a Theosophical Connotation. — (Sufism — P — 35)

Marfat.com

نکلنا لغوی یاں گرامری معنیاں وچ کسے طراں دی ٹھیک نہیں اے ۔ ہاں البتہ دوجا لفظ ۔ صوف ۔ ای درست تے ٹھیک لگدا اے ۔ تے اینھوں ای صوفی نکلیا ہویا ٹھیک لگدا اے ۔ ہاں کجھ صوفیاں نے ایس لباس نوں وی درتیا اے تے کجھناں نے نہیں وی درتیا پر پسند ضرور کیتا گیا اے ۔ حضرت شہنشاہِ بغداد پیرانِ پیر سید عبدالقادر شاہ جیلانیؒ نے تے عمدہ توں عمدہ تے ودھیا توں ودھیا کپڑے پائے نیں پر اندر اوہ وی ٹاٹ یا بوری دیاں کڑتیاں پانڈے سن تے اُتے سوہنے لیڑے پالیندے سن ۔

ایہناں ساریاں تعریفاں توں بعد ساہنوں ایہہ پتہ چل گیا اے کہ تصوف عملی لحاظ نال اوہ طریقہ اے زندگی گزارن دا جدھا مقصد تے منزل اللہ تعالیٰ دا قرب حاصل کرنا اے بغیر کسے دنیاوی خواہش یاں ، لذّت وچ پین توں تے ایہہ قرب حاصل کرن لئی اک صوفی نوں بڑیاں اوکڑاں تے مشکلاں توں گزرنا پیندا اے تے ایہہ اوکڑاں یاں تجربے ای اوہناں دا بہترین سرمایہ ہندے نیں جنہاں دی بنا توں اوہ زندگی دیاں رازاں دے نال نال ذاتِ باری تعالےٰ دے وجود دا وی یقین کر لیندے نیں ۔ اوہناں دا علم کتابی یاں نرا اکتسابی نہیں ہندا بلکہ اوہ ایس چیز نوں اپنے نفس دیاں گہرائیاں وچوں کڈھ دے نیں ۔ ڈب کے ویکھ دے نیں تے فیر جیہڑا تجربہ یاں مشاہدہ اوہناں نوں حاصل ہُندا اے اوس نوں اوہ کشف داناں دیندے نیں ۔ کشف دا بیان کرنا اک صوفی لئی مشکل ای نہیں سگوں ناممکن ہو جاندا اے تے نہ ای اوہ ایس نوں کھول کے بیان کرن دی ہمّت تے طاقت رکھدا اے ۔ ایسے گل نوں امام ابوالقاسم قشیریؒ ہوری ایس طراں لکھدے نیں کہ "صوفی دی مثال برسام دے مرض ورگی ہندی

---

۱ ۔ تصوفِ اسلام ۔ (ص ۔ ۲)

اے۔ شروع وچ اوس نوں ہذیان ہندا اے تے اخیر تے سکوت یعنی جدوں اوہ اپنے کمال تے اپڑ جاندا اے تے اوس دی جیبھ آپنے آپ ای بند ہو جاندی اے"۔

زبان کیوں بند ہو جاندی اے؟ ایس لئی کہ تصوف دی بنیاد جیویں اُتے دسیا گیا اے محبت، ذوق تے وجدان تے ای رکھی جاندی اے۔ تے محبت تے وجدان یاں پیار نوں ایہہ کدوں گوارا ہندا اے کہ اوہ رسوائی خریدے یاں مُفت وچ اپنے گلے بدنامی نوں لاوے، تے ایس رسوائی تے بدنامی کولوں بچن دی خاطر اک صوفی چپ سادھ لیندا اے تاکہ اوہدا تے اوہ دے رب دا پیار تے میل ظاہر نہ ہو جاوے یاں ایہہ راز نہ کھل جاوے جدھے افشا ہون توں یاں ظاہر کرن توں خود اسلام نے منع فرمایا اے[1]۔ اوہناں دا پیار تے محبت تقدیرِ الٰہی ای ہندی اے۔ پر اللہ تعالیٰ نے ایسنے اوہناں دی نشانِ دہی وی کر دتی جنہاں اتے ایہہ راز فاش کردتا جاندا اے۔ کیوں جے اوہ لوک ایسے قابل ای ہندے نیں[2] ——— یعنی اوہناں کول دل وی ہندا اے تے نالے کن وی لا لیندے نیں جیہنوں اوہ حاضر تے شاہد ہون۔ تے ایہہ لوک صوفی ای ہندے نیں تے ایہناں دا مسلک تصوف ای ہندا اے۔ زندگی وچ ایہہ ویلا ہر اک اُتے اک واری ضرور آوندا اے۔ بھانویں اوہ اوس ویلے کولوں کجھ لبھ لووے تے بھانویں اوس نوں گوا دیوے۔ ساڈے سامنے ایہو جیہاں کئی مثالاں ہن کہ ایسے پیار تے محبت دی اگ وے

---

[1] ۔ لاتکلموا فی القدر فانہٗ سر اللہ فلا تفشوا اللہ سرّہٗ

[2] ۔ لمن کان لہٗ قلب او القی السمع وھو شہید۔

Marfat.com

نور ہتھوں کیئں دل سڑکے تے نوراں ہو گئے نے کئیں اکھاں اوس نور دی روشنی اوں دی نہ جھل سکیاں۔ حضرتِ موسیٰ علیہ السلام ہوراں نوں طور دے پہاڑ تے کیہ دسیا سی جے اوہ بے ہوش گئے سن۔ حضرتِ[1] ابراہیم بن ادہمؒ شہنشاہ بلخ نوں کیہڑی تجلی دِسی سی جے تاج تے تخت چھڈ کے فقیری اپنا لئی سی۔ تے حضرت خواجہ فریدالدین عطارؒ نوں اوس درویش دے مرن ہتھوں کیہ لبھیا سی۔ ایہہ بے انتہا محبت دیاں تھوڑیاں جیہاں مثالاں ہن۔ ورنہ ایہناں دا تے کوئی حساب ای نہیں اے۔

ایہہ زبان بندی تے محبت دی انتہا نری اسلامی تصوف وچ ای نہیں بلکہ دوجیاں مذہباں وچ وی ایس دی مشق کیتی گئی۔ کیوں جے اوہناں کول توحید دا تصور ای موجود نہیں سی ہندا ایس لئی اوہ مقام حاصل نہیں سن کر سکدے جیہڑا کہ مسلمان صوفی نوں لبھ جاندا سی۔ خورے ایسے اشتراک ولوں ویکھ کے ہندوستانی مؤرخ ڈاکٹر تارا چند لکھدا اے کہ "[2] ــــــ تصوّف اک ایہو جئی ندی اے جدھی روہڑ بہت ساریاں دریاواں دے ملن نال بہتی ای کھلر جاندی اے تے ہر پاسے وگن لگ پیندی اے۔" تے ایتھے ای فیر ساہنوں رامانند، کبیرؒ، سنائیؒ، رومیؒ، ولیم بلیک، اکہارٹ تے آگسٹائین ہوری سارے اکو جیہے دِسن لگ پیندے

---

[1] ۔ اے۔ جے۔ آربری حضرت ابراہیم بن ادھم دے متعلق آکھدا اے کہ اوہناں تصوف اک عیسائی کولوں سکھیا سی۔ جدانا اوہ سائمن SIMEON لکھدا اے۔ پر ایہہ غلط اے۔ ایس دی مفصّل تشریح اگے ہووے گی ــــــ (SUFISM - P- 37)

[2] INFLUENCE OF ISLAM ON HINDU CULTURE P-63

Marfat.com

نیں۔ تے ایتھوں ای کجھ لوکاں نے اسلامی تصوف نوں کجھ دا کجھ بنا دتا اے فیثاغورث[1] (۵۰۰ ق م) نے آپنیاں شاگرداں لئی پنج ورہیاں تک چپ رہن دی تعلیم لازمی قرار دے دتی سی۔ جنہوں پورا کرلین توں بعد اوہناں نوں آپنے روحانی سکول دے اندر وڑن دی اجازت دیندا۔ ہُندا سی ذرا پچھاں ٹرجاؤ تے پرانے یونان دل نظر مارو۔ اوہناں دی ناستیت[2] کیہہ سی؟ فینی لان تے گائیس[3] دا اعتکاف تے حجرہ نشینی نوں کیہ آکھاں گے؟ الہامیاں دے کشف نوں کیہہ ناں دیواں گے؟ سوئیڈن برگ[4] دی حضوری تے تجلی نوں کدے نال تشبیہہ دیواں گے؟ پر ایہتھے اک گل نکھڑ جاندی اے کہ اسلامی تصوف وچ ایہہ گلاں کسے دوجی تھاں چوں نہیں آئیاں بلکہ اسلام دیاں آپنیاں نیں۔ جیویں اسلام اک حقیقت اے تے فطرت اے ایسے طراں تصوف دی اک حقیقت اے تے فطرت دے عین مطابق اے۔ جیویں اسلام عملی مذہب اے ایسے طراں تصوف[6] دی عملی طریقہ اے بلکہ اک مسلسل تے لگاتار عمل اے نہ کہ نرا نظریاتی طریقہ۔

۱۔ STUDIES IN TASAWWUF (P-118)

۲۔ "CONSFICISM" ڈکشنری آف اسلام از ہگ "Hugh" (ص-۴۲۶)

۳۔ "QUIETISM" " " "

۴۔ "DOCTRINE OF ILLUMINATION" " " "

۵۔ "VISIONS" " " "

۶۔ SUFISM WAS ORIGNALLY A PRACTICAL RELEGION, NOT A SPECULATIVE SYSTEM.
Encyclopeadia Britenica - 1946 Edi-Vol-P-523

Marfat.com

اِسلامی تصوّف بارے نظریئے۔ ||

اسلامی تصوف دی شروع تے ابتدا دے متعلق وکھو وکھرے نظریاں دا اظہار کیتا جاندا اے۔ ایتھے اوہناں دا مفصل تجزیہ کرن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ کجھ لوگ ہن جیہڑے ایس دی بنیاد عیسائی مذہب اُتے رکھ دے نیں۔ ایہہ دسے دتے نصرانی لکھاروان دا بُہتا ہتھ اے۔ اوہناں نے ایس تعلیم نوں عام کر دتا کہ اسلام عیسائیت وچوں ای نکلیا اے۔ یعنی حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں حضرت عیسیٰ دی تکمیل قرار دتیاں جان دا اوہناں ایہہ مطلب کڈھیا اے۔ ایس لئی اوہ ثابت کر دے نیں کہ تصوف اسلامی دی عیسائیت دی پیداوار اے۔ اوہناں نے مسلمان عالماں تے مفکراں دے عجز و انکسار تے چنگیاں چیزاں دی خوشہ چینی توں ایس غلط فہمی نوں آپنے وچ پیدا ہون دِتا۔ عیسائیت وچ بعض فرقیاں نے رُوحانیت تے عرفان و وجدان حاصل کرن لئی گوشہ نشینی اپنالئی سی۔ تے اوہ راہبانہ زندگی گذارن لگ پئے سن۔ رہبانیت تے اسلامی تصوف وچ زمین تے آسمان دا فرق اے۔ رہبانیت دنیا توں الگ تھلگ تے وکھریاں ہو جان دا ناں اے۔ جدوں کہ اسلام وچ ایس دی اجازت

۱؎ SUFISM - (P. 37)

(حاشیہ از صفحہ ۴۶) ۱؎ قرآن حکیم نے ایس دی درستی فرمائی اے تے ایس طراں آکھیا اے "ربی و ربکم" میرا رب تے تہاڈا رب۔ ایہہ تفسیر عبرانی دے عین مطابق اے

۲؎۔ یوحنا دی انجیل۔

Marfat.com

ای نہیں دتی گئی۔ انجیل۔ جیہڑی کہ قرآن کریم ونگر اسمانی صحیفہ ای اے۔ وچ ساریاں گلاں اسلام والیاں ای موجود ہن تے جے اصلی تے اسمانی کتاب ۔ انجیل ۔ نوں وی بنیاد بنالیا جاوے ۔ تے فیر وی ایہہ اسلامی تصوف ای رہندا اے ۔ البتہ بعد دیاں انجیلاں وچ جیہڑے جیہڑے وادھے گھاٹے اپنے دیلے دی ضرورت تے لوڑ نوں ویکھدیاں ہویاں کیتے گئے اوہ ضرور اسلام کولوں وکھرے راہیں ٹر پئے ۔ انجیل ـــــ اصلی انجیل وچ اوہو گلاں ای موجود سن جنہاں نوں صحیح تے اصلی صورت وچ قرآن کریم وچ دسیا گیا اے ۔ جس طراں "ع۱ اے باپ نوں میرے وچ ایں تے میں تیرے وچ آں"۔ ع۲ یاں فیر "خدا محبت اے، خدا نور اے، خدا روح اے"، ورنہ جیہڑیاں گلاں بعد وچ بنائیاں گئیاں اوہناں دا تعلق نہ اللہ نال اے تے نہ ای حضرتِ عیسیٰ علیہ السلام نال ۔ پولوس ۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں خواب وچ ویکھ کے عیسائیت قبول کردا اے ۔ تے جدوں گلاں کردا اے بعض تے عناد دیاں بھریاں ہویاں اوہدے کول شریعتِ عیسویؑ دا ناں ای نہیں موجود ۔ حضرتِ عیسیٰؑ نوں غریباں تے مسکیناں نال محبت سی ۔ نالے اوہناں دا حکم سی کہ بے دیناں، گنہ گاراں تے بدراہواں نوں وی اسمانی بادشاہت دا حصہ دار بنا لیا جاوے ۔ جدکہ ایہہ گل فریسیاں ـــــ قانونِ موسوی دے پابنداں ـــــ نوں پسند نہیں سی ۔

دوجی گل ایہہ کہ یہودیاں کول مذہبی رسوم دی پابندی نوں اولیت حاصل سی ۔ غریب پروری تے مسکین دوستی نوں اوہ ایڈا ضروری نہیں سن سمجھ دے ۔ مثلاً دین دار یہودی عام لوکاں نوں ملن جلن وچ بڑے ای محتاط سن ۔ تے

ع۱ ، ع۲ دی تشریح صفحہ ۴۵ تے درج کیتی گئی اے

Marfat.com

عین ممکن اے کہ انجیل وچ لبھدیاں اختر اعوان وچ یہودیاں دا ہتھ وی عیسائیاں دے نال ای ہووے۔ کیوں جے عیسائیاں دے عقیدے دے مطابق حضرت عیسیٰ نوں صلیب تے چڑھا دتا گیا سی تے یہودیاں دے ایس گروہ دے مطابق[1] صلیب تے چڑھ کے مرن والا انسان "لعنتی" ہندا اے۔

حضرت[2] عیسیٰ[4] دے قریبی چاہن والے دنیا دے حالات توں مایوس ہو کے گوشہ نشین ہو گئے تے ایسے گوشہ نشینی وچ ہولی ہولی نویاں نویاں چیزاں تے خود ساختہ اصول داخل ہندے گئے۔ تے رہبانیت نے جنم لیا۔ اوس ویلے دی رہبانیت بالکل درست سی۔ پر جیوں جیوں ویلا لنگھدا گیا تے ہور ہور بدعتاں اوہدے اندر وڑ دیاں گیاں تے اصلی تے صحیح مقصد ای بدل کے رہ گیا۔ حالانکہ جس کتاب تے اوہناں دا ایمان سی اوہ مکمل تے صحیح سی۔ ساری دنیا تے اکو ای کتاب گھلی گئی اے۔ تے آدم[3] علا دی اولاد اکو مکو سی۔ حضرت[4] نوح[4] دی قوم دی مسلمان سی تے حضرت[5] ابراہیم[4] دی وی۔ حضرت[6] موسیٰ[4] دی قوم وی اسلام دی تعلیم حاصل کر دی رہی تے فیر جدوں فرعون دے درباری جادوگر ایمان لیا وندے نیں تے اوہ وی ایہو ای پکار دے نیں۔ "ابنِ آدم" دا اک ہونا اک منی ہوئی گل اے پر انسان

---

[1] ۔ اسلام اور مذاہب عالم ۔ (ص۔ ۱۳۵)

[2] ۔ حضرت عیسیٰ[4] نے مسلمان ہون دی شہادت دتی۔ قَالُوْٓا اٰمَنَّا وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُوْنَ (آل عمران - ۵۲)

[3] ۔ كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَّاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتٰبَ ۔ (بقرہ - ۲۱۳)

[4] ۔ اَوْ اُمِرْتُ اَنْ اَكُوْنَ مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ ۔ (نحل - ۹۱)

[5] ۔ فَلَا تَمُوْتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ ۔ (بقرہ - ۱۳۲)

[6] ۔ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوْٓا اِنْ كُنْتُمْ مُّسْلِمِيْنَ ۔ (یونس - ۸۴)

[7] ۔ رَبَّنَآ اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَّتَوَفَّنَا مُسْلِمِيْنَ (الاعراف - ۱۲۶)

Marfat.com

دیاں عقلی جھتاں نے دکھرے دکھرے رنگ اپنا لئے تے اصلی تے سچی گل کجھ دی کجھ ہندی گئی۔ عیسائی مذہب نے خصوصاً اپنے آپ نوں سو فیصد بدل لیا تے "حق" دی تعلیم انہیرے وچ مڑ گئی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں رہندا کہ عیسائیت دی توحیدی مذاہب وچوں اک سی۔ بلکہ یہودیت دی تنگ نظری، ظاہری ضابطیاں دی پابندی تے نسل پرستی دے خلاف اک تیز تے طاقت ور ردّ عمل سی۔ ادہناں ——— عیسائیاں ——— نے یہودیاں دے توحید دے عقیدے نوں نالے تے ٹھیک کیتا یاں ٹھیک کرن دی کوشش کیتی تے نالے ای اوس نوں ذرا ہور وسعت دتی۔ ساری قوم نوں اک ایہو جیہے خدا دی، عبادت کرن دی ترغیب دتی جیہڑا اک نسلی تے ظاہری ڈیائیاں توں پاک تے اُچا سی۔ حضرت عیسیٰؑ نے جدوں باپ دا ذکر کیتا اے اوہ اک تمثیلی سی۔ اوہناں دا مطلب ایہو سی کہ [1] جس طراں اک پیو اپنیاں پُتراں دھیاں نال پیار کردا اے ایسے طراں خدا ساریاں نال شفقت تے پیار تے محبت دا جذبہ رکھدا اے خدا کل مخلوق دا محافظ، نگہبان تے کل مخلوق نوں ہدایت دین والا اے۔ جدوں اکھ وچ نہ کوئی نسل اے تے نہ ای قوم اے جیہڑی کہ اُچی ہووے تے دوجی نیتوں ہووے۔ عیسائیت نے توحید دا عقیدہ ایس طراں پیش کیتا کہ اسرائیلی نسل پرستی دے سارے دے سارے اثرات یاں تے بالکل ای مُک گئے یاں کسے حد تک زائل ہو گئے تے انساناں نوں اک تے واحد برادری وچ پرو دتا۔ ایہہ انسانی برادری دی اخوت ول پہلا حقیقی تے سچا قدم سی۔ ایس توں پہلاں عالمی تاریخ وچ دکھریاں دکھریاں قوماں نوں اک سیاسی پلیٹ فارم تے کٹھیاں ہون دا موقع نہیں سی ملیا۔ روم دی سلطنت دے قیام توں بعد

---

[1] ۔ انگریزی دے مشہور صوفی شاعر ولیم بلیک کول ایس دی تشریح ای لبھدی اے۔

Marfat.com

مشرق تے مغرب دیاں کئی قوماں، مختلف نسلاں نال تعلق رکھن والیاں، اک سیاست ہیٹھاں اکٹھیاں ہوگئیاں۔ جدی وجہ نال انسانی برادری وچ اک بھائی چارے دی فضا پیدا ہوگئی نے نالے ای عیسوی تعلیم لئی موقعے ہتھ آگئے۔ دوجی گل ایہہ کہ عیسائیت نے قانون دی حدّوں ودھیک پابندیاں دے خلاف زور لایا تے اخلاقی زندگی دی اہمیّت تے زور دتا۔ نالے ای بندیاں نوں ایس حقیقت نال واقف کرایا کہ مذہب دراصل اخلاقی قانوناں دی سرزد ای ناں اے نہ کہ بے روح قسم دی ضابطہ پرستی تے قانونی پابندیاں دا۔ ایس تعلیم نوں زور دار بنان لئی حضرت عیسےٰؑ نے آون والی دنیا تے اوس دنیا دی زندگی دا بہتا زور دتا۔ ایہہ گل نے ہر دیاں کول ہے ای نہیں سی۔ تے جے ہے وی سی تے بڑی ای کمزور تے ادنےٰ ترین حالت وچ سی۔ دوجی دنیا دا خیال ای اخلاقی تے نفس نوں پاکیزہ بنان دا چنگا تے سوہنا طریقہ اے۔ کیوں جے ایس عقیدے دا اک فائدہ ہندا اے کہ انسان آپنیاں عملاں دے سوہن تے کوہیج دا فیصلہ یاں اندازہ فوری تے وقتی نتیجیاں ناں نہیں کڈھ لیندا تے اخلاقی قانوناں نوں اپنے سامنے ادس ویلے دی رکھدا اے جدوں کہ نتیجہ کھیڑا نکلدا ہووے۔ یاں کسے مادی نفع دی۔ بھانویں توقع وی نہ ہووے فیر وی اوہ عمل تے لگیار ہندا اے۔ آخری دنیا دا عقیدہ دی یہودیاں دی ظاہر پرستی دا اک فطری تے قدرتی ردِّعمل سی کیوں جے جدوں اک بندے دا ایہہ عقیدہ ہووے کہ ایس دنیا دی جزا تے سزا کسے دوجی تے آون والی دنیا وچ لبھے گی تے اوہ ظاہری، مادی تے وقتی نتیجیاں نوں آپنے سامنے نہیں رکھدا۔ ایہو وجہ سی کہ عیسائی جیہڑے کہ پہلے یاں شروع وچ ایس مذہب نوں قبول کردے نیں اوہ دنیاوی زندگی نوں بالکل عارضی تے دنیا دیاں لذتاں نوں حقیر تے گھٹیا سمجھ دے سن۔ تے

Marfat.com

ایہہ رجحان اینا کو دھیا کہ عیسائیت ترکِ دنیا تے مجبور ہوگئی تے ایتھوں ای رہبانیت، تشقف تے خانقاہی نظام عیسائیت وچ وڑ آئے۔ حالانکہ حضرت عیسےٰؑ دا منشا تے اوہناں دی تعلیم ایہہ قطعاً نہیں سی کہ انسان تمدنی مسئلیاں تے معاشرتی ذمہ داریاں توں بالکل ای وکھ ہو جائے یاں بے پرواہ ہو جاوے۔ بلکہ آون والی زندگی تے اوہناں نے ایس لئی زور دتا سی کہ بہودیاں دے اندر ایسے جذبیاں نوں ابھار یا جاوے جیہڑے اخلاق نوں پیدا کرن تے اوہ لوک مذہب دے قانوناں دی ظاہری تے باہرلی پابندی نوں پچھان چھڈ دین تے ترا اینوں ای دین یاں مذہب نہ سمجھ لین۔

ایتھوں ایہہ ظاہر ہُندا اے کہ عیسائیت توحیدی مذہب دے ارتقاء دی اک اعلیٰ تے اچی منزل سی۔ ایس نے پہلی واری قبیلیاں تے قوماں دی تھاں اک عالمی مذہب دی بنیاد رکھی۔ اگرچہ حضرت عیسیٰؑ نے اوس نوں محدود کیتی رکھیا۔ یاں اوہ ساریاں عالماں دیاں انساناں نوں ای اپنیاں بھیڑاں سمجھ دے سن۔ بہرحال ایس مذہب دا دروازہ ہر مذہب تے ہر نسل لئی کھلا ہر یا سی۔ گل جے ایتھے ای مُک جاندی تے ٹھیک سی۔ پر ہر مذہب دی طراں ایتھے دی کجھ اندر لے تے باہر لے ایہو جیہے اسباب پیدا ہو گئے کہ ایہہ مذہب گمراہی تے فساد وچ پے گیا تے توحید دے عقیدے نوں کئی طراں دیاں باہر لیاں چیزاں نال ملا کے خلط ملط کر دتا گیا۔ باہرلی خرابی ایہہ سی کہ عیسائیاں نے غیر قوماں نال ملن جلن وچ کسے قسم دی کوئی احتیاط نہیں سی ورتی۔ یونانیاں مصریاں تے شامیاں نے کثرت نال عیسائیت نوں قبول کر لیا پر انہاں نوں یاں آون والیاں لئی صحیح تے درست تعلیم دا کوئی بندوبست نہیں سی کیتا گیا۔ جدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ ایہہ لوک تھوڑے جیہے ردّوبدل نال آپنیاں پرانیاں عقیدیاں تے رسماں تے ای قائم رہے تے ایسے روشنی وچ مذہب دی تشریح کجھ ایس انداز وچ شروع کر دتی جدے نال عیسائی مذہب دی پرانیاں عقیدیاں دنگراک عقیدہ ای بن کے رہ گیا، مثلاً

حضرت عیسیٰؑ دا مصلوب ہونا تے عیسائیاں دے گناہواں دا کفارہ ادا کرجانا ایہہ سبھ رائی مذہب[1] دی پیداوار لگدا اے جیہڑا کہ ایران وچ بڑا ای مقبول سی۔ ایسے طراں خدا، پُتر تے ماں[2] دا تصور وی مصر دیاں تنناں دیوتیاں[3] کولوں لیا گیا لگدا اے۔ نال ای عیسائیت[4] افلاطونیت دا شکار ہوگئی۔ ایہہ گل اتانیوس ATHANASIUS تے آئرس ARIUS دے مباحثے توں وی ثابت ہوجاندی اے۔ باہر لیاں حالتاں دے نال نال کجھ اندرلے محرک دی سنا کہ حضرت عیسیٰؑ اپنے ایس نظام نوں پوری طراں مرتب دی نہیں سن کرسکے تے نہ ای احادیثِ عیسویؑ نقل کیتیاں گیاں کہ انجیل دیاں حکماں دی تشریح ٹھیک تے صحیح طریقے نال ہوسکدی تے اگوں آون والیاں نے اپنی مرضی نال جس طراں چاہیا اوس خلا نوں پُر کرلیا۔ ایہدے نال عقیدۂ توحید نامکمل رہ گیا تے آون والے دور وچ بندیاں دیاں فکری تے عملی تقاضیاں نوں پورا نہ کرسکیا۔ پہلاں تے اک ایہہ چیز سامنے آگئی کہ عیسائیت نے انسان دی مذہبی تے سیاسی زندگی دے وچکار اک ایہو جیہی ایک پھچ دتی جدے نال کہ انسانی زندگی دی وحدت بالکل ای فُک کے رہ گئی۔ فیر کیوں کہ عیسائیت یہودیت دی ضابطہ پرستی دے خلاف اک ردِّ عمل سی تے انسان نوں اوس دے رُوحانی تے اخلاقی عملاں وال تے جانا چاہندی سی ایس لئی اوس نے قانون تے سیاست لئی کوئی واضح گل نہ دسی بلکہ پوری طراں خاموش رہی۔ حضرت عیسیٰؑ دا ایہہ اعلان کہ "میری بادشاہت ایس دنیا لئی نہیں اے"[5] لوکاں لئی ایہہ خیال چھڈ گیا کہ سیاسی تے دنیاوی گلاں دا مذہب نال کوئی تعلق ای نہیں۔ فیر حضرت عیسیٰؑ نے سیاسی ذمہ داری تے

۱۔ MITHRAISM. ۲۔ تثلیث۔

۳۔ ISIS — SERAPIS — HORUS.

۴۔ اسلام صراطِ مستقیم۔ ص۔ ۱۱۳ (ترجمہ)
اسلام اور مذاہب عالم (ص۔ ۱۲۷)

Marfat.com

مذہبی اطاعت دے راہ ای وکھرے کردتے تے آپنیاں پیرواں نوں ایہہ آکھیا کہ "جو کجھ خدا دا اے اوہ خدا لوں دیو تے جو کجھ قیصر دا اے اوہ قیصر نوں دیو"[1] یعنی اخلاقی زندگی تے سیاسی زندگی دیاں راہواں وکھو وکھ ہوگیاں۔ جدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ عیسائیت رومیاں دیاں ظلماں دے باوجود اک بہت ای وڈی تے مضبوط طاقت بن گئی۔ حکومت دے تخت ایہدے پیراں تھلے سن پر اوس نے کیوں کہ وکھریاں وکھریاں راہواں اساریاں سن ایس لئی حکومت تے قبضہ نہ کیتا بلکہ اک متوازی حکومت بنا لئی یعنی عیسائی کلیسا سلطنت دے اندر اک سلطنت بلکہ مضبوط سلطنت بن گیا۔ کیوں جے لوکاں دی ساری طاقت کلیسا نال سی۔ ایس وجہوں کلیسا تے شہنشائیت وچ اک مسلسل تے لگاتار جنگ چھڑ گئی جدے نال آلٹا مذہب نوں ای نقصان ہویا۔ دنیاوی سلطنتاں نال ٹکر لینیدیاں لینیدیاں اوہناں دیاں اخلاقی قوتاں دی کمزور تے ماڑیاں پے گیاں تے شمال مغربی یورپ دیاں عیسائیاں نے ہولی ہولی کلیسا نانوں اپنے آپ نوں وکھ کر لیا۔ جس طراں یہودیاں نے آخرت نوں بالکل ای چھڈ دتا سی عیسائیت نے نرا آخرت تے ای زور دتا۔ توازن تے اعتدال نہ رہیا تے عیسائی آخرت تے دنیا نوں دو وکھریاں وکھریاں بلکہ متضاد چیزاں سمجھن لگ پئے۔ دوجے لفظاں وچ دنیا دے کماں وچ مصروف رہنا آخرت لئی نقصان دہ سی۔ یاں فیر دوجیاں لفظاں وچ جیہڑا اپنی آخرت نوں سنوارنا چاہندا اے اوہ دنیاوی زندگی دیاں کماں تے لوڑاں نوں بالکل ای چھڈ دیوے۔ ایس طراں توحید دا عقیدہ دی مادہ تے روح دنیا تے آخرت سیاست تے اخلاق دے ٹکراؤ نوں دور نہ کر سکیا۔ ایس لحاظ نال اوہ عیسائیاں نے مکمل نہیں سی سمجھیا۔ تے اوہ نامکمل ہوگیا کیوں جے اوہ انسان دیاں ودھ دیاں ہوئیاں تمدنی ضرورتاں نوں پورا نہ

---

[1] - اسلام اور مذاہب عالم (ص - ۱۲۷)

کرسکیا۔ ایتھوں پتہ لگدا اے کہ عقیدۂ توحید وچ حالی ہور اصلاح ہونی سی۔ تاں جے اوہ "_____"[1] انسان نوں بلندی، عقل تے اخلاق دی ترقی دیاں نویاں منزلاں تک اپڑا سکے تے ایہہ کم اسلام نے کر دتا۔" جس عقیدے وچ _____ توحید _____ دے متعلق ای خیالات صحیح نہ ہون اوس نوں اسلامی تصوف دی بُنیادیاں شروع بنا دینا کسے طراں دی ٹھیک تے درست نہیں ہوسکدا۔

اک ہور کھڈ اے جیہڑا کہ ایہہ گل آکھدا اے کہ عیسائیت توں دی پرانا توحیدی مذہب _____ یہودیت _____ اے۔ ایس لئی تصوف[2] دی ابتدا یہودیت توں ہوئی تے اسلامی تصوف اُتے یہودیت دے گہرے اثرات مرتب ہوئے۔ ایہہ نظریہ اگرچہ بہتا بحث طلب تے ہے ای نہیں پر فیر وی تھوڑا جیہا ایدے اُتے وی سوچاں گے کہ ایہہ گل ٹھیک ہوسکدی اے کہ نہیں۔

ہریکلیٹس HERACLITUS کول ساہنوں وحدت دا تصور ضرور لبھدا اے۔ ایہہ ۵۳۸ قبل مسیح توں ۴۷۵ قبل مسیح وچ ہویا اے۔ پر ایہہ تصور عام نہیں سی ہوسکیا۔ اوس نے _____ کلمہ _____ LOGOS۔ ول اشارہ کیتا اے۔ کہ کلمہ نوں غور نال سنو۔ اوہ ایہہ وی من دا اے کہ ساریاں چیزاں اک وحدت وچ پروئیاں ہوئیاں نیں۔ عیسائیت اُتے وی یہودیت[3] دا چنگا بھلا اثر سی تے ایسے اثر سبھوں عیسائیت ٹھیک راہیں نہ ٹر سکی۔ پر یہودیت شروع توں ای پچھے پاسیاں دل پے گئی سی۔ اگے چل کے اک ہور صوفی یاں فلاسفر ساہنوں لبھدا اے جداناں فیلو PHILO اے۔ ایہہ دونویں یونانی فلسفے دے

---

[1] حقیقتِ توحید ۔ ص ۱۷
[2] یہودی تصوف کے عمومی رجحانات۔ ص، ۳۷
[3] اسکندریہ دے سکول دا خصوصاً بہتا اثر سی

Marfat.com

مخالف سن نالے ای ایہناں دا تصوف یاں صوفیا نہ نکر۔ مادہ پرستی تے ادہ دی یونان دی مادہ پرستی۔ دے خلاف اک ردعمل سی۔ صاحب تصوف قبل از اسلام ایہہ گل آکھ دے نیں کہ "[1] یہودی تصوف دیاں تحریراں پہلی صدی ہجری دے لگ بھگ ضبطِ تحریر وچ آئیاں"۔ پہلاں تے ایتھوں ای ایہہ گل ثابت ہو گئی کہ پہلی صدی ہجری دیاں تحریراں ——— اسلامی تصوف ——— نوں کس طراں تے کیوں کر متاثر کر سکدیاں سن۔

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ یہودی مذہب تے توحید دے عقیدے دلّوں ای بہت ساریاں ——— خداواں ——— دی تردید کیتی۔ یہودیاں دے زمانے دیاں دوجیاں قوماں ایسے عقیدے ——— POLYTHEISM ——— وچ مبتلا سن کہ فطرت اتے بہت سارے دیوتا قابض ہن تے ادہ سخت، طاقت ور تے ڈاہڈے ہن۔ سوائے ایرانیاں دے جنہاں کول دو طاقتاں ساہنوں لبھ دیاں نیں ——— خدا تے شیطان ——— خیر تے شر ——— مصر، یونان تے بابل دے رہن والے فطرت دے ہر اک مظہر نوں اک مستقل دیوتا سمجھ دے سن۔ ایہدا نتیجہ ایہہ سی کہ ادہناں دی داخلی زندگی وچ کوئی وحدت موجود ہوای نہیں سی سکدی۔ کیوں جے جدوں تک ذہنی لحاظ نال کائنات دی وحدت دا تصور موجود نہ ہووے اوس ویلے تک عملی زندگی وچ وحدت دا ہونا ممکن ای نہیں ہو سکدا۔ وحدت نہ ہون دی وجہ سبھتوں تے بہت ساریاں خداواں نوں من لین بعد انسان عاجز تے بے بس ہو جاندا اے۔ اوہدے اُتے فطری مظاہراں دا اک خوف چھایا رہندا اے تے کم حوصلگی پیدا ہو جاندی اے۔ ایسے ڈر تے خوف دی وجہ سبھتوں قربانیاں نذر و نیاز تے مختلف طریقے۔ جادو منتر وغیرہ جم پئے سن۔ نال ای فطرت دی ہر شے

---

[1] ——— ص: ۱۱۴

نوں خدا من لین توں بعد اوہناں وچ حوصلہ مندی تے جرأت ناں نوں نہیں سی رہی کہ اوہ ایہناں طاقتاں نال ٹکر لے سکدے نیں۔ نالے ای "یولی تھی ازم" دی وجہ توں اوہناں لئی ایہہ وی ناممکن ہو گیا سی کہ اوہ اجتماعی زندگی دا کوئی قانون یا ضابطہ بنا سکن کیوں جے کسے قانون دا تصور وحدانیت دے تصور توں وکھرا کدی وی نہیں ہو سکدا جیتھے حیاتی ای وکھریاں وکھریاں خانیاں وچ وہڑی ہوئی ہووے، تے ہر خانہ دوجے نالوں بالکل ای وکھرا ہووے۔ اوتھے کسے زندگی نوں اک کلّے قانون ہیٹھاں لیاونا بڑا ای مشکل تے اوکھا ہندا اے۔ یہودی مذہب نے توحید دا عقیدہ پیش کر کے اک بہت ای وڈا قدم چکیا سی۔ شرک نوں تروڑ دتا تے نالے ای یہودیاں وچ حوصلہ مندی تے جرأت پیدا کر دتی سی۔

بنی اسرائیل دیاں پیغمبراں نے انسانی تاریخ وچ پہلا کم ایہہ کیتا کہ معاشرتی تے سیاسی نتائج دی اہمیت نوں واضح کر دتا۔ یہودیاں کول آخرت دا تصور ایس انداز وچ موجود نہیں سی جس طراں دا کہ عیسائیت نے پیش کیتا سی۔ یہودی جزا و سزا دے قانون نوں ایسے دنیا دے نال ای متعلق سمجھ دے رہے۔ عقیدۂ آخرت تے سب توں بہتا زور دانیال نبی نے دتا سی۔ ایہناں ساریاں گلّاں دے باوجود یہودیت وچ عقیدۂ توحید ناقص تے نامکمل سی۔ کیوں۔ ؟ سب تو پہلی گل تے ایہہ سی کہ یہودیاں دا خدا اک نسلی خدا سی۔ جیہڑا نرا بنی اسرائیل لئی ای سی۔ یہودیاں نوں ایہہ گل کدی وی اپیل نہ کر سکی کہ ساری انسانیت اک برادری اے تے ساری برادری دا خدا اک ای اے۔ ایسے لئی اوہ ایس تعلیم تے ای عمل کر دے رہے کہ دوجے عبرانی قبیلے ــــ عمانی AMMONITES ، موآبی MOABITES۔ تے عمالقہ اوہناں توں گھٹ درجے دے نیں۔ نال ای آہنڈھی گوا ہنڈھی ــــ آرمی، فنیقی تے مصری ــــ اقوام نال وی کوئی تعلق نہ رکھیا جاوے۔ بلکہ وکھریاں رہ کے زندگی گزاری جاوے۔ اوس ویلے دے لحاظ نال تے ایہہ گل ٹھیک سی،

Marfat.com

کیوں جے بعد دیاں تجربیاں تے تاریخ نے ایہہ ثابت کر دتا کہ غیر قوماں دے میل جول نال یہودیاں وچ وقتاً فوقتاً بُت پرستی تے شرک دے رجحانات پیدا ہوگئے جنہاں دے خلاف بنی اسرائیل دیاں نبیاں تے پیغمبراں نوں کئی واری جہاد کرنا پیا۔

بہرحال یہودی عقیدۂ توحید کیہہ دی ہووے ایس دی اک خرابی ضرور سی کہ اک نسلی برتری دا خیال ایہہ دے وچ جم پیا سی۔ نہ ترا جم ای پیا سی، بلکہ پوری شدت تے زور نال چھا وی گیا سی۔ ایس سبھوں اوہ عالمی برادری دے سوہنے تصور کولوں بالکل ای ناواقف رہے۔ یہودیاں نے اجتماعی زندگی وچ مذہب تے اخلاق دیاں دائریاں نوں بالکل ای نکھیڑ کے رکھ دتا سی۔ مذہب، قانون تے اخلاق جے کٹھے ہو جان تے فیر توحیدی مذہب کامیاب تے مکمل ہندا اے تے ایہہ اسلام جیہڑا کہ تریخا تے آخری توحیدی مذہب اے وچ پوری تے مکمل صورت وچ موجود اے۔ یہودیاں نے اخلاقی احساساں تے جذبیاں نوں ٹھیک کرن دی جگہ محض قانون دی جبری قوت تے اعتماد کیتا۔ ایہدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ اوہناں وچ رسم پرستی، منافقت، ریاکاری تے مذہبی تشدد دیاں خصوصیتاں جم پیاں۔ نالے ای اوہناں دی اجتماعی زندگی وچ مذہبی قانون تے اخلاقی قانون دے درمیان کوئی زندہ تعلق تے رشتہ باقی نہ رہیا۔ یعنی یہودیاں نے مذہب نوں صرف چند ظاہری قواعد تے ضابطیاں دا مجموعہ سمجھ لیا تے مذہب دی اخلاقی بنیاد نوں کوئی اہمیت نہ دتی۔ جدکے اسلام تے اسلامی تصوف اک مکمل اخلاقی ضابطہ اے۔

کجھ لوک ایس توں وی پچھاں ٹر جاندے نیں کہ تصوف یونان دی پیداوار اے۔ اوہ ایس طراں کہ جدوں بنی اسرائیل دے پیغمبر اپنی قوم دی اخلاقی اصلاح وچ مصروف سن تے اوہناں دے مذہبی عقیدیاں نوں سنوار دے سن پئے۔ یونان دی اوس ویلے اخلاقی مسئلیاں اُتے غور

Marfat.com

کر رہیا سی۔ یُونانی الٰہیاتی فکر دی شروع سقراط توں ہوئی۔ اللہ تعالیٰ دی وحدانیت دا تصور ایتھے وی شروع وچ موجود سی۔ افلاطون نے دو عالم دا نظریہ دے کے ایہہ ثابت کیتا کہ ایس عالم دی کوئی شے وی فنا ہون والی نہیں اوہ بھانویں عالم حِسّی نال تعلق رکھ دی ہووے تے بھانویں عالم رُوحانی نال۔ ارسطو کول وی وحدت دا تصور موجود اے۔ رواقی فلسفے وچ وی اسلامی مساوات والیاں گلاں موجود ہن تے فیر بعد وچ نو فلاطونی فکر وچ وی ایہہ اشارے موجود ہن۔ رواقیاں نے دی راہبانیت دنگر انسان نوں باہرلی دنیا نالوں بالکل وکھریاں کرن دی تعلیم دتی اے۔ ایتھوں اسلامی تصوف نہیں سی جنم سکدا۔ البتہ کجھ کجھ گلاں مشترک وی لبھدیاں نیں تے اوتھوں ای ایہہ شک پیدا اے کہ اسلامی تصوف دی بنیاد ایہو ای اے۔ یعنی رواقیاں کول خوشی تے مسرت دے سوتے انسان دے اندر ہندے نیں نہ کہ باہر۔ فلاطینوس خدا نوں انسانی عقل، علم، فہم تے وجدان توں بہت ای اچا تصور کردا اے۔ اوہ آکھدا اے کہ خُدا نہ حواس دے ہتھ آسکدا اے تے نہ ای عقل کولوں پھڑیا جاسکدا اے۔ فلاطینوس آکھدا اے ــــــ کہ بندہ اوس ویلے خدا نوں پا سکدا اے جس ویلے کہ اوہ فنا ہو جاوے۔ ایس دی تردید لئی تاریخ نوں دی سامنے رکھیا جاسکدا اے۔ اشراقیت جدید ــــــــــ NEO-PLATONISM ۔ توں اسلامی تصوّف کیونیں نکل سکدا اے ــ مسلماناں نے جیہڑے ویلے یونانی فلسفے نوں پڑھنا شروع کیتا اوہ عباسی دورِ خلافت سی۔ تیسری صدی ہجری وچ یونان دے فلسفے دی آمد مسلماناں وچ شروع ہوئی۔ پر ذرا غور کریئے تے تصوّف ایس توں پہلاں ای میدان وچ آچکیا سی۔

۱۔ پیغمبراں وچوں خدا نوں ویکھن والے ــــــ حضرت موسیٰ علیہ السلام۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام ــ موجود ہن ۔ اولیا و آئمہ وچوں۔ حضرت امام شافعی رحمتے حضرت امام ابو حنیفہ نے وی خدا نوں ویکھن دا ذکر کیتا اے۔

Marfat.com

ایہدے وچ وی شک نہیں کہ صوفیائے اسلام دے توحید دے عقیدے تے اوہدے دوجیاں مسئلیاں وچ اشراقیتِ جدید درگے کجھ عنصر موجود ہن۔ پر فرق صاف ظاہر اے کہ فلاطینوس دا فلسفہ ایہہ آکھدا اے کہ ــــــــــ

"خدا موجود فی العلم وی اے تے اوس توں مادری وی اے۔ چونکہ ساریاں چیزاں دی علت اے ایس لئی ہر تھاں تے موجود اے تے نالے ساریاں چیزاں توں علیحدہ تے دکھرا وی اے۔ ایس لئی کدھرے وی نہیں تے مسلمان صوفی یاں اسلامی تصوف وچ اوہدی ذات ہر تھاں موجود اے۔ ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ اوہ کدھرے وی نہیں اے۔"

خانقاہی نظام یونان وچ وی موجود اے۔ آرفیس نے ایس نوں مذہب قرار دتا۔ ایس دی تعلیم چھیویں یاں ستویں صدی قبل مسیح سارے یونان وچ موجود سی۔ ایہدے کول دو وڈھے مسئلے موجود سن۔ اک تے اوہ گوشت تے انڈے کھان توں سختی نال منع کردا سی۔ تے دوجے روزے رکھن دی بڑی پابندی نال ہدایت کردا سی۔ البتہ اوس نے مرن توں بعد سزا تے جزا لئی اک ہزار سال رکھیا اے تے فیر اوس توں بعد اوہ روح کسے نویں پنڈے وچ مڑ آجاندی اے۔ ایس مسئلے تے فکر توں اسلامی تصوف دا جنم لینا کسے طراں وی درست نہیں ہوسکدا۔

کجھ لوکاں نے ایس نوں خالص ہندوستانی چیز آکھیا اے۔ اوہ ایس لئی کہ ہندوستان وچ اسلام دی تعلیم توں پہلاں ای ایسے عظیم مفکر دی نشان دہی لبھدی اے جہنوں کجھ لوک[2] پیغمبر دی آکھ دے نیں۔ مہاتما گوتم بدھ نے ہندوستان وچ جیہڑی تعلیم قبل مسیح وچ دتی اوہدے وچ ضمنی لحاظ نال تے

---

[1] ۔ فلسفۂ عجم (ص ۱۱۰-)
[2] ۔ غلام جیلانی برق ۔ "ایک اسلام"

Marfat.com

بہت ساریاں چیزاں اسلامی ہین۔ پر ایہہ آکھ دینا کہ اسلام نے اپنے صوفیانہ افکار دی تشکیل لئی بدھ دے نظام کولوں سو فیصدی مدد لئی اے، ٹھیک نہیں اے۔ بدھ مت توں پہلاں اُپنشد لکھے جا چکے سن۔ ایہناں وچ اگرچہ مذہبی آزادی موجود اے۔ اپنشداں توں پہلاں دی برہمنیت تے پرانے ویدک مذہب دے متعلق ایہناں وچ چنگی بھلی بے زاری پائی جاندی اے۔ کیوں جے ایہدے وچ بہت ساریاں دیوتاواں تے لکشمیاں دی تھاں تے اک دیوتا دی پوجا دا تصور ابھریا ہویا بھدا اے۔ تے ایس اک تصور دی بنا تے کجھ لوک خیال کردے ہن کہ اسلامی تصوف وچ وحدت الوجود دا فلسفہ ایتھوں آیا۔ حالانکہ ایس ہمہ اوستی وچ تے اسلامی تصوف دے فکر وچ بڑا ای فرق اے۔ ایہہ یعنی اپنشداں دی ہمہ اوستی اک ردّعمل سی برہمنیت دے خلاف ایہناں نے قربانیاں تے رسمی عادتیاں تے عبادتاں نوں خیرباد آکھ دتا یعنی دوجیاں لفظاں وچ ظاہری علماں دی پابندی نوں غیر ضروری قرار دتا گیا اے۔ مسلمان صوفی پہلاں ظاہری علوم دی تکمیل کردا اے فیر ادہ اندر لی دنیا دل جھاتی مار دا اے۔ علم ـــــ ظاہری یاں شریعت ـــــ ای باطن دے دروازے کھول دیندا اے۔ سرور کونین حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں اللہ پاک نے ایہہ آکھیا ـــــ قُلْ رَبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا ـــــ یعنی کہہ دو کہ مینوں چوکھا علم عطا فرما۔ میرے حضور صلی اللہ علیہ وسلم کول کیہڑے علم دی کمی سی؟ حضرت امام غزالیؒ آکھ دے نیں کہ عمل خواہ عبادت نال تعلق رکھ دا ہووے تے بھانویں معاملیاں نال۔ بغیر علم توں کدی دی فائدے مند نہیں اے۔ برہمنزم تے ویدکی مذہباں وچ جے رسمی قانوناں دی پابندی نوں اصل قرار دتا گیا اے۔ پر ادھتے اندر لی روح غائب اے

۱۔ علم تصوف (ص ۲۶) حوالہ منہاج العارفین۔

ایتھوں ای پتہ لگ گیا کہ ایتھوں تے اسلامی تصوف جم ای نہیں سی سکدا۔
گوتم بدھ نے اپنشداں نوں وی رد کر دتا۔ اوہناں دی ظاہری علوم دی نفی کیتی پر نال ای باطن لئی کوئی خاص نظام دی نہیں دتا۔ ویدانت دی رو نال بندے دا کمال ایہہ وے کہ انسانی نفس روحِ کل یاں برہمن وچ جذب ہو جاوے۔ پر بدھ مت وچ ذات دا فنا ہو جانا تے ہوساں دا چھڈ دینا ای زندگی دا آخری مقصد اے۔ کیوں جے، "[1] بدھ کول خدا دا یا روح جیہا اسمان دا یاں برہمن دا کوئی تصور یاں وجود موجود نہیں اے" تے جتھے خدا دے وجود دا ای انکار ہو جاوے اوہ اک توحیدی مذہب دے پیروکار لئی کیئں تے کس طراں پیشوا ہو سکدا اے۔ ایہہ ممکن ای نہیں اے بدھ مت والے تے ماورائ الفطرت موجودات دے سرے توں ای منکر ہن۔ نالے اوہناں کول "[2] انسان دا تعلق صرف انسان نال ای اے"۔ اوہنوں کسے باہرلی یاں اسمانی ہستی دا سہارا لین دی لوڑ ای نہیں رہندی۔ مہاتما بدھ دی تسلیم ایہہ سی کہ "[3] انسان دی روحانی نجات نہ تے خدا دی توفیق نال ہندی اے تے نہ ای اوس دی بخشش تے کرم دا نتیجہ اے بلکہ ایہہ انسان آپنی ذاتی کوشش، ارادے دی قوت تے اخلاقی کشمکش دا پھل ہندی اے"۔

البتہ مہاتما بدھ دیاں دو تن گلاں ایہو جیہیاں ضرور ہن جنھوں اتوں اتوں دیکھن والے لوں ایہہ شک پے جاندا اے اسلامی تصوف دا سلسلہ ایس نال ضرور ملدا اے۔ اوہناں چوں پہلی گل تے ذات پات دا

---

[1] ۔ اسلام اور مذاہب عالم ۔ (ص، ۲۸)
[2] ۔ ہندوستانی فلسفہ جلد چہارم (ص، ۱۵۷) ترجمہ
[3] ۔ اسلام اور مذاہب عالم ۔ (ص، ۲۹)

Marfat.com

خاتمہ اے۔ ایہہ گل مسادات اسلامی ناں لگّا کھاندی اے۔ پر ایتھے ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے کہ عیسائیت نے وی ایہہ قبول کیتا سی۔ حضرت عیسےٰؑ دی تعلیم کیہہ سی؟۔ دوجی گل مجاہدہ اے۔ پر ادہ وی بے مقصد ہو جاندا اے۔ خارج دچوں حقیقت دی تلاش، جدوں کہ انسانوں باہر کسے دوجی ہستی نوں منیا ای نہ جاوے۔ کینّویں ممکن ہو سکدی اے۔ تریجی گل دنیا کولوں بے زاری اے۔ ایتھے وی ایہہ راہبانیت نال تے ضرور مل جاندی اے پر اسلام نے راہبانیت کدھرے وی قبول نہیں کیتی تے نہ ای ایس دی تعلیم دتی اے۔ بدھ مت وچ خدا تے بالکل ای غائب ہو گیا۔ ساری کائنات تے ادہدے واسی بے حقیقت بن گئے۔ ہر اک خواہش تے سدھر اک دھوکہ تے فریب قرار دتی گئی۔ بدھ مت نے نری اک آرزو دی تعلیم دتی اے کہ کوئی آرزو نہ ہووے۔

اسلام نے زندگی ناں پیار کرنا سکھایا اے جدکے بدھ مت ایس گل نوں کھول کے آکھدا اے کہ "زندگی اک لعنت اے جدے کولوں انسان نوں نجات نکلنا ای چاہی دا اے"۔ ایہناں گلاں توں بعد اسی ایہہ آکھ سکنے آں کہ اسلامی تصوف کسے طراں وی ہندوستانی فکر دی پیداوار نہیں اے۔

اسلامی تصوّف دا اصلی ماخذ

اسلامی تصوف دی بنیاد اللہ پاک دی کتاب قرآنِ حکیم تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیاتِ طیبہ اے۔ عام طور تے ایہہ اعتراض کیتا جاندا اے کہ تصوف دینِ اسلام وچ اک نویں اختراع سی۔ ایہہ اعتراض درست نہیں اے۔ کیوں جے اسلام قانونِ فطرت اے تے فطرت

۱۔ ہندوستانی فلسفہ (ص۔ ۱۶۷)

روزِ ازل توں لے کے روزِ ابد تک اکّو جیہی رہوے گی۔ صوفیاں تے ولیاں نے جسے کجھ اندر دل جھاتی مار کے لبھ لیا اے تے اوہ پہلے دی موجود سی، اج وی موجود اے، تے اخیر تک رہوے گا۔ لبھن[1] والا لبھ لیندا اے تے دنیا دار دنیا وچ ای کھبیا رہندا اے۔ حضور نبیٔ کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی نبوت توں پہلاں دی زندگی دل نظر ماریئے۔ تے ساہنوں اوتھے دی اک خاص فلسفہ لبھدا اے جتھوں اگاں چل کے ایس مسلک دیاں بنیاداں استوار ہندیاں نیں۔ تصوف دی ابتدا دی ایتھوں ای ہوئی۔ تے ایسے لئی ای ایس نوں اسلامی[2] آکھ سکنے آں۔ حضورِ انور صلی اللہ علیہ وسلم نے بعثت توں پہلاں دی زندگی وچ ای کسے چیز دی تلاش شروع کر دتی سی۔ اوہ کیہ چیز سی؟ اوہ اللہ تبارک و تعالیٰ دی ذاتِ ازلی و ابدی ای سی۔ غارِ حرا والی زندگی تے عبادت ایسے تلاش لئی سی غارِ حرا دی ریاضت آپؐ دی فطرت دے کمال دا بہترین نمونہ اے۔ معرفت تے آپنے آپ نوں پچھاننا لئی تنہائی تے خلوت از حد ضروری تے لازمی ہو جاندی اے ایس خلوت نشینی یا تنہائی وچ بہن دی کوئی خاص حد یا مدّت وی مقرر نہیں ہو سکدی۔ اوس ویلے تک جدوں تک کہ سینہ نور دی تجلی نال نہ چمک پوے۔

---

[1] ۔ تو ہی ناداں چند کلیوں پر قناعت کر گیا
ورنہ گلشن میں علاجِ تنگیٔ داماں بھی تھا (علامہ اقبالؒ)

[2] "The etymological meaning and true significance of the terms Sufi and Wali clearly indicate that sufism cannot be anything but Islamic." (P- 94)
"Muslim thought and its Source."

ایہہ جاری تے ساری رہندا اے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی تنہائی دی ریاضت جدوں مکمل ہوگئی تے فیر آپؐ اک خاص سرور نال پُر ہوگئے سوہنے سوہنے سفنے آون لگ پئے۔ کجھ سفنے جاگ دیاں ہویاں دی آوندے تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا فرمان اے کہ سچیاں خواباں دا آونا نبوّت دا چاہلیانواں حصہ اے۔ تے ایسے ای حضرت جبرئیل علیہ السلام تشریف لیائے تے آپؐ نوں ہک نال تن واری لایا تے اوس خلوت دی انتہا ——— اِقْرَأْ ——— توں ہوئی جدا جواب حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے دتا کہ ——— مَا اَنَا بِقَارِئٍ ——— تے فیر قرآن کریم دی پہلی آیت نازل ہوئی ——— اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۚ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۚ ——— انسان دی حقیقت تے علم دی عظمت دل ایس پہلی آیت وچ ای حکم دے دتا گیا۔ تے آپؐ نے واپسی تے ——— زَمِّلُوْنِیْ ——— فرمایا۔ ایتھوں ای ایس فرمان دی سمجھ آجاندی اے کہ ——— مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ ——— تے حضرت سیّد علی مرتضےٰؓ دا فرمان کہ یَا بُنَیَّ! اِنَّكَ جِرْمٌ صَغِیْرٌ وَفِیْكَ عَالَمٌ کَبِیْرٌ۔ "اے میرے بیٹے! توں بظاہر اک چھوٹا جیہا جسم ایں پر تیرے اندر اک بہت وڈا عالم چھپیا ہویا اے"۔ کیہہ اے؟ کہ اپنے اندر ——— سینے ——— ول جھات ماریئے تے پتہ لگدا اے کہ بندہ کیہہ شے اے۔ اینج وی انسان نوں اشرف المخلوقات آکھیا گیا اے۔ کس لئی؟ کہ اوہ اپنے اخلاق نوں درست کرے اپنے آپ نوں پچھانے۔ حضورؐ دے پہلے چالی درہے ایسے پچھان وچ لنگھے تے اخیر اوہناںؐ نے اپنے نال نال اپنے خدا نوں وی پچھان لیا۔ تے اک عام صوفی لئی شریعت توں طریقت تے طریقت توں حقیقت

---

1. "Sheikh Makhdoom-i-Bihari says in one of his letter to his disciple..." Who ever
(صـ۶۴ تے)

Marfat.com

ول جانا ضروری ہو جاندا اے۔

سب توں پہلاں قرآنِ کریم ولّوں ویکھیے کہ اوہ تصوف بارے کیہ آکھدا اے۔ قرآنِ حکیم وچ شریعیت اسلامی اتے ٹرن دی بار بار ہدایت کیتی گئی اے۔ اللہ پاک دا فرمان اے کہ[1] "فیر اساں تہانوں (حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم) دین دے اک خاص طریقے یعنی شریعیت اُتے کر دتا۔ سو تُسیں ایسے طریقے تے ٹُر دے جاؤ۔ تے ایہناں جاہلاں دیاں خواہشاں تے نہ چلّو۔ ایہہ شریعیت عام لوکاں لئی دانشمنداں دا سبب تے ہدایت دا ذریعہ نالے یقین کرن والیاں لئی رحمت اے۔"

شریعیت خداوند کریم دا قانون اے تے اسی ایہہ وی جان دے آں، کہ قانونِ فطرت ساڈی کسے خواہش یاں ساڈے چاہن نال بدلیا نہیں جا سکدا

Seeks this path (Sufism) must (صفحہ ۶۳ توں اگے)
make his provision from the materials of Islam, so that he may proceed from Shariat (External path) to Tareeqat (Internal path) and thence to Haqeeqat (Reality). Who ever is not well versed in Shariat cannot know Tareeqat and none can know Haqeeqat without knowing Tareeqat. (P-107)

Muslim thought & its Source.

[1] ثم جعلناك على شريعة من الامر فاتبعها ولا تتبع اهواء الذين لا يعلمون
هذا بصائر للناس وهدى ورحمة لقوم يوقنون (الجاثیہ-۲۰) (الجاثیہ-۱۸)

Marfat.com

ہاں البتہ ایہہ ہوسکدا اے کہ قانون بنان والا ـــــــ خدا ایس نوں بدل دیوے۔ ایس آیت توں ایہہ پتہ لگیا کہ مسلمانانِ عالم دا شریعتِ اِسلامیہ ای پسندیدہ نظامِ حیات اے۔ ایس دے خلاف جنّے وی طریقے ہن اوہ اللہ تعالیٰ دے کول ناپسندیدہ ہن۔ باقی رہ گئی ایس قانون دی فرماں برداری یاں نافرماں برداری۔ دونواں طریقیاں نال اللہ تعالیٰ دی ذات لئی کوئی فرق نہیں بیندا ہُندا۔ اوہ دی بادشاہت قائم تے دائم ای رہوے گی۔

شریعت کیہ اے؟ شریعت یاں دین اکو ای چیزاں نیں۔ تے دین ـــ شریعت ـــ دے پنج جُز ہین۔ پہلے جُز داناں عقیدہ اے۔ ایہدے وچ دل تے زبان نال اقرار کرنا اے کہ اللہ اک اے تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام اوہدے پیغمبر ہن۔ یعنی عقیدے وچ کلمہ طیبہ اوندا اے۔ دوجے جُز نوں عبادت داناں دتا جاندا اے یعنی نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ تے حج وغیرہ۔ تریجا جز اے معاملیاں دا۔ ایہدے وچ نکاح تے طلاق، جزیئے تے کفّارے تے خرید و فروخت وغیرہ دے معاملے ہندے نیں یعنی انصاف تے ایمان دیاں تقاضیاں نوں وی اپنے سامنے رکھنا۔ چوتھا جز معاشرت ـــ اٹھن بہن دے طریقے، ملن جلن دے آداب وغیرہ ہندے نیں تے پنجواں جُز اصلاحِ نفس۔ تصوف ـــــ دا ہندا اے۔

ایہناں پنجاں چیزاں وچوں اک وی گھٹ ہووے تے دین مکمل نہیں ہندا۔ ایتھوں ایہہ ثابت ہویا کہ شریعیت یاں دین اک اعتدال دا دو جاناں اے۔ کسے جُز دی زیادتی یاں کسے دوجے جُز دا گھاٹا، انسان نوں دین وچوں خارج کر دیندا اے۔ شریعیت نے ساہنوں ایہو جیہی تعلیم دتی اے۔ جدے وچ ساریاں مصلحتاں تے دوجیاں کمزوریاں نوں آپنے سامنے رکھ کے اسی ہر کم بندیاں دنگر کر سکدے آں۔ ہن ساہنوں ایہہ پتہ لگ گیا کہ شریعیت ظاہری تے باطنی دونواں اعمالاں دے مجموعے دا ناں اے۔ ـــــــــــــــــــــــ

Marfat.com

"[1] امام ابوحنیفہؒ نے ایس نوں نفس دے نفع تے نقصان دیاں چیزاں نوں پچھانن دا ناں دتا اے۔ فیر ہور اگاں چل کے شریعت دے دو حصّے ہوگئے اک دا تعلق باہر لیاں عملاں نال ہوگیا تے ایس دا ناں فقہ پے گیا تے دوجے حصّے دا تعلق اندر لی دنیا نال سی۔ ایس نوں تصوف آکھ دتا گیا تے تصوف دیاں طریقیاں نوں طریقت دا ناں دے دتا گیا۔

قرآن کریم دا اک ہور ارشاد اے کہ "[2] آگاہ ہوجاؤ کہ بے شک اللہ دیاں ولیاں اُتے نہ کوئی خوف اے تے نہ ای اوہ غمزدہ ہون گے۔ ایہہ اوہ لوک ہن جیہڑے ایمان لیائے تے تقویٰ کر دے نیں۔ ایہناں لئی ایس دُنیا دی زندگی تے آون والی زندگی دی بشارت اے۔ اللہ دیاں گلاں وچ تبدیلی نہیں اے تے ایہو بڑی مراد اے"۔ ایتھے ولی ہون لئی دو گلاں دسیاں گیاں نیں۔ اک ایمان تے دوجی تقویٰ۔ جنہاں کول ایہہ دو گلاں ——— عمل ——— موجود ہن اوہناں نوں نہ ایس دنیا وچ کوئی تکلیف اے تے نہ ای آون والی دُنیا وچ اوہناں لئی کوئی عذاب اے تے ایہہ دونویں چیزاں اصلاحِ باطن لئی ضروری ہن۔ ایمان[3] دا گڑھ تے دِل اے۔ تے اصل تے حقیقی تقویٰ دی دِل نال ای تعلق رکھ دا اے۔

---

[1] ۔ معرفۃ النفس مالھا وما علیھا۔

[2] ۔ اَلَا اِنَّ اولیاء اللہ لا خوف علیھم ولا ھم یحزنون الذین اٰمنوا وکانوا یتقون لھم البشریٰ فی الحیوٰۃ الدنیا وفی الاٰخرۃ لا تبدیل لکلمات اللہ۔ ذٰلک الفوز العظیم ۔

[3] ۔ ولمّا یدخل الایمان فی قلوبکم۔

نبی[1] کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے وی تقویٰ دی تھاں دل ای دسیا اے۔ جدوں ایمان مکمل تے پورا تقویٰ حاصل کرنا دی فرض ٹھہریا جیہڑا اک اندر لی اصلاح لئی ضروری اے تے ایہہ قرآنی حکم تے رضائے خداوندی ہوگئی تے فرض ایسا حکم اے جنہوں ٹالنا اک مومن تے مسلمان مکمل دے وس دی گل نہیں ہندی بلکہ ذرا غور کریئے تے ساہنوں ایہہ پتہ لگدا اے کہ شریعیت دے ظاہری احکام وی باطن دی اصلاح لئی ای نیں۔ اندر لی صفائی نجات دا وسیلہ اے تے گندگی ہلاکت اے۔ اللہ تعالیٰ فرماندے نیں کہ۔

[2] "بے شک جس نے (آپنے) نفس نوں صاف کیتا کامیاب رہیا تے جس نے ایس نوں میلا کیتا اوہ ناکام رہیا"۔

یاں اک ہور تھاں تے فرمان اے کہ "[3] اوس دن (قیامت والے دن) مال تے اولاد کم نہیں آون گے۔ پر اوہ بندہ جیہڑا اللہ دے کول سلامت دل لے کے آیا"۔

نماز پڑھن دا حکم قرآن کریم وچ موجود اے تے جتھے "قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِيْنَ هُمْ فِيْ صَلٰوتِهِمْ" دا ذکر آوندا اے اوتھے نال ای "خَاشِعُوْنَ" دا وی تذکرہ لبھدا اے یعنی خشوع کرن والے۔ ایہدا مطلب اے کہ صرف نماز ای شرعی نہیں اے بلکہ نال خشوع وی ہووے یعنی خشوع دی شریعیت اے"

---

[1] قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم التقویٰ ھٰھنا واشار الی الصدر۔ (مسلم)

[2] قد افلح من زکّٰھا وقد خاب من دسّٰھا۔

[3] یوم لا ینفع مال ولا بنون الا من اتی اللہ بقلب سلیم۔

Marfat.com

تے ایہو ای اہل طریقیت دا ایمان اے۔ اندر لی دنیا دا علم تے حضوری ای تصوف دا دوجا نان اے۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ایس لوں "احسان"[1] دے نال نال یاد کیتا اے۔ ایہہ احسان ای اندر لی دنیا ول جھاتی مارن دا نان اے۔ ایہدا ذکر قرآن حکیم وچ وی آیا اے۔ اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِيْبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِيْنَ ۝ یاں فیر جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ۔ نماز پڑھو پر انج کہ تسیں خدا نوں ویکھ رہے او یاں جے ایہہ نہیں تے فیر خدا تہانوں ویکھ رہیا اے تے ایسے خشوع و حضوری دا نان تصوف اے۔

حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دے آپنے زمانے وچ کسے نوں اینی ویلہ ای کدوں لبھدی سی جے اوہ اپنے طور نال ای کسے مسئلے تے غور کر سکے۔ حضور پُر نور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی ذات اوہناں وچ موجود سی۔ ایس لئی اوہ سب کجھ ادھوں ای حاصل کر لیندے سن تے جدوں حضور مبارکؐ دا وصال ہویا تے اوہ لوک موجود سن جنہاں نے براہِ راست نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم کولوں فیض حاصل کیتا ہویا سی۔ جس ویلے آقائے دوجہاںؐ دی قبر مبارک تے مٹی پائی گئی تے حضرت انسؓ نے فرمایا کہ "روشنی جاندی رہی" یعنی آپؐ دے دم قدم نال ای چانناں[2] سی۔ بعد دے انہیرے وچ روشنی دی لوڑ پے گئی۔ اوہ کسے

---

[1] وَقَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَلْاِحْسَانُ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَاَنَّكَ تَرَاهُ فَاِنْ لَّمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَاِنَّهٗ يَرَاكَ۔

[2] اینج تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے وصال مبارک دے نال ای ایہہ لوبھڑ کن لگ پئی سی پر حضرت صدیق اکبرؓ، حضرت عمر فاروقؓ، حضرت عثمان غنیؓ تے حضرت علی المرتضیٰ دے دور تک تے ایہہ دیوا بلدا رہیا۔ اگاں چل کے ایہہ لوبھڑ کن لگ پئی۔ جدی شروع پیندتوں ہوئی

حد تک صحابہ کرام رضؓ نے پوری کر دتی۔ فیر صحابہ کرامؓ دیاں عملاں نوں ویکھن والیاں تک اوس روشنی دیاں تھوڑیاں لاٹاں موجود سن۔ ایسے گل نوں ویکھ کے تے پیرانِ پیر حضرت غوث اعظم رحؒ نے فرمایا سی کہ "حضرت امیر معاویہ رضؓ تے حضرت عمر بن عبدالعزیز رضؒ وچ ایہناں ای فرق اے کہ حضرت معاویہ رضؓ دے گھوڑے دی نک وچ جیہڑی مٹی جمی ہوئی اے اوہ ہزاراں عمر بن عبدالعزیز رضؒ دی آجان تے دھیک اے۔ ایس لئی کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز رضؒ اوہ اکھ کتھوں لیاون گے جدے نال کہ حضرت معاویہ رضؓ نے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں ویکھیا سی۔ تے اوہ زمانہ کتھوں لیاون گے جدے وچ اوہ حضور صلعم دے نال رہے تے حضور صلعم دے کول اٹھے بیٹھے"[1]

حضور پر نور صلی اللہ علیہ وسلم دے زمانے وچ ایس دی لوڑ نہیں سی پئی کیوں جے آپؐ دی ذاتِ بابرکات اوس معاشرے تے دور دور وچ موجود سی۔ اوس توں بعد صحابہ تے صحابہ توں بعد صحابہ نوں ویکھن والے موجود سن۔ ہاں البتہ تبع تابعین دے ٹک گئے تے فیر ایس نوں نویں شکل دین دی ضرورت محسوس کیتی گئی۔ پر اوتھے وی اسلام دیاں بنیادی تعلیماں نوں اولیت دتی گئی۔ شریعت نے حضور سرورِ کائناتؐ دی تعلیمات نوں چھڈن والا کدی وی صوفی نہیں ہو سکدا اے سی تے نہ ای ہو سکدا اے۔

کشف المحجوب وچ حضرت علی ہجویری المعروف داتا گنج بخشؒ نے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا اک فرمان لکھیا اے۔ کہ[2] "جیہڑا صوفیاں دی آواز سن کے آمین نہیں آکھدا اوہ خدا دے نیڑے غافلاں وچ لکھیا جاندا اے"۔ ایس حدیث دے متعلق شک وشبہ دا اظہار کیتا جاندا اے۔ ساڈا ایہہ خیال اے جے ایہہ درست اے۔ تصوّف دا لفظ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے صفائی واسطے ورتیا اے۔

---

[1] ۔ شریعت اور طریقت ۔ (ص۔ ۳۷)

[2] ۔ سَمِعَ صَوْتَ اَهْلَ التَّصَوّفُ فَلَا يُؤمِّنُ عَلٰى دَعَائِيهِمْ كُتِبَ عِنْدَ اللّٰهِ مِنَ الْغَافِلِيْنَ ۝

صفائی توں مراد دِل تے قلب دی صفائی اے ۔ باطن دی جلا اے ۔ تے حضور نبیؐ کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے تعلیم ای ایہہ دتی اے کہ دل صاف ہووے ۔ تے نہ اوہدے وچ میل ہووے ۔ نہ ای بغض، حسد تے جلاپا ۔ دل گڑھے پیار دا تے اسلام دی تعلیم دی بنیاد ای محبت تے پیار اے ۔ جے ایہہ آکھ لیا جاوے کہ ساریاں نبیاں دی تعلیم ——— محبّت ——— ای سی تے غلط نہ ہووے گا ۔ پر محبّت ایہو جیہی جیہڑی بے لاگ تے بغیر کسے غرض تے لوڑ توں ہووے ۔ جدے وچ مایوسی تے زوال نہ ہووے جس طراں کہ پہلاں ایہہ بیان ہو چکیا اے کہ ہر انسان، ہر نبیؑ تے ہر نبیؑ دی اُمّت بنیادی طور تے مسلمان ای اے ۔ تے تعلیم وی ساریاں نبیاں دی اکوّ ای ہوگئی ———

— "ہر بچہ اسلام دی فطرت تے جم دا اے (ہاں) اوہدے ماں پیو اوس نوں یہودی نصرانی یاں مجوسی بنا دیندے نیں" تے ایہہ فطرت کیہ ای؟ تے ایس فطرت دی محبّت کس نوعیت دی اے ۔ ایتھوں مراد اوہ یاں پیدائشی خواہشاں ہن ۔ ایہہ دو طراں دیاں ہندیاں نیں ۔ اک تے حیوانی یاں حیاتیاتی ہندیاں نیں ۔ جدے وچ جسم نوں سنوارن تے قائم رکھن دیاں گلاں آوندیاں نیں ۔ ایتھے انسان تے حیوان اکوّ سطح تے ہندے نیں ۔ جیویں حیوان دے اندر اک فطری حیاتیاتی دباؤ موجود ہندا اے ۔ ایسے طراں انسان وچ وی ہندا اے ۔ تے دونویں ایسے دباؤ دے ہتھوں مجبور ہو کے ایس دی تکمیل کر دے ہن ۔ پھر انسان حیاتیاتی دباؤ دے نال نال نفسیاتی دباؤ دی رکھ دا اے تے ایہہ ای اوس نوں اک حیوان توں اچا کر دیندا اے ۔ یعنی ایہہ دا مقصد جسم دی ترقی یاں حسن ای نہیں ہندا سگوں نفس تے

۱۔ ما من مولودٍ اِلّا یولد علیٰ فطرۃ الاسلام فابواہ یہودانہ او ینصرانہ او یمجسانہ ۔ (حدیث مبارک)

۲۔ "Biological"

۳۔ "PSYCHOLOGICAL."

روح دی ترقی دی خواہش دی ایہدے وچ ہندی اے۔ تے ایس دی تکمیل لئی اوہ اک نصب العین دی تلاش کرن لگ پیندا اے۔ نصب العین جیہڑا لازوال ہووے۔ مکمل ہووے۔ سوہنا ہووے تے پیار دا جواب پیار نال دیوے تے اوہ ذات خدا دی اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے زمانے وچ اوس ذاتِ حقیقی نوں لبھن لئی حضور نبی کریمؐ دی اپنی ذات مبارک موجود سی۔ روشنیؐ دے اوہلے ہو جانا نوں بعد فیر اوس محبوب ـــــ خدا ـــــ دی تلاش دی لوڑ پئی تے اندر لی دنیا دل جھاتی مارن دا رجحان جم پیا۔ جدا ناں تصوف ہو گیا۔ سورۃ آلِ عمران وچ اندر دل جھاتی مارن دا پتہ لگدا اے۔ اللہ پاک فرماندے نیں۔ ـــــ

"[1] خدا نے ایمان داراں اُتے بڑا ای احسان کیتا اے کہ اوہناں دی اپنی قوم وچوں ای اک رسول بنایا جیہڑا اوہناں نوں خدا دیاں آیتاں پڑھ پڑھ کے سنا ندا اے تے اوہناں دا تزکیہ کردا اے تے اوہناں نوں کتاب وحکمت دی تعلیم دیندا اے"۔ حکمت کتاب دی تعلیم کولوں مختلف اے ایسے لئی ایہدا ذکر کتاب توں وکھرا رکھیا گیا اے۔ [2] جے اکو ای تعلیم مقصود ہندی تے فیر وکھو وکھ ذکر کرن دی ضرورت کیہ سی۔ ایتھوں ایہہ پتہ لگیا کہ حکمت، اوس فکر دا ناں اے جیہڑا اک صوفی اپنی ذات وچ گم ہو کے کردا اے تے کتاب دی تعلیم ظاہری احکاماتِ شرعی دی تکمیل دا ناں اے تے خدا دی کتاب ظاہری تے باطنی دونواں علماں دے حاصل کرن دی تعلیم دیندی اے۔ ایہہ ثابت ہو گیا کہ تصوف[3] خالص اسلامی چیز اے تے اسلام دیاں اصولاں تے

---

[1] لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ بَعَثَ فِيْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِهٖ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ ۔ (آلِ عمران ۔ ۱۶۴)

[2] MYSTIC TENDENCIES IN ISLAM. (P-152)

[3] شرع شریف والا تصوف بنیادی طور اُتے اسلام دے بیں توں چھٹیا سی۔ تے ایہدی وجہ خدا بارے اسلامی تصور سی جس توں روحانی طبیعت والے بندیاں دی تسلی نہیں سی ہوندی (پنجابی دے صوفی شاعر۔ ص ۔ ۲ ۔ ۳)

Marfat.com

پکیاں ہوکے ٹرنا ای تصوف اے۔

ایتھے اک سوال ضرور پیدا ہندا اے۔ کہ اک مذہب، اک دین، اک کتاب تے اک رسولؐ دے ہندیاں ہویاں تصوف دی لوڑ کیوں پئی؟ ایہدا جواب بڑا ای سوکھا اے۔ اک گل تے پچھے وضاحت نال لکھی گئی کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی ذاتِ مقدس دے ہندیاں ہویاں کسے دوسری چیز دی لوڑ ای نہیں سی۔ اوہناں دی اپنی روشنی ای اپنی کوسی کہ دونویں عالم روشن سن۔ جے محبوسیاں دیاں اگاں سڑ کے سواہ ہوگیاں سن تے نصرانیاں دے گرجے وی گھنٹیاں توں خالی ہوگئے سن۔ تے مسلماناں دے نال نال قیصر و کسریٰ دے دلاں دے وچ وی ایہہ چانناں موجود سی۔ جے اسی ایہہ آکھ لیئے کہ مذہب وگرا اسلام دی حقیقی معنیاں وچ تصوف وا ای دوجا ناں اے تے غلط نہیں ہووے گا۔ تصوف دا مطلب کیہ اے؟ اک محبوب نوں لبھنا تے اوس نال ای پیار کرنا، اوہدے واسطے ای جیونا تے اوہدے لئی ای مرنا۔ اوس توں دکھ کسے ہور دی اکھ دی نہ چکنا۔ تے مذہب دی ایہو ای اے۔ حقوق اللہ تے حقوق العباد کیہ نیں۔ محبت تے سراسر محبت۔ انسان تے اللہ پاک دے وچکار جے کر محبت، پیار تے ملن دا جذبہ موجود نہیں اے تے فیر مذہب تے محض چند بے جان رسماں دا دوجا ناں بن گیا۔ صحیح تے ٹھیک مذہب بندیاں دیاں ساریاں لوڑاں نوں پورا کردا اے۔ ایتھے جدوں عقل تے سوچاں دے چشمے پھٹ دے ہن اوتھے نال ای جذبیاں دی تسکین دا سامان وی موجود ہندا اے۔ تصوف فراریاں گریز داناں نہیں اے یاں نری روحانیت، جذباتیت ای نہیں بلکہ ایتھے عمل و فکر تے علم تنوں کٹھے ہو جاندے نیں۔ مذہب بغیر عمل تے علم توں کجھ وی نہیں تے تصوف وی بغیر علم تے عمل توں نہ ہون دے برابر اے۔

تصوف جیہم دا کیوں اے تے اوہ کیہڑے حالات ہندے نیں کہ انسان توحیدی مذہب دی موجودگی وچ وی تصوف ول کھچن دی کردا اے۔ یاں توحیدی مذہب کیہڑے مرحلیاں وچوں لنگھ دا پیا ہندا اے۔ جدوں تصوف جمدا اے۔

Marfat.com

جدوں تک تے انسان خدادی تلاش لئی بغیر کسے وسیلے نوں ٹر دا رہندا اے تے راہواں وچ کوئی ٹوپہ شبہ محسوس نہیں کردا یاں اندر لے تے باہر لے، دونواں لحاظاں نال کوئی روکاوٹ ادہے راہ وچ نہیں آوندی اوس ویلے تک تے تصوف نہیں جم دا حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیاتی ویلے ایہہ کم فکری لحاظ نال موجود نہیں سی۔ اہل صفہؓ نے صرف روحانی انداز نال تے محبت تے پیار دے حصول لئی اپنے آپ نوں عبادت وچ پا لیا سی۔ ایسے طراں ہر پیغمبر دی موجودگی وچ تصوف لئی اندر دل جھاتی مارن دی ضرورت نہیں پیندی۔ ایس اسطوری دور وچ واقعی تصوف دی گنجائش دی نہیں ہندی۔ کجھ چر پچھوں انسان ایہہ محسوس کرن لگ پیندا اے کہ انسان تے خدا دے وچکار اگ کندھ بن گئی اے جیہڑی کہ کدی نہ ٹٹن والی محسوس ہندی اے۔ ایتھے آکے خدا نوں اوہ بہت دور تے بہت ای اُچا سمجھن لگ پیندا اے۔ تے آپنے آپ نوں بالکل کمزور تے نہ بہتا تے نا اہل ایتھے اوہ ایس کوشش وچ پے جاندا اے کہ اوہ ایس خلا نے دوری نوں کس طراں پاٹ سکدا اے۔ ایس کوشش وچ اوہ واسطیاں تے وسیلیاں دی تلاش وچ دوڑن بھجن لگ پیندا اے۔ ایس وسیلے یاں واسطے یاں طریقے ۔ طریقت دو جاناں تصوف اے۔ ہادی ورہنما صلی اللہ علیہ وسلم تے دو جہاں پیغمبراں دی موجودگی ای ایہہ وسیلہ ہندی اے۔ تے اوس روشنی دے اوجھل ہو جان توں بعد فیر اوہ طریقت نوں اپنان دی کوشش کردا اے تے صوفی بن جاندا اے۔ شروع وچ تے اک بندہ کثرتاں وچوں ای وحدت کڈھ لیندا اے پر اگے اگے جیوں جیوں اوہ ٹردا جاندا اے تے فیر اوہ ایس مسئلے وچ پھس جاندا اے۔ کہ کیویں ساریاں گلاں ـــــ کثرتاں ـــــ اک نال متعلق ہو سکدیاں نیں تے ایتھے فیر اوہ وحدت دی تلاش کردا اے۔ تے آپنے اندر دل جھاتی ماردا اے۔ ایتھوں ای تصوف دا بیں پھٹ پیندا اے۔ یعنی دو جہاں نفطاں وچ ایہہ کہ انسان گواچ جاندا اے تے اوہ اپنی تلاش نویں سرے توں کردا اے۔ بقول ہاکنگ (HOCKING)

Marfat.com

کہ تصوف دی اک نمایاں خوبی ایہہ وے کہ صوفی اپنی خودی تے انفرادیت نوں نوین سرے توں محسوس کردا اے۔ ایہہ خودی انسان دی عام زندگی دی انفرادیت نہیں ہندی بلکہ اک بہت ای وسیع تے کھلری ہوئی خودی ہندی اے۔ جدیاں جمن تے پیدا کرن والیاں تخلیقی قوتاں ——— کدی نہ مکّن والیاں ہندیاں نیں تے ایتھے انسان زمان و مکان دیاں قیداں وچوں آزاد ہو جاندا اے تے فیر ایتھے آکے بقول فلاطینوس" اک واحد اک واحد نال مل جاندا اے" تے دوجے دی کوئی گنجائش نہیں رہندی۔

اِسلامی تصوّف دا ارتقاء

اسلامی تصوف دی تحریک حضور پر نور صلی اللہ علیہ وسلم دے اپنے زمانے وچ ای شروع ہوگئی سی بلکہ پہلاں وی ذکر ہویا اے کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی بعثت توں پہلاں دی زندگی دل نظر ماریئے تے ساہنوں ایس تلاش تے ایس سرور دا علم ہندا اے۔ تے ایس توں پہلاں دی آپؐ دی حیاتی سچائی، خلوص، پیار، درد تے محبت نال پُر سی، آپؐ توں امین آکھیا جاندا سی۔ یعنی پرہیزگاری، توکل تے خلوصِ دل آپؐ دیاں بہترین خصوصیتاں سن۔ اوس توں پچھاں تجارت لئی قافلیاں نال جاندا تے مالک توں مکمل تے صحیح نفع لیاکے دیندا ایہہ دی اوہناں دی سچائی تے لگن تے دل دی صفائی تے پاکیزگی دیاں نشانیاں سن۔ حضرت خدیجہؓ نے جس دل توں پچھانیا تے اپنایا اوہ دل پاکیزگی، تقدس، عمدگی نفاست، عظمت، پرہیزگاری عبادت، اخلاص مندی، سچائی، بلندی، ہمدردی تے پیار محبت دیاں جذبیاں نال بھریا ہویا سی۔ فیر غارِ حرا دیاں تنہائیاں وچ سرسٹ کے کسے عظیم تے اُچی شے نوں ڈھونڈنا کسے مراقبے نالوں گھٹ نہیں سی۔ قرآنِ حکیم[1] وچ ایس کوشش تے تلاش دا

---

[1] ۔ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ۔ (سورۃ نجم ۔ ۳۹)

ذکر بار بار آیا اے کہ "انسان نوں صرف اوہ کجھ ای لبھدا اے جدی اوہ کوشش کردا اے"۔ تے ایتھوں ای انسانی جدوجہد دا صحیح پہلو نکل دا اے جیہڑی کہ نبوّت لبھن توں پہلاں آقائے نامدار صلی اللہ علیہ وسلم کر دے رہے۔

فیر نبوت توں بعد دی حیاتی دل آدیئے تے اوتھے وی ایس محنت دا ساہنوں پتہ لگدا اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا راتاں دے پچھلے پہراں نوں اٹھ اٹھ کے رونا تے اللہ پاک[1] کولوں دعاواں منگنیاں تے اچی اچی آہ وزاریاں کرنیاں وی ایسے دی اک شاخ اے۔ اسلام نے وی بندے لئی تنہاں حقوقاں دل دھیان کروایا اے۔ اوہ ہن۔ حقوق اللہ، حقوق العباد تے حقوق النفس یعنی اللہ دے حقوق، بندیاں دے حقوق تے نفس دے حقوق۔ تے قرآنِ کریم نے دی دنیا نوں بنان دی غرض نری تے نری عبادت[2] ای دسی اے۔ تے ایتھے حقوق النفس دل اشارہ اے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی زندگی اک مثالی زندگی سی۔ آپؐ نے کدھرے دی تے کدی دی ایہہ تعلیم نہیں سی دتی کہ دنیا چھڈ دیو۔ دنیا وچ رہ کے بندیاں دیاں حقّاں نوں پوریاں کردیاں ہوئیاں، اللہ دے حق پورے کرن دا ناں ای مسلمانیت اے۔ ایتھوں دی ایس گل دی تردید ہو جاندی اے کہ اسلامی تصوف عیسائیت دی پیداوار اے۔ ڈاکٹر لاجونتی[3] دا ایہہ آکھنا" پر دوسری

---

[1] ۔ اِنَّ الْقُرْاٰنَ رَبِیْعَۃَ الْقَلْبِ۔ اک واری آپؐ اک اتھے کافراں نوں راتیں نال لے آئے۔ جو کجھ حاضر سی اوس دی خاطر خدمت کیتی تے سویرے اوس نوں اوسے تھاں چھڈن ٹر گئے جنھوں اوہناں لیا ٹداسانیں۔ اتھے نے نصیحت کیتی"۔ پتر میں سنیا اے اتھے اک جادوگر محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) اے۔ تے توں (قربان جاواں) میناں بڑا ای چنگا تے نیک بندہ لگنا ایں، ادہر سے کولوں بچیں"۔ میرے آقا صلی اللہ علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا۔ "اوہ میں ای آں" اوہ چیک پیا۔ "فیر تیرے جادو توں کوئی نہیں بچ سکدا"۔

[2] ۔ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ (سورۃ ذاریات ۔ ۵۶) [3] ص ۔ ۳ *

صدی ہجری دے شروع وچ صوفیانہ خیالاں اپر یونان دے اشتراکیاں تے ڈانیو نیسیس والے فلسفے دا پرچھاواں پین لگا۔ عیسائیت دا جس دے آپنے روپ وچ نوا فلاطونی فکر دا رنگ نظر آندا اے۔ خانقاہوان دے ماحول تے تنظیم اُتے خاصا اثر سی۔ عبرانی نے تصوف دی خاص زبان بنان وچ کسے حد تک خاصہ حصہ لیا۔ پر یونانی اثر دا احاطہ سبھ توں بہتا وسیع لگدا اے"۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیاتی وچ ای کجھ لوک ایہو جیہے ہین سن جنہاں عبادت نوں اپنا اولین فرض بنا لیا سی تے مسلمان صحابہ کرام سارے رل کے اونہاں دے رکھان پین دا بندوبست کردے سن۔ اوہ نری عبادت ای کردے رہے سن۔ اونہاں نوں اصحابِ صفہ آکھیا جاندا اے۔ عملی تصوف شروع ای ایتھوں ہویا۔ اگرچہ اگے اونہاں نے دنیاوی فرضاں توں آپنے آپ نوں اک پاسے کر لیا ہو یا سی۔ جنہوں بعد وچ لوکاں نے رہبانیت دا ناں چک دتا۔ پر ایہہ نہیں سوچیا کہ حضورِ اقدس صلی اللہ علیہ وسلم دے زمانے وچ اونہاں دے منن والے۔ اونہاں دے پیرو کار کس طراں کوئی غلط گل کر سکدے سن ایہدا سوال ای پیدا نہیں ہندا۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی تعلیم کولوں اونہاں دے اپنے ویلے وچ مسلمان ہون دی حیثیت وچ کوئی دی اکھ نہیں

1- The people of The SUFFA stimulated the development of Asceticism and meditation among the Muslims. The Tradition "WHOSOEVER KNOWETH HIMSELF KNOWETH HIS LORD" was the chief guide in the matter.
Muslims thought and its Source. (P-95)

سی سکدا۔ منافقاں دا اک گروہ ضرور موجود سی پر اوہناں نوں مسلمان نہیں سی آکھیا جاندا۔ اصحاب صفہؓ جنہاں دی پوری دی پوری تے ساری دی ساری توجہ اللہ پاک دی ذات ول سی، صوفیاں دے گروہ دے قائد تے رہبر ہون دی حیثیت رکھ دے نیں۔

اصحاب صفہؓ دی جذب دی ایہہ کیفیت سرتوں تے لے کے پیراں تک اسلامی سی۔ کیوں جے خود نوں کسے دوجی ذات یاں ہستی وچ فنا کر دینا۔ دنیا توں غافل ہو جان دے ای مترادف ہندا اے۔ تے تصوف یاں جذب دی منزل ادس ویلے تک نہیں لبھ سکدی جدوں تک پوری طراں اپنے آپ نوں بھلا نہ دتا جاوے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نماز وچ دنیا و ما فیہا توں بے خبر ہو جاندے سن۔ اک واری کافراں نے اونٹ دی اوجھڑی آپؐ دے اتے نماز دی حالت وچ سٹ دتی آپؐ نوں پتہ نہیں سی لگا۔ حضرت علی مرتضیٰؓ دا تیر نماز دی حالت وچ کڈھیا گیا سی تاں جے اوہناں نوں پیڑ نہ ہووے یا پیڑ دا احساس نہ ہووے۔ تے ایہو ای عملاں دی دنیا اصحاب صفہ کول سی — دوجی گل ایہہ دی پتہ لگدا اے کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے اوہناں نوں اجازت بخشی ہوئی سی، کیوں جے ایس مناہی دل دی کوئی اشارہ نہیں لبھدا۔

———— ، کہ اوہ صرف تے صرف اللہ پاک دی عبادت ای کرن تے اللہ پاک اوہناں نوں دی دِس پووے گا۔ کیوں جے" ایمان اوہناں چیزاں نوں منن دا ناں اے۔ جیہڑیاں دسدیاں نہیں تے ایس ایمان دا انعام تے

۱۔ بقول حضرت شاہ حسین رحؒ دے ؎

رانجھن رانجھن میتوں سب کوئی آکھے، ہیر نہ آکھو کوئی
ماہی ماہی کوک دی میں آپے رانجھن ہوئی ،

Marfat.com

صلہ ایہہ ہندا اے کہ اوہ نظر آون لگ پیندیاں نیں" ایہہ گل سینٹ آگسٹائن (ST. AUGUSTINE) کیتی اے۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے وصال مبارک توں بعد پہلے خلیفہ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سن۔ تے صدیق داناں حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام نے آپ ای اوہناں نوں دتا سی۔ اوہناں دے صدق، خلوص، سچائی تے قربانیاں ہتھوں۔ تے اوہناں دے قول نوں ای پہلا صوفیانہ قول آکھیا جاندا اے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ بچیاں جوگا کیہ کجھ چھڈ کے آئے او حضرت ابا بکر صدیق رضؓ نے فرمایا "خدا تے خدا دے رسولؐ نوں"۔ ایہہ گل تری حضرت ابا بکر صدیق رضؓ تک ای محدود نہیں سی بلکہ سارے ای خلفاء راشدین دا کردار، اعمال تے رہن سہن دے طریقے انتہائی ای سادہ تے سدھے سن۔[2]

---

1. "FAITH IS TO BELIEVE WHAT WE DO NOT SEE AND THE REWARD OF THIS FAITH IS TO SE WHAT WE BELIEVE."

ایس گل نوں ایسے طراں وی آکھیا گیا اے کہ

"We walk by FAITH and not by SIGHT."

2. When ABU BAKAR succeeded to the Leadership, and the world in its entirety came to him in abasement, he did not lift up his head on that account, or make any pretensions; He wore a single Garment, which he used to pin together, So that he was known as the man of the

(۷۹ ـ ۵ بی)

Marfat.com

حضرت عمرؓ دیاں کُرتیاں نوں کئی کئی ٹوٹے لگے ہندے سن جنہاں وچوں بہت سارے چمڑے دے وی ہندے سن۔ ایس گل نوں تے انگریز وی من دے نیں۔ جنہاں کولوں کہ توقع ای کیتی نہیں جا سکدی۔ حضرت عمرؓ دی سادگی نوں پروشلم دی فتح دے ویلے ولیم میور لئی وی منیا اے۔ جدوں آپؓ نے اونٹھ دی نکیل پھڑی ہوئی سی تے غلام اُتے سوار سی۔ حضرت عثمانؓ تے اوہناں دے غلام دیاں کپڑیاں وچ کوئی فرق نہیں سی ہندا۔ تے حضرت علی مرتضیٰؓ دے فقر دا تے جواب ای نہیں سی۔ ایسے لئی تصوف دی ابتدا اوتھوں ای ہندی اے

تصوّف دی بنیاد تے صحیح ابتدا حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہٗ توں ای ہندی اے۔ اوہ "ابوالتصوف" ای نیں۔ تصوف دے سارے ای سلسلے آپؓ دی ذات مبارک نال جا کے ملدے نیں۔ آپؓ دے فقر تے علم نوں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے دی چمکایا تے جِلا دتی تے دعا دتی تے نالے ای ـــــ ـــــ باب العلم ـــــ آکھیا۔ حضرت علی مرتضیٰؓ دی ذاتِ گرامی دی سراپا نیاز تے سپردگی نال پُرسی، عبادت، حلاوت، جذب تے علم آپؓ تے مُکیا ہویا سی۔ خود سپردگی دا علم ایتھوں ای ہندا اے کہ نکیاں وچوں آپؓ ایمان لیاون وچ سب توں پہلاں ایمان لیائے۔ حالانکہ نکی عمر وچ سوچاں کچیاں ہندیاں نیں۔ پر آپؓ مکمل سن۔ صبر، توکل، خلوص، ایثار تے قربانی

(بقیہ از صفحہ ۷۸)

two 'pins.'" Umer-AL-Khattab رضی اللہ عنہ who also ruled the world in its entirety, Lived on bread and olive-oil, his clothes were patched in a dozen places, some of the patches being of leather."

SUFISM. (P-32)

Marfat.com

ساریاں ای صحابیاں کول موجود سن پر علم صرف حضرت علی مرتضیٰ رضؓ کول سی۔ علم ای بنیاد اے باطن دل جھاتی مارن دی۔ ایمان[1] دا پھل علم ای اے۔ تے نبوت دے نیڑے اہلِ[2] علم تے مجاہدین ای نیں تے علم تے نالے ای جہاد تے بہادری دا زیور حضرت علی مرتضیٰ رضؓ کول سب توں سوہناں، سھڑاتے ودھیا سی۔

ایس نوں جے تصوف دا پہلا دور آکھ لیئے تے جھوٹ نہیں ہووےگا حضرت حسن بصری رضؓ۔ ۲۱ ھ توں ۱۱۰ ھ ——— نرے چشتیہ سلسلے دے بانی سن بلکہ سب توں پہلے صوفی وی سن۔ ایخ تے حضرت سلمان فارسی — متوفی ۳۳ ھ —— دا نان وی لیا جا سکدا اے۔ پر خلفائے راشدین دا دور ایمان تے نور دی بلا واسطہ تجلی دا دور سی۔ ایس لئی اوہناں نوں صوفی نہیں آکھیا جاندا۔ ایس لئی حضرت حسن بصری رضؓ نوں ای پہلا صوفی آکھاں گے۔ حضرت حسن بصری رضؓ ہوراں نے حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہ کولوں فیض حاصل کیتا سی۔ آپ ۱۹ ورہیاں دے سن جدوں حضرت علی مرتضیٰ رضؓ دی شہادت ہوئی۔ اوہناں نے روحانی تے

---

[1] ۔ حدیثِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اے۔ "الایمان عُریان ولباسہ التقویٰ وزینۃ الحیاء وثمرتہ العلم"

[2] ۔ اقرب الناس من درجۃ النبوۃ اھل العلم والجہاد واما اھل العلم قد لوا الناس علی ماجاءت بہ الرسل " " " "

باطنی علم حضرت علیؓ کولوں ای حاصل کیتا سی۔ تے ایتھوں ای چشتیہ[1] سلسلے دی نینہہ رکھی گئی۔ پہلا دور ـــــ "احسان" ـــــ دا دور سی۔ ایہدے وچ شرعی حکماں دی پابندی لازمی تے ضروری رہی۔

دوجا[2] دور حضرت جنید بغدادیؒ، حضرت بایزید بسطامیؒ، حضرت ذوالنون مصریؒ تے حضرت رابعہ بصریؒ توں شروع ہندا اے۔ ایہہ دور اطاعت تے فرماں برداری دا سی۔ ایتھے آکے کجھ لوکاں نے محسوس کیتا کہ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا زمانہ کجھ دور ہو گیا اے۔ ایس لئی اوس زمانے نوں روحانی لحاظ تے اندازنال اپنے نیڑے لیا کھڑا جاوے۔ ایس لئی اوہناں اپنی ساری قوت ـــــ توجہ ـــــ یاں اطاعت ول لا دتی۔ تے دنیا دی گلاں کولوں اپنے آپ نوں بالکل ای وکھ کر لیا۔ حضرت بایزید بسطامیؒ ہوراں عورت کولوں بالکل بے نیاز تے بے تعلق ہون دی دعا وی منگی سی تے اوہناں نوں عورت کولوں نفرت وی ہو گئی سی۔ ایہناں نے ایس دور دیاں صوفیاں نے اپنے نفس دل

---

[1] حضرت حسن بصریؓ توں خواجہ عبدالواحدؒ توں حضرت فضیل بن عیاضؒ توں ابراہیم بن ادھمؒ توں خواجہ حذیفہ مرعشیؒ توں خواجہ ہبیرہ بصریؒ توں شیخ علی دینوریؒ توں شیخ ابو اسحٰق شامیؒ توں حضرت خواجہ ابدال چشتیؒ توں خواجہ محمد چشتیؒ توں خواجہ یوسف بن سمعانؒ توں خواجہ مودود چشتیؒ توں خواجہ شریف زندنیؒ توں حضرت شیخ عثمان ہارونیؒ توں حضرت خواجہ خواجگان بندہ نواز معین الدین چشتیؒ۔

[2] ہمعات۔ ص ۴۷۔ حضرت جنید بغدادیؒ (۲۹۷ھ) حضرت بایزید بسطامیؒ (۲۶۱/۲۳۴) حضرت ذوالنون مصریؒ (۲۴۰ھ) تے حضرت ام الخیر رابعہ بصریؒ (۱۳۵ھ)

Marfat.com

دھیان کیتا تے اوہنوں ۔ نفس نوں پچھاڑن دی کوشش شروع کر دتی جیہڑی دی گل ہندی، جیہڑی دی سوچ ہندی، جیہڑا دی اشارہ ہندا، جیہڑی دی لوڑ پیندی اوس دا سدّھا تعلق خدا دی ذات نال ہندا تے ہر گل دا مقصد تے مطلب تے اخیر اوہدی ای ذات ہندی۔ حضرت جنید بغدادیؒ ۔ سید الطائفہ ۔ ای پہلے بزرگ ہن جنہاں سلوک دی پہلی منزل ۔ اطاعت وِل دھیان دتا تے تصوف دے بہت سارے قانوناں نوں ترتیب دتا ۔ چنانچہ آپ دے زمانے دے ساریاں صوفیاں نے سلوک دی نسبت حضرت جنید بغدادیؒ کولوں ای درست کیتی ۔ حضرت رابعہ بصریؒ ۔ ام الخیر ۔ دی تصوف دی راہ وچ سب توں اگے سن ۔ اللہ دی محبت تے اطاعت وچ فنا سن تے صرف اللہ پاک تے ای یقین تے بھروسے دی بنا اُتے اک چور نوں ولیؒ بنا دتا سی ۔ اک چور آیا تے خالی ہتھ ٹر چلیا تے آپ نے بلا لیا تے آکھیا "اوس حجرے وچ جا ۔ دو نفل نماز پڑھ ، اللہ تینوں دولت نال مالا مال کر دے گا" ۔ تے آپ باہر مصلّے تے کھلو گئیں تے آکھیا "میرے مولا ! میرے کولوں ایہہ بندہ خالی ٹر چلیا سی میں تیرے کول گھل دتا اے ۔ توں جان تے تیرا بندہ جانے" ۔ سویرے اوہ بندہ ولی بن کے اوس کمرے وچوں نکلیا سی ۔ آپ دی بشریت دی روح نوں زوال آگیا ہویا سی تے روحانیت ای روحانیت رہ گئی سی ۔ تے ایس منزل تے مقام[1] تے اپڑ کے "من تو شدم تو من شدی" والی گل آجاندی اے ۔

---

[1] ۔ خواتین ۔ ص ۔ ۱۲۳

[2] ۔ اللہ یَجْتَبِیْ اِلَیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَ یَھْدِیْ اِلَیْہِ مَنْ یُّنِیْبُ ۔
اللہ پاک اپنے ول جس نوں چاہندا اے چُن لیندا اے تے اپنے ول (ٹرن لئی) اوس دی رہنمائی کردا اے (پر) جیہڑا اوہدے ول مائل ہووے ۔

Marfat.com

تصوف دا تریجا[1] دور حضرت شیخ ابوسعید بن ابی الخیر ۳۵۷ھ - ۴۴۰ھ تے شیخ ابوالحسن - م - ۵۷۸ھ دا دور اے - ایس دور وچ "توجہ" نوں سب توں اچا تھاں دتا گیا اے تے جذب دی ایہو جیہی کیفیت پیدا کر لئی کہ توجہ دے رستے اپنے آپ ای کھل کے اکھاں کے سامنے کھلر گئے تے ایس "توجہ" نے ـــ وحدت نال روشناس کروا دتا - ایس ویلے نوں "توحید" ای سی - حالی ایہدے وچ فلسفیانہ خیال ـــ توحیدِ وجودی، توحیدِ شہودی وغیرہ۔ نہیں سی جمیا - ایتھے نرا ایہہ ای ضروری تے چنگا سمجھیا جاندا سی - کہ ذاتِ باری تعالیٰ وچ اپنے وجود نوں جذب کر دتا جاوے - جس طراں دوجے دور وچ - اطاعت ول دھیان سی تے کسے دوجے مسئلے ول غور نہیں سی کیتا گیا - ایسے طراں ایس تریجے دور وچ وی نرا "توجہ" ای سی - پئی اللہ دی ذات ول ای دھیان رہوے - تاکر اوس دی ذات نوں ویکھیا جا سکے - جے توجہ ڈھیر ہووے تے ایہہ ناممکنات وچوں نہیں اے - حضرت ابی بن کعبؓ توں اک حدیث روایت اے کہ[2] "جدوں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے میری ایہہ حالت ویکھی جیہڑی میرے اتے غالب آ رہی سی - آپؐ نے میرے سینے اُتے ہتھ مارا میں پسینہ پسینہ ہو گیا تے ڈر نال میری ایہہ حالت ہو گئی کہ گویا میں اللہ پاک نوں ویکھ رہیا ہوواں"۔

تصوف دا چوتھا دور شیخ اکبر محی الدین بن عربی - ولادت ۵۵۵ھ - دے ویلے دا اے - ایس دور وچ فلسفے نے وی جنم لیا - کثرت تے وحدت دے مسئلے سامنے آ گئے - تے کیفیتاں توں اگاں ودھ کے تصوف دیاں حقیقتاں بحث وچ آ گئیاں - ایہناں چاراں دوراں دے صوفی ظاہری لحاظ نال ویکھو ویکھدے۔

---

[1] - ہمعات - ص - ۴۹

[2] - فلما ای رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما قد غشینی ضرب فی صدری خفضت عرقا و کانما انظر الی اللہ خوفًا - (مسلم)

نیں پر ایہناں نے مختلف پوہڑیاں بنائیاں تے اوہناں راہیں چڑھنا شروع کر دتا۔ اگے چل کے دیکھئے تے سارے اِکوّ ای تھڑے تے کھلوتے دسدے نیں۔ راہواں وکھریاں نیں۔ منزل اکو ای اے۔ سوچاں مختلف نیں تے نتیجے اکو ای نیں۔

Marfat.com

تصوّف دے مسئلے

تے

اُوہناں دا نکھیڑا

Marfat.com

Marfat.com

ایہہ گل پچھلے باب وچ کھُل کے آ گئی اے کہ تصوف دی بنیاد ارشاداتِ ربّانی تے فرموداتِ حضرت محمّد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم توں علاوہ ہور کوئی شے نہیں اے۔ تے فیر ظاہر اے کہ تصوف دے مختلف مسئلے وی قرآنِ حکیم تے سنتِ محمّدی صلی اللہ علیہ وسلم توں ای لئے گئے ہونے چاہی دے نیں۔ اوہناں دی پوری پوری پیروی کیتی گئی ہونی چاہی دی اے۔ صوفیا کرام نے وی سب توں پہلاں زور احکاماتِ الٰہی دے پورے کرن تے، تے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی سنت تے ٹرن تے ای دتا اے۔ ایہہ گل وی ٹھیک اے کہ ــــ "اخلاقِ حسنہ" وی تصوف دی روح تے جان نیں۔ پر ادہ اوس صورت وچ کہ صحیح، سدّھے تے ٹھیک راہیں پَے جائیے۔ نہیں تے اکھڑ گئے۔ ایہہ سدھی راہ کیہڑی اے؟ ــــ صراط الذین انعمت علیھم ــــ والی ای ہونی چاہی دی اے۔ تے ایہہ اوسے دیلے دِس سکدی اے یاں لبھ سکدی اے جے ساڈا کوئی عقیدہ ہووے ــــ پر ادہ قومی یا نسلی عقیدہ نہ ہووے بلکہ نرا مذہبی عقیدہ۔ مذہب تے اوہ وی توحیدی مذہب ای اک ایہو جیہا راہ دس سکدا اے جدے تے ٹرکے انسان فلاح وبہبود تے نیکی دیاں منزلاں ول ٹر پیندا اے۔ توحیدی مذہب دی بُنیادی خصوصیت کیہہ اے؟ کہ ساریاں انساناں دا فائدہ بغیر ایس احساس یاں سوچ توں کہ فلاں یہودی اے تے فلاں عیسائی تے فلاں مسلمان۔ انسان نال انسان دی محبت ای مذہبی عقیدے دی بنیاد ہندی اے

ABOU SPOKE MORE LOW. ۱؎

But cheerly still, and said, 'I pray thee, then,

(صـ۸۸ پر)

Marfat.com

جدوں اسی خانداں تے نسلاں دے امتیاز نوں پچھاں چھڈ دیواں گے تے فیر کسے اک تھاں تے کٹھیاں ہو جاناں بڑا ای لازمی تے ضروری ہو جائے گا۔ پر کیہڑی تھاں؟ توحیدی مذہباں نے اوس نوں اللہ جل دا ناں دتا اے۔ تے عام و خاص انساناں دی بھلائی ایسے وچ ٹھہرائی کہ نری اوس دی عبادت کرن۔ اِیَّاکَ نَعْبُدُ وَاِیَّاکَ نَسْتَعِیْنُ ۝ ایہہ اِ ای نتیجہ اے۔ اللہ تعالیٰ دی نظر وچ سارے بندے اکو جیہے ہن۔ اوہ اوہناں وچ کوئی فرق نہیں رکھدا ——

"سارے مخلوق[1] اللہ پاک دا خاندان اے"۔ دا کیہہ مطلب اے؟ تے قرآنِ حکیم وچ دی ایس گل نوں دہرایا گیا اے۔ اللہ تعالیٰ اپنیاں بندیاں نوں مخاطب کرکے آکھ دے نیں کہ" یا عبادی الذین اسرفوا لا تقنطوا من رحمة اللہ ۝" "اے میرے بندو جنہاں نے زیادتی کیتی اے، اوہ اللہ دی رحمت کولوں مایوس نہ ہون" ایتھوں اللہ دی رحمت بلکہ عام رحمت دل کھلم کھلا اشارہ لبھدا اے۔

ستاریاں انساناں لئی جد اوس دا خیال، اوس دا احساس، اوس دا کرم تے رحم تے اوس دی نظرِ عنایت اکو جیہی ہوئی تے ایس توں ایہہ ظاہر ہویا کہ اوہ وی اک ای اے۔ چنانچہ اسلام نے ایس نوں۔ توحید دا ناں دتا اے۔ تے تصوف دا پہلا مسئلہ وی ایہو ای اے۔

---

(۸۷) Write me as one that loves his Fellow-men.
The Angel wrote, and vanished. The next night
It came again with a great wakening light.
And showed the names who love of God had blessed
And, Lo! Ben Adhem's name led all the List.
(LEIGH HUNT)

[1] الخلق کلھم عیال اللہ۔

Marfat.com

توحید

تصوف دا پہلا احساس ۔ توحید ۔ ای اے۔ نہ ترا تصوف دا بلکہ ہر مسلمان دا پہلا تے بنیادی عقیدہ توحید اے تے اسلام دا رکنِ اوّلین۔ اسلام دے دوجے سارے دے سارے فرض تے نوافل شاخاں دی حیثیت رکھ دے نیں۔ تے توحید پورے دا پورا درخت تے بیں اے۔ جے اک مسلمان دا عقیدہ توحید درست تے ٹھیک اے تے اوس دے باقی اعمال و افعال آپنے آپ ای درست ہو گئے۔ دوجیاں توحیدی مذہباں دے مقابلے وچ اسلام[1] دا توحید دا عقیدہ پکا، پورا تے سالم اے۔ ایہہ جڑ اے تے باقی جو کجھ اے اوہ شاخاں دی حیثیت رکھدے نیں۔ شاخاں تے پتے سکدے تے سڑ دے رہندے نیں تے نویں پھُٹدے تے اگدے رہندے نیں۔ قرآنِ حکیم نے وی روحانی زندگی نوں اک بوٹے نال تشبیہہ دتی اے۔ جدی اصل ثابت تے سالم ای رہندی اے۔ اسلام دی رو نال دین دے باقی سارے ارکان، ساری شریعیت، سارے طریقے ساریاں عبادتاں، ساری معاشیات نے سارے عقیدے ایس بیں یا ایس جڑ وچوں ای پھُٹدے نیں۔ ایہو ای زندگی دی سچی تے اصلی حقیقت اے جدے وچوں کہ ساری ہستی دی ۔۔۔ توحید ہو سکدی اے۔ قرآن پاک سارے دا سارا شرک[2] دے

---

[1] ۔ ایہدی تفصیل پچھلے باب وچ موجود اے۔

[2] ۔ وَمن کل شئی ءٍ خلقنا زوجین لعلکم تذکرون ففروا الی اللّٰہ اِنّی لکم منہ نذیر مّبین ہ ولا تجعلوا مع اللہ الٰھًا اٰخر انی لکم منہ نذیر مّبین ہ (ذاریات ۔ ۴۹ ۔ ۵۰ ۔ ۵۱) "تے اسیں پیدا کیتے ہر چیز دے جوڑے تاکہ تسی یاد دہانی حاصل کرو۔ پس اللہ ول نسو۔ میں تہاڈے لئی اوہدے۔ اللہ ۔ ولوں صاف تے کھلم کھلا ڈران والا واں ۔ تے اللہ دے نال کسے دوجے نوں شریک نہ بناؤ۔ میں تہاڈے لئی اوہدے ۔ اللہ ۔ ولوں صاف تے کھلم کھلا ڈران والا واں"

(صفحہ ۹۰ پر)

Marfat.com

خلاف اک مسلسل جہاد اے تے توحید دیاں دلیلاں دی تکرار اے۔ قرآنِ کریم آکھ دا اے کہ جے ایہہ عقیدہ چنگی طراں دل وچ کھب جاوے تے اوہ دل تے اوہ شخص زندگی دیاں اصلیتاں تے سچائیاں دا واقف ہو جاندا اے۔ احادیثِ[1] رسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم دیاں حدیثاں وی ایس گل دی شہادت وچ موجود ہیں کہ توحید ای دین دی بنیاد اے۔ توحید دا اقرار زبانوں تے دلوں کر لیا جاوے تے فیر ساری حیاتی اک وحدت وچ پردئی ہوئی نظر آوے گی۔ عیسائیت دی توحید ایتھوں ای پٹھے راہ تے ٹر پئی سی جدوں کہ اوہناں نے تثلیث دا عقیدہ اپنایا تے حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں نعوذ باللہ، نعوذ باللہ، اللہ دا پتر بنا دتا۔ جدوں اللہ پاک پتراں دھیاں والا ہو گیا تے اوس دی ابدی تے ازلی حیثیت اپنے آپ ای مک گئی۔ اس دے واحد تے احد ہون دی اکو ای وجہ اے تے اکو ای ثبوت کافی اے اوہ ایہہ وے کہ اوہ بے نیاز اے۔ نہ[2] اوس نے کسے نوں جنم دتا اے تے نہ ای اوس نوں کسے نے جمیا اے۔ اللہ دا ہم پایہ ہور کوئی نہیں اے۔ جے اسمانا تے دو بادشاہ

(حاشیہ صد ۸۹ توں اگے)۔ ایتھے ای گل نہیں مک نہیں جاندی سارے دا سارا قرآنِ کریم ایس ہدایت نال بھریا ہویا اے۔ یونس ۳، ۲۷، ۲۸، ۲۹ ؛ نحل، ۵۰ ؛ زمر، ۳ ؛ اعراف، ۱۹۱ ؛ عنکبوت، ۱۷ ؛ النجم، ۲۳، ۳۱، ۳۳، ۴۸، ۴۹ ؛ بقرہ، ۱۶۵، ۲۵۵ ؛ صافات، ۱۵۸، ۱۵۹، ۶، ۸ ؛ شعرا، ۱۲۴ ؛ انعام، ۱۲۸ ؛ جن، ۹ ؛ حم السجدہ، ۳۷ ؛ زخرف، ۸۴ بنی اسرائیل ۱۱۱ ؛ الانبیاء ۲۲ — ایہہ بالکل تھوڑا جیہا حوالہ اے۔ سارے قرآن کریم وچ ایہہ موجود اے۔

[1] ۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا حضرت ابوذر رضؓ نوں آکھنا۔ من قال لا الہ الا اللہ فدخل الجنۃ۔ "جنہیں توحید دا اقرار کر لیا کہ اللہ دے سوا کوئی دوجا معبود نہیں اوہ جنت وچ داخل ہو گیا"۔

[2] ۔ قل ھو اللہ احد۔ اللہ الصمد۔ لم یلد ولم یولد۔ ولم یکن لہ کفوًا احد۔

ہندے تے فیر دنیا تے قدرت دا انتظام ایس طراں دا سلسلے وار تے وقت دا پابند نہ ہندا۔ قرآنِ کریم[1] ایس ول دی دھیان کروانڈا اے۔

اللہ پاک دے تصور بارے بہت سارے نظریئے تے عقیدے موجود رہے نیں تے اوہ مختلف وقتاں وچ مختلف قوماں نے اپنائے رکھے نیں۔ پر مشہور دو ای نیں۔ اوہناں تے مفصل گل ہووے گی۔ پر ذرا چلدیاں چلدیاں سرسری جیہی نظر اوہناں نظریاں ول دی مار دے چلیئے۔ تاکہ اللہ پاک دے "وجود" دے متعلق اک ارتقائی جائزہ ساڈے سامنے آجائیگا۔

سب توں پہلاں کثرت پرستی (POLYTHEISM) آوندی اے۔ یعنی ایس عقیدے[2] دے تحت بہت ساریاں خداواں تے دیوتاواں دی پوجا کیتی جاندی اے۔ نال ای فطرت دے دکھریاں دکھریاں مظہراں نوں وی پوجیا جاندا اے۔ دوجا نظریہ خدا پرستی (THEISM) دا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہندا اے کہ اللہ موجود اے تے اوہدے ولوں بندیاں دی ہدایت لئی وحی نازل ہندی اے۔ تریجا نظریہ توحیدِ وجودی[3] (PANTHEISM) اے۔ یعنی کائنات دی ہر جاندار تے بے جان شے نوں خدا دا وجود تصور کر لینا۔ چوتھی گل توحیدِ شہودی[4] ——— ( ) دی اے۔ یعنی ہر ذی روح تے ہر بے جان چیز وچ خدا دا عکس تے پرتو ہندا اے۔ پنجویں تھاں تے توحیدِ ناقص ——— (HENOTHEISM) آوندی اے۔ یعنی ایس نظریئے والا اک خدا دا قائل تے ہندا اے پر اوس نوں "لاشریک" تصور نہیں کردا۔ ———

---

[1] لو کان فیھما آلھۃ الا اللہ لفسدتا ۔ (انبیاء ۔ ۲۲)

[2] THE DOCTRINE OF A PLURALTY OF GODS.

[3] ایس نظریئے نوں ابنِ عربی نے پیش کیتا۔

[4] ایس دے پیش کرن والے شیخ احمدؒ سرہندی نیں۔

Marfat.com

چھینواں نظریہ" وحدانیّت" (MONOTHEISM) دا اے۔ یعنی توحید دا قائل ہونا تے خدا نوں لاشریک دی تصور کرنا۔ ستویں سوچ داناں ـــــ مسلکِ انسانیّت (HUMANISM) اے۔ یعنی انسان دی ذات نوں ای کائنات دا مرکز خیال کرنا، آون والی دنیا یاں عالمِ طبعی دی تھاں تے انسان دی زندگی دا مطالعہ کرنا، انسانیت دی ترقی دی کوشش کرنا تے مافوق الفطرت ہستی دا وجود تسلیم نہ کرنا۔ اٹھویں تھاں تے" فطری دین دی مافوقیت" ـــــ (DEISTIC SUPERNATURALISM) دا تصور آوندا اے۔ یعنی ایسا عقیدہ جدے وچ خدا یان کسی مافوق الفطرت دا اقرار تے ہووے پر وحی توں انکار ہووے۔ نانواں خیال" لاشخصی تصوریت" (IMPERSONAL IDEALISM) دا اے۔ ایہدا منن والا اللہ پاکؑ نوں انسانی شخصیت توں ماورا تصور کردا اے۔ دسویں تھاں تے" مذہبی فطرت پرستی" (RELIGIOUS NATURALISM) آوندی اے یعنی مادہ تے فطرت دی عبادت ایہہ سمجھ کے کرنا کہ ایہہ ای مذہب اے۔ یارہویں تھاں تے" بدل دیاں رہنایاں ارتقاء پذیری" ـــــ (Revolutionary or Revolutionary Conception) دے۔ جدا مطلب ایہہ وے کہ خدا بڑیاں ای ڈاہڈیاں تبدیلیاں نال دوچار اے۔ یاں اوہ ارتقاء پذیر اے۔ تے۔ بارہواں نظریہ" لاادری حقیقت شناسی" (AGNOSTICS REALISM) دا اے۔ یعنی اللہ یاں کسے دوجی مادی ہستی دے متعلق کجھ وی علم نہ ہووے۔ ایہناں دچوں صوفیاں نے خصوصی لحاظ نال دو مسئلیاں نوں بہتا ورتیا اے۔ اک توحیدِ وجودی اے تے دوجا توحیدِ شہودی۔ جے ایہناں دو نواں نوں کٹھیاں کریئے تے وحدانیت دا تصور لبھدا اے۔ دوجیاں لفظاں وچ وحدانیت ای اصل اے تے اگوں دو سوچاں وکھریاں ہوگیا نیں۔

سب توں پہلاں وحدت الوجود۔ توحیدِ وجودی۔ ـــــ

(PAN-THEISM) دے متعلق وکھریاں وکھریاں نظریاں نوں ویکھنے آں وحدت الوجود دا مسئلہ صوفیاں دا بڑا ای مرغوب مسئلہ اے۔ تے ایہہ دے تے بڑی ای بحث ہوئی اے۔ اسلام وچ ایہہ نظریہ شیخ اکبر حضرت محی الدین ابن عربیؒ دا پیش کردہ اے۔ اج تے ایہہ نظریہ عالمگیر[1] اے۔ صوفی شاعراں کول ایس دا تذکرہ بہت ہی لبھدا اے۔ تے صوفیاں نے ایس دی تشریح کھول کھول کے کردتی اے۔ حالانکہ وحدت الوجود دی تشریح بڑی ای اوکھی تے مشکل اے۔ ایس دی مثال مولانا شبلی نعمانی دے ایس بیان توں سا ہنوں لبھ جاندی اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ "[2] درحقیقت خدا کے سوا کوئی اور چیز سرے سے موجود ہی نہیں ہے یا یوں کہو کہ جو کچھ موجود ہے سب خدا ہی ہے"۔ —— کئی واری ایس دی تعبیر کفر دی حد تک جا اپڑدی اے۔ جے اسی ایہہ گل من لیئے جیہڑی کہ مولانا شبلی نعمانی نے لکھی اے تے فیر تے ہر چنگی، بھیڑی تے اچی نیونویں ہر شے ای خدا ہو جاندی اے۔ تے ایہہ گل بالکل ای بیٹھی ہو گئی۔ ہاں جے ایس طراں لکھدتا جاندا کہ "جو کجھ ہے وجود دے لحاظ نال سب ای خدا اے پر ذوات خلق دے اعتبار نال کوئی شے وی خدا نہیں"۔ تے فیر گل ٹھیک بن جاندی اے۔

---

[1] ۔ عالمگیر ایس طراں کہ ایس دی تعلیم اپنشداں دے زمانے وچ وی موجود اے۔ ایس دا سب توں وڈا علمبردار مشترکہ پاکستان و بھارت وچ شری شنکر اچاریہ (متوفی ۸۲۰ء) اے۔ مغربی فکر وچ افلوطین (متوفی۔ ۲۶۵ء) اسپنوزا (متوفی۔ ۱۶۷۷ء) —— ہیگل (متوفی۔ ۱۸۳۱ء) ہوراں نے وی ایس نوں پوری پوری وضاحت نال پیش کیتا اے۔ ایہہ سارے لوک ایس گل تے اصول لحاظ نال متفق ہن کہ ذات درحقیقت اکو ای تے حقیقی معنیاں وچ وجود دا اطلاق اوسے اُتے ای ہندا اے یعنی اوہدا وجود ای حقیقی (Real) اے۔ ایس گل نوں ہر فلسفی نے اپنے اپنے انداز وچ بیان کردتا اے۔ جس طراں فلوطین نے "الواحد" آکھیا اے، شنکر نے ایس نوں "برہمن" داناں دتا اے۔ شیخ اکبر نے "الحق" سدیا اے۔ اسپنوزا ایس نوں "جوہر" آکھدا اے۔ تے ہیگل نے "مطلق" دے ناں نال پکاریا اے۔

[2] ۔ شعر العجم جلد پنجم۔ ص۔ ۱۳۷

Marfat.com

ایسے لئی وحدت الوجود نوں منن والے "ہمہ اوست" تے آکھ دیندے نیں پر ایہہ نہیں آکھ دے کہ "ہر یک اوست" کیوں جے ایہہ کلمہ کفر دا بن جاندا اے

ہمہ اوستی ——— وحدت الوجود دے منن والے آکھ دے نیں کہ عالم وچ اصولِ وحدت کارفرما اے۔ جو کجھ موجود اے اوہ ذاتِ الٰہی توں وکھرا نہیں اے۔ پر جدوں اسی دنیا دل اکھاں کھول کے ویکھنے آں تے ساڈے سامنے وحدت دی جگہ کثرت ای کثرت کھلری ہوئی نظر آوندی اے۔ جدی حقیقت نوں منن توں گھٹو گھٹ عقل تے دماغ انکاری نہیں ہندے۔ فیر جے سب کجھ وحدت اکو رشتے وچ اے تے ایس دا علم انسان نوں کس طراں ہندا اے۔ خاص کر کے باہرلی دنیا دا علم تے اوسے ویلے ای ممکن ہو سکدا اے جدوں کے ذہن واضح طور نال ایس نوں وکھریاں وکھریاں شکلاں دے دیوے۔ ساڈی دنیا فراواں تے جزاں دی دنیا اے۔ جنہاں نوں اسی بغیر کسے توں محسوس کرنے آں۔ جے تے وحدتِ وجود ٹھیک اے تے فیر خدا تے انسان وچ کوئی فرق ای نہیں رہندا۔

ایہہ گل تے سمجھ وچ آجاندی اے۔ کہ انسانی وجود دی اہمیت وجودِ الٰہی نال وابستگی دی وجہوں ای اے پر ایہہ گل سمجھ نہیں آوندی کہ ذاتِ الٰہی دا وجود انسان تے انحصار کردا اے۔ ذاتِ باری تعالیٰ اوس ویلے وی موجود سی جدوں کہ ایہہ کائنات تے انسان موجود نہیں سن۔ خدا تے انسان دی مکمل وحدت وچ اخلاقی ذمے داری تے خیر و شر دی تمیز کس طراں برقرار رہ سکدی اے۔ اسلامی نقطۂ نظر نال کائنات تے انسان دا وجود ذاتِ واجب توں وکھرا اے۔ ورنہ "تخلقوا باخلاق اللہ" دا مطلب کیہہ ہووے گا۔ جدا اشارہ کھلم کھلا ایہہ وے کہ انسان ارتقاء پذیر اے۔ جدی کہ کوئی خدا ای نہیں اے۔ ذاتِ خداوندی جدکہ انسانی خودی توں وکھ ہووے گی۔ اوسے ویلے انسان لئی ممکن ہووے گا کہ اوہ اپنی حیاتی تے کائنات دیاں تبدیلیاں تے اوہناں بدلن والیاں قدراں دا دھیان کرے۔ جدوں ذاتِ واجب تعالیٰ نوں کائنات تے انسانی وجود وچ جاری و ساری من لیا جاوے تے حیراں دی

دکھری دکھری شکل لچھانتا اوکھا ہوجاندا اے۔ جدوں کہ ہر چیز وچ ای خدا دا جلوہ موجود اے تے فیر کوئی چیز دی بھیڑی نہیں ہوسکدی۔ جے ایس گل نوں من وعن من لیا جاوے تے اخلاق تے قدراں دا سارا نظام ای ادھڑ کے رہ جاندا اے۔

پر دوجی تھاں تے جے اللہ تعالیٰ دی ذات نوں کائنات تے زندگی توں ماورا منیا جاوے تے اوس دی حیثیت اک بے تعلق تماشائی دی ہو جاندی اے جیہڑا کہ اسمانوں پرے بیٹھا حکمرانی کر دا ہووے۔ تے اوہ[1] اللہ تعالیٰ ای کیہ اے جیہڑا کہ بندیاں توں پرہیز کرے۔ مذہب تے سائنس[2] اپنیاں اپنیاں راہواں دکھو دکھ کیتی بیٹھے نیں۔ پر دونواں دے کول مقصد اکو ای لگدا اے۔ اوہ کیہ اے؟ دونویں دے دونویں اصلیت تے حقیقت دی کھوج لانا چاہندے نیں۔ فرق ایہہ وے کہ سائنس وچ حقیقتاں دیاں باہر لیاں چیزاں دا جائزہ لیا جاندا اے تے مذہب حقیقت دی اندرلی تے وچلی ماہیت دا سراغ لاندا اے۔ روحانیت دا پیروکار یاں تحقیق کرن والا اک تجربے توں دوجے تجربے ول ٹردا اے تے آپنیاں تجربیاں دیاں وکھریاں وکھریاں کڑیاں نوں ملا کے اک نقطۂ نظر بناندا اے۔ ایس روحانی دنیا وچ " انا ء مطلق" دی تلاش دا مقصد ایہہ نہیں اے کہ انفرادیت دی حدلوں تروڑ کے آزادی حاصل کیتی جائے۔ بلکہ ایس دی ہور بہتی

"تحدید تے تعریف[3]" کیتی جاوے۔ مذہب ایس مکمل " انا " دی تلاش وچ پریشان اے جدی کہ مرضی تے اشارے نال کائنات تے زندگی وجود وچ آئے نیں۔ تے

---

[1] ۔ سے بیٹھا کے عرش پہ رکھا ہے تو نے اے واعظ،
خدا وہ کیا ہے جو بندوں سے احتراز کرے

[2] ۔ ویکھو دیباچہ۔ کرامتاں تے سائنس دی تشریح۔

[3] ۔ اسلامی الٰہیات کی جدید تشکیل۔ ص۔ ۱۸۵۔

Marfat.com

جدی قوت، طاقت، تے اثر دے جلوے اج ساہنوں فطرت دیاں بے پناہ قوتاں، ودھن تے ٹرن دے لگاتار سلسلے تے کدی نہ کھلون یا رُکن والے عمل تے حادثیاں دا لگاتار ظاہر ہندیاں جانا، دسدے سنے پیئے۔ تے ایسے " انا " یاں ذاتِ واجب تعالیٰ دی منشا و مرضی دا یقین ای ساڈیاں ایمانی ضرورتاں تے لوڑاں نوں پورا کردا اے۔ جس طراں ساڈیاں خارجی، مادی تے دنیاوی لوڑاں نوں فطرت پورا کردی اے۔ فطرت دا سارا "سلسلۂ اسباب و علل" جیہڑا کے مظاہر نوں اک دوجے نال پیوست تے کٹھیاں کرن دا عمل کردا اے، اوہ ایسے رضائے الٰہی — مشیتِ ایزدی — دی کارفرمائی دا نتیجہ اے۔ ایہناں ظاہری چیزاں وچ اک ارادہ ای نظر آوندا اے۔ ایہناں وچ کوئی تضاد نہیں اے۔ ایہہ مظاہر اک دوجے نالوں وکھریاں ہون دے باوجود اک دوجے نال اپنا تعلق ضرور قائم رکھ دے نیں۔

ھو الذی احسن کل شیءٍ خلقه - ذاتِ باری اوہ ای اے جس نے ہر چیز نوں خوب بنایا

صنع اللہ الذی اتقن کل شیءٍ - ایہہ وی اللہ دی صفت کاملہ ای اے جنہیں ہر چیز نوں خوب پختہ طور تے بنایا۔

ما ترٰی فی خلق الرحمٰن من تفاوت ، خدا دی آفرینش وچ تینوں کجھ وی فرق نہیں دِسے گا۔

فارجع البصر ھل ترٰی من فطورٍ ثم ارجع البصر کرّتین ینقلب الیک البصر خاسئًا وھو حسیرٌ ۝ ذرا اکھ چُک کے ویکھ کہ تینوں کوئی خرابی دِسدی اے۔ فیر اکھ چک کے ویکھ تے فیر ویکھ، فیر ویکھ، تیری اکھ ناکام ہو کے واپس آجاوے گی۔

یاں اک ہور تھاں اللہ پاک فرماندے نیں کہ "سنریھم ایٰتنا فی الاٰفاق وفی انفسھم حتّٰی یتبیّن لھم انه الحق ط اولم یکف بربّك انه علٰی کل شیءٍ شھید ۝ الا انھم فی مریة من لقاء ربھم ط الا انه بکل شیءٍ محیط ۝ (ر ۲۵ ع ۱)[1]

یاں اک ہور تھاں اللہ پاک فرماندے نیں کہ "سنریھم ایٰتنا فی الاٰفاق وفی انفسھم حتّٰی یتبیّن لھم انه الحق ط اولم یکف بربّك انه علٰی کل شیءٍ شھید ۝ الا انھم فی مریة من لقاء ربھم ط الا انه بکل شیءٍ محیط ۝ (ر ۲۵ ع ۱)[1] ہن اسی دکھاواں گے دنیا وچ اپنے

---

[1] سنریھم ایٰتنا فی الاٰفاق وفی انفسھم حتّٰی یتبیّن لھم انه الحق ط اولم یکف بربّك انه علٰی کل شیءٍ شھید ۝ الا انھم فی مریة من لقاء ربھم ط الا انه بکل شیءٍ محیط ۝ (ر ۲۵ ع ۱)

نمونے، تے خود اوہناں دیاں جاناں وچ، ایتھے تک کہ اوہناں تے کھل جاوے کہ اوہو ای حق اے۔ کیا تیرا رب کفایت نہیں کردا، جو بہ تحقیق ہر شے وچ (پر) حاضر و موجود اے۔ آگاہ رہو کہ بلاشک اوس دی ذات ہر شے نوں گھیرے ہوئے وے۔"

ذاتِ الٰہی جے کر زندگی تے کائنات توں وکھری نہیں تے فیر اوہ ایس تبدیلی تے کثرت دی کس طراں دشمن ہو سکدی اے۔ جیہڑی کہ فطرت تے انسان نال وابستہ اے۔ کائنات تے زندگی دے ظاہر ہون دیاں شکلاں مختلف نین۔ ایس اختلاف تے تضاد توں بغیر اینہاں دا وجود "مبہم" تے "غیر یقینی" رہوے گا۔ انسانیت اک اے پر نسلاں دا فرق کس طراں نمایاں اے ہر بندہ دوجے بندے نالوں وکھرا اے۔ ہر درخت، تے ہر درخت دے پتے، اک دوجے نالوں وکھرے رنگ، وکھری شکل تے وکھری خوشبو دے مالک ہن جے ایس اختلاف دی تہ وچ وحدت ای وحدت اے۔ تے فیر ایس ظاہر دی لوڑ کیوں پئی؟ ایس سوال دا جواب بڑا ای اوکھا تے الجھیا ہو یا اے۔ ایس دے جنے وی جواب لبھے گئے نین اوہ اوکھے، اُلجھے ہوئے تے پیچیدہ نین۔ ایہو ای وجہ اے کہ اوہ پوری طراں کدی وی حقیقت تے پورے نہیں اتر سکے ذاتِ باری تعالیٰ دی کوئی صورت یاں شکل تے بنا نہیں سکدے، پر عالم وچ سوائے صورتاں دے ہور کجھ ہے وی نہیں اے۔ ایہناں توں ہناں انسان دا ذہن چیزاں تے اوہناں دیاں خصوصیتاں دا اندازہ نہیں کر سکدا۔ کائنات دے دیاں مظاہراں دی کثرت اس قدر ظاہر اے کہ ایس دے ثبوت دی لوڑ ای نہیں۔ ایس کثرت دا اظہار وکھریاں وکھریاں صورتاں دے ذریعے ای ممکن سی پر بے صورت ہونا اصل وچ "تعین" دا "تضاد" نہیں اے سگوں ذاتِ باری دی آزادی تے "فعلیتِ مطلقہ" دا اثبات ای اے۔ اینہوں انسی ایہہ نتیجہ کڈھ لینے آں کہ ذاتِ باری تعالیٰ نہ قطعی طور نال عالم وچ جاری

تے ساری اے تے نہ ای پوری طراں ماورا اے۔ اوہ اک خاص حد تک جاری وساری وی اے۔ تے اک خاص حد تک ماوراء وی اے۔ ماورائیت نوں ایہہ احساس جم دا اے کہ انسان جس ذات دیاں صفتاں تے کمالاں نوں حاصل کرنا چاہندا اے اوہ اوہدے کولوں اچاتے بلند اے۔ انسان دی روحانی تے اخلاقی زندگی دا نصبُ العین ایہوای اے کہ اوہ اللہ تعالیٰ دے نیڑے توں نیڑے ہو جاوے تے اوہدیاں صفتاں نوں اپنے اندر پیدا کر لیوے۔ صوفی لوک ایسے کوشش وچ آپنیاں زندگیاں لا دیندے نیں تے فلاسفر ایسے لئی ساری عمر گال دیندے نیں۔ نتیجہ ایہو ای اے کہ صوفی اپنے مقصد تے منزل نوں پا جاندے نیں تے فلسفی ٹکراں مار دے مار دے مرجاندے نیں۔

حضرت شاہ عبدالعزیزؒ ہوری آکھدے نیں کہ ——

"ایہہ جان لینا چاہی دا اے کہ وحدۃ الوجود دا قائل ہونا ایس طراں کہ شریعت دے خلاف نہ ہووے بالکل اسلام تے ایمان اے۔ ایہدے وچ کفر دا شائبہ وی نہیں اے یعنی سارے موجودات نوں مظاہر حق جانے تے ایہہ سمجھے کہ وجود اکو ای اے (یعنی وجود ذاتاللہ لئی ثابت اے) پر وجود دے ہر مرتبے لئی وکھرا حکم اے۔ جیویں وجود کجھ مرتبیاں تے "عبدیت" نال موصوف اے تے بعض تھانواں تے "الوہیت" نال۔ بعض مرتبے وچ حرام نال نے بعضاں وچ حلال نال اے"[1] —— ایتھوں تے ایہہ ای ثابت ہندا اے کہ "وحدۃ الوجود" قرآنی تے اسلامی ای اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ نے وی حضرتِ ابنِ عربیؒ دے نظریۂ "وجودِ بدیہی" نوں حقیقت منیا اے۔ حضرتِ ابنِ عربیؒ نے ایس دی تشریح اج کیتی اے۔

---

[1] ۔ فتاویٰ عزیزیہ، جلد دوم۔ ص ۲۴۰۔

"لفظ وجود کو دو معنوں میں استعمال کیا جاتا ہے ——
(i) وجود کا ایک تو مصدری مفہوم ہے جس کا ترجمہ بودن۔ ہستی — یا ہونے سے کیا جاتا ہے۔ یہ مصدری مفہوم تمام مفاہیم مصدریہ کی طرح ایک اعتباری مفہوم ہے اور ان معقولات ثانیہ میں سے ہے جو ظرفِ خارج میں منشا کے سوا کچھ نہیں ہے۔ ہاں تصورِ ذہنی کے اعتبار سے اشیاء کو عارض ہوتا ہے۔ حکماء اور متکلمین نے اسی مفہوم مصدری کے پیشِ نظر وجود کو اعتباری قرار دیا ہے۔ ——

(ii) وجود کا دوسرا مفہوم وہ حقیقت ہے جو بذاتِ خود یعنی بلا احتیاج و افتقار، بلا حلول و قیام، بلا مکان و زمان موجود ہے۔ اور اس کا وجود عین ذات ہے۔ یعنی حکماء کی اصطلاح میں وہ وجود واجب لذاتہٖ ہے اور تمام موجودات خارجیہ اسی کی وجہ سے اور اسی کی جانب انتساب کی بدولت موجود ہیں یعنی ممکنات کا وجود حقیقی نہیں ہے بلکہ عکس یا ظل ہے۔ اس وجودِ حقیقی کا جو حق میں منحصر ہے۔ اس مفہوم کے اعتبار سے وجود اصل ہے اور تمام ماہیاتِ اشیاء اس کے عوارض ہیں۔ ——"

ایسے گل فوں علامہ اقبالؒ ہوری انج آکھ دے نیں کہ ——
"یہ کائنات اپنی تفصیل کے اعتبار سے، سالمات مادی کی غیر شعوری حرکت سے لے کر، انسانی انا کی بالارادہ حرکتِ فکر تک، انائے کبیر (حق) کا جلوہ ذات ہے۔"[1]

---

[1] - لیکچر سوم ص - ۷۱

Marfat.com

حضرت مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ لکھ دے نیں کہ[1]

(i) وجود حقیقت حق سبحانہٗ اے۔

(ii) اوس دے وجود وچ کسے چیز دی ملاوٹ نہیں اے۔

(iii) وجود حق ہر خیر تے کمال دا منشا اے تے ہر حسن تے جمال دا مبداء اے۔

(iv) وجودِ حق "کلی طبیعی" نہیں اے بلکہ "جزئی حقیقی" اے۔

(v) وجودِ حق بسیط اے۔ یعنی ایہدے وچ اجزاء نہیں ہن، نہ ای "ذہناً" تے نہ ای "خارجاً"۔

(vi) وجود نوں واجب لئی ای ثابت اے۔

(vii) واجب توں علاوہ کسے ہور شے تے وجود دا "اطلاق" نہیں ہندا۔

قرآنے کریم ساہنوں دسدا اے کہ اللہ پاک دی ذات واحد اے، احد اے، واجب الوجود تے واجبؑ لذاتہ اے۔ قدیم اے۔ باقی اے۔ ہمیشہ توں موجود اے۔ لازوال اے۔ وسیع اے۔ لامحدود اے۔ خالق (اللہ) تے مخلوق۔ (انسان) وچ غیریت اے۔ اللہ تعالیٰ دی ذات مستقل وجود رکھ دی اے تے انسان دی ذات مستقل نہیں اے بلکہ ایس دا۔ انسان۔ وجود واجب۔ اللہ تعالیٰ۔ دے وجود توں "متضاد" اے۔ یعنی "بندہ بندہ ای اے بھانویں اوہ لکھ ترقی کرلوے تے اللہ، اللہ ای اے بھانویں اوہ کتنا ای نزول کیوں نہ کرے"۔

قرآنے حکیم دی تشریح حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے ارشادات[2] وی کردے نیں۔ آپؐ نے وی "توحید الوہیت" تے "توحید ربوبیت" تے روشنی پائی اے تے جدوں اللہ نے انسان نوں اپنی شکل تے پیدا کیتا تے قیر ایتھوں ایہہ وی پتہ

---

[1] ۔ مکتوبات جلد اوّل، مکتوب۔ ۲۳۴

[2] ۔ خلق الآدم علیٰ صورتہٖ۔ (اللہ پاک نے آدم نوں اپنی صورت تے پیدا کیتا اے۔

Marfat.com

لگدا اے کہ انسان وِچ ساریاں صفتاں خدا دیاں موجود نیں جے اوہ پچھانے یاں پچھاننں دی کوشش کرے۔ ایہہ ساریاں صفتاں اوہدے وِچ "صورت پذیر" ہن۔ ایسے لئی نفس[1] نوں جان لینا عرفانِ الٰہی دا ذریعہ قرار دتا گیا اے۔

دوجا نظریہ وحدتِ شہود دا اے۔ شہودی دی وجودیت نوں من دے نیں۔ جے ذرا غور کیتا جاوے تے ساہنوں علم ہو جاوے گا۔ کہ ایہہ اک لفظی[2] بحث توں علاوہ کجھ نہیں اے۔ وحدتِ شہودی ایہہ وے کہ ہر ذی روح تے بے جان چیز وِچ خدا دا عکس تے پرتو موجود اے۔

حضرت مجدّد الف ثانیؒ[3] ہوراں دی رائے وِچ صوفی لئی "توحید وجودی" پہلی پوڑی دا درجہ رکھدی اے۔ عقیدۂ وحدت توں جدوں اک صوفی لنگھ جاوے تے فیر اوہدے تے وحدتِ شہودی دا راز کھل جاندا اے۔ اوہ فرماندے نیں کہ "توحیدِ شہودی دے معنے اک نوں ویکھن دے ہن یعنی اک صوفی یاں سالک لئی اک دے علاوہ کوئی دوجا مشہود نہ ہووے تے توحید وجودی جاننا تے اوہدے غیر نوں "معدوم" سمجھنا ایں۔ ایس لئی توحیدِ وجودی علم الیقین دا درجہ رکھدی اے۔ تے توحیدِ شہودی عین الیقین اے۔ تے عین الیقین دا درجہ تے رتبہ علم الیقین تو بغیر حاصل نہیں ہو سکدا"۔

حضرت شاہ ولی اللہؒ[5] ہوراں دی رائے وی ایہو ای اے۔ یعنی اوہ یعنی اوہ توحید وجودی تے شہودی نوں اکو ای آکھدے نیں۔

---

[1] - من عرف نفسه فقد عرف ربه

[2] - پنجابی دے صوفی شاعراں کول ایسے لئی ایہناں وِچ کوئی فرق نہیں اے۔ شہودی تے وجودی دونویں دونویں توحیداں اوہناں کول درتیاں ہویاں لبھدیاں نیں۔

[3] - Mujaddid's Conception of Towhid - P-119

[4] - مکتوبات۔ جلد اول ص ۴۳۳ - [5] - فیصلہ وحدت الوجود والشہود۔ ص ۳

خواجہ میر ناصر عندلیبؒ ہوریں وحدتِ شہود نوں اچا درجہ دیندے نیں۔ پر اوہناں کول وی وحدتِ وجود پہلی کڑی اے۔ آپ دے صاحبزادے حضرت خواجہ میر دردؒ ہوری وی ایس تے بحث کردے نیں۔ اوہ وحدت وجود دا مطلب صرف ایہہ لیندے نیں کہ "[1] موجود بالذات صرف اوہوای اے"۔ دُوجا مسئلہ وحدت شہود دا اے۔ ایس دا مطلب اوہ ایہہ لکھ دے نیں کہ "[2] ذات واجب دے بغیر موجوداتِ ممکنہ دا وجود نہیں ہو سکدا تے ساریاں موجوداتِ اوسے اک ذات دے نُور نال موجود ہن"۔

پچھے ذکر ہویا کہ ـــــ توحید ـــــ دا مطلب لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ، اے۔ یعنی اللہ ذی ذات دا اثبات تے غیر اللہ دی نفی کرنا۔ اللہ دی نسبت دو طریقیاں نال اے۔ ایہدا وی ذکر ہویا کہ اک توحید الوہیّت اے تے دوجی توحیدِ ربوبیت اے۔ توحیدِ الوہیت ایہہ کہ اللہ تعالیٰ نوں اوس دی ذات، تانواں تے صفتاں۔ تقدس تے کمال وچ اوس دا کوئی ثانی نہ گنیا جاوے۔ جنہاں دی عجز و انکسار تے عبادت ہو سکے ـــ اوسے واسطے ای ہووے۔ توحیدِ ربوبیت ایہہ کہ اوہ ای پالنہار اے۔ رزق و اسباب پرورش اوہ ای پیدا کردا اے تے اوہ ای دیندا اے، ثابت ہویا کہ توحیدِ[3] الوہیت ای وحدت اے یعنی کہ اللہ اک اے، اوہدے نوں علاوہ ہور کوئی عبادت دے لائق نہیں اے۔

---

[1] ۔ علم الکتاب۔ ص ۴۶۵

[2] ۔ علم الکتاب۔ ص ۔ ۱۸۴

[3] ۔ "MONOTHEISM" ای اصل اے۔ یعنی وحدانیت۔ اگوں ایس نوں وجودی، شہودی، ذاتی تے صفاتی توحید نے جنم لیا اے۔

Marfat.com

ایس لئی تے قرآن کریم وچ اک تھاں تے نہیں بلکہ تھائیں تھائیں ذکر آیا اے۔ "اے[1] لوکو۔ اپنے رب دی عبادت کرو جنہیں تہانوں پیدا کیتا تے اوہناں نوں جیہڑے تہاڈے توں پہلاں سن۔ تاکہ تسی متقی ہو جاؤ۔" یاں "اللہ[2] دی تے صرف اللہ دی عبادت کرو"۔ "ہر[3] چیز دا پیدا کرن والا سو اوہدی اے عبادت کرو"۔ "[4] اللہ دے سوا کسے دی عبادت نہ کرو"۔ "[5] اللہ ای میرا رب تے تہاڈا رب اے اوس دی عبادت کرو" تے ایہو جیہاں کلمیاں نال[6] قرآن شریف بھریا پیا اے۔ ذرا کو ہور غور کریئے تے اک سوال پیدا ہندا اے کہ ایس "عالم" دی تخلیق دی لوڑ کیوں پئی سی، جن تے انسان کیوں بنائے گئے سن۔ صرف اک تلاش تے اک لوڑ تے اک سکون لئی تے ایتھے نہ نرے مسلمان بلکہ ہر مذہب تے ہر عقیدے وچ ایس تلاش تے موڑ دا پتہ لگدا اے۔ کہ انسان[7] ادھورا اے تے اوہ اپنی تکمیل بھدا اے۔ تے ایہہ تکمیل کس طراں

---

[1] ۔ یاایھا الناس اعبدوا ربکم الذی خلقکم والذین من قبلکم لعلکم تتقون (البقر۔۳)

[2] ۔ واعبدوا اللہ (النساء۔۶) [3] ۔ خالق کل شئ فاعبدوہ۔ (الانعام۔۱۳)

[4] ۔ الا تعبدوا الا اللہ ۔ (ہود۔۷)

[5] ۔ ان اللہ ربی وربکم فاعبدوہ (آل عمران۔۵، مریم۔۳، الزخرف۔۶)

[6] ۔ یونس ۱۔۱۱، حٰم سجدہ ۵، المومن ۷، بنی اسرائیل ۲۔۳۔۴۔۱۲، الجن ۱، المزمل۔۱، النمل ۷، یوسف ۵، لقمان ۲، الشعرا ۱۱، القصص ۹، التوبہ ۱۶، الذاریات۔۳، تے ہور وی بے شمار تھانواں تے توحید الوہیت دا حکم تے ذکر موجود اے۔

[7] ۔ EVERY SOUL IS DESTINED TOBE PERFECT.

BHAKTI-YOGA. P-23.

Marfat.com

ہوسکدی اے ۔ ایس دی تشریح تے وضاحت قرآنِ کریم وچ کھلیاں لفظاں وچ کیتی گئی اے کہ ما خلقت الجن والانس الا لیعبدون ۔ تے حضرتِ عباس رضؓ دا قول اے کہ قرآنِ کریم وچ جتھے وی عبادت دا ذکر آیا اے اوس دا مطلب توحید ای اے ۔ ایتھے توحید ہور ای کھل کے سامنے آگئی کہ عبادت جس طراں دی وی ہووے اوہ صرف اللہ پاک لئی ای ہووے تے ساریاں پیغمبراں تے رسولاں نے ایسے عبادت دی تلقین کیتی اے تے ایسے توحید ول ای بلایا اے ۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے قریش نوں آکھیا سی تے تسی جے اک کلمے دا اقرار کرلو تے سارا عرب تہاڈے تابع ہوجاوے تے سارا عجم تہاڈی خدمت گذاری وچ لگ جاوے ۔ ابوجہل نے خوش ہوکے آکھیا کہ اسی ایہو جیہے دس کلمے یاد کرن نوں تیار آں تے اقرار کرن لئی تیار آں تسی دسو تے سہی ۔ آپؐ نے فرمایا کہ کلمہ طیبہ پڑھو تے یاد کرو تے دلوں اقرار کرو ۔ ایہہ گل سن کے اوس نوں اگ لگ گئی سی تے اوہ چیک اٹھیا سی کہ آپؐ نے تے بہت ساریاں خداواں نوں چھڈ کے اک اللہ دی عبادت کرن لئی آکھیا اے تے ایہہ تے بڑی ای عجیب گل اے ۔ سورۃ انعام وچ اٹھاراں پیغمبراں دا ناں لے کے آکھیا گیا اے کہ جے ایہہ لوک اللہ تعالیٰ دی عبادت کسے دوجے نوں شریک کرکے کردے تے ایہناں دیاں ساریاں طاقتاں باطل ہوجاندیاں کیوں جے شرک دے نال کوئی دی عمل قابلِ قبول نہیں ہوسکدا ۔ عبادت دا دو جاناں توحید تے توحید دا دو جاناں عبادت ای اے ۔ ایس توحید الوہیت تے نہ صرف امام المفسرین حضرتِ ابنِ عباسؓ نے روشنی پائی اے ۔ ساریاں نبیاں تے پیغمبراں دی دی ایس تے اجماع اے تے جیہڑا وی پیغمبر آیا اوس نے توحید دی تعلیم ضرور دتی ۔ توحیدِ الوہیت ۔ یعنی اللہ پاک دی

---

۱ ۔ وما ارسلنا من قبلک من رسولٍ الا نوحی الیہ انہ لا الٰہ الا انا فاعبدون ۔
(پ ۲ ۔ ع ۱۷) اساں تہاڈے توں پہلاں کوئی وی پیغمبر ایسا نہیں گھلیا جدے کول اسی ایہہ وحی نہیں گھلی کہ میرے (رب) سوا کوئی معبود نہیں ۔ پس میری (رب) ای عبادت کریا کرو ۔

ذات نوں ای احد، واحد تے اکّو تے ہمیشہ توں تے ہمیشہ رہن والی سمجھنا اے، توں کسے دی انکار نہیں کیتا۔ حتیٰ کہ مشرکین دی اللہ تعالیٰ دے وجود دے انکاری نہیں سن۔ اوہ وی اللہ دے قائل سن، اوہدے تے ایمان رکھ دے سن تے ایس گل دا اقرار وی کردے سن کہ اللہ ہی اونہاں دا خالق اے۔ یعنی ایہہ اللہ دی ذات دے برابر کسے نوں "واجب الوجود" یاں ازلی تے ابدی نہیں سن جان دے تے نہ ای اینہاں نوں اللہ تعالیٰ دی الوہیت توں انکار سی۔ پر اوہ اک ایسے حاکم نوں وی من دے سن جیدا حاکم[1] اللہ تعالیٰ سی۔ پر اوہ بتاں کولوں موہنہ نہیں سن موڑ دے تے اوہناں نوں وی "خدا" من دے سن پر خدا تعالےٰ اونہاں دا حاکم سی تے شرک ایتھوں ای جنم پیندا اے۔

اینہاں ساریاں گلاں نوں نرا توحید داناں دتا جادے تے پنجابی دے صوفی سامنے آجاندے نیں کہ اوہناں تے صرف توحید دا استعمال اپنی شاعری دتج کیتا اے۔ شہودی تے وجودی دونویں دونویں اک اک صوفی نے استعمال کیتیاں نیں پر بعض ایس خیال دے کہ اوہ کیہ ورت رہے نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ توں لے کے حضرت خواجہ فرید محمد کوٹیؒ تک سارے دے سارے صوفی شاعراں نے صرف وحدانیت دا ذکر ای کیتا اے۔ نرا پنجابی شاعری بلکہ فارسی تے اردو[2] شاعری دتج صوفیاں نے ایس نوں بہتا نہیں نکھیڑیا۔ مرزا غالب کول جے "وجود" دی بحث لبھدی اے تے نال ای "شہودی" ہوں

---

[1] ۔ لبیک لاشریک لک الاشریک ھولک نسلکہ وما ملک ۔ یعنے اے اللہ! میں تیری خدمت دتج حاضر آں، تیرا کوئی دوجا شریک نہیں اے پر اوہ شریک کہ توں ای اوہدا مالک ایں تے او کسے شے دا مالک نہیں اے۔

[2] ۔ حضرت خواجہ میر دردؒ دی صوفیانہ شاعری تے حضرت علامہ اقبالؒ دے کول دونویں نظریئے لبھدے نیں۔

Marfat.com

دیاں گلاں دی ادہ کر دے نیں۔ میرزا بے دل نے وی دونویں چیزاں ورتیاں نیں۔ ایس لئی جدوں صوفی شاعراں نوں دیکھن دی واری آوے تے نری "توحید" دی گل ای کرنی پووے گی۔ ہاں جتھے کوئی ذرا وکھرا اشارہ دسّے اوتھے اوس نوں ذرا نکھیڑ کے دسنا وی لازمی تے ضروری ہو جاندا اے۔

جبر و قدر

صوفیاں دی زندگی وچ جبر و قدر، آزادی و محکومی، بے بسی تے مجبوری تے آزادی تے وی بڑی ای بحث ہندی رہی اے۔ یعنی دوجے لفظاں تے متنازعہ فیہ مسئلہ جبر تے اختیار دا ای اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ، "اسلامی الٰہیات کی جدتشکیل"[1] وچ لکھدے نیں کہ

> "زمانے کو جب ایک عضوی کل کی حیثیت سے دیکھا جائے تو قرآن کی زبان میں اس کو تقدیر کہتے ہیں۔ لفظ تقدیر کی مسلمانوں کے ہاں اور غیر مسلموں میں بھی بالکل غلط تعبیر پیش کی گئی ہے۔ تقدیر زمانے ہی کی ایک شکل ہے۔ جبکہ اس کے امکانات کے ظہور سے قبل اس پر نظر ڈالی جائے۔ تقدیر وہ زمانہ ہے جو سلسلۂ اسباب کے پھندے سے آزاد ہو چکا ہو۔ فہم منطقی اس پر اپنی مخصوص اشکال عائد کر دیتی ہے۔ مختصراً یوں کہہ سکتے ہیں کہ تقدیر وہ زمانہ ہے جسے ہم محسوس کرتے ہیں نہ کہ وہ جس کا ہم تفکر کرتے ہیں یا جس کے متعلق حساب لگاتے ہیں اگر آپ مجھ سے دریافت کریں کہ بادشاہ ہمایوں اور شاہ طہماسپ کیوں ہم عصر تھے تو میں اس کی کوئی علت نہیں پیش کر سکونگا۔ اس کا جواب صرف یہ دیا جا سکتا ہے کہ فطرت کی ماہیت کا اقتضا یہی تھا کہ مستقبل کے لامتناہی امکانات میں ہمایوں اور شاہ طہماسپ

---

[1] ۔ ص ۔ ۴۷

کی زندگیاں یعنی جو احکامات سے عبارت تھیں، ساتھ ساتھ وقوع پذیر ہوں۔ زمانے کو جب تقدیر خیال کیا جاتا ہے تو وہ اشیاء کی ماہیت بن جاتا ہے۔ چنانچہ قرآنِ کریم میں ہے۔ خلق کل شئ وقدرہ تقدیرا۔ (خدا نے ہر چیز کو پیدا کیا اور اس کی تقدیر یا اندازہ مقرر کیا) غرض کہ کسی شے کی تقدیر نہ ٹلنے والی مقسوم نہیں ہے جو خارج سے جبریہ طور پر عائد کی گئی ہو بلکہ خود وہ شے کی اندرونی رسائی اور اس کے قابل تحقیق امکانات ہیں جو اس کی فطرت میں پوشیدہ تھے۔ ان امکانات کا ظہور متواتر طور پر بلا کسی خارجی جبر کے عمل میں آتا ہے۔"

اقبالؒ ہوراں ایہہ مسئلہ اینج پیش کیتا اے۔ اوہ زمانے دی فتح نوں تقدیر تے قابو پالین لئی بڑا ای ضروری خیال کردے نیں۔ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں کہ۔

"انسان کے لیئے یہ مقدر ہو چکا ہے کہ وہ اپنے گرد و پیش کی کائنات کی گہری آرزوؤں میں شریک ہو اور اس طرح خود اپنے مقدر کی اور کائنات کی تقدیر کی تشکیل کرے۔ کبھی وہ کائنات کی قوتوں سے اپنے آپ کو مطابق بناتا ہے اور کبھی ان کو پوری قوت کے ساتھ اپنے مقاصد میں ڈھالتا ہے۔ اس تدریجی تغیّر کے عمل کو میں خدا اس کا شریک کار ہوتا ہے۔ بشرطیکہ انسان کی طرف سے اقدام کیا گیا ہو۔ ان اللہ لا یغیر ما بقوم حتّٰی یغیروا ما بانفسھم اگر انسان کی طرف سے اقدام نہیں ہوتا اور وہ اپنے وجود کے قوی کو ترقی نہیں دیتا، اگر زندگی کے بڑھتے ہوئے دھارے کا زور نہیں محسوس کرتا تو اس کی روح پتھر بن جاتی ہے اور وہ مثل مردہ مادے کے ہو جاتا ہے۔"

۱۔ ص ۔ ۱۲۔

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ جے انسان اپنے نفس وچ مناسب تبدیلیاں پیدا کردا رہووے۔ جدے تے اوس نوں بڑی حد تک اختیاروی حاصل اے تے تقدیراں بدل سکدیاں نیں۔ جو کہ الٰہی حکم اے۔ ایہہ حکم نویں حالاتاں دے لحاظ نال آپ ای اپنی نوعیّت نوں بدل لووے گا۔ بلاشبہ۔ ایہہ تبدیلی خود اللہ تعالیٰ دے علم وچ پہلاں ای موجود سی۔ انسان جے اپنے نفس دی۔ آپنے آپ وی تربیت کر لووے تے اوہ اپنی زندگی نوں نویاں راہواں دل ٹور سکدا اے۔ اک بندہ اپنے ارادے تے عمل نال، آپنے آپ نوں جس سچے وچ ڈھالنا چاہووے ڈھال سکدا اے۔ اگرچہ اوہ پوری طراں آزاد نہیں پر بڑی حد تک آزاد وی اے۔ قرآنِ حکیم دل نظر مارے تے ساہنوں ایہہ دونویں پاسے دسدے نیں۔ آئیتاں نوں دکھ یاں دکھ یاں کر کے جے پڑھئے تے بعض وچوں جبر لبھدا اے تے بعضاں وچوں اختیار دسدا اے انسان نوں جیہڑا اختیار لبھیا اے اوہ اک حد دے اندر اندر اے۔ ایسے طراں جس طراں فطرت دیاں قوتاں دا اختیار اے۔ اللہ تعالیٰ خالقِ کل تے قادرِ مطلق اے۔ اوس نے ساری مخلوق نوں خلق کیتا تے ہر چیز دی پیدائش دے قانون بنائے۔ جو کجھ وی "وجود" وچ آیا اوس دی مرضی تے رضا نال آیا۔ اوس دی "مرضی توں بغیر اک پتا وی نہیں ہل سکدا"۔ ہر عامل نوں عمل دی قوت تے تحریک وی اللہ تعالیٰ نے ای عطا کیتی اے۔ دنیا وچ تے انسانی زندگی وچ بے شمار علّتاں کم پیا کر دیاں نیں تے ہر علّت لازماً اپنا معلول پیدا کر دی اے۔ پر ساریاں علّتاں اخیر تے اک "علّت العلل" تے ختم ہو جاندیاں نیں تے ایہہ اخیر اللہ تعالیٰ دی ذات ای اے۔

قرآنِ کریم دا ارشاد ایہہ وے کہ کائنات نے انسان دی لگام خدا دے ہتھ وچ اے۔ پر اوس نے انسان نوں کجھ اختیار دے رکھیا ہویا اے۔ اک خاص دائرے وچ وچ رہ کے اوہ آزادی نال کم کر سکدا اے۔ اللہ پاک نے دو راہواں انسان نوں دس دتیاں نیں۔ خیر تے شر۔ انسان نوں اختیار اے کہ ایہناں دونواں راہوں وچوں

Marfat.com

۔ جیہڑے راہ چاہوے اپنا لووے۔ نیکی دی یاں بدی دی۔ اوہناں دی جزا تے سزا دے قانون مقرر ہیں۔ تقدیر دا اصلی مقصد تے ایس توں مراد ایہو ای اے کہ خیر تے شر دے قانون معین ہین تے ایہناں دتے کسے قسم دی کوئی تبدیلی نہیں ہو سکدی۔ انسان نوں جنہاں حداں دے اندر رہ کے آزادی تے اختیار دتا گیا اے اوہ وی اللہ دی مرضی تے رضا ای اے۔ کیوں جے جس طراں علامہ اقبالؒ نے فرمایا اے کہ اللہ تعالےٰ انساناں دی اخلاقی تربیت تے سیرت دی ترقی تے تعمیر کرنا چاہندا اے۔ ایس لئی اختیار تے آزادی دا دے دنیا، بڑا ای ضروری تے لازمی ہو جاندا اے۔ دنیا دتے آدم دی زندگی دا آغاز ای ـــــ اختیار ـــ دے استعمال توں ہویا۔ اللہ پاک نے نہ حضرتِ آدمؑ نوں معاف کردتا بلکہ اوہناں نوں زمین تے اپنا خلیفہ وی بنا دتا یعنی آدمیت دی شروع تے ابتدا ای اختیار نوں ہوئی اے۔ مادیت دے فلسفے نے انسان نوں ترا مجبور بنا دتا اے۔ مادہ" اپنے کورانہ جبر" تے عمل کردا اے۔ اوس دے نیڑے انسان دا جسم تے اوس دا نفس وی مادی اے۔ ایس لئی انسان دا ہر عمل اسمانی تاریاں دی ٹور ونگر اے۔ کوئی شخص کسے وی حالت دتے جیہڑا وی کم کرے گا۔ اوہ اوس دا کرنا لازمی ہووے گا۔ کیوں جے مادی علتاں" لزوم" دے نال نال اپنا" معلول" پیدا کردیاں نیں۔ جے ایہہ نظریہ من لیا جاوے تے فیر اخلاق دی تعلیم بے معنی ہو کے رہ جاندی اے کیوں؟ جیہڑا نیک اے اوہ نیک ہون تے مجبور اے تے جیہڑا برا اے تے بھیڑا اے اوہ بھیڑا تے برا ہون تے مجبور۔ مادہ تے" نفس" دے مستقل وجود توں ای منکر اے ایس لئی اوہدے کول" اختیار" دے ہون دا سوال ای نہیں جم دا۔

قرآنِ حکیم دا اسلام نہ جبری اے تے نہ ای قدری۔ انسانی زندگی دتے قدر وی اے تے جبر وی، اختیار وی اے تے مجبوریاں وی ہن۔ حضرت علیؓ کولوں اک شخص نے پچھیا سی کہ انسان مجبور اے کہ مختار اے۔ آپؓ نے فرمایا کہ توں اک پیر تے کھلو جا، اوہ کھلو گیا۔ فیر آپؓ نے فرمایا کہ ایس دے نال ای دوجا پیر وی چک لے۔ اوس نے آکھیا ایہہ نہیں ہو سکدا۔ آپؓ نے فرمایا ایس توں انسان دے جبر تے

Marfat.com

اختیار دا علم لایا جا سکدا اے۔ قدرت دا قانون ایہو ای اے کہ خداوند کریم نے انسان نوں کجھ خاص حدّاں وچ رہن دا اختیار دے دتا اے۔ انسانی زندگی جبر و اختیار دے وچکار وچکار اے۔ انسان نہ مختارِ مطلق اے۔ تے نہ ای مجبورِ محض۔ اسلام نے انسان دے وقار تے عزّت نوں ایس دے اختیار دے نال وابستہ کر دتا اے۔ جتھے اختیار نہیں اوتھے اخلاقی ذمہ واری کوئی نہیں۔ جتھے ایہہ ذمہ داری کوئی نہیں اوتھے ارادہ کوئی نہیں ہویا تے جس انسان کول ارادہ ای نہ ہویا اوہ ڈنگراں توں وی بدتر ہوگیا۔ توحیدِ اسلامی نے انسانیت نوں بہت ساریاں دیوتاواں تے معبوداں دی، غلامی توں نجات دلوائی سی تے ایس نوں احساس دلوایا کہ اوس دا مقام فرشتیاں نالوں وی اُچا اے۔ اوہ کائنات دا حاکم اے۔ ذہنی غلامی تے جسمانی غلامی جبری غلامی حتےٰ کہ اسلام نے ہر طراں دی غلامی کولوں انسانیت نوں آزاد کر دتا۔ ارسطو جیہے شخص نے غلامی نوں معاشرت دا جزوِ لاینفک قرار دے دتا سی تے نال ای حکم لا دتا کہ ایہہ اک فطری امر اے۔ جیہڑا ختم نہیں ہو سکدا پر اسلام نے ایس نوں معاشرے لئی اک بیماری تے لعنت قرار دتا۔

اسلام نے شروع وچ عمل تے زور دتا۔ عبادت تے جہاد دیاں مصروفیتاں ای اینیاں سن کہ بحث تے جھگڑے ول دھیان ای نہیں سی دتا جاندا۔ ایخ وی حضور نبیٔ کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ایہناں خیال آرائیاں توں دور رہن دی تلقین تے تاکید فرمائی اے۔ اک واری[1] کجھ صحابہ تشریف فرما سن تے مسئلۂ تقدیر تے بحث ہو رہی سی۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام تشریف لے آئے تے اوہناں دی گفتگو سن کے ناراض (غضبناک) ہو گئے تے فرمایا "تسی ایس لئی پیدا کیتے گئے او کہ قرآن دے اک حصّے نوں دوجے حصّے نال ٹکراؤ۔ یاد رکھو اگلیاں اُمتاں ایہناں گلاں توں ای ہلاک ہو گئیاں"۔

---

[1] ۔ کیا موجودہ تصوّف اسلامی ہے۔ (ص۔ ۲۰-۲۱)

Marfat.com

پھر جس آزادی تے اختیار دا اُتے ذکر ہے یا اوہ اک حد دے اندر تے کجھ شرطاں دے نال موجود اے۔ ایس اختیار دا مطلب ایہہ وے کہ ایس دی اندرلی زندگی میکانکی جبر توں آزاد اے۔ پھر اوس دی باہرلی زندگی تے طبعی اثرات اوسے طراں ہندے نیں جس طراں کہ دوجیاں فطری مظہراں دے اُتے۔ ایس حد بندی نوں من لینا خود آزادی دی شرط اے کہ بغیر ایس دے ایس دا دبرد ممکن نہیں اے۔ انسان نوں اپنے عمل نوں معین کرن لئی اپنے سامنے بہت سارے امکانات دسدے نیں۔ دوجے لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ایہہ وی درست اے کہ اوس دی چنن والی قوت یاں طاقت بالکل ای محدود اے۔ اوہ ایس توں باہر نکل کے چناؤ نہیں کر سکدا جیہڑا کہ پہلاں توں ای مقرر اے۔ یعنی انسان دی آزادی زنجیر دے کھلار ونگر آزاد اے جدے توں اگاں اوہ اک پیر دی نہیں پٹ سکدا۔ ایسے لئی "ایمان نوں جبر تے اختیار دے ٹکراؤ" آکھیا گیا اے۔ ذاتِ باری دی آزادی مطلق اے انسان دی آزادی "محدود" تے "مشروط" اے۔ تے "فطرت مجبورِ محض" اے۔ انسانی فطرت وچ جیہڑیاں تبدیلیاں اپنیاں ارادیاں نال کر سکدا اے، اوہ اک حد دے اندر تک نیں پھر آپنی اندرلی اخلاقی حیاتی وچ تبدیلیاں کرن دا اوہ بڑی حد تک مختار تے مالک اے۔ یاں دوجیاں لفظاں وچ انسان دی زندگی خارجی طور نال تعلق رکھ دی اے۔ پر اوہ اندرونی لحاظ نال آزاد تے مختار اے۔ انسان دے تخیل تے فہم دیاں صلاحیتاں محدود ہن پر اوس دی قوتِ ارادی دی کوئی حد نہیں اے۔ اپنے اختیار تے ارادے دی وجہوں اوہ محسوس کردا اے کہ اوس نوں اللہ تعالیٰ دے خلق تے پیدا کیتا گیا اے اوہ مختار تے آزاد اے کہ کجھ کم کرے تے کجھ کم نہ کرے۔ انسان ایہناں گلاں نوں نہ من تے مجبوریاں پابند نہیں ہو سکدا ایہناں نوں اوہدا ذہن، وجدان یاں علم دے ذریعے اپنے قابو وچ لیا وندا اے۔ اللہ پاک دی "توفیق" ساڈی ایس آزادی وچ ہر طراں دی مدد دے نال شامل ہندی اے۔ ارادہ اک کدی نہ تقسیم ہون والی ماہیت دا مالک اے۔ ایس دے استعمال دا حق انسان نوں ہے وے ایہہ کل ساڈی بے کمالی تے مکدی اے۔ جے اسی اپنے ارادے نوں صحیح مقصد دا

Marfat.com

نوں حاصل کرنا ئی تہ ورتیے۔

آزادی تے محکومی اپنی اپنی تھاں دونویں قائم نیں۔ کسے خاص قانون دی پابندی انسان دے اندر لیاں جوہراں نوں ہور نمایاں کر دیندی اے تے اوہ اپنے حالات تے آپ ای قابو پالین دی کوشش کردا اے تے ایس وچ کامیاب وی ہو جاندا اے۔ پابندیٔ قانون ——— اطاعتِ الٰہی ——— ای اوس وچ اعتماد، بھروسہ تے اک خاص عزّت تے وقار پیدا کر دی اے یعنی ایہہ مجبوری ای اوس نوں آزادی دا احساس دیواندی اے تے فیر آزادی دیواندی وی اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا فرمان اے کہ "بلا دا نزول شروع ہندا اے پر دُعا اوس نوں روک لیندی اے" یعنی ایتھے جبر[1] وچ اختیار دا دخل ہو گیا۔ انسان نوں دو راہ دس دتے گئے نیں۔ اوس نوں مکمل اختیار دے دتا گیا اے کہ اوہ اک راہ چیہڑی پسند کرے، پھڑ لووے پر بھیڑی راہ پھڑن والے لئی آون والی زندگی دا خوفناک عذاب رکھ دتا گیا اے۔ عمل کرن دا اختیار دے دتا اے۔ پر بھیڑیاں عملاں دا ذمہ دار انسان خود اے کیوں جے اللہ تعالیٰ دی ذات خیر تے نیکی ای اے۔

صوفیاں تے صوفی شاعراں نے عالمِ جبر ای منیا اے۔ اوہ سارے دا سارا اختیار اوس ذاتِ واجب کول ای رکھدے نیں۔ حضرت علامہ اقبالؒ نے ایس دا رخ تبدیل کرن دی کوشش کیتی اے اوہ آکھ دے نیں کہ "نگاہِ مردِ مومن" تقدیراں نوں بدل سکدی اے۔ پر ایتھے وی "مشیتِ ایزدی" دا دخل ضرور ہندا اے۔

---

[1] ؎ در اطاعت کوشش اے غفلت شعار
می شود از جبر پیدا اختیار،

ذِکر[۱]

اِک ہور مسئلہ جدے تے صوفیاں نے بہتا زور دتا اے اوہ ذِکر اے۔ ذکر تے ورد دی کثرت اے۔ تے ایہہ قرآنی حکم وی اے۔ امام الصوفیہ حضرت جنید بغدادیؒ نے چار گلاں تے بڑا ای زور دتا اے۔ ذکر، توحید[۲] عشق[۳] تے وجد[۴]۔ ایس توں بعد اک سالک اللہ دی ذات نال اک ہک ـــــ COHERENCE ـــــ ہو جاندا اے۔ انج دی اللہ پاک دا ذکر، شکر، اوس دی یاد تے احسان مندی دا تذکرہ اک فطری گل اے۔ حضرت شاہ ولی اللہؒ ہوری لکھدے نیں کہ "[۲] ایہہ وی وچ کوئی شک نہیں کہ اللہ تعالےٰ دی طرف رغبت تے اوس دے ذکر دے نال مسلماناں دا کٹھ رحمت نوں اپنے ول کھچ لیاوندا اے"۔ ایس گل توں تے غیر مسلمان دی من دے نیں۔ اوس دی توحید دے نال نال اوس دے ذکر ول وی اوہناں توجہ دتی اے۔ مسلماناں لئی ذکر دی اہمیت انج دی بہت ای ضروری ہوگئی کیوں جے مسلمانیت تے اسلام ای اک مکمل تے سچا نظام اے تے جے ایتھوں دی انسان ـــ مسلمان ـــ ڈگ پوے تے فیر اوس نوں ہور کوئی کتاب یاں نبی ہدایت لئی نہیں لبھے گا۔ اک ایس ذکر نال دو جہیاں ساریاں مصیبتاں مگروں لتھ جاندیاں نیں۔ حضرت بابا بلھے شاہ ہوری ایسے گل توں انج لکھدے نیں۔

۱۔ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لایقعد قوم یذکرون اللہ الا حفتھم الملئکۃ وغشیتھم الرحمۃ ونزلت علیھم السکینۃ وذکرھم اللہ فیمن عندہٗ۔ (ابو ہریرہؓ فرماندے نیں کہ حضور نبی اکرم علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ جدوں کوئی قوم ذکر الٰہی لئی بہندی اے تے اوس نوں فرشتے گھیر لیندے نیں تے اوہناں (قوم) تے رحمت چھا جاندی اے۔ تے سکینہ اوہناں تے اتر دی اے تے اللہ پاک اوہناں دا ذکر اپنی مجلس وچ (فخر نال) کردا اے۔

۲۔ حجۃ اللہ البالغہ (ص۔ ۳۲۳)

"الف" اللہ نال رتاول میرا مینوں "ب" دی خبر نہ کائی،
"ب" پڑھ دیاں مینوں سمجھ نہ آوے لذت "الف" دی آئی
"ع" تے "غ" نوں سمجھ نہ جاناں، گل "الف" سمجھائی،
بلھیا قول "الف" دے پورے جیہڑے دل دی کرن صفائی

کیوں جے ایسے ذکر بھتوں ای "رانجھن رانجھن" رانجھن مینوں سب کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی" تے "ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی"، والا مقام سالک نوں لبھ جاندا اے۔ (بیٹھے اپڑ کے اوس نوں دوجی کوئی چیز نظر نہیں آوندی تے نہ ای کوئی دوجی گل سمجھدی اے تے نہ پھبدی اے۔ تے ادہ چیک پیندا اے ——— اندروی توں باہر دی توں، روم روم وچ توں" ایہہ مقام یاں ایہہ ویلا اوسے ویلے آوندا اے جس ویلے کہ اک صوفی یاں سالک ذکر الٰہی توں اک لمحہ وی غفلت نہ برتدا ہووے۔ حضرت بختیار کاکیؒ ہوراں دیاہ کروایا تے "ذکر و درود" توں ذرا غافل ہوگئے۔ آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم خواب وچ تشریف لیائے تے آکھیا کہ "بابا ادہ تحفہ آج کل نہیں اٹیر رہیا۔ کیہہ وجہ اے"۔ تے حضرت بختیار کاکیؒ فیر ذکر وچ مشغول ہوگئے۔ ایسے طراں کجھ فقیر ایرانوں ٹرے کہ حضرت بہاؤالدین زکریا ملتانیؒ ہوراں نوں مل آئے۔ راہ وچ اک درخت سیٹھاں بیٹھے سن کہ اتے کجھ چڑیاں آپس وچ "دکھ" نال گلاں پیاں کردیاں سن کہ ———
"حضرت زکریا ملتانیؒ مر گئے نیں" ——— اوہ درویش ایہتے ای پریشان ہوگئے کہ ادہناں دی محنت تے کوشش دا ستیاناس ہوگیا۔ فیر اوہ فاتحہ آکھن دی خاطر ملتان اپڑ گئے۔ ویکھیا تے حضور زکریا ملتانیؒ تشریف فرما سن تے وعظ فرما رہے سن آپ نے درویشاں دے دل وچ جمّن والے خیال تے مُنہ تے لکھیاں ہویاں سوالاں نوں پڑھ لیا تے فرمایا کہ۔ ——— "میں کجھ لمحیاں لئی اللہ دے ذکر کولوں غافل ہوگیاں ساں تے ذکر توں غافل ہوجانا "مرن" دے ای برابر اے"۔

ذکر دی اہمیت نوں قرآنِ حکیم تے ارشاداتِ رسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نے وی واضح کردتا اے۔ قرآنِ کریم وچ تھائیں تھائیں "اللہ نوں یاد

ا کرن دا حکم لبھدا اے"[۱] "پس تسی مینوں یاد کرو (میرا ذکر کرو) تے میں تہانوں یاد رکھاں گا"۔ آلِ عمران[۲] وچ ذکر دی کثرت دے نال نال "صبح تے شام" دا وادھا کر دتا گیا اے کہ "کثرت نال اپنے رب نوں یاد کریا کرو تے سویرے شامیں تسبیح کریا کرو"۔ قرآن کریم نے ایتھے ای گل نہیں مکا دتی کہ سویرے شام یاد کر لیا تے بس۔ بلکہ ایس نوں ہور کسوں کے لکھ دتا اے کہ "اوہ[۳] ایہو جیہے لوک ہن جیہڑے اللہ تعالیٰ نوں یاد کر دے نیں (ذکر کر دے نیں) کھلوتیاں دی، بیٹھیاں دی تے لیٹیاں ہوئیاں دی"۔ ایسے گل دا ذکر سورۃ نساء وچ دی آیا اے کہ "جدوں[۴] تسی نماز پوری کر لو تے اللہ دی یاد (ذکر) وچ مشغول ہو جاؤ کھلوتیاں دی، بیٹھیاں دی تے لیٹیاں دی"۔

قرآنِ حکیم توں بعد فرمودات نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم وچ وی ذکر بارے بار بار تاکید کیتی ہوئی لبھدی اے۔ اللہ نوں یاد کرن تے اوہدا ہر ویلے ذکر کرن دی تلقین حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دیاں حدیثاں وچ موجود اے۔ اللہ دی یاد نوں ہر ویلے اپنے نال رکھن دا حکم لبھدا اے۔ قرآنِ کریم وچ جدکے ایہناں آیتاں دا حساب نہیں اے تے حدیثاں جیہڑیاں کہ قرآنِ کریم دی تفسیر تے تشریح دا کم دیندیاں

۱۔ فاذکرونی اذکرکم۔ بقرۃ۔ ع ۱۸

۲۔ واذکر ربک کثیرا وسبح بالعشی والابکار۔ آلِ عمران۔ ع ۴

۳۔ الذین یذکرون اللہ قیاماً وقعوداً وعلیٰ جنوبھم۔ آلِ عمران۔ ع ۲۰

۴۔ فاذا قضیتم الصلوٰۃ فاذکروا اللہ قیاماً وقعوداً وعلیٰ جنوبکم۔ نساء ع ۱۵

تے ایہو احکامات بقرہ ع ۲۵، نساء ع ۲۱، انعام ع ۶، اعراف ع ۳ - ۷ - ۲۱، انفال ع ۱، رعد۔ ع ۴، کہف ع ۴ - ۱۱، مریم ع ۱ - ۳، طٰہٰ ع ۱ - ۲، انبیاء۔ ع ۶، حج ع ۵، مومنون ع ۶، نور۔ ع ۵، عنکبوت ع ۵، سجدہ۔ ع ۲ وچ ای موجود نہیں بلکہ ہور وی بہت ساریاں تھانواں تے ہن۔

Marfat.com

نیں، اوہناں دا دی کوئی حساب تے حد نہیں اے تے۔ فیر ایتھوں ای پتہ لگدا اے کہ ذکر الٰہی دی اہمیت کیہہ اے تے صوفیاں نے ایس دل کیوں بہتی توجہ دتی اے۔ کیوں جے جیہڑا بہتا ذکر کرے گا اللہ پاک اوس دل بہتی توجہ دیسن گے۔ جیہڑا گھٹ ذکر وچ مشغول ہووے گا اوہدے دل اللہ دی توجہ وی گھٹ ہووے گی۔ حضور رسولِ اکرم علیہ الصلوٰۃ والسلام فرماندے نیں کہ ——— "[1] اللہ تعالیٰ فرماندا اے کہ میں بندے نال اوہو جیہا ای معاملہ کردا واں جیہو جیہا اوہ میرے نال گمان رکھدا اے۔ تے اوہ جدوں مینوں یاد کردا اے تے میں اوہدے نال ہتاں واں۔ پس جے اوہ مینوں دل وچ یاد کردا اے تے میں وی اوس نوں دل وچ یاد کرناواں۔ تے جے اوہ میرا ذکر اک مجمع وچ کردا اے تے میں اوس مجمع نالوں بہتر یعنی فرشتیاں دے مجمع وچ (جیہڑے معصوم تے بیگناہ نیں) اوہدا ذکر کرناواں جے بندہ میرے ول اک گٹھ ودھدا اے تے میں اوہدے ول پورا ہتھ ٹرناواں تے جے اوہ اک ہتھ میرے ول آوندا اے میں اوہدے ول دو ہتھ ودھناں واں۔ اوہ میرے ول ٹر کے آوندا اے تے میں اوہدے ول لنس کے جاواں گا۔"

ایس حدیث رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم توں کئی سارے مضمون ساڈے سامنے آوندے نیں۔ پہلاں تے ایہہ کہ اللہ تعالیٰ بندے دے نال اوہدے گمان دے مطابق ای معاملہ کردا اے جدا مطلب ایہہ اے کہ اللہ تعالیٰ کولوں اوس دے

---

[1] ۔ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہ تعالیٰ انا عند ظن عبدی بی وانا معہٗ اذا ذکرنی فان ذکرنی فی نفسہٖ ذکرتہٗ فی نفسی وان ذکرنی فی ملإٍ ذکرتہٗ فی ملإٍ خیرٌ منھم وان تقرب الیّ شبرًا تقربت الیہ ذراعًا وان تقرب الیّ ذراعًا تقربت الیہ باعًا وان اتانی یمشی اتیتہ ھرولۃً ۔۔۔ (متفق علیہ)

Marfat.com

لطف دکرم دی اُمید رکھنی چاہی دی اے۔ دوجی گل ایہہ کہ جدوں بندہ اوہنوں یاد کردا اے۔ اوہ اوس دے نال ای رہندا اے۔ تریجی گل ایہہ کہ اللہ تعالیٰ اوس دے ذکر دا ذکر فخر سے تے غرور نال فرشتیاں نال کردا اے۔ اللہ پاک نوں اک واری بلاؤنے اوہ دو واری آوندا اے۔ ایہدا مطلب ایہوای اے۔ پُرخلوص[1] تے عقیدت خوف تے پیار نال جے اوس نوں بلایا جاوے گا تے فیر اوہ سالک، صوفی یاں مومن جے اک قدم پچھاں ہٹے گا تے اللہ تعالےٰ دو قدم پچھاں ہٹ جائے گا۔ شیطان خلوص تے پیار نوں لُٹن لئی موجود اے۔ "احیاء العلوم" وچ بنی اسرائیل دے اک عابد دی داستان درج اے۔ کہ اوہ ہر ویلے عبادت وچ لگیا رہندا سی۔ اوہدے کول کجھ لوک آئے کہ اک جماعت ایسی جمع ہئی اے کہ اوہ اک درخت نوں پوج دی اے۔ اوہنوں بڑا ای غصّہ آیا۔ اوہنے اک کلہاڑا چھڑیا تے اُٹھ ٹریا۔ راہ وچ اوس نوں شیطان مل پیا۔ شیطان نے آکھیا کہ تینوں اوس درخت نال کیہ ضد اے توں اپنی عبادت کردا رہو۔ عابد نے آکھیا کہ ایہہ دی عبادت اے۔ شیطان نے آکھیا کہ میں تینوں اوس درخت نوں نہیں وڈھن دیواں گا۔ لڑائی ہوگئی تے عابد لڑائی جت گیا تے شیطان تے غالب آگیا۔ شیطان نے اک ہور پینترا بدلیا۔ آکھن لگا کہ ایہہ درخت تیرا کیہ لیندا اے پیا۔ نالے تیرے تے درخت دے کین دا فرض عائد نہیں ہندا۔ جے ایہہ گل ہندی تے کوئی نبی یا رسول ایس نوں وڈھ دیندا یاں وڈھ دین تے مامور ہو جاندا۔ فیر لڑائی ہوئی۔ فیر عابد غالب آگیا۔ شیطان نے اک ہور واری پاسا ماریا تے آکھیا کہ توں غریب بندہ ایں تینوں روز دے تن دینار دیواں گا۔ تیرا کم دی ہو جاوے گا تے توں خیرات، صدقہ تے غریباں دی مدد کر کے اللہ دی خدمت تے عبادت وی کر لویں گا۔ عابد من گیا۔ دو دہاڑے تے دینار لبھدے رہے۔ تریجے دیہاڑے بند ہو گئے۔ عابد نوں فیر غصہ آیا۔ فیر کوہاڑا چھڑیا تے ٹر پیا۔ راہ وچ

---

[1] "نیت روح اے تے عبادت جسم اے"۔ حجتہ اللہ البالغہ (ص۔ ۲۵۹)

Marfat.com

شیطان مل گیا۔ لڑائی ہوئی تے شیطان غالب آگیا تے عابد ہار گیا۔ عابد نے پچھیا ہُن توں کیویں ڈاہڈا ہوگیا ایں۔ شیطان ہسیا تے آکھن لگا کہ پہلوں توں تے نرا اللہ لئی درخت توں وڈھن ٹر پیا سائیں پر ہن توں اشرفیاں لئی۔ اوس ویلے تیرے نال اللہ دیاں قوتاں سن۔ پر ہن توں کلّا سائیں ایس لئی میں تینوں مار سٹیا اے۔

ایس حکایت توں ظاہر ہندا اے کہ جے ذکر نال خلوص تے نیت نہ رہوے تے اوہ عبادت عبادت یاں ذکر ذکر نہیں رہندا اے۔ ایسے لئی شیطان کولوں بچن دی تھاں تھاں تلقین کیتی گئی اے۔ شیطان ایہو ای زور لاندا رہوے گا۔ کہ گناہ کردے رہو تے اللہ بخشش کردا رہوے گا۔ پر اللہ پاک دا ارشاد اے کہ" ولا یغرنکم باللہ الغرور" یعنی نہ دھوکے وچ پاوے تہانوں (اوہ شیطان) دھوکے باز۔ اک واری اک صحابی رضؓ نے عرض کیتا کہ" یارسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شریعت دے حکم تے بہت سارے ہن میتھوں کوئی اک چیز دس دیو جنہوں میں اپنا شعار تے مشغلہ بنا لوواں۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ اللہ دے ذکر نال ہر ویلے زبان ہلدی رہووے"۔ اک ہور حدیث مبارک اے کہ حضرت معاذ رضؓ آکھدے نیں کہ" جدائی" دے ویلے اخیری گل بات جیہڑی حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نال ہوئی اوہ ایہہ سی ——

" میں پچھیا کہ ساریاں عملاں وچوں اللہ دے کول کیہڑا عمل محبوب ترین اے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ" ایس حال وچ تیری موت آوے کہ اللہ دا ذکر

۱۔ قال یارسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان شرائع الاسلام قد کثرت علیّ فاخبرنی بشیءٍ اتشبّث بہٖ قال لایزال لسانک رطباً من ذکر اللہ۔
(ترمذی۔ ماجہ۔ احمد)

۲۔ حضرت معاذ رضؓ یمن دے امیر مقرر ہوئے تے اوس ویلے اوہناں نصیحت منگی۔ ان تفارق الدنیا ولسانک رطب من ذکر اللہ ورقم لہٗ بالضّعف۔

Marfat.com

تیری زبان تے ہووے"۔ اک ہور حدیث اے کہ "صحابہؓ نے پچھیا یا رسول اللہ ﷺ جنت دے باغ کیہ ہن۔ فرمایا "ذکر الٰہی دے حلقے"[۱]

اک ہور حدیث وچ ارشاد اے کہ چار چیزاں ایسیاں ہن جنہاں نوں اپنان والا دین تے دنیا وچ سُرخ رُو ہندا اے۔ اوہ چیزاں ایہہ ہن۔ اوہ زبان جیہڑی ہر ویلے ذکر وچ مشغول رہووے۔ دوجا اوہ دِل جیہڑا شکر وچ لگا رہووے۔ تریجا اوہ بدن جیہڑا مشقت دا عادی ہووے تے چوتھی اوہ بیوی جیہڑی اپنے نفس تے خاوند دے مال وچ خیانت نہ کردی ہووے۔ اک ہور حدیث اے کہ اللہ نال محبت دی علامت اوہدے ذکر وچ اے تے اللہ نال بغض دی علامت اوہدے ذکر نال بغض وچ اے۔ اک تھاں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے صحابہ کرام نوں ارشاد فرمایا کہ میں تہانوں ایہو جیہی گل نہ دس دیواں جیہڑی ساریاں عملاں توں چنگی تے مالکِ حقیقی دے کول سب توں بہتی پاکیزہ تے تہاڈیاں درجیاں نوں اُچیاں کرن والی اے۔ زکوٰۃ توں وی اُچی اے۔ جہاد توں وی اعلیٰ اے۔ صحابہ نے عرض کیتی ضرور دسّو۔ آپؐ نے فرمایا "اللہ[۲] دا ذکر اے"۔ ایتھوں ذکر دی برتری دا پتہ چل دا اے۔ پر ایہہ برتری عام حالت تے ہر وقت دے اعتبار نال اے۔ ورنہ اپنی اپنی تھاں تے ضرورت تے لوڑ دے لحاظ نال سارے امور ای۔ زکوٰۃ تے جہاد۔ افضل تے بلند ہین۔ ہاں البتہ ایہہ ضرور پتہ لگدا اے کہ اللہ پاک دے ذکر نالوں ودھیک کوئی شے نہیں جیہڑی کہ اوہدے عذاب کولوں بچا سکدی ہووے۔ نال ای ذکر دا مطلب ایس حدیث وچ ایہہ دی اے کہ دل دی صفائی لئی ذکر الٰہی دی کثرت بڑی ای ضروری اے۔ بعض صوفیاں دا خیال سی کہ ایس حدیث توں مراد "قلبی ذکر" اے نہ زبانی۔ ——— صوفیاں دا

---

[۱] ۔ قالوا وما ریاض الجنۃ یارسول اللہ قال حلق الذکر (ترمذی)
[۲] ۔ قال ذکر اللہ (ترمذی۔ احمد۔ ابن ماجہ)

Marfat.com

کم دی" ذکر[1] قلبی" نال ای اے - تے ایتھوں ای دل دیاں چھپیاں ہوئیاں تے وجدانی قوتاں دے آسرے تے اوس حقیقی منزل نوں پالین دا خیال ـــــ تصوف ـــــ جم دا اے - جدا[2] ایہہ عبادت اک صوفی، مومن، سالک یاں اک مسلمان نے اپنائی تے فیر ساریاں عبادتاں ایس دے تحت آگیاں - حضرت سلمانؓ نوں کسے نے پچھیا سی کہ سب توں وڈا عمل کیہ اے؟ اوہناں فرمایا کہ قرآن پاک وچ ایس دا ذکر لبھدا اے تے نال ای اوہ دس دتا "[3] کوئی چیز اللہ دے ذکر کولوں افضل نہیں اے"۔ حضرت ابن عباسؓ فرماندے نیں کہ جنت دے اٹھ دروازے ہن جنہاں وچوں اک صرف اوہناں لئی اے جیہڑے اللہ دا ذکر وافر تے ہر ویلے کردے رہندے نیں - ایس توں ہور کھول کے بیان کرن والی حدیث ایہہ وے کہ "[3] ـــــ جو شخص اللہ دا ذکر کردا اے تے جیہڑا نہیں کردا - اہناں دونواں دی مثال جیوندے تے مردے دی اے - ذکر کرن والا جیوندا اے - تے ذکر نہ کرن والا مردہ اے"۔

صوفیاں نے ذکر نوں بڑی اہمیت تے افضلیت دتی اے - بعض[4] صوفی دنیا کولوں صرف ایس لئی دور دے نیں کہ اوہناں دے ذکر تے ورد وچ خلل آوندا اے - ایہہ اغافل کدھرے جوگا نہیں اے تے ایہدا حاصل سب کجھ پالیندا اے خلیفہ ہارون نے دربار سجایا تے حکم دتا کہ جیہنوں جیہڑی شے پسند آوندی اے

---

[1] - ایتھوں ای صوفیاں نے مراقبہ (Meditation) دا نظریہ اپنایا۔ ایس حدیث وچ دی کہ "اک گھڑی دا سوچنا ستر ورہیاں دی عبادت نالوں افضل اے" ذکر قلبی ول اشارہ لبھدا اے۔

[2] - ولذکر اللہ اکبر - (العنکبوت - ۴۵)

[3] - قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم مثل الذی یذکر ربہ والذی لا یذکر ربہ مثل الحی والمیت (بخاری - مسلم)

[4] - ملامتیہ تے جلالی درویش۔

چُک لے جائے۔ سب چُک دے گئے تنے ٹُر دے گئے۔ اک لونڈی کھلوتی رہ گئی۔ اوہنے پچھیا، "توں کیوں کھلوتی ایں"، اوہنے آکھیا، "خلیفہ جو چیز پسند آوے"، خلیفے نے جواب دتا "ہاں"، اوس نے جواب دتا" ہیں خلیفہ تینوں پسند کیتا اے"۔ مقصد کیہ؟ کہ جدہا خُدا ہو جاوے گا اوس دی خُدائی ہو جاوے گی جے خدائی لبھ گئی تے ہور کیہ چاہی دا اے۔

عشق

اللہ تعالیٰ دا عشق دو طراں نال پلے پے سکدا اے۔ اک تے، جماہندر دعشق لے کے جم دے نیں تے کجھ تزکیہ نفس[۲] تے دل دی صفائی تے روح دی جِلا دیاں وادیاں طے کرن توں بعد ایس حقیقت نوں پاندے نیں تے اپنا ندے نیں نفس دی پاکیزگی ایس دی بُنیاد اے۔ آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان اے کہ" توں اوس نفس نوں آپنا دشمن جان جیہڑا تیرے دو پہلو واں دے وچکار اے"۔ فلاسفراں نے نفس نوں" رُوحِ حیوانی" آکھیا اے تے صوفیا کرام دی اصطلاح وچ نفس توں مراد اوہ" لطیف جاری" اے جیہڑی دِل وچ جم دی اے۔ ایتھوں بُرائیاں جم دیاں نیں۔ ایسے واسطے اللہ تعالیٰ نے حکم دتا اے کہ ــ اِن النفس لامارۃ بالسّوء۔" بے شک نفس بُریاں گلّاں دا حکم دیندا اے"۔ تے ایہہ نفس انسان دے اک اک عضو نوں جکڑ کے کھلوتا اے

ع۱۔ کجھ لوک جم دیاں سارا ای اوہدی تلاش وچ پریشان ہندے نیں۔ جیویں حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی غارِ حرا دی لوڑ تے تلاش یا بابا شہنشاہِ بغداد غوث الاعظمؒ۔ روزیاں وچ دودھ نہیں سن پیندے ہُندے۔

ع۲۔ کجھ لوکی بعد وچ دنیا نوں ویکھ کے اوس اصلیت ول بھجدے نیں تے" عشق" دی اصطلاح نوں پچھان لیندے نیں۔ جیویں حضرت شہباز قلندرؒ سیون شریف والے۔ ع۳۔ اعدیٰ عدوِّکَ نفسکَ الّتی بین جنبیک۔

Marfat.com

جس طراں کہ" اخروٹ تے تل دے ہراک حصّے وچ زرد رغن موجود ہندا اے"

مُسلماناں کول سدیاں توں حقیقی تے مجازی عشق دیاں اصطلاحاں رائج ہن۔ عشقِ حقیقی توں مراد بعض اوقات انساناں دی باہمی تے بے لوث محبت ہندی اے۔ جدے وچ خود غرضی، نفسانیت یاں جنسیت دا کوئی دخل، یاں خیال تک وی نہیں ہندا تے بعض واری ایہدے معنی عشقِ الٰہی لئے جاندے نیں یعنی بندیاں تے چیزاں توں ماورا خدا دا عشق، تے ایہہ عشقِ حقیقی دل وچ اوس ویلے پیدا ہندا اے جدوں انسان دا دِل ہر طراں دے حرص تے ہوس تے دنیاوی لغویات کولوں پاک ہووے۔ صوفیاں نے عشق دے مطلب وچ بڑی ای ڈونگھائی پیدا کر دتی اے۔ صوفیاں نے ایس نوں ای دین دا جوہر سمجھیا اے۔ مولانا رومیؒ آکھدے نیں کہ

ع مذہب عشق از ہمہ دیں ہا جُدا است

عشق جدے اُتے صوفیاں تے فلسفیاں — حکمائے — نے بہت کجھ لکھیا تے آکھیا اے۔ کدھرے تے ایس نوں تاثراتی تے جذباتی بنا دتا نیں تے کدھرے عشق دا استعمال نظریاتی ہویا اے۔ ایہہ دونویں پہلو اک دوجے کولوں وکھرے وی نیں تے اک مِک وی ہو جاندے نیں۔ جنہاں فلسفیاں نے نری عقل دے میدان وچ ای گھوڑے بھجائے نیں اوہناں کول عشق دے نظریات وی لبھدے نیں جیہڑے اوہناں نے کائنات تے زندگی دے مشاہدے دی مدد نال دلیلاں دے کے پیش کیتے نیں۔ پر ایسے صوفی دی ہن۔ جنہاں کول عشق دی کیفیت بڑے ای جوش تے چاء نال موجود اے۔ پر اوہ ایس نوں عقل نال نہیں پرکھ دے۔ کیوں؟ دلیلاں دیاں اوکڑاں وچ پین والا تے پھس کے رہ جاندا اے تے فیر وی تسلّی نہیں ہندی۔ پر وارداتی یاں کیفیاتی عشق وچ اک عاشق یاں صوفی دی توجہ اک لمحے وچ ہور دی ہور ول ہو جاندی اے۔ تے اوس دی کایا ای پلٹ کے رکھ دیندی اے۔ ایہو جیہاں مثالاں کیتیں لبھدیاں نیں کہ اک نگاہ[1] مار کھا کے اک شخص ایہناں

---

[1] ۔ یک زمانے در حضورِ اولیا ۔ بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا (مولانا رومیؒ)

Marfat.com

کُو بدل گیا۔ کہ اوس دے جیون ساتھی اوس نوں کوئی دوجا آدمی سمجھن لگ پئے۔ جزبۂ عشق جدوں مجاز دیاں منزلاں توں لنگھ کے "شاہدِ حقیقی" نال ہم کنار ہندا اے۔ تے اوہ عقل، سوچ تے فکر بس ہو کے رہ جاندی اے۔ زندگی تے حیاتی دی ساری رونق ایسے عشق دی بدولت اے۔ ایہہ احساس یاں خیال کہ عشق دی بدولت ای انسانی روح نوں "دوام" نصیب ہندا اے۔ جدید فلسفے دا اک لڑن جھگڑن والا مسئلہ اے، عشق ای حیاتی دی تخلیق دا سب توں وڈا محرک اے۔ نظریاتی تے واردا تی عشق دا موازنہ کردیاں ہویاں امام غزالیؒ ہوراں بڑی سوہنی گل کیتی اے۔ لکھدے نیں کہ اک بندہ شراب پی لیندا اے تے اوہ آپنے ریشے ریشے وچ تے پنڈے دے اک اک انگ وچ اک عجیب قسم دی سرمستی محسوس کردا اے بہ نسبت اوس حکیم یاں مصنّف دے جیہڑا کہ شراب تے پیندا نہیں پر اوس نے اک لمی چوڑی کتاب "شراب نوشی" تے لکھ ماری اے۔ تے اوہ اوس "اصلی" حالت یاں سرمستی کولوں بالکل ناآشنا اے۔ ایہو حال نظری تے عملی عشق دا اے۔ پرکدی کدی تے کدھرے کدھرے ایہو جیہے صوفی وی لبھ جاندے نیں جیہڑے کہ اوس "تاثراتی" کیفیت نال وی واقف ہندے نیں تے اوس دے متعلق حکیمانہ[2] نظریئے وی اوہناں کول ہندے نیں۔ تے ایسے لئی اوہناں دیاں گلاں عقل تے عشق دونواں لئی پسند آ جاندیاں نیں۔ حالانکہ العشق نار یحرق ما سوی اللہ۔ یعنی عشق ایہو جیہی اگ اے جیہڑی اللہ توں سوا سب کجھ ساڑ دیندی اے۔

---

[1] ۔ من بندۂ آزادم عشق است امام من + عشق است امام من عقل است غلام من
(علامہ اقبالؒ)

[2] ۔ ایس دیاں بہت ساریاں مثالاں ہن۔ پر سب توں عمدہ حضرت مولانا رومیؒ نیں۔

ایتھے اک سوال ایہہ پیدا ہندا اے کہ عشق و سرمستی مسلماناں وچ کدوں تیکر دی اے۔ کیا ایہہ شے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے اپنے زمانے وچ ہیسی۔ یاں صحابۂ کرام رضؓ دیاں زندگیاں وچ وی ایس دا وجود یاں احساس بھدا اے کہ نہیں۔ ایہدا جواب ایہہ وے کہ عشق محبت نے پیار دی انتہا یاں شدت داناں اے۔ تے قرآن کریم وچ مومن دی ایہو شان یاں صفت دسی گئی اے کہ "اشدِ حباً للّٰہ"۔ تے ایہہ خصوصیت ظاہر اے کہ آقائے کونین صلی اللہ علیہ وسلم وچ موجود ہونی چاہی دی اے تے ہے وی سی۔ سارے ای صوفی ایس گل دا دلوں اقرار کردے نیں کہ اوہ ۔ صوفی ۔ ایس عشق وچ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے عشق تک نہیں اپڑ سکے۔ عشق دا کمال ایہہ وے کہ عاشق دا اٹھنا، بیٹھنا، کھانا پینا، سونا جاگنا غرضیکہ ہر سوچ، ہر عمل تے ہر جذبے وچ محبوب تے اوس دے عشق دا تصور موجود ہووے۔ قرآنِ کریم وچ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں عاشقِ الٰہی آکھیا گیا اے۔ عشق اُچا پورا اوہ ای عشق اے کہ عاشق دی مرضی محبوب دی مرضی وچ ضم ہو جاوے۔ اسلام دے وی ایہو ای معنے نیں کہ اللہ دی مرضی اگے انسان پوری طراں آپنے آپ نوں جھکا دیوے۔ تے ایسے تسلیم تے رضا دے ہتھوں حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نوں ایہہ رتبہ نصیب ہویا کہ

"گفتۂ اُو، گفتۂ اللہ بود گرچہ از حلقوم عبداللہ بود"

جس طراں دا عشق رحمت اللعالمین صلی اللہ علیہ وسلم نوں اللہ پاک دی ذات نال ہی ایسے طراں دا عشق صحابۂ کرام رضؓ نوں حضور نبی کریمؐ دی ذات نال سی۔ کسے وجہ علت یاں معجزے دی بنا تے اوہ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں نہیں سن چاہندے بلکہ قرآن کریم دی اوس "صفتِ مومن" نال اوہ متصف سن۔ مولانا رومیؒ دے آکھن مطابق ایہہ وے کہ ساریاں روحاں اللہ توں صادر ہندیاں نیں تے اوہناں دی جوہر ماہیت ۔ اے اوہ "الٰہی" اے۔ ایس لحاظ نال ارواح دی "غیر مخلوق" تے قدیم ہوئیاں۔ خدا توں لے کے جمادات تک موجودات دا اک تدریجی نظام موجود اے۔ ہر روح خدا توں وکھریاں ہو کے پہلاں "اسفل السافلین" وچ ڈگدی اے۔ پر فیر اپنی اصل ول اوس دا رجحان ہو جاندا

اے۔ تے ایہہ رجحان ہر وقت قائم تے ودھدا رہندا اے۔ ایس طراں ساری دی ساری کائنات ارتقاء ول مائل اے۔ ایس "تدریجی نظام" وچ اک جذبہ ایہو جیہا اے جیہڑا کہ دنیا دیاں ساراں جُزاں نوں کٹھیاں کرکے تے اتحاد دی صورت پیدا کردا اے تے اوہ عشق ای اے۔ تے ایسے عشق وچ ــ بقا ــ اے۔ بقا دیاں دی دو قسماں نیں، اک تے اوہ جیہڑی ہمیشہ توں اے تے ہمیشہ رہوے گی۔ ایہہ پروردگار عالم دی بقا اے۔ دوجی ایہہ کہ جیہڑی پہلاں تے ظاہر نہیں سی۔ فیر ظاہر ہوئی تے ہمیشہ لئی باقی رہوے گی۔ ایہہ ملائکہ دیاں روحاں تے عالم آخرت دی بقا اے۔ نفسِ انسانی وچ ایہہ دونویں طراں دیاں بقاواں موجود نیں۔ اللہ دی بقا دا اثر ایس نوں آدم علیہ السلام دی مٹی توں حاصل ہویا اے کیوں جے "بیدی" دی خوبی نال مشرف ہوندیاں ہویاں آدمؑ دی مٹی تے پانی نوں بقا دی جیہڑی طاقت نصیب ہوئی اوہ کسے دوجی مٹی یاں پانی نوں حاصل نہیں ہوسکی تے "بقائے ارواح" دی چاشنی دا اثر ایس نوں دل تے روح دے ملن دے ویلے لبھیا۔ ایہناں دے ملاپ نال نفس تے دل جمے نہ دل، جیہڑا کہ روحانیت دیاں صفتاں نال پُرا اے تے نفس وچ خاکی تے سفلی صفاتِ رذیلہ موجود نیں لیکن چونکہ روح تے قالب دا بنیا ہویا اے ایس لئی ایہدے وچ چنگیاں تے کجھ نیک صفتاں ایہو جیہیاں وی موجود نیں جنہاں دا تعلق روحانیت نال اے۔ تے بقا جیہڑی کہ روح دی صفت اے۔ موجود اے ایس لحاظ نال انسانی نفس نوں حیوانی نفس تے فضیلت حاصل اے۔ دل جیہڑا کہ منبع اے روحانیت دا، اوس دے متعلق نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان اے کہ "[1] وجودِ آدم وچ گوشت دا اک ٹکڑا اے۔ جدوں ایس دی حالت بہتر ہندی اے تے سارا جسم سنور جاندا اے تے جدوں اوہ وگڑدا اے۔

---

[1] ۔ ان فی جسد ابن آدمؑ لمضغۃ اذا صلحت صلح بھا سائر الجسد و اذا فسدت، فسد بھا سائر الجسد الا وھی القلبُ۔

Marfat.com

تے سارا پنڈا وگڑ جاندا اے۔ تے اوہ دل اے"۔ تے ایسے ٹوٹے وچ روحانی جان اے۔ ایہہ دل عام جانوراں کول نہیں ہندا بلکہ خاص انسان را ای حصہ اے۔ دل جذبات دی آماجگاہ اے۔ جذبات سنورے ہوئے ہون گے تے دل سُدھر جائے گا تے وگڑے ہوں گے تے دل دا وگڑ جانا بڑا ای ضروری تے منطقی امر ہو جائے گا۔ تے ایہہ گلاں محبت ـــــ سنورنا تے نفرت ـــ وگڑنا توں ای تمہیداں نیں۔ دل دی سلامتی حواس دی سلامتی تے منحصر اے۔ دل وی پنجاں طرا ں نال ای محسوس کردا اے۔ دل دیاں اکھاں وی ہین جنہاں نال اوہ غیب دا مشاہدہ کردا اے۔ دل دے کن وی ہین جنہاں نال اوہ اہلِ غیب تے حق دا کلام دی سُن دا اے۔ دل غیبی خوشبو واں نوں دی سُنگھ لیندا اے تے دل دی زبان دی اے جیہڑی ایمان دی حلاوت، محبت دے ذوق تے عرفان دے طعام دی چکھ سکدی اے۔ دل کول عقل دی ہے جدے نال اوہ معقولات توں نفع اٹھاندا اے۔ تے جیہڑے شخص کول ایہہ "دلی حواس" قائم ہون اوس دا اصلاح دی دو جہری ای بدنی تے جسمانی اصلاح ہو جاندی اے۔ تے جے ایہناں حواساں وچ خرابی ہو جائے تے گویا اوہ فیر دوزخی ہو گیا۔" [1] اساں بہت سارے جن تے انسان دوزخ لئی ایسے بنائے نیں جنہاں دے دل تے ہن پر سمجھ دے نہیں اکھاں تے رکھ دے نیں، پر ویکھ دے نہیں، کن تے ہن، پر سُن دے نہیں"

---

[1] ۔ ولقد ذرأنا لجھنم کثیرا من الجن والانس لھم قلوبٌ لا یفقھون بھا ولھم اعینٌ لا یبصرون بھا ولھم اٰذانٌ لا یسمعون بھا۔ اک ہور تھاں تے ذکر اے کہ۔ فانھا لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور۔ (اوہ ظاہری اکھاں توں انہے ہن بلکہ سینیاں وچ اوہناں دے دل (وی) انہے ہن۔

Marfat.com

دل دی اصلاح کیویں ہوسکدی اے۔ ایہدے لئی اک صاحب ولایت یا خضرِ راہ دی لوڑ ہندی اے۔ ایہدے لئی بیعت دی ضرورت اے۔ تے ایہہ[1] سنت اے بدعت نہیں۔ مولانا اشرف علی تھانوی ہوراں دے فرمان دے مطابق ایسے پیر نوں پھڑ لینا، جیہڑا کہ نال نال ٹرن توں علاوہ اگلیاں منزلاں دی جان دا ہووے۔ تے فیر اوس[2] دا طریقہ اختیار کرکے اوہ آپنے دل دی اگ نوں ہوا دے سکدا اے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام[3] اک ہور فرمان اے کہ تبلیغ[4] و ہدایت دی رونال شیخ دا مرتبہ اپنی قوم وچ اوہوای اے۔ جہیا نبی دا اپنی امت وچ ہندا اے"۔ حضرتِ موسیٰ علیہ السلام دس ورہے[5] حضرتِ شعیب دی خدمت وچ رہے۔ اللہ نال گلاں کیتیاں پر فیر وی اِک پیر کامل دی لوڑ پے ای گئی۔ چنانچہ حضرتِ خضر علیہ السلام نال اوہناں نوں کجھ چر رہنا پے گیا تے اوہ گلاں اوہناں دیاں سمجھ توں بالاتر سن۔ مرشد ای دل وچ اوہ بھانبڑ لادیندا اے کہ فیر اوہ دن بدن ودھدا ای جاندا اے۔ گھٹ دا نہیں، بلکہ بقول شیخ نجم الدین کبریٰؒ "ہزاریاں سعادتاں دی جائے پیدائش اہو بے قراری تے عاشقی اے"۔ "سید[6] مظفر الدین ہوراں نے وی عشق نوں ای تصوف دی بنیاد آکھیا اے"۔

---

[1] ۔ شریعت اور طریقت (ص۔۵۳)

[2] ۔ المرءُ علیٰ دین خلیلہٖ فلینظر احدکم من یخالل (ترمذی، ابوداؤد)
یعنی آدمی اپنے دوست دے طریق تے ہندا اے۔ سو ذرا ویکھ چاکھ لیا کرو، کہ کدے نال دوستی کردا اے۔

[3] ۔ الشیخ فی قومہٖ کالنبی فی امتہٖ۔

[4] ۔ اسلام کی بنیادی حقیقتیں۔ (ص۔۳۳)

[5] ۔ رسالہ سلسبیل فروری ۶۴ء۔

[6] "LOVE IS THE FOUNDATION STONE OF SUFISM" (P-80)

Marfat.com

عمل

تصوف دیاں مسئلیاں وچوں عمل ـــــ صالح عمل ـــــ وی اک اے۔ وارث شاہؒ دا "بناں عملوں" تے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا "باجھ عملوں" توں مراد چنگے تے سدھے عملاں دی نفی نہیں اے اوہ جدوں ایہہ آکھ دے نیں مراد چنگے عمل کرن دی تلقین تے اخیر اوہناں دا نتیجہ دس دے نیں۔ کسے مقصد یاں منزل نوں حاصل کرن لئی جتھے عشق، محبت تے لگن تے آہ وزاری تے آرزو تے خواہش دی لوڑ ہندی اے۔ اوتھے ای اوس عشق تے خواہش دی تکمیل لئی عمل دا ہونا وی بڑا ای ضروری اے۔ عمل لئی علم الاخلاق والے ارادے نوں وی بڑا ای لازمی تصور کردے نیں۔

"دنیا تے ماورائے دنیا وچ کوئی شے دی ارادے توں سوا نہیں اے۔۔۔۔۔۔ ارادہ اک جوہر یکتا اے جیہڑا اپنے خاص نورناں چیزاں نوں روشن کردا اے" تے ایتھوں ای گل اگے ٹردی اے کہ جے ارادے "طیب" تے "عمدہ" ہون گے تے عمل اپنے آپ ای صالح، نیک تے عمدہ ہووے گا۔ تے قوتِ ارادی نال ای انسان دنیا و ما فیہا دیاں اوکڑاں تے فتح حاصل کر سکدا اے۔ صوفیاں نے ایسے قوتِ ارادی نال ای آپنیاں ساریاں اوکڑاں تے مشکلاں تے قابو پا لیا اے۔ تے ایسے عمل دی تکمیل لئی شیرِ میسور حضرت سلطان ٹیپو شہیدؒ "ناممکن" دا لفظ سن کے چیک پیندے "اگاں چلو۔ دنیا وچ ناممکن کجھ وی نہیں اے۔ ارادہ کرو۔ ارادہ ـــ ترا ارادہ"

عمل لئی کسے نہ کسے محرک دا ہونا بڑا ای ضروری ہندا اے۔ کہ کیہڑی شے نے اک شخص نوں عمل تے ابھاریا اے یاں کہ کس شے لئی اوہ عمل کرن لئی اٹھیا اے۔ ایہہ محرک ـــ تحریک دین والا جذبہ جے تے ذاتی اے تے فیر اوہ عمل صالح نہیں ہو سکدا۔ کیوں

---

۱ - اخلاق اور فلسفۂ اخلاق۔ (ص۔ ۸۶)

Marfat.com

جے اوہدے وچ اک عالم گیر پیت نہیں موجود ہووے گی بلکہ اوہ عمل اوس شخص یاں خاص اشخاص دی ذاتی برتری یاں ذاتی فائدے دا سبب بنے گا۔ اوس نوں "صالح عمل" نہیں آکھاں گے۔ صالح، طیّب تے عمدہ عمل اوہ ای ہووے گا جیہڑا خود دے نقصان دے بعد دوجیاں نوں فائدہ دیوے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا ایہہ فرمانا کہ "لوکاں نال اوہ معاملہ کرو جیہڑا (تسی) دوجیاں کولوں اپنے واسطے پسند کردے او، اپنے بھرا ئی اوہ پسند کرو جو تسی اپنے لئی پسند کردے او"۔ ایتھوں بندیاں دیاں حقاں دل وی اشارہ لبھدا اے۔ برٹن (BURTON) ہوری آکھدے نیں کہ"۔

"Religion is nothing else but love to GOD and MAN."

چنانچہ عمل لئی "اللہ دے حقوق" تے "بندیاں دے حقوق" لازمی تے ضروری قرار دتے گئے۔ جتھے دی "نفس دے حقوق" آگئے اوتھے ای ایثار تے قربانی مک گئی اوتھے ای ذاتی فائدہ سامنے آگیا۔ تے عمل دی صالحیت مک گئی۔ ایثار جیہڑا بقول حضرت امام غزالیؒ دتے "خلق دیاں اعلیٰ درجیاں وچوں اے"۔ عمل نوں نیک تے صحیح بنان وچ مددگار ہندا اے۔ پر ایہدا مطلب ایہہ ہرگز ہرگز نہیں کہ انسان اپنی ذات نوں اکّا ای نظر انداز کر دیوے۔ اپنے کول کجھ ہووے گا تے اوہ انسان دوجے لئی کجھ کر سکے گا۔ مبالغہ اسلام نے کدھرے وی

۱۔ قال لایؤمن احدکم حتیٰ یحب لاخیہ او قال لجارہ ما یحب لنفسہ (مسلم۔ بخاری) یاں ایسے گل نوں ذرا کو بدل کے PETER SENN لکھدا اے کہ

"We tire of those pleasures we take, but never of those we give."

۲۔ شہنشاہِ ملتان حضرت زکریاؒ نے اک لکھ سکہ رائج الوقت، تاتاریاں نوں دے دتا تے اوہ ملتان تے حملہ کرن کولوں ٹل گئے۔

Marfat.com

قبول نہیں کیتا بلکہ وچکار وچکار ٹرن دا حکم ای لبھدا اے۔
ذاتی فائدے نوں گھٹو گھٹ پیش نظر رکھ کے عمل کرنا لازمی ہوگیا۔
ایہہ مثل عام مشہور اے کہ "بے عمل عالم مسخرہ شیطان"۔ بغیر عملوں بھانویں مقصد کنّاں ای اُچّا کیوں نہ ہووے بے معنی ہو جاندا اے۔ زندگی دیاں اندرلیاں تے باہرلیاں رازاں نوں کھولن والی شے دا ناں عمل اے۔ فلسفے دالے ایس نوں "اجتماعی" آکھلین تے بھانویں اخلاق والے ایس نوں "انفرادی" سدلین۔ ہا جے ایس عمل نال اوس نے اپنی زندگی دیاں اندرلیاں گھنڈیاں کھول لیّاں تے ایہہ "صالح عمل" ہوگیا۔ تے ایسے عمل نال ای انسان دی اندرلی زندگی سدھر دی، بن دی تے سنور دی اے۔ سیرت ایتھوں ای نکھر دی اے۔ باہرلا عمل دی ہونا ضروری اے۔ پر ترے باہرلے عمل نال[1] ڈڈیاں وڈیاں قوماں دا زوال آگیا۔ کیوں؟ ٹیکنیک تے سائنسی قوتاں رکھن والیاں قوماں صرف ایس لئی ڈھے گیّاں کہ اندر لے عمل کوئی نہیں سن۔ باہرلی تے مادی دنیا دی تسخیر تے فتح لئی باہرلی ترقی تے علم بڑا ای ضروری اے۔ پر ایہدی بقا تے سلامتی لئی اندر دی دنیا دا چمکنا وی بڑا ای ضروری اے۔ تے جدوں اندرلی دنیا بن جاندی اے۔ تے فیر باہرلے اعمال اپنے آپ ای نکھر جاندے نیں۔ عقیدہ درست ہو جاندا اے

---

[1] ۔ حضرت قطب الدین بختیار کاکی رحؒ دا فرمان اے۔
[2] ۔ جرمن نازی پارٹی ایس دی عمدہ مثال اے۔ تے اسپارٹا دی فوجی تربیت تے مہارت دی گواہ تاریخ اے۔ پر سپارٹا والیاں دی زندگی نفسیاتی تے تہذیبی پاسیوں بڑی ای گھٹیا سی۔ ایسے لئی اوہناں دی ترقی رک گئی۔

Marfat.com

تے عمل نیک تے صالح بن جاندے نیں۔ جان نوشٹین[۱] دے مطابق "لوک کِڈے سوکھے ہو جاندے جے اوہ اپنی کُو گل سمجھ جاندے کہ اوہناں دی فلاح تے بہتری نیکی (اعمالِ صالح) وچ اے۔" یاں فیر لقول بیتھ[۲] "آپنیاں پچھلیاں نوں، دولت نہ دیو، بلکہ نیکی دی ہدایت کرو کہ اوہناں نوں نیکی نال ای خوشی لبھ سکدی اے۔"

ایتھے فیر اد سے عمل دی گل آگئی کہ جیہڑا ذاتی نہ ہووے۔ کیوں؟ اوہدے وچ طمع تے لوبھ لالچ نہیں ہون لگا۔ تے ایہہ کم اپنے نفس تے قابو پاون توں بغیر حاصل نہیں ہو سکدا تے جس نے اپنے نفس نوں پالیا اوس نے سب کجھ پالیا جتے کہ اپنے رب توں پالیا۔ افلاطون[۳] دے قول دے مطابق "سب توں وڈی فتح نفس دی فتح اے۔" اصل وچ اک آدمی دی شخصیت عمل نال ای بن دی اے۔ تے عمل کرن تے اوہوای مجبوریاں اوکھا ہندا اے جدہے دل وچ کوئی پیڑ ہووے۔ کوئی خلش ہووے تے اوہ پیڑ اوس نوں مجبور کرے کہ را بجھیا چک وبجھلی تے ہیر دے من وچ اگنی چالا۔ تے ایہو خلش ای عمل دل کھچدی اے۔

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

عمل اک جامد یاں کھلوتی ہوئی شے نہیں اے۔ بلکہ ہر دم رواں تے ہر ویلے بدلن والی خصوصیت دا حامل اے۔ جیویں زندگی اک دائمی فعلیت دا ناں اے اوسے طراں دائمی زندگی لئی ارادہ تے اوس ارادے دی تکمیل لئی عمل تے عمل لئی اک مقصد تے اوس

Happy were men if they but understood, -۱
there is no Safety but is doing good.
Recommend to your children virtue, -۲
that alone can make them happy not gold.
Self conquest is the greatest Victory. -۳

افکارِ افلاطون - P-137

مقصد لئی اک منزل۔ عشق۔ دا ہونا بڑا ای ضروری اے۔ تے ایہو زندگی اک نیک، صالح تے سدّھی زندگی ہووے گی۔

نیک عمل یاں نیکی کوئی گھڑی گھڑائی چیز نہیں اے بلکہ نیکی نوں انسان بناندا اے تے مسلسل تے برابر عمل نال ای نیکی دی شکل تے صورت گھڑی تے بنائی جا سکدی اے۔ ایتھوں ایہہ ظاہر ہویا کہ نیکی دا یاں بدی دا وجود وچ آنا عمل دی ای بدولت ہوگیا۔ تے بے عمل زندگی نوں اوس رُکھ ورگا آکھیا جا سکدا اے جنہوں کہ رے نے مار چھڈیا ہووے۔ تے اوہدے پھل کھڑن توں پہلاں ای مرجھا گئے ہون۔ تے با مقصد یاں با عمل زندگی موسم بہار دیاں پھلاں ورگی اے بھانویں اوہ ذری جنّی دیر لئی کیوں نہ ہون۔ تے ایہہ گلاں عمل تے بے عملی دیاں ای پیدا کیتیاں ہویاں نیں۔ گوئٹے دا فاؤسٹ وی ایہو ای آکھدا اے کہ "شروع وچ عمل تے نرا ای عمل ہوجدسی"۔ عمل زندگی تے حقیقی زندگی دیاں حقیقی رمزاں دی جڑ اے۔ عقل تے فہم ایس توں بڑی چیز پچھوں پیدا ہوئے۔ جے ایہہ آکھ لیا جاوے کہ عمل اوناں ای پراناں اے جنّاں کہ انسان تے ایہہ جھوٹ نہیں ہووے گا۔

صوفیاں نے اپنی زندگی ——— اندرلی زندگی ——— نوں مکمل کرن لئی تصرف نوں اپنایا۔ ایہدے لئی اخلاقی طاقت تے زور دا ہونا وی ضروری ہوگیا۔ تے ایس "اخلاقی طاقت" نال عمل دل اپنے آپ نوں کھچیا جا سکدا اے۔ تے ایسے قوت دی بنا توں عمل نیکی تے اچھائی دل پرت پیندا اے تے اوہ شخص اپنے ویلے دی ہر برائی تے یاں کم از کم اپنے اردگرد تے اپنے نفس دیاں منفی طاقتاں تے حاوی ضرور ہو جاندا اے۔

معاشرتی علوم دے ماہر نیک عمل تے بُرے عمل نوں انفرادی سمجھن توں انکاری ہن۔ اوہ آکھدے نیں کہ اک شخص برے ماحول یاں گندے معاشرے وچ ابھر کے چنگا تے نیک عمل کر ای نہیں سکدا۔ ایہدے لئی اوہ بہت ساریاں مثالاں دیندے نیں کہ ——— "جے کسے قوم تے جہالت کھلری ہئی ہووے۔ معاشی لحاظ نال غربت پھیلی ہووے۔ معاشی لحاظ

۱۔ ماہر شہریت ایف جے گولڈنر تے ای۔ ایم رائیٹ توں علاوہ ہوروی بہت سارے ایس نوں من دے نیں۔

نال سماج غریب ہووے ۔ سیاسی نظام ادھڑیا ہووے تے ایسے حالات وچ روحانی تے اخلاقی ترقی دے دروازے بند ہو جان گے"۔ ایہہ گل منن وچ نہیں آوندی۔ جے "تاریخ عالم تے ادب نوں چک کے دیکھ لیئے تے ایس اصول دے مخالف ای سانہوں گلاں لبھدیاں نیں. ایہدے لئی مولانا رومیؒ، خواجہ میر دردؒ تے علامہ اقبالؒ توں علاوہ پنجابی ادب دے سارے ای صوفیانہ اذکار "ظاہری زرِ اختطاط" دی پیداوار نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ذا زمانہ، حضرت بلھے شاہؒ تے وارث شاہؒ دا ہندوستان تے ماحول، علی حیدرؒ دا معاشرہ، تے حضرت خواجہ فریدؒ دے ویلے دیاں انگریزی زنجیراں، سبھ کجھ کیہ سی؟ سیاسی، معاشرتی تے اقتصادی گراوٹ وچ اخلاقی تے روحانی پستی تے عملاں دیاں گلاں۔ حضرت امام غزالیؒ دا زمانہ ویکھ لوو۔ ایتھوں تے ایہہ ای ثابت ہندا اے کہ زوال دے دور وچ اچیاں اچیاں گلاں تے کدی نہ منن والے عمل تے صالح عمل ڈھیراں دے حساب نال ہندے نیں۔ مولانا حالیؒ دی ایہہ فرمائش نیں کہ ادب تے خصوصاً شاعری بدلے حالات وچ ای جم دی اے "معاشرتی عالماں" نوں تے رکھ ای دکھ دیوو۔ کیوں جے اوہناں لئی مراقبہ تے تنہائی دی عبادت دی گناہ اے۔ کیوں جے اوہناں دے اکھن دے مطابق جے اک آدمی عبادت لئی معاشرے توں اکھڑا ہو جاندا اے تے ایہدا مطلب اے اوہ ذمہ داریاں کولوں جان پیا چھڑان دی کوشش کردا اے تے اوہناں دے مطابق اوہ خود غرضی دی راہ تے ٹر پیا۔ ایہہ تے من لینے آں کہ فرد دی نجات دوجے دی نجات نال وابستہ اے۔ پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں اے۔ کہ عبادت گذاری لئی جے کوئی فرد اپنے تعلقاں نوں تنگ کر لیندا اے تے اوہ "ننہ گار" ہو گیا اے۔ نیکی تے خیر دیاں قدراں دا وجود انسانی زندگی توں باہر کوئی وجود نہیں رکھدا بلکہ اوہ انسان دے اپنے عمل دے اندر ای لکیاں تے چھپیاں ہندیاں نیں۔ تے ایہہ اوس ویلے ظاہر ہندیاں نیں جس ویلے انسان لگاتار کوشش تے بعد "نفسی تضاد" دور کر لیندا اے۔ تے اپنی شخصیت وچ تسلسل تے وحدت پیدا کر لیندا اے۔ سماج یاں معاشرے وچ نہیں، بلکہ اپنی ذات وچ۔ ایتھوں ایہہ ثابت ہویا کہ اوس دی ذات عمل تے عمل دے نتیجے دی محرک اے نہ کہ معاشرہ۔ تے ایہہ

Marfat.com

تسلسل تے وحدت فطرت دے قانوناں دے سنبط تے نظم دے عین مطابق ہندا اے۔ اوس تے اوہ راز بڑی آسانی نال کھل جاندا اے جدہی تلاش لئی اوہ پریشان سی۔

عمل لئی اک جذبے دا ہونا وی بڑا ای ضروری اے۔ تے اوہ جذبہ اوہ سے خلش، آرزو، لگن دا درد جہاناں نے جنہوں اسی عشق آکھ گئے آں۔ جے ایہہ جذبہ پورا تے مکمل اے تے اوہ انسان جیوندا اے پیا نہیں تے مُردہ۔ صوفیاں دا عمل۔ ذکر۔ اے۔ تے "ذاکر جیوندیاں وچوں اے تے بے ذکرا مُردیاں چوں"۔

سماع

صوفیاں دیاں وکھریاں وکھریاں سلسلیاں وچ سماع تے چنگا خیال بھگڑا اتے تضاد لبھدا اے۔ بہر حال ایہہ شے سب توں بہتی مقبول تے "اصل دین" دا رتبہ صرف چشتیہ سلسلے دے بزرگاں وچ ای حاصل کر سکی اے۔ اُنج تے سارے نقش بندیہ سلسلے دے صوفیاں توں باقی سارے ای سلسلے سماع دے قائل رہے نیں بلکہ سہروردیہ تے قادریہ سلسلے والے سماع تے شاعری دے سلسلیاں وچ چشتیہ سلسلے توں گھٹ نہیں لبھدے۔

موسیقی ہندی کیہہ اے؟ (موسیقی اک ایسا علم اے جدے وچ نغمیاں تے لہجیاں دے قانوناں نال بحث کیتی جاندی اے۔) جوہری طنطاوی ہوری اگے ٹر کے لکھ دے نیں کہ ایہدا اثر یقینی طور نال دلاں تے ہندا اے۔ ابنِ خلدون ہوری آکھدے نیں کہ معاشرے دے کمال دے دور وچ موسیقی اُچی تے عمدہ ہندی اے تے زوال دے نال ای ایہہ فن غائب ہو جاندا اے۔ اوہ آوازیاں سُر جیہڑی "لَے" وچ ہووے۔ "موسیقار" اک ایسے جانور نوں وی آکھیا جاندا اے جدی آواز یاں بولی "سُر تے لَے" وچ ہندی اے۔ اک ہور روایت دے مطابق

۱۔ "واما الموسیقی فھو علم یتبیّن فیہ قوانین النغمات والالحان"۔
جوہری طنطاوی۔

اوہ آپنیاں ای سراں وچ سڑ جاندا اے۔ ایہہ داناں "سمندر" دی دسیا جاندا اے۔ جنھوں دیپک راگ دی پیدائش دسّی جاندی ای۔

ایس بنوں وی "غیر اسلامی" آکھیا جاندا اے۔ ایس لئی کہ ایہہ نشہ آور شے وے۔ تے جیہڑی چیز مست کر دیوے اوہ "شرعوں" باہر ہو گئی۔ پر صوفیاں دے نیڑے مستی مستی وچ فرق نظر آوندا اے۔ اوہ مستی جیہڑی جذب دی کیفیت یا حالت پیدا کر دیوے، اوہ آکھدے نیں کہ عین ایمان اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ فطرت دی دھڑکن سٹھ واری اک منٹ وچ دھڑکدی اے تے بندے دے دل دی دھڑک اک منٹ وچ پنجھتر توں نوّے واری تیک اے۔ ایہہ پندراں تو اتر یہہ وا فرق اے۔ پر جدوں اک بندہ اپنے رب نال "موسیقی" یاں "سماع" دے ذریعے یاں وسیلے نال ملن دی کوشش کردا اے تے اوس دی دھڑکن تھلے ڈگنی شروع ہو جاندی اے تے ڈگدیاں ڈگدیاں سٹھاں تے آجاندی اے۔ تے ایتھے اپڑ کے فطرت نال ایک رنگی (COHERENCE) پیدا ہو جاندی اے تے "وجد" یاں "حال" دا سماں ظاہر ہو جاندا اے۔ تے اوہ صوفی منٹیں سکنٹیں اللہ دی ذات دا "عرفان" حاصل کر لیندا اے۔ عام مراثی فجریں اٹھ کے "، پیا ملن کی آس۔ پیا ملن کی آس"۔ — یاں "کہاں گذاری رینا۔ بالم وا"، دیاں ہیکاں بار بار جدوں لاندا اے تے۔ "وصال تے فراق" دے حقیقی مسئلیاں دی روح سامنے آجاندی اے۔ تے فیر ایسے "خیال" وچ اوہ مست ہو جاندا اے۔ تے استاد چیک پیندا اے کہ ——

—— "پتر بس کر، تیرا ریاض قبول اے۔"

ایتھے اک سوال پیدا ہندا اے کہ فطرت یاں کائنات کیہ اے؟ ۔

اسلام وچ کائنات دا نظریہ اصل وچ توحید ای اے۔ توحید، کائنات دا اک ایسا سائنٹفیک نظریہ اے جدے بغیر علم تے فن تے تہذیب و تمدن ترقی نہیں کر سکدے۔ انسان نے انسانیت دی ترقی صرف تے صرف ایس نظریے دی بدولت سامنے آئی۔ توحیدی مذہباں نے جدوں وی توحیدیاں کائنات نوں پیش کیتا، اوس دا پہلا قدم ترقی دا

ہنداسی۔ ایہہ نظریہ ایہہ وے کہ کائنات اُتے بہت ساریاں قوتاں یاں طاقتاں دی حکمرانی نہیں اے۔ بلکہ ساریاں شعبیاں تے اِکّو ای قوت مالک تے حاکم اے۔ تے توحید دا مطلب وی ایہو ای اے۔ قرآن کریم وچ بار بار "توحید" دے متعلق احکامات نیں۔ "جے ایس کائنات وچ دو خدا ہندے تے نظم تے خلق دے سلسلے وچ زبردست فتور پیدا ہو جاندا" تے ایہو توحید کل دُنیا دیاں علماں۔ فناں تے سائنس دی بُنیاد اے۔ کیوں جے کائنات دا اک واحد قانون دے تحت ہونا تے حقیقت دا اک کُلیّت (TOTALITY) ہونا۔ جدے جزاں دی کلّیاں کلّیاں پرستش گمراہی تے کفر اے۔ ایس توں بغیر علم، سائنس تے فلسفے ہوری اک قدم وی اگے نہیں ٹُر سکدے۔ صوفیاں نے وی کائنات دے مطالعے توں تصوف دی اہم کڑی تصور کیتا اے۔ کائنات ــــ "مظہرِ صفات" ہون دی حیثیت نال "آئینہ ذات" اے۔ تے ایسے شیشے وچوں تے عکس ای عکس نظر آوندا اے جسے تھاں تے کائنات حقیقت دا پردہ وی اے کیوں جے کائنات دا اپنا وجود کوئی نہیں اِے پر لگدا اینج اے کہ ایس دا وجود موجود اے۔ ایہہ احساس وحدت یاں توحید دا پردہ وی بن جاندا اے۔

ثابت ایہہ ہویا کہ کائنات دا دو جاناں ای توحید اے۔ توحید اصل دین دی تے ایمان دی اے۔ تے جے توحید دی دھڑکن نال عکس دی دھڑکن مل جاوے تے اوہ عکس کیہہ ہو جاویگا؟ اوتھے غیر جذب دی کیفیت یاں حالت دا جمنا بڑا ای ضروری، منطقی تے سائنٹیفک ہو جاندا اے۔ تے ایہہ دھڑکن اصل یاں کُل نال مل جاندی اے۔ سماع دے قائل صوفیاں نے ایس توں صرف اللہ توں چھیتی اپڑن دا وسیلہ بنایا اے۔

موسیقی فنِ لطیف وچوں اے۔ تے لطیف آرٹ دا تعلق احساسِ جمال نال اے ایہہ "احساس جمال" خوبصورتی حق اے۔ حق یاں سچائی اے۔ حق یاں سچائی کیہہ اے؟ خدا اے۔ تے گل بڑی ای تھوڑی جیہی دیر وچ ثابت ہو گئی کہ "موسیقی خدا اے تے خدا موسیقی"۔ پر نہیں۔ تھوڑا جیہا ہور اگاں ٹُر ال گے۔ "اللہ سوہنا اے تے حسن نال پیار کردا اے" یعنی اوس دی اک صفت سوہنا ہونا وی ہوئی تے نال ای ایہہ وی کہ سوہنیاں توں پسند وی

Marfat.com

کردا اے۔ اسلام نہ تے ہیتی مادہ پرستی نوں پسند کردا اے تے نہ ای" رہبانیت"، نوں۔ بلکہ ہر معاملے وچ بین بین سُرتن دی تعلیم دیندا اے۔ موسیقی مادی اے کہ روحانی؟ ایتھے ادھو گل آوندی اے کہ دونواں وچوں جیہڑی وچکارلی گل اے۔ اسلام حسن تے جمال دے معاملے وچ دونواں وچوں اوس نوں پسند کردا اے۔ جیہڑا احسین تے ہووے۔ قرآنِ کریم دے ایس احساسِ جمال وِل نظر مارو تے بقول عبدالرحمان سلمیٰ گھٹ ودھ کوئی تن سو آیتاں ایہو جیہیاں لبھ دیاں نیں جنہاں وچ جمالیات دے فلسفے تے روشنی پائی گئی اے۔ زینت، مزّین، سلیقہ مندی، جمال، حسن، حسین، خوبصورت ترین اجرِ عظیم، حسن کاری، عمدہ وغیرہ وغیرہ بہت سارے ناں تے بار بار آئے نیں۔ آقائے نامدار سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وسلم دا ذوقِ جمال اینا نازک سی کہ ذوقِ سلیم دے خلاف حضورِ پرنور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں کوئی چیز گوارا نہیں سی ہندی۔ کھدریاں ہویاں والد نوں آپؐ نے شیطان آکھیا اے۔ آپؐ دے ذوقِ جمال دی تے انتہا ای کوئی نہیں سی۔ ایس لئی آپؐ دے فرمودات بے شمار نیں۔

مزامیر[1]۔ مزمور تے مزمار۔ یاں موسیقی نوں اسی علم[2] دی حیثیت نال ویکھیا گیا تے ایہہ گل ثابت نہیں ہون لگی کہ صوفیاں کول ایس دی سفائی وچ کیہ اے۔ ذرا تاریخِ علم

ع[1]۔ گیت۔ بربط۔ باجا۔ بانسری۔ مزمار واحد اے۔ ایہہ دا مطلب اوہ ساز جدے نال گایا جاتے مزمور اوہ گانے جیہڑے ساز نال گائے جان۔

ع[2]۔ علمی لحاظ نال صوفیاں نے اتریاں تے کومل سراں والیاں راگنیاں نوں ای پسند کیتا اے۔ بھیرویں ٹھاٹھ، تے چڑھا ٹھاٹھ (کلیان) دیاں اوہ سراں جنہے تیور سراں دے نال کومل سراں دا وی استعمال ہندا ہووے۔ یعنی دونواں مدہماں دا ورتاوا۔

تے نظر وار دے چلیئے تے شاید کوئی جواز لبھ ای پوے۔ سب توں پہلاں ساڈی نظر اسمانی کتاب "مزامیر داؤد" تے پیندی اے۔ جدا ناں زبور اے۔ ایہہ کتاب حضرت داؤد علیہ السلام تے نازل ہوسی۔ ایہہ ساری کتاب ای نظم اے۔ ایس کتاب دے پنج[۵] باب[۱] ہن تے اک سو پنجاہ[۱۵۰] سارے باب ہن۔ بلکہ ہر باب اک گیت دی صورت وچ لبھدا اے۔ ایس کتاب دے پڑھن توں بعد ایہہ پتہ لگدا اے کہ حضرت داؤد کول بہت سارے گاؤں والے سن تے کوئی نہ کوئی گائیگ مجھناں دا "افسر" (میر مغنی) ہندا سی۔ تے عام طور تے بانسری، ستار ورگا ساز، ذف، بربط تے جھانجھر دا استعمال بہتا لبھدا اے۔ نال ای خاص[۲] سُراں دی تخصیص کر دتی گئی اے۔ جیویں ہندوستانی سنگیت[۳] وچ سینکڑیاں راگنیاں موجود ہیں۔ حضرت سلیمان[۴] تے اوہناں دا وزیر وی

۱۔ باب ۲ "میر مغنی واسطے تاراں والے ساز اں دے نال داؤد دا مزمور"۔ باب ۵ "بانسلیوں دے نال داؤد دا مزمور"۔ باب ۶ "شمینیت دے سراتے داؤد دا مزمور"۔ تے ایسے طراں اٹھواں۔ نواں۔ سو ٹھواں، بائیواں، تریہواں، پنجنالیواں، چھتالیواں، ترونجواں، چردیجواں چھونجواں، ستونجواں، سٹھواں، باٹھواں، بہتر واں، تریہتر واں، نویاں، پچانویاں، بانویاں چھیانویاں تے اک سو ویہواں ایہہ سارے دے سارے انجے ای نیں۔ ۱۲۰ ویں توں ۱۳۴ ویں تک "ہیکل دی زیارت دے گیت" ای سُرخی اے۔

۲۔ شمینیت، گتیت، لبنیں۔ مشجز، شوشنیم، علالوت، محلت، یونت، ایلمیم، رقوتیم وغیرہ وغیرہ

۳۔ ہندو پاکستانی موسیقی دے استاد لوک چھ راگ تے چھتی راگنیاں ای گن دے نیں۔ پر میرے اپنے کول اک سو بونجاں راگنیاں موجود نیں تے ایسا توں دُونیاں ہور ناں دا وی پتہ لگدا اے۔ جیہڑیاں میتوں نہیں لبھ سکیاں۔ سمپین۔ افریقین نے فلسطینی (عربی) سنگیت دا مطالعہ وی بڑا کیتا اے پر حضرت داؤد دی زبور وچ بیان کیتیاں گیاں راگنیاں دا علم میتوں نہیں ہو سکیا۔ عبرانی موسیقی کولوں وی کوئی خاطر خواہ مواد حاصل نہیں ہو سکیا۔

گیت گانوے سن بلکہ پیغمبر علیہ السلوٰۃ والسلام نے آپ دی گیت گاون تے ساز وجان دا حکم دتا اے۔ آیاتِ زبور دے اخیر تے کدھرے کدھرے نہیں بلکہ اکثر صرف "سلاہ" لکھیا ہویا اے۔ جدا مطلب ایہہ دے کہ اینتھے اپڑکے گاون والا چپ ہو جاوے پر ساز وجدے رہن۔ تے ایہہ طریقہ تے ایخ دا اندازا ساہنوں صوفیاں کول دی لبھدا اے۔ زبور دے اخیر لے باب دیاں تن تنوں پنج تک دیاں آیتاں وچ حضرت داؤد علیہ السلام دا حکم ایخ درج اے کہ "ہے[1] نرسنگھے دی آواز دے نال اوس دی حمد کرو، بربط تے ستار تے اوس دی حمد کرو دف وجاندے تے پچدیاں ہوئیاں حمد کرو، تار دار سازاں تے بانسری دے نال اوس دی عبادت کرو۔ اُچی آواز والی جھانجھر دے نال اوس دی حمد کرو، زور نال کھنکدی ہوئی جھانجھ نال اوس دی حمد کرو۔"

آقائے دو جہاں سرورِ کائنات تاجدارِ مدینہ حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے دی موسیقی یاں موسیقیت نوں پسند فرمایا اے۔ حضورؐ دا ارشاد حضرت ابوموسیٰ اشعریؓ توں روایت اے کہ "لو رایتنی البارحۃ انا اسمع لقراءتک لقد اعطیت مزمارا من امزامیر ال داؤد" (مسلم۔ نسائی)[2] "کے رات میں تہاڈی تلاوتِ قرآن کریم سن رہیا ساں تہانوں تے لحنِ داؤدی عطا ہویا اے۔" ایتھوں قرآنِ کریمؐ عمدہ آواز نال پڑھن دا حکم دی لبھدا اے یعنی اوس آواز وچ حسن ہووے تے دلکشی ہووے تے ایہہ چیز تے ساریاں دے ای علم وچ اے کہ جدوں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام مکیوں ہجرت فرما کر مدینے تشریف لے گئے تے دھاں دے اُتے حضورِ پُرنور صلی اللہ علیہ وسلم نوں خوش آمدید آکھیا۔ نہ نرا دف اُتے بلکہ سُر نال تے گاون دے انداز وچ پیش کیتا گیا تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے پسند فرمایا۔ اوہ ایہہ سی کہ ——— "ساڈے[3] تے چن

---

[1] فتح الباری ج ۱۰ (ص ۶۳) [2] زینوا القرآن باصواتکم (ابوداؤد۔ نسائی)

[3] طلع البدر علینا۔ من ثنیات الوداع۔ وجب الشکر علینا۔ ما دعا للہ داع۔
ایھا المبعوث فینا۔ جئت بالامر المطاع

Marfat.com

نکلیا اے۔ جیہڑا وداع دیاں ٹیلیاں توں چڑھیا اے۔ ساڈے تے شکر واجب ہندا اے۔ جدوں تک دعا کرن والا دعا کردا رہوے۔ اے اوہ جو ساڈے وچ گھلے گئے۔ تسی توں اوہ دین لیائے او جیہڑا واجب الاطاعت اے۔" میرے آقا صلی اللہ علیہ وسلم نے موسیقی نوں منع نہیں فرمایا ——— "حضورؐ علیہ الصلوٰۃ والسلام نے پچھیا کہ اوس یتیم بچی دا (جیہڑی کہ حضرت عائشہ کول سی) کیہ ہویا؟۔ حضرتِ عائشہؓ نے فرمایا۔ اساں اوس نوں اوس دے شوہر کول ٹور دتا اے۔ فرمایا کہ تساں کوئی عورت اوہدے نال نہ کردتی جیہڑی ذرا گاؤندی تے دف وجاندی ہوئی نال جاندی۔ حضرتِ عائشہؓ نے فرمایا۔ گیت دے بول کیہ ہندے۔ فرمایا کہ

اتیناکم اتیناکم فحیّونا نحییکم۔ لولا الذھب الاحمر ما حلت بوادیکم

اسی تہاڈے گھر آئے تسی ساڈے وچ وارے آئے۔ تسی ساڈے تے سلامتی گھلو اسی تہاڈے تے

یاں فیر "جدوں مری دھی (ربیعؓ) دی رخصتی ہوئی تے حضورؐ علیہ الصلوٰۃ والسلام میرے غریب خانے تے رونق افروز ہوئے تے میرے ای بستر تے بہہ گئے۔ کجھ کڑیاں دف وجا وجا کے بدر دے شہیداں دی مدح سرائی کرن لگیاں۔ اک نے ایہہ آکھ دتا کہ ——— "ساڈے وچ اک پیغمبرؐ ایسا وی اے جیہڑا ایہہ جاندا اے کہ کل کیہ ہووے۔" آپؐ نے فرمایا کہ ایہہ نہ آکھو اوہو ای آکھو جو پہلاں آکھ رہیاں ساؤ۔"

۱۔ ما قلت فلانۃ ؟ لیتیمۃ کانت عندھا فقلت اھدیناھا الی زوجھا فقال ھل بعثتم معھا ضارتہ تضرب بالدف وتغنّی قلت ماذا ؟ قال یقول ——— (طبرانی)

۲۔ حین بنی علیّ فدخل بیتی وجلس علی فراشی فجعل جویریات لنا یضربن بالدف ویندبن من قتل من آبائھن یوم بدر اذ قالت احداھن :" فینا نبیؐ یعلم ما فی غد " قال لھا صلی اللہ علیہ وسلم دعی ھذہ وقولی بالتی کنت تقولین۔

Marfat.com

صحابۂ کرامؓ نے وی موسیقی نوں پسند فرمایا۔ حضرتِ عبداللہؓ بن زبیرؓ دے کول بربط وجان والیاں باندیاں موجود سن۔ حضرتِ عمرؓ[1] جدوں گھر وچ کلے ہندے تے اک یاں دو شعر گاوندے سن۔ حضرتِ عثمانؓ[2] کول دو باندیاں سن جیہڑیاں اوہناں نوں راتیں گانا سناندیاں سن"

تاریخی لحاظ نال سماع دا رواج صوفیاں وچ کدوں ہویا؟ صوفیاں نے شروع توں ای شاعری نوں اپنا پیشہ رکھیا اے تے شاعری تے موسیقی دا آپس وچ جیہڑا تعلق اے اوہ جسم تے جان والا اے۔ مولانا رومیؒ پہلے صوفی بھدے نیں جیہڑے وجد، شوق تے مستی نال سر نال شعر پڑھدے سن تے پچ دے وی سن۔ آپ دا سنِ ولادت ۶۰۴ھ اے۔ یعنی سماع دا رواج تاواستویں صدی ہجری توں ہویا۔ پر کجھ روائیتاں ایس توں پہلاں دی بھدیاں نیں۔ امام غزالیؒ[3] نے وی احیاالعلوم وچ مزامیر تے اوس دیاں قسماں تے بحث کیتی اے۔ امام غزالیؒ ایس گل نوں من دے ہن کہ کجھ آوازاں فرحت بخش دیاں نیں۔ کجھ سراں غم زدہ بنا دیندیاں نیں۔ کجھ سوان دے کم آوندیاں نیں تے کجھ موسیقی ایہو جیہی ہندی اے کہ ہاسا آجاندا اے۔ یاں اوس دے سن دیاں ای وجد طاری ہو جاندا اے" نیر اگے چل کے لکھدے نیں کہ "سماع دی قلبی تاثیر محسوس ہندی اے۔ سماع جے دل نوں حرکت وچ نہ لیا سکے اوہ سماع ناقص اے۔ رُوحانیت توں دُور اے۔ موزوں سُرتوں سارے ای اثر قبول کردے نیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ حضرتِ داؤد علیہ السلام دے نغمے سنن لئی پرندے[4] اوہناں

---

[1] ۔ ابنِ حجر عسقلانی۔ التلخیص الحبیر۔ (ص۔ ۴۰۸)

[2] ۔ "السماع"۔ ابو منصور بغدادی وچ ایہہ ساریاں روائیتاں موجود نیں۔

[3] ۔ ولادت ۴۵۰ھ وصال ۵۰۵ھ۔ جدوں کہ مولانا رومیؒ دی ولادت ۶۰۴ھ اے۔

[4] ۔ دلی تے نرا بندیاں دے ای اثر نہیں ہندا بلکہ پرندے دی پھڑکن لگ پیندے نیں تے بے جان چیزاں وی۔ مالکونس چڑھیاں دریاواں نوں لاہ دیندا اے۔ ملہار بے موسمی مینہ وسا دیندا اے۔ دیپک انہیریاں وچ چانناں کر دیندا اے۔ روح دی غذا ائی ٹھاٹھ "بھیروں"، سب توں اگے تے اچا وے۔

دے سرتے آہندے سن " اک بڑی ای سوہنی مثال دیندے نیں کہ اونٹ اپنے حدی بان دے گاون تے ای ٹردا اے تے اک واری اک غلام دی آواز تے کئی اونٹھ دوڑدے دوڑدے مر گئے سن پر کھلوتے نہیں سن "

سفینۃ الاولیا وچ درج اے کہ حضرت شیخ شبلیؒ (ص ۶۳۔۳۴۷) حضرت ذوالنونؒ[1] مصریؒ (ص ۔ ۱۶۵) تے حضرت ابوالحسینؒ[2] وراحؒ (ص ۔ ۱۸۷) دی سماع دے شوقین سن تے سُن دی اوہناں اجازت دے رکھی سی ۔ تاریخی لحاظ نال ثابت ہویا کہ حضرت مولانا رومیؒ نوں پہلاں سماع موجود سی ۔ نالے ای اپہ کہ ایہہ لوک چشتیہ سلسلے نال متعلق وی نہیں سن ۔ اُنج وی صوفیاں دا سماع عام سماع نالوں وکھرا تے مختلف ہوندا اے ۔ اورنگ زیب دے استاد ملّا جیون ہوری سماع دے سخت مخالف سن ۔ پر اوہناں نے وی صوفیاں دے سماع تے کوئی اعتراض نہیں کیتا بلکہ آکھدے نیں کہ " اولیائے حق دا محافلہ لہو حدیث توں وکھرا نہیں اے بلکہ ایہہ سماع اوہناں دی بلندئ درجات تے کمالاں دے حصول دا ذریعہ ہندا اے ۔ بخلاف اوہناں لوکاں دے جیہڑے مجلساں سجاندے نیں تے مے خواری تے لونڈیاں دا خاص بندوبست کرکے اوس نوں سماع دا ناں دیندے نیں " حضرت بختیار کاکیؒ، حضرت شیخ جلال تھانیسریؒ، حضرت شیخ ابوالحسین وراحؒ، حضرت شیخ سیدی احمد بن ابوالحسن الرفاعیؒ، حضرت خواجہ شمس الدین محمد الکوسری الحامیؒ تے ہور کئی بزرگ حالت سماع وچ رخصت ہو گئے حضرت بختیار کاکیؒ چار دن تک وجد وچ رہے ۔ نماز ویلے ہوش آجاندا نماز پڑھدے تے قوال احمدؒ جام دا ایہہ شعر[3] سن ؎

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را ۔ ہر زماں از غیب جانِ دیگر است

---

[1] ۔ وفات ۔ ۲۴۰ھ [2] ۔ وفات ۔ ۳۲۰ھ

[3] ۔ آبِ کوثر (ص ۔ ۲۴۳)

Marfat.com

سماع دے قائل تے ایس نوں روحانیت دا منبع قرار دیندے نیں۔ ایس توں دکھ ایاں حکمائے طبیباں نے موسیقی نال علاج معالجے نوں وی ضروری سمجھیا اے۔ افلاطون[1] لکھدا اے کہ" افسردہ تے غمزدہ انسان لوں چنگیں آوازاں سننیاں چاہی دیاں نیں۔ کیوں جے جدوں دل تے غم پیندا اے تے اوس دی روشنی بجھ جاندی اے۔ تے فیر جدوں اوہ وجد تے کیف پیدا کرن والی چیز سن دا اے تے بجھیا ہویا جذبہ فیر گرم ہو جاندا اے۔ حکیماں نے ایں علم نوں محض کھیڈن لئی نہیں بنایا اے بلکہ ایس دا مقصد ایہہ سی کہ" داخلی منافع، رُوح تے روحانیت"، دیاں لذتاں نوں حاصل کرنا، دل دی خوشی تے خون نوں گردش وچ لیاونا۔ جنہوں ایس فن وچ کوئی دخل نہیں ہندا تے اوہ سمجھدا اے کہ موسیقی دا مقصد صرف کھیل تماشا ای اے۔ ہور کجھ نہیں اے" محمد کرد علی[2] نے اوہناں مرضاں دی فہرست دی دتی اے جنہاں دا علاج موسیقی دی مدد نال ہویا یا ہو سکدا اے۔ تاں اوہ لکھدے نیں کہ موسیقی طب دا ای اک حصہ اے۔

اسلام دیاں بڑیاں بڑیاں قاضیاں صفتیاں تے عالماں نے وی موسیقی نوں نہ نراپسند کیتا اے بلکہ کتاباں دیاں کتاباں لکھ ماریاں نیں جنہاں دا حساب ای کوئی نہیں۔ اخیر تے ایہہ کہ حضرت علامہ جویری طنطاوی دا ایہہ فرمان کہ" ایہہ پوری کائنات اک موسیقی اے" اوسے بیان دنگر اے جیہڑا شروع وچ اے کہ" موسیقی خدا اے تے خدا موسیقی اے" تے جے بیمار لئی جیہڑیاں کہ جسمانی بیماریاں نیں، موسیقی نال جیہڑی کہ روح اے، دل

---

[1] ۔ القدیم والحدیث ۔ ص ۔ ۲۰۹ ۔ (بحوالہ رسالہ السماع)

[2] ۔ مرگی ۔ سودا ۔ اشتیاقِ وطن ۔ صدمے دا جنون ۔ دمہ ۔ کم عقلی ۔ کند ذہنی ۔ نیند وچ لڑنا ۔ ہسٹریا ۔ سکتہ ، فالج ۔ سرسام ۔ اعصابی امراض مختلف قسماں دے بخار ۔ نقرس ۔ عرق النسا ، گنٹھیا ۔ طاعون ۔ تخمہ ۔ زہرِ سگ ۔ زخم ۔ زہر باد ۔ سوئے ہضم ۔ تنفس وغیرہ وغیرہ ۔

Marfat.com

ہو جاندیاں نیں تے فیر روح تے روح دی بیماری نوں کپ سُٹ دی ہووے گی۔ ایسے لئی صوفیاں نے ایس نوں اپنایا تے صوفیاں دتے ایہہ مقبول ہویا۔

توکّل۔ تقویٰ

صوفیاں تے مومناں نے توکل اتے وی بڑا ای زور دتا اے۔ توکل ہندا کیہ اے؟ ایہہ کہ صرف کارساز (اللہ) بنان والے تے پیدا کرن والے اتے دلوں وجہوں اعتماد تے بھروسا کر لینا توکل ہندا اے۔ تسی وکیل کر دے او۔ کیوں؟ صرف ایس لئی کہ اوس کم نوں تسی آپ نہیں کر سکدے تے اوہدے حوالے کر دیندے او کہ اوہ آپ ای ایس نوں بھگتا لووے گا۔ ایہو حالت اک صوفی یاں مومن دی ہندی اے کہ اوہ اللہ پاک نوں اپنا وکیل بنا لیندا اے تے "فیر[1] سارے بیڑے پار ہو جاندے نیں"۔

توکل دو[2] طراں دا ہندا اے۔ اک علمی تے دوجا عملی۔ علمی توکل تے ایہہ ہندا اے کہ ہر کم تے ہر فعل دتے اوہ ذاتِ حقیقی نوں ای سب کجھ سمجھے تے اپنے آپ نوں "مجبورِ محض" ای خیال کرے۔ ایہہ توکل دین دیاں رکناں وچوں اے۔ ایس لئی

۱۔ خلیفہ ہارون الرشید نے اک واری دربار سجایا کہ حکم دتا کہ جو چیز جنہوں پسند آوندی اے اوہ چک لووے۔ درباری، غلام، لونڈیاں تے عوام و خواص سب حاضر سن، حکم سن کے ٹٹ پئے تے اپنی اپنی پسند دی چیز پھڑ کے ٹر گئے۔ پر اک باندی کھلوتی رہی۔ خلیفہ نے پچھیا کہ توں کیوں کھلوتی ہوئی ایں۔ اوہنے آکھیا کہ خلیفہ اپنا فرمان فیر دس۔ خلیفہ نے فیر اوہو ای آکھیا۔ لونڈی آکھن لگی "جیہڑی چیز" خلیفہ جواب دتا "ہاں" تے لونڈی دی قراست، تے عقل دیکھو، آکھیا، "خلیفہ میں تینوں پسند کیتا"۔ مقصد کیہ؟ جدا خدا ہو جاوے گا اوہدی خدائی ہو جاوے گی۔ تے باقی ہور کیہ اوہدے کولوں منگا منگیا اے۔ سدھی گل ایہو ای اے کہ اوہدے کولوں اوہنوں ای منگ لیا جاوے۔

۲۔ طریقت اور شریعت۔ (ص ۱۳۲)

Marfat.com

ایس توں انکار شرک ہو جاندا اے۔ کیوں جے بندے نے اللہ دے نال اک دوجا اللہ بنا لیا۔ یاں اوہدے نال اپنیاں آساں، امیداں تے سدھراں وابستہ کر لیاں تے ایہہ وی شرک ہو گیا دوجی قسم عملی اے۔ ایہدے وچ دنیا تے دین دونویں آجاندے نیں۔ حرام تے حلال دا اپنا نایاں ترک کر دیناتے اوس دا فیر پابند رہنا۔ ایہہ عملی توکّل اے۔

حضرتِ امام غزالیؒ دے اکھن دے مطابق توکل دین دیاں منزلاں وچوں اک منزل اے۔ تے یقین دیاں تھانواں وچوں اک تھاں بلکہ ــ مقربینؔ۔ دیاں اچیاں درجیاں وچوں اک درجہ اے۔ جیہڑا کہ علمی لحاظ نال اوکھا تے عملی لحاظ نال بڑا ای مشکل اے۔ علمی لحاظ نال ایس طراں اوکھا اے کہ سببا دا لحاظ کرناتے اوہناں تے بھروسہ کرنا توحید وچ شرک اے۔ چنانچہ علم دا تقاضا تے لوڑ ایہہ وے کہ توکل دے مطلب تے معنیاں نوں ایس طراں سمجھنا چاہی دا اے کہ توحید دے وی موافق ہووے تے عقل تے شرع دے وی مطابق۔ تے ایہہ گل اوہ علمای جان سکدے نیں جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے ویکھن، سمجھن تے کھبن والیاں اکھیاں دتیاں ہوئیاں ہون۔ تے علم یعنی قرآنِ کریم دی اکول ہووے۔ تے فیر کیوں نہ غور کیتا جاوے کہ "تے اوہدے تے بھروسا کر۔ تے غالب رحم کرن والے تے اعتماد رکھ۔ تے زندہ (اللہ) تے توکل کر جیہڑا مردا نہیں۔ سو اللہ تے بھروسا کر۔ تے اللہ تے بھروسا رکھ۔ تے جے توں مومن ایں تے اللہ تے ای توکل کر۔"

۱۔ وتوکلت علیہ (ہود۔ ۱۰)۔ وتوکل علی العزیز الرحیم۔ (شعرا۔ ۱۱) وتوکل علی الحی الذی لا یموت (الفرقان۔ ۵) فتوکل علی اللہ (النحل) وتوکل علی اللہ (النساء۔ ۱۱۔ الاحزاب۔ ۱۷ ۶)۔ وعلی اللہ فتوکلوا ان کنتم مومنین (المائدہ۔ ۴) تسبے شمار حکم قرآنِ کریم وچ موجود ہن۔

Marfat.com

علمی توکل دیاں اگوں ترے (۳) قسماں نیں یقینی، ظنی تے وہمی ــــ
پہلی قسم یقینی دی اے۔ یعنی اوس دے متعلق قرآنِ کریم تے سرکارِ دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم
دے فرمان موجود ہن۔ ایس تے شک و شبہ دی گنجائش ای نہیں رہندی۔ ایس دی مثال
پرا بخ نہیں ہوندی چاہی دی کہ جیویں اک شخص نوں تریہہ لگی ہووے، پانی کول ہووے
تے اوہ آکھ دیوے کہ میں متوکل آں۔ یاں روٹی کول ہووے تے ہتھ نہ اگاں کرے۔
کہ اوس نے توکل کیتا ہویا اے تے اوہ متوکلین وچوں نہیں ہووے گا۔ بلکہ بیوقوفاں
وچوں اے۔ جاہل اے، دیوانہ اے۔ اوہ سوچدا اے کہ ہُنے کوئی فرشتہ اُتوں
اترے گا تے نہ ترڑن مروڑن دا کم وی کرے گا۔ بلکہ دنداں تے معدے دا کم وی
اوہ آپے ای کر جاویگا۔ تے اوہ واقعی جاہلاں وچوں ہووے گا۔ ایہہ تصوف صوفیاں
کول نہیں بھدا۔ اوہ حال تے علم نال توکل رکھ دے نیں۔ ایس سچائی، اصلیت تے
حقیقت دا اوس نوں علم ہندا اے کہ سنتِ خداوندی کدی نہیں بدل دی ہُندی۔
فطرت دے قانوناں نوں نہیں بدلیا جاندا تے نہ ای بدلیا جا سکدا اے۔ تے حال ایہہ
کہ اپنے ایمان تے یقین دے مطابق اوس دے اعمال ہون۔ ایس یقین دے نال نال
سکون دی دل وچ ہونا چاہی دا اے سکون نال یقین مکمل تے پختہ ہووے گا۔ تے عمل
ضائع نہیں ہوون گے۔ ایہناں عملاں دی توفیق وی اللہ ای دیندا اے ــــ
جس طراں سبب ایس دے پیدا کردہ نیں تے عملاں دے نتیجے جس طراں اوس نے
مقرر کر دتے نیں اوسے طراں ظاہر ہندے جاندے نیں۔ ایس طراں اوہ شخص
اپنے آپ نوں بالکل ای اللہ پاک تے اوس دی سُنت دے حوالے تے تابع کر دیندا
اے۔ تے اوس دی منشا نوں سمجھ جاندا اے۔ اوہدا رخ آپنے آپ ای ادھر ہو جاندا
اے۔ جدھر کہ منشائے الٰہی دا رُخ ہندا اے۔ توکل ایس حالت دا صحیح تے اصلی توکل ہندا
اے۔ جدوں کہ اوہ شخص آپنی بانہہ دے زور نوں ذاتی زور نہیں سمجھدا بلکہ ایہہ یقین
اوس نوں پختہ ہُندا اے کہ ایہہ زور اللہ دا ای دتا ہویا اے۔ تے جے اوہ چاہووے
اوہ ایس زور نوں کھوہ سکدا اے۔ بہرحال یقینی امور تے توکل اپنے آپ ای

Marfat.com

پیدا ہو جاندا اے۔ ہاں کجھ گلاں ایہو جیہاں وی ہن جیہڑیاں کہ یقینی نہیں ہندیاں، اوہناں تے توکل کس طراں کرنا پیندا اے۔ یاں کیتا جا سکدا اے۔ جیویں اک بندہ سفرے چڑھ وا اے تے نال کجھ نہیں لیندا تے آکھدا اے کہ ایہہ توکل اے۔ حالانکہ اوس نوں پتہ اے راہ وچ جے کھان پین دا بندوبست نہ ہویا تے اوس نوں تکلیف ہووے گی۔ پر ایہہ خیال کہ شاید راہ وچ مل جاوے، ایہہ امر موہوم اے یعنی توکل توں اک دکھری شے وے۔ ایتھے یقین تے بھروسے دی کمی ہو جاندی اے تے انسان آپنے آپ نوں مدبّر تے کم نوں بنان والا، وگاڑن والا سمجھ لیندا اے۔ توکل بارے حضرت ذوالنون مصری تے ایہہ آکھیا اے ایہہ کہ "[1] توکل اپنے نفس دی تدبیر نوں چھڈ دینا تے اپنی حول تے قوت توں نکل آونا اے۔" حضرتِ سری سقطیؒ نے دی ایہو ای آکھیا اے۔ ایہناں قولاں دی بنیاد ارشادِ ربانی اے کہ۔ لاقوۃ الا باللہ تے سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان۔ لاحول ولاقوۃ الا باللہ ای اے۔

توکل توں ایہہ مراد قطعاً نہیں اے کہ عمل نوں ترک کر دتا جاوے۔ بلکہ علم و حالت دا ناں دے۔ دلی کیفیت ذاناں اے۔ اوس یقین، اعتماد تے بھروسے ذاناں اے کہ حرکت اللہ تعالیٰ ای پیدا کر دا اے۔ قیاس ناں کم خراب ہندا اے۔ یاں اک فرمانِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اے کہ "[2] اونٹھ نوں درخت ناں بخھ دیو تے فیر اوس نوں اللہ تے چھڈ دیو۔" توکل دا اصلی مطلب ایہہ دے۔ اونٹھ کھلیاں چھڈیاں تے ممکن اے کہ گواچ جاوے۔ بنھیاں ممکن اے کہ نہ گواچے۔ بنھن دا مطلب ایہہ نہیں اے کہ اوس نوں سبب تے توکل کرنا چاہی دا اے۔ سبب تے توکل شرک اے۔ ہاں سبب دا علم ہونا چاہی دا اے۔

---

[1] "التوکل ترک تدبیر النفس والانخلاع عن الحول والقوۃ"۔
[2] التوکل الانخلاع عن الحول والقوۃ"۔
[3] ؎ گفت پیغمبر با آوازِ بلند۔ بر توکل زانوئے اشتر بہ بند

Marfat.com

تے غیر خالق سبب تک اوہ شخص اپڑ سکدا اے۔ حضرت سہیل شستریؒ نے آکھیا اے کہ "توکل خواہشات دا ترک کر دینا اے۔ اختیار دا ترک کر دینا تے متوکل دا آپنیاں حرکتاں تے عملاں وچ ایس طراں ہو جاوے جس طراں کہ اللہ تعالیٰ دے حضور مُردہ بدست زندہ' ہندا اے۔"

تقوے توں مراد ڈرنا تے بچنا اے یعنی پرہیزگاری، گناہواں کولوں پہلو بچانا۔ قرآن کریم[1] وچ جس "امر" دا سب توں پہلا حکم لبھدا اے اوہ تقویٰ ای اے "۔۔۔۔ تقویٰ دیاں دی وکھریاں وکھریاں صورتاں ہن۔ اک تقویٰ تے ایہہ دسے شرک و کفر کولوں بچے، دوجا تقویٰ ایہہ دسے کہ نیکیاں نوں نہ چھڈے۔ ایمان دی تکمیل لئی تقویٰ لازمی اے۔

حدیث شریف وچ وی ایہہ آیا اے کہ "[2] اللہ دی شان دے لائق تقویٰ اے اوہ تقویٰ اختیار کرو۔ اللہ دی شان جیہا تقویٰ تے اک انسان جیہڑا کہ غلط کار وی اے، تے گنہ گار وی، کس طراں ممکن ہو سکدا اے۔ آقائے دو جہاں علیہ الصلوٰۃ والسلام دے فرمان دا مقصد ایہہ وے کہ تقویٰ اپنی انتہا تے ای ہونا چاہی دا اے۔ اپنی وسعت تے ہمت دے موافق تے مطابق جیہڑا تقویٰ خدا دسے۔ لائق ہووے اوہدے تے عمل کیتا جاوے۔ تقویٰ دکھاوے دی چیز نہیں اے۔ ایسے لئی "صادقین" نال رہن دی تلقین کیتی گئی اے۔ "یاایھا الذین آمنوا اتقوا اللہ وکونوا مع الصادقین"۔ ایہدے وچ دی خلوص، شدت، پیار تے خود سپردگی Self-resignation دا ہونا ضروری اے۔ ایہناں چیزاں دا دوجا ناں تقویٰ اے۔ ایس خود سپردگی وچ ہر چیز دا تے ہر قسم دا تقویٰ آجاندا اے۔ اکھ دا تقویٰ، جیبھ دا تقویٰ، ہتھ دا تقویٰ، پیر دا تقویٰ، کناں دا تقویٰ، ڈھڈ دا تقویٰ وغیرہ نہ کسے نوں بھیڑی اکھ نال ویکھے،

۱۔ رسالہ سلسبیل - ۱۹۶۴

۲۔ فاتقوا اللہ حق تقاتہ۔

Marfat.com

نہ کسے دی بھیڑی گل کرے نہ بھیڑی نیت نال کسے دل ہتھ دھائے، نہ ای بریاں خیالاں تے کماں دی تکمیل لئی پیراں نال ٹر کے جائے، نہ بھیڑیاں گلاں سنے نہ حرام کھائے۔ ایہہ ساریاں گلاں تقوے وچ آوندیاں نیں۔

قرآنی حکماں[1] نوں من لیناوی تقویٰ ای اے۔ یعنی نرا قبلے دل منہ کر کے کھلو جانا ای نماز نہیں اے۔ ایس توں بعد اللہ تے ایمان، قیامت دا یقین، فرشتیاں تے ایمان، اسمانی کتاباں تے ایمان، تے پیغمبراں تے ایمان دی تقویٰ ای نیں۔ فیر اللہ دی راہ وچ مال نوں صرف کرنا، زکوٰۃ دینا، وعدیاں دا پورا کرنا ای متقیاں دیاں ای نشانیاں ہن۔ قرآن حکیم وچ تھاں تھاں تے تقوے دا ذکر لبھدا اے۔ تے اک اک حکم نوں دو دو تے تناں تناں تھانواں تے دھر لیا گیا اے۔ "اے[2] لوکو۔ اپنے رب دا تقویٰ اختیار کرو۔" فیر "بس[3] اللہ دا تقویٰ اختیار کرو تے (اوہدی) عبادت کرو۔" ایہہ تے ونگیاں سن، قرآن کریم سارے دا سارا ایس حکم نال پرا اے۔ کوئی سورۃ ایہو جیہی نہیں ہوئی جدے وچ تقویٰ تے حکم یاں گل بات نہ لبھدی ہووے۔

---

[1] ۔ لیس البر ان تولوا وجوھکم قبل المشرق والمغرب ولکن البر من اٰمن باللہ والیوم الاخر والملئکۃ والکتاب والنبیّن ج واٰتی المال علیٰ حبّہٖ ذوی القربیٰ والیتٰمیٰ والمسٰکین وابن السّبیل والسائلین وفی الرقاب ج واقام الصلوٰۃ واٰتی الزکوٰۃ والموفون بعھدھم اذا عٰھدوا ج والصّٰبرین فی الباساءِ والضّرّآءِ وحین الباس ط اولئک الذین صدقوا ط واولئک ھم المتقون۔ (البقرۃ۔ ع ۲۲)

[2] ۔ یاایھا الناس اتقوا ربکم۔ (الحج۔ ۱، النسا۔ ۱، لقمان۔ ۴)

[3] ۔ فاتقوا اللہ واطیعون۔ (آل عمران۔ ۵، الزخرف ۔ ۶، الشعرا۔ ۶، نوح ۔ ۱)

Marfat.com

خوف ورجا

خوف توں مراد کیہ اے؟ سدھا تے عام لفظاں وچ چھپتی ای سمجھ وچ آون والا مطلب تے ایہہ دے کہ کسے شخص نوں "احتمالِ عذاب" اے۔ پر عام طور تے دنیادی خواہشاں تے سدھراں دے اُجڑجان تے لُٹ جان دادی خوف اوس تے سوار ہندا اے۔ پر صوفی لوک ایس دنیادی خوف نوں تے چھکے تے رکھ دیندے نیں۔ بلکہ ایہہ کم کرلین توں بعد ای اوہ اللہ ول دھیان دے سکدے نیں۔ جے دنیاداری دا خوف ای اک بندے تے سوار رہوے تے اوہ "توحید" نوں نہیں سمجھ سکے گا۔ تے جد توحید ای پلّے نہ پے سکی تے باقی کیہ رہ جائیگا۔ ایس لئی صوفیاں کول اگلی دنیا دا عذاب تے اوس عذاب دا خوف ای بھدا اے یعنی اک صوفی سوچے کہ خورے اوس نوں عذاب وچ پھسایا جاوے گا۔ ایہہ خوف ہر مسلمان بلکہ ہر شخص اتے حاوی اے۔ غیر مسلماں دی ڈر دے نیں۔ ہاں ایہہ خوف تے ایس خوف دا ناں اپنی اپنی تھاں تے دکھے دکھرے ہو جاندے نیں۔ ایس دی اصلی حالت توں گریز کردیاں ہویاں نصرانیت — "دنیاوی توبہ" نوں اپنا لیا اے۔ آتش پرست ڈردیاں ماریاں اگ اگے سرسُٹ دیندے نیں، سورج کولوں خوف زدہ ہوکے چنگیز خاں جیہے ظالم نے جابر سر نیواں کر کھلو ندے سن۔ عذابِ قبر تے حشر دے دہاڑے دے عذاب دے خوف ہتھوں ہندو اپنیاں مُردیاں نوں ساڑ ای چھڈ دے نیں تے فیر اوہ مٹی یاں سواہ نوں گنگا دے حوالے کر دیندے نیں۔ بہرحال ایہہ خوف ہر تھاں تے موجود اے پر اک مسلمان وچ ہونا بڑا ای ضروری تے لازمی اے۔ صوفی ایس خوف نوں ایمان دی شرط بنا لیندے نیں تے خورے ایسے توں ای مغربی فکر نوں ایہہ غلط فہمی ہوئی اے کہ "مسلماناں نے خدا نوں خدا نہیں بنایا بلکہ خوف دی علامت بنایا نیں"۔ حالانکہ ایہہ گل نہیں اے۔ اللہ پاک دا خوف، دنیاوی خوف توں وکھرا تے مختلف ہندا اے۔ ایس خوف وچ اوس مالک حقیقی دی خوشنودی دا

۱۔ CONFESSION

یاں شاید مینوں اوہ بخش دیوے۔ ایہنوں پتہ لگا کہ ایس خوف دے نال نال امید دی کرن دی تھاں تے وجہ دی موجود اے تے ایہہ امید تے آس اوسے طراں لاٹاں پئی ماردی اے۔ جس طراں خوف وتّر لاندا اے۔ تے فیر اللہ تعالیٰ خوف دی علامت کسی طراں بن گیا اے۔ البتہ صوفیاں کول خوف دا اخیر لا درجہ لبھدا اے۔ کہ اوہناں تے خوف ایس طراں غالب آجاندا اے کہ فیر اوہناں دے اختیارتوں باہر ہو جاندا اے کہ اوہ اوس کولوں ذرا کو دی اک پاسے ہو سکن۔ تے ایس سودے وچ اوہ گھاٹے وچ نہیں رہندے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دا ارشاد اے کہ "جیہڑا ڈردا اے راتیں ای ٹر پیندا اے تے جیہڑا راتیں ای ٹر پودے اوہ منزل تے اپڑ پیندا اے۔ سن لوکہ اللہ دا سودا مہنگا اے۔ جان لوکہ اللہ دا سودا جنّت اے۔" ایہہ جنّت کیہ اے؟ ایہہ آس تے امید اے تے اوس دی رحمت دل کھلم کھلا اشارہ اے۔ تے اوس دی رحمت[۲] نوں نا اُمید تے مایوس نہیں ہونا چاہی دا — تے[۳] جے کافر وی اللہ دی رحمت دا حال جان جائے تے اوہ وی اوس دی (اللہ دی) جنّت توں نا اُمید نہ ہووے۔"

جس طراں خوف دے درجے نیں ایسے طراں رجاء دے وی درجے ہین۔ پہلا تے ایہہ کہ ایمان دی شرط اے کہ امید تے نجات دی امید رکھنی چاہی دی اے۔ ایسے طراں فرض کہ ضرور امیدوار ہو۔ تے تریجی اختیاروں باہر یعنی امید توں علاوہ ہور کوئی چارہ ای نہ ہووے۔ نجات دی امید لئی حق تعالیٰ دا "رحیم تے حکیم" ہونا من ناں پیندا اے۔ تے جدوں اسی اوس دی حکمت تے رحمت نوں من لوواں گے تے نا امیدی آپ نے آپ ای بھج جاوے گی — حکمت تے رحمت اوس دی ایس ساری کائنات وچ موجود اے۔ تے ایہہ اطمینان ساہنوں۔

۱۔ من خاف ادلج ومن ادلج بلغ المنزل الا ان سلعة اللہ غالیة الا ان سلعة اللہ الجنة۔ (ترمذی)

۲۔ لا تقنطوا من رحمة اللہ۔

۳۔ لو یعلم الکافر ما عند اللہ من الرحمة ما قنط من جنتہ احدٌ۔ (متفق علیہ)

Marfat.com

ما صنع اللہ فھو خیر ——— توں سمجھ جاندا اے۔ دوجی گل ایہہ کہ اوہ (اللہ) مومن تے رحم ضرور کردا اے ــ کان بالمؤمنین رحیما۔ اوہ خودای مددگار اے، دوست اے، مولیٰ اے۔ واللہ ولی الذین آمنوا۔ تے جیہڑا اللہ نوں اپنا ولی تے دوست من لووے اوس نوں خوف کاہدا۔ اوکھے تے نری محبت تے پیار ای رہ جاندے نیں۔ تے فیر اوس نوں کوئی خوف[1] نہیں رہندا۔

صوفی لوک اللہ دے خوف دے ظاہری معنی نہیں لیندے۔ ایسے لئی اوہ اوس دی عبادت تے قربت وچ ای خوش تے راضی رہندے نیں یعنی اوہ حق تعالیٰ نوں ہر ویلے اپنے نال رکھدے تے سمجھدے نیں۔ جتھے وی اوہ ہون، اللہ نال ای اے۔ پر ایہہ سمجھ کے اوہ بس نہیں کر دیندے بلکہ اوس ویلے اوہ لوک اوس نوں ہور نیڑے کرن لئی عبادت وچ ڈب جاندے نیں۔ تے فیر اللہ اوہناں دے نال ہندا اے۔ "کیا اللہ[2] اپنے بندے لئی کافی نہیں؟ کیا تینوں ایہہ اوہناں کولوں ڈرا ندے نیں جیہڑے خدا توں ماسوا ہن"، یعنی صوفی تے سالک اللہ دی معیت وچ ایس خوف کولوں نجات حاصل کر لیندا اے۔ اوہناں دا ایہہ سلسلہ قرآنی ای اے کہ اللہ ساڈے قریب اے، نال اے، غائب نہیں تے نہ ای دور اے ــ "انّ ربی قریبٌ مجیبٌ"۔ میرا رب میرے نیڑے اے تے میریاں دعاواں نوں قبول کرن والا اے۔ "انّہٗ سمیعٌ قریبٌ"[3]۔ بے شک اوہ میرے نیڑے وسے تے میری سن دا اے۔

---

[1] ۔ لا خوفٌ علیھم ولا ھم یحزنون ۔

[2] ۔ الیس اللہ بکافٍ عبدہٗ و یخوفونک بالذین من دونہٖ۔ (پ ۲۴ ع ۱)

[3] ۔ اک اعرابی آقائے نامدار صلی اللہ علیہ وسلم کولوں رب دے متعلق پچھیا کہ اوہدے نال ہولی گل کیتی جا دے کہ اُچی ساری۔ اوتھے ایہہ آیتہ نازل ہوئی کہ واذا سالک عبادی عنّی فانی قریب ۔ جدوں میرے بندے تینوں میرے متعلق سوال کرن تے اوہناں نوں آکھ میں نیڑے ای آں۔

Marfat.com

ایسے لئی صوفی تے مومن تے سالک اوس دے خوف کولوں ڈرد نے ڈردے مرجاندے نیں پر نا اُمید تے مایوس نہیں ہندے کیوں جے نا اُمید[1] ہونا بڑا ای وڈا گناہ اے۔ ایتھے اپڑکے اوہناں دا ایہہ فعل عقلی نہیں رہندا بلکہ فطری تے حسّی بن جاندا اے۔ بلکہ اوہناں دا ہر عمل تے فعل اللہ دی رضا، مرضی، اختیار تے خوشنودی وچ ہندا اے۔ فیر اوہ نصیحتاں نہیں سن دے۔ بلکہ اپنی عبادت تے اپنے ای خیال وچ مست[2] رہندے نیں۔

علم

علموں[3] بغیر عمل نہیں تے عملوں بناں اللہ نہیں لبھدا۔ کیوں جے بقول حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ "بے عمل عالم مسخرا شیطان"۔ صوفی سب توں پہلاں علم دل ای توجہ دیندے نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ نوں حضرت بختیار کاکیؒ جدے پہلاں تے پڑھن دل ای پایا سی۔ ایہہ تے اک مثال اے ساریاں پیراں دل نظر مارو تے اوس نے مریدنوں تھائیں تھائیں جان دا تے علم حاصل کرن دا حکم دتا اے۔ نالے ایس علم دی وڈیائی تے اچیائی دا اندازہ ایتھوں ہو سکدا اے کہ آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم نوں دی ارشادِ ربّانی ہویا سی کہ "قل ربّ زدنی علماً" آکھ دیو کہ اے میرے پروردگار مینوں زیادہ توں زیادہ علم عطا فرما۔ اللہ پاک جنہوں علم دیندا اے اوہنوں بے شمار برکتاں دے دیندا اے۔ حضرت شاہ ولی اللہؒ تصوف دی بنیاد ای علم نوں آکھ دے نیں۔ حضرتِ امام غزالیؒ تے علموں باہر پیرای نہیں کڈھ دے۔ کیوں جے علم ہووے گا تے جے صحیح علم ہووے گا تے اوہ آپنے آپ ای عمل تے اُکسائے گا۔ تے صوفی یاں عالم دے قدم آپنے آپ ای عمل دل اٹھن گے۔ قرآنِ کریم دا دو جاناں

---

[1] ۔ حضرت علیؓ نے سب توں وڈا گناہ "اللہ دی رحمت توں مایوس ہونا" دسیا اے۔

[2] ۔ بلھیا تینوں کافر کافر آکھ دے تو آہو آہو آکھ۔

[3] ۔ "گمراہ صوفی" والے نے شاید ایس گل دل دھیان نہیں ماریا جے اوہ مجاہدے، توکل تے جذب دی کیفیت نوں نہیں سمجھ سکیا۔

Marfat.com

"علم" دی اے۔ "اللہ[۱] تعالیٰ دی توحید تے جتھے فرشتے گواہ نیں اد تھے اہل علم دادی ایہو ای آکھنا اے۔" علم دا درجہ قرآنِ کریم نے آپے ای متعین کر دتا اے۔ کہ اوہ علم، علم نہیں تے اوہ عالم عالم نہیں جیہڑا کہ وحدت دا علم نہیں رکھ دا۔ فیر قرآنِ حکیم وچ مرتبیاں دی وی گل ہوئی اے۔ "اللہ[۲] تہاڈے وچوں جیہڑے لوک ایمان لیائے تے علم توں بہرہ مند ہوئے (اوہناں دا) رتبہ اللہ تعالیٰ نے بلند کر دتا۔" ایہناں درجیاں دی نسبت امام المفسرین حضرتِ عباس رضؓ دا ارشاد اے کہ علم والیاں تے عام مومناں وچ ست سو درجیاں دا فرق اے۔ جدوں کہ ہر ہر درجے وچ پنج پنج سو درجیاں دے فاصلے نیں تے ایخ دی "اللہ[۳] کولوں اوہو لوک ای ڈردے نیں جنہاں نوں علم بخشیا گیا اے۔"

علم نوں سو کھیاں کر کے سمجھن دی خاطر تنہاں درجیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ اک تے اوہ ہندا اے جیہڑا خدا دانتے کائنات دے بارے وچ ہووے۔ درجا علم نبوت دا ہندا اے۔ تے تریجا علم ولایت تے کشف دا ہندا اے۔ ایتھے معاشرتی (النفسی) علم دی شامل ہندا اے تے کائناتی دی۔ صوفیاں دا کشف تے معجزہ ایسے علم دے نال ای ہندا اے۔ ظاہری علماں دی تکمیل توں بعد ای حضرت امام غزالیؒ دے قول دے مطابق "اندر دی چشمۂ ہدایت" جاری ہو سکدا اے۔ آل عمران - ۱۶ وچ دی تریجے نمبر تے عالم ای آوندے نیں۔ "الاحیاء" دے پہلے باب وچ علم تے خاصی بحث کیتی گئی اے۔ قرآنی آیتاں توں بعد حدیثاں دا ذکر کیتا نیں۔ تے ثابت کر دتا نیں کہ علم ای صوفی۔ تے

۱۔ شہد اللہ انہ لا الہ الا ھو والملئکۃ واولوا العلم قائماً بالقسط
(آل عمران - ۱۶)

۲۔ یرفع اللہ الذین اٰمنوا منکم والذین اوتوا العلم درجات (المجادلۃ - ۱۲)

۳۔ انما یخشی اللہ من عبادہ العلماء۔ (فاطر - ۲۷)

۴۔ العلماء ورثۃ الانبیاء۔

Marfat.com

مومن لئی سب توں وڈی نعمت اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا فرمان اے کہ "علماء[1] نبیاں دے وارث ہن"۔ فیر آپ لکھدے نیں کہ "حکمت و دانش شریف نوں شرف وتے ہور ودھا دیندی اے تے غلام[2] نوں اینا اُچا چُک لیندی اے کہ اوہدے وتے بادشاہواں والیاں صلاحیتاں جم پیندیاں نیں"۔ غلام وچارا جمائدر غلام اے۔ جے اوہ علم توں بہرہ مند ہو جاوے تے اوس دی دنیا بدل جاندی اے تے فیر اوہ بلالِ حبشیؓ نہیں کے انسانیت دے افق تے ابھردا اے۔ یاں فیر اوہ قنبرِ مرتضیٰؓ دے لقب ناں ملقب ہندا اے۔ سید الشہدا حضرت امام حسینؓ شہادت توں پہلاں اپنی حبشن باندی حضرت فزاؓ نوں فرماندے کہ حرمین دی ظاہری اعانت توں ای کرنی اے ـــــ تے فاتح یروشلم حضرت عمرؓ جدوں یروشلم وچ داخل ہندے نیں تے غلام اُنٹھ تے سوار ہندا اے تے آپ نے نکیل پھڑی ہندی اے۔

علم اک پاسیوں تے انسان نوں اللہ پاک دی قربت عطا کردا اے۔ تے دوجے پاسیوں فرشتیاں توں وی اچا کر دیندا اے۔ تے نالے ای دنیا وچ وی عزت تے وقار بخش دا اے۔ مثالاں توں علاوہ حضرت امیر خسروؒ دے دنیاوی مرتبے دل دیکھئے تے سلجھاؤ تے عمدگی علم دی وجہوں ای جمی سی، تے ایسے علم لئی تے علم دے سہارے حضرت علامہ اقبالؒ ہوری اللہ نوں آکھدے نیں کہ

ع: "تو شب آفریدی، چراغ آفریدم"

صوفی نوں اک عالم یاں صوفی یاں سالک بنان لئی کائنات دا علم، نبوت دا علم تے فقر و ولایت دے علم توں واقف ہونا بڑا ای لازمی ہو جاندا اے۔ جدا وہ وجود تے عدم وجود، تے "عالم بشریت" وی عظمت دی بہترین مثال حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دا

---

[1] العلماء ورثۃ الانبیاء۔
[2] کھلتے ہیں غلاموں پہ اسرارِ شہنشاہی۔ (علامہ اقبالؒ)

Marfat.com

معراج اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام توں بعد عالم ای اوہناں دے علم دے وارث ہن۔ اوہ عالم جنہاں دا ظاہر تے باطن اکوای ہووے۔ جیہڑے کہ اندر لیاں صفائیاں کرن تے ایہہ ای "علم باطن" ہندا اے۔ ایہدے نال دل پاک صاف تے شیشے دنگر صاف تے شفاف ہو جاندا اے۔

جدا ایہہ ثابت ہو گیا کہ ایہہ علم اندر لا ہندا اے تے فیر ایہہ کتاباں وچوں ای لبھے گا؟ نہیں، ایہہ دلاں وچ چھپیاں ہویا ہندا اے۔ آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم دا ارشاد اے کہ "[1] علم دی اک قسم ایسی وی اے جیہڑی دلاں وچ چھپی ہندی اے۔ تے ایس نوں اہلِ معرفت دے سوا ہور کوئی نہیں جان دا۔" ایہہ علم اللہ دلاں دا خاص عنایت تے کرم ہووے تے تدای لبھدا اے۔ ہر کسے نوں نہیں لبھ جاندا یعنی علم صرف ایس لئی حاصل کیتا جاوے یاں اوس نوں دل وچوں لبھیا جاوے کہ اللہ دی مرضی لبھ پووے تے دنیا اوس دی نظر وچ "[2] دنیا" ای بن جاوے۔ اللہ دی رضا تے مرضی نوں لبھن لئی اولیاء کرام تھائیں تھائیں پھردے رہے تے فیر کدھرے جا کے اوہناں نوں اوہ رضا تے خوشنودی لبھدی اے۔ اوہ وی ایس طراں کہ اوہناں دا ٹرنا [3] سدھے رستے ول ہووے جے اوہ غلط پاسیاں ٹرپین تے فیر اوہ اکھڑ جان گے۔ بھٹک جان گے تے کدی وی منزل تے نہیں اپڑ سکن گے۔ ایہہ ضرور آکھیا جا سکدا اے کہ انسانی علم کدی وی مکمل نہیں ہو سکدا کیوں جے "علیم" ذات اوہو ای اے۔ اللہ پاک دی

---

[1] "ان من العلم کھیئۃ المکنون لا یعلمہ الا اھل المعرفۃ"

[2] حقیر ترین۔ ادنےٰ ترین۔

[3] مہاتما بدھ ہوری وی اوسے "علم" دی تلاش لئی مڑ مڑ کراں مار دے رہے سن، پر سمتاں تے پاسیاں وچ بڑا ای فرق سی۔ اوہ حقیقت تے علم من دے اندر سی نہ کہ غاراں تے کھوہواں وچ سی۔

Marfat.com

ذات تے اوہ ای کل علم رکھدا اے۔ انسان کول کجھ کجھ حصّے آوندے ہن پر اوہ وی اوس طراں کہ اوہدیاں راہواں سدھیاں سمتاں ول جاندیاں ہون۔

علم سچی مچی دل دے اندر ای لکیا ہندا اے۔ ایہدی باہرلی حالت تے شکل نہ ہون دے برابر ہندی اے۔ اوس نوں اسی کوئی صورت نہیں دے سکدے، شیخ ابن عربیؒ داقول اے کہ "الحق محسوس والخلق معقول" جیہڑی شے عقل تے دلیل دتے آگئی اوہ حق، سچائی یاں خدا نہیں ہوسکدی۔ سچائی تے اللہ دی ذاتِ مقدس نوں صرف دل دیاں تھلڑیاں تہواں دچوں ای پھڑ لیا جاسکدا یاں لبھیا جاسکدا اے۔ شیخ احمد سرہندیؒ فرماندے نیں کہ دل دتے سوتے سوچی جاندی اے کوئی "تاج محل" اسار یا جاندا اے۔ پر اوہ باہرلی دنیا دتے موجود نہیں اے بلکہ نرا ساڈے دل دے اندر ای اے شیخ ابن عربیؒ دا وجودی سن تے احمد سرہندیؒ شہودی۔ پر علم دے معاملے دتے دونویں ای اکو نیں۔ علم کدی نہ سبھ آون والی شے اے تے نہ ای کدی مکن والی چیز اے۔ بقول حضرت مولانا رومیؒ ؎

اے برادر بے نہایت درگہیست ہر چہ بر دستے می رسی بر وے مایست

اوے بھرا دنیا دتے درگاہواں، سکول تے درسگاہواں تے بڑیاں نیں۔ توں جدوں وی کسے درسگاہ یاں درگاہ تے اپڑیں تے اوس توں اخیر لی نہ جان، بلکہ اوس توں اگے گزر جاتے ہور ہور علم دی تلاش کردا رہو۔ حضرتِ موسیٰ علیہ السلام اللہ دے پاک نبی سن۔ تے نبوت دے درجے تے اوہ ای فائز ہوسکدا اے۔ جیہڑا "علیم" دا بہت سارا حصہ آپنے کول رکھدا ہووے۔ پر اوہناں دی تکمیل لئی وی حضرتِ خضر دا

۱۸۔ ھل اتبعک علیٰ ان تعلمن مما علّمت رشدا۔ آکھیا کہ میں تیرا آکھا منّاں گا۔ ایس لئی کہ توں میںنوں اوہ علم سکھائیں۔ (جیہڑا میرے کول نہیں) جیہڑا تینوں اللہ دتا اے۔

ہونا لازمی سی۔ علم "علیم" توں اے۔ تے علم نور اے ۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ علم دا نہ ہونا روشنی تے نور دا نہ ہونا اے۔ شاید ایسے لئی مولانا رومیؒ فرماندے نیں کہ ؎

"بے جیہڑے شیشے وچ نور تے روشنی نہ ہووے اوہ پیشاب دی شیشی اے قندیل نہ جان"۔ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ فرماندے نیں کہ "علم باطن فرض اے۔ طلب طریقت واجب اے۔ تے بیعت ہونا سنت اے"۔

مُرشد

ایہہ گل تے منّی ہوئی اے کہ "علم باطن" حاصل کرنا فرض اے۔ تے فیر راہ نوں لنگھن لئی کسے نہ کسے ساتھی دی لوڑ وی ہندی اے۔ جیویں ذکر ہویا اے کہ تصوف ناں اے اللہ تے اللہ دے رسول صلی اللہ علیہ وسلم نال محبت کرن دا۔ تے ایس محبت نوں مستحکم، مضبوط تے ہمیشہ لئی رہن والی بنان لئی کسے نہ کسے رہبر تے پیر دی ضرورت ہندی اے۔ تاکہ اعمال وچ پاکیزگی، اچائی تے بلندی پیدا ہو سکے۔ ایس طراں اوس "مرید" دے کردار دی ہر گندگی دور ہو جاندی اے۔ تے اوس دی روح انتہائی بلندیاں تے اڑ جاندی اے تے ایہہ کم فیر اوہو ای گل کہ روحانی استاد دے ذریعے ای ہو سکدا اے تے ہندا آیا اے۔ تے مرشد دی اوہو ای سچّا تے پکّا تے صحیح اے جیہڑا کہ اسلامی قانوناں دی پیروی پوری طراں نال کردا ہووے تجربہ کار ہووے تے داخلی تے خارجی علماں دا ماہر حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ آدمی اپنے دوست دے طریقے تے ہندا اے۔ سو ذرا ویکھ بھال کھ لیا کرو کہ کدے نال یارانہ اے۔ مولانا رومیؒ دا

؎ ۱ آں زجاجہ کہ ندارد نورِ جاں،
بولِ قارورہ ست قندیلش مخواں

؎ ۲۔ المرءُ علیٰ دینِ خلیلہٖ فلینظر احدکم من یخالِل (ترمذی، ابوداؤد)

Marfat.com

فرمان اے کہ ۔ "باطنی راہ بیڑن لئی کوئی ساتھی نال لے لو ۔ کلیاں ایس راہ نوں لنگھن دا ارادہ نہ کرو کیوں جے کلیاں بندی ایس منزل نوں نہیں لبھ سکدے"۔ حضرت مولانا اشرف علی تھانوی[۲] فرماندے نیں کہ پیر نال تے اتلے درجے دی محبت ہندی اے ۔ جدوں کہ ذرا جنّی یاری دی بڑی کم دی شے ہندی اے ۔ چنانچہ ایہہ گل سدھی سادی جیہی اے کہ پیر و مرشد دے خلق تے عملاں دا اثر مرید تے اوس دے کردار تے سیرت تے ہونا بڑا ای ضروری اے ۔ تے جدوں مرید دی شخصیت تے کردار دا اُبھرنا بڑا ای لازمی ہو گیا تے فیر پیر دا پھڑنا ہور ای ضروری ہو گیا اے ۔ کیوں ــــ؟ نفس نوں مارنا یاں باطنی علم حاصل کرنا ای "علم" اے ۔ تے فیر بقول مولانا رومیؒ[۳] دے "نفس نوں بغیر پیر دے سایے توں نہیں مارا جا سکدا ۔ ایس لئی ایس نفس نوں مارن والے دا پلّو ڈاہڈا کر کے پھڑئیے"۔ حضرت خواجہ جگان بہاؤالدین نقشبندؒ دا فرمان اے[۴] کہ اے میرے برخوردار، اللہ دی محبت تے عشق دا رج جے توں ٹرنا ایں تے بغیر کسے رہبر دے نہ ٹریں ہو سکدا اے کہ تینوں راہ نہ لبھ سکے یاں تیرے لئی راہ پانی اوکھی ہو جائے"۔ حضرت خواجہ معصومؒ فرماندے نیں کہ کامل پیر دا لبھ جانا اللہ تعالیٰ دی بخشش ہندی اے ۔

مُرشد تے پیر دی پچھان کیہ اے تے کس طراں ہو سکدی اے؟ ایس دی تلاش قرآنِ حکیم وچوں وی کیتی جا سکدی اے ۔ تے ارشاداتِ نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی روشنی وچ وی پچھان سکنے آں ۔ اللہ پاک دا فرمان اے کہ ان اولیاؤہ الا المتقون ۔ اوہدے ولی ہن تے اوہ متقی ہن ۔ اک ہور

---

۱ ۔ یار باید راہ را تنہا مرو ۔ بے قلاؤز اندریں صحرا مشو

۲ ۔ شریعت اور طریقت ۔ (ص ۔ ۵۸)

۳ ۔ نفس را نہ کشد بغیر از ظلِّ پیر ۔ دامنِ آں نفس کش محکم بگیر

۴ ۔ نیست ممکن در رہِ عشق اے پسر ۔ راہ بردن بے دلیل راہ بر

Marfat.com

تھاں تے ارشاد اے کہ" ان اکرمکم عند اللہ اتقکم اولیاءُہ المتقون ۔ بے شک جیہڑا تہاڈے وچوں زیادہ متقی تے پرہیزگار اے اللہ کول اوہ بڑی عزت والا اے ——— اک ہور تھاں قرآنِ حکیم وچ ارشادِ ربانی اے۔ کہ ان اللہ یحب المتقین ۔ بے شک اللہ متقیاں نوں اپنا دوست رکھدا اے۔ ایس توں علاوہ قرآن کریم وچ اولیاء اللہ دے متعلق بڑیاں تھانواں تے ذکر ہویا اے ——— متقی تے پرہیزگار کرن والے ای اللہ پاک دے دوست ہن۔ متقی ہکم دے منن والے نوں آکھ دے نیں۔ جو حکم دتا گیا اے اوس نوں" ہاں" آکھے تے جدی منا ہی کیتی گئی اے۔ اوس توں باز رہوے تے اوہ ای خدا دا ولی اے۔ حضرت سعدیؒ فرماندے نیں کہ" جس کسے نے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے خلاف کوئی راہ پھڑیا اوہ ہرگز منزل تائیں نہیں اپڑ سکدا۔"

صوفیاں کول ایس دی تکمیل ضروری اے۔ ہر بزرگ اسلام نے پیر تے مرشد پھڑے تے اوہناں دی رفاقت وچ سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں تے فیر ولی قطب تے قلندری دے رتبیاں تے فائز ہوے۔ اگرچہ عشقِ الٰہی ایہناں بزرگاں دے سینے وچ جمانرو ای ہندا اے۔ تے اوس اندرلی پیڑ دا علاج لبھن لئی اوہ حکیم تے طبیب دی تلاش کر دے نیر تے بقول حضرت بختیار کاکیؒ " اوہ اک لمحے وچ کنیاں ای ملکاں وچوں گزر جاندا اے پر اوس دی پریشانی وچ وادھا ای ہندا

ع۱ ۔ خلافِ پیغمبر کسے رہ گزید ، کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید۔ حضرت پیرانِ پیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دا فرمان اے کہ" جیہڑا شخص سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم دی پیروی نہ کرے تے اپنے ہتھ وچ شریعتِ رسولِ مقبول علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں تے دوجے ہتھ وچ قرآن حکیم نہ پھڑے تے اوہ آپ صلعم دے رستے ہویاں راہواں تے نہ ٹرے اوہ ہلاک ہووے ، تے گمراہ ہووے تے فیر ہووے۔" (انوارِ سبحانی ص۔۱۱۸)

Marfat.com

جاندا اے تے اوہ ہور ہور تھانواں دی تلاش وچ ماریا ماریا پھردا اے۔ پیریاں مُرشد اینّویں کیتوئیں نہیں پھڑیا جاندا۔ اوہدے لئی بہت ساریاں شرطاں ہندیاں نیں تے اہلِ دل پرکھ لیندے نیں کہ اوہ ایہناں شرطاں تے پورا اوی اترداے کہ نہیں، اوہ شرطاں ایہہ ہنّ[1]۔

ا۔ شریعیت تے علمِ شریعیت دا پوری طراں واقف ہووے۔

ب۔ عقیدیاں، اخلاقاں تے عملاں وچ شرع دا پابند ہووے۔

ج۔ دنیا نال محبت گھٹ ہووے تے عاقبت ول دھیان بہتا رکھے۔

د۔ کمال دا دعوےٰ نہ کردا ہووے۔

ھ۔ بزرگاں دی صحبت وچ بیٹھیا ہووے تے برکتاں حاصل کیتیا ہون۔

و۔ مریداں نال تعلیم تے تلقین کرن وچ محبت تے شفقت ورت دا ہووے، بُریاں تے بھیڑیاں گلاں توں ٹوکے۔

ز۔ مُریداں دی حالت خارجی، دنیاوی تے ظاہری غریب ہووے تے شرعی تے روحانی امیر ہووے۔

ح۔ اوس دے اپنے ویلے دے قاضی، امیر، علمائے تے شیخ اوس نوں چنگا سمجھدے ہون۔

ط۔ تمام لوکاں دی تھائیں دین دار لوک اوہدے بہتے قائل ہون۔

ی۔ تجربے دے لحاظ نال اوہدی محفل وچ دوتن واراں بہن توں پچھان دنیاوی محبت گھٹ جاوے تے اللہ دی محبت ترقی کر جاوے۔

ک۔ آپ وی ذکر وچ مشغول رہندا ہووے۔

ل۔ اصلاح کرنی جان دا ہووے تے اپنی اصلاح کیتی ہوئی ہووے سُو۔

ایہہ ساریاں گلاں جس بندے وچ ہون گیاں اوس دے متعلق لوکی چنگا ای گمان رکھن گے تے جے اوس دی تعلیم تے عمل کرن گے تے راہ سدھا

---

[1] ۔ شریعیت اور طریقت (ص ۔ ۵۹ ۔ ۶۰ ۔ ۶۱)

Marfat.com

ای ہووے گا۔ تے فیر کجھ نہیں سوچنا چاہی دا تے اوس دی بیعت کر لینی چاہی دی اے۔ صوفی شاعراں نے ایس بیعت نوں ہتھوں ای طریقت دی راہواں نوں پا ٹھیاتے منزلاں تیک اپڑ گئے۔

Marfat.com

Marfat.com

شیخ العالم حضرت فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ

(۱۱۷۳-۷۵ء تو ۱۲۶۵ء تک)

Marfat.com

Marfat.com

حضرت شیخ العالم محرم اسرارِ مشیتِ ایزدی، ہمدم انوارِ محمدی بابا فریدالدین مسعود گنج شکرؒ پنجابی دے پہلے شاعر تے پہلے صوفی شاعر نیں۔ عام طور تے ایہہ خیال کیتا جاندا اے کہ باوا صاحبؒ پہلے شاعر نہیں بلکہ حضرت بہرام المعروف فرید ثانیؒ نیں۔ احمد حسین قریشی ہوری لکھدے نیں کہ [1]

"عام مورخوں کا خیال ہے کہ گورو گرنتھ صاحب میں بابا فرید شکر گنجؒ کا کلام ہے لیکن ان کی تحقیق غلط ہے۔ گرو گرنتھ صاحب میں جس واجب الاحترام ہستی کا کلام درج ہے وہ یہ شیخ فریدالدین ابراہیم المعروف فرید ثانیؒ ہیں۔ آپ گورو نانک صاحب کے ہم عصر تھے۔ گورو نانک صاحب اور آپ کی ملاقاتوں کا ذکر ہر جنم ساکھی اور گلزارِ فرید میں ملتا ہے۔ گورو نانک صاحب کے ساتھ ساتھ آپ بھی پنجابی کے پہلے شاعر ہیں اور صوفی شاعر ہیں۔ آپ کا نام شیخ بہرام بھی اکثر جگہ لکھا ہوا ملتا ہے۔ آپ کا زمانہ ۱۴۵۰ء بمطابق ۸۵۴ھ اور ۱۵۷۵ء بمطابق ۹۸۳ھ بتایا جاتا ہے۔"

سید نصیر احمد جامعی ہوری لکھدے نیں کہ [2]

"یہ ناممکن تھا حضرت باباصاحب جن کے دل میں محبت و شفقت اور عقیدت کے جذبات و احساسات تھے، وہ کبھی کبھی شعر نہ کہتے ہوں۔"

۱۔ پنجابی ادب کی مختصر تاریخ۔ (ص۔ ۳۷)

۲۔ بابا فرید گنج شکرؒ (ص۔ ۱۴۷)

Marfat.com

اگے چل کے فیر لکھدے نیں کہ

" اس ہیں کوئی شک نہیں کہ باباصاحب کو شاعری کا ذوق تھا اور اس کا ذکر اوپر ہو چکا ہے یہ امر بھی واضح ہے کہ لوگوں سے بات چیت کرتے ہیں وہ ملتان کی مقامی بولی ضرور بولتے ہوں گے مگر ان کے عہد کی کسی تصنیف میں ایک اشارہ بھی ایسا نہیں ملتا جس سے یہ معلوم ہوتا ہو کہ انہوں نے اتنے شلوک کہے ہیں "

چلدیاں چلدیاں آگے فیر لکھدے نیں کہ ؎۱

" ان شلوکوں کا کافی تجزیہ کرنے سے پتہ چلتا ہے کہ ان میں جو محاورے اور الفاظ استعمال ہوئے ہیں وہ بعد کے زمانہ کے ہیں۔ ان میں جو تخلص استعمال کیا گیا ہے وہ فرید ہے۔ مگر باباصاحب اپنے آپ کو مسعود کہتے تھے نہ کہ فرید ... ... یہ شلوک یقیناً باباصاحب کے نہیں ہیں "

پہلاں قریشی ہوراں دے فرمان ول نظر مارییئے۔ اوہناں نے "عام موریں" دی تحقیق نوں غلط قرار دے دتا اے پر کیوں ؟ ایس دی کوئی وجہ نہیں لکھی تے نہ ای اپنے قول دی حمایت تے تائید لئی کوئی حوالہ لیا ندا اے۔ ایس لئی ایہہ بیان تے شروع توں ای کمزور تے ڈھلا ہو گیا اے۔ ایس نوں ثابت کرن لئی اینہاں ای آکھ دینا درست نہیں سی۔ ایس دی تائید وچ تے اوہناں کجھ نہیں آکھیا پر حضرت فرید ثانیؒ تے حضرت گورو نانک ہوراں دی ہمعصری لئی دو کتاباں۔ 'ہر جنم ساکھی' تے 'گلزارِ فرید' ——— دا حوالہ دے دتا اے۔ جیہڑا کسے طراں دی ایس دی حمایت نہیں کردا کہ بابا فرید گنج شکرؒ پہلے صوفی شاعر نہیں سن۔ ایس لئی اوہناں دی ایس تحقیق تے چنگا بھلا شک کیتا جا سکدا اے۔

دوجی تھاں تے سید نصیر احمدؒ ہوراں دا بیان اے۔ پہلا حصہ منطقی

؎۱۔ بابا فرید گنج شکرؒ۔ (ص۔ ۱۵۰۔۱۵۱)

تے باباصاحبؒ دی شخصیت دیاں تقاضیاں دے عین مطابق اے۔ اوہ ایہہ وی من لیندے نیں کہ باباصاحبؒ ملتان دی مقامی بولی بولدے ہون گے پر اوہناں دے پنجابی شاعر ہون تے اوہناں نوں دی شک اے۔ تے اوس نئیں اوہ نری اینی کو گل ای کر دے نیں کہ" اوہناں دے عہد دی کسے دی لکھت وچ ایس گل دا اشارہ نہیں لبھدا"۔ تے ایس لئی ضروری نہیں سی۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ مشہور ہوئے تے عام مشہور ہوئے۔ آپ دے خلیفہ حضرت خواجہ نظام الدین اولیا محبوب الٰہیؒ نے اپنی کتاب وچ ایس لقب دا کدھرے دی ذکر نہیں کیتا جیہڑی کہ لکھی ای ایس لئی گئی سی کہ حضرت باباصاحبؒ دی روحانی تعلیم نوں عام کیتا جاوے تے بابا ہوراں دی حیاتِ طیبہ کولوں لوک فائدے اٹھان۔ پر سید نصیر ہوراں ایس بارے تن چار معجزے لکھ دتے نیں حالانکہ اوہناں دے اپنے قول دے مطابق ادس دیلے دی کتاب یاں کتاباں وچ ایس دا ذکر ہونا چاہی دا سی۔ پر نہیں۔ ایس گل نوں اوہ بغیر کسے ہم عصری روایت یاں تاریخ توں ای من لیندے نیں۔ نالے آپ ای لکھدے نیں کہ[1]

"وہ ایسی جگہ کی تلاش میں رہنے لگے جہاں بالکل تنہائی ہو اور ایک مسجد اور کنواں بھی ہو۔ شہرت سے وہ گھبراتے اور نفرت کرتے تھے"۔

جدوں ایہہ گل دی سید ہوری من دے نیں تے فیر ایہہ گل آپے ای ظاہر ہو جاندی اے کہ اوہناں دی پنجابی شاعری بارے اوہناں دے اپنے دیلے کسے نوں علم نہ ہونا ایسے وجہوں ای سی۔ کہ اوہ آپنے اللہ دے عشق نوں عام تے مشہور نہیں سن کرنا چاہندے۔

تریجا گل سید نصیر ہوراں ایہہ آکھی اے کہ اوہناں شلوکاں دا

---

[1] ۔ بابا فرید گنج شکرؒ (ص۔ ۲۹)

Marfat.com

کافی تجزیہ کیتا گیا اے تے پتہ چلدا اے کہ ایہناں وچ استعمال کیتے گئے محاورے تے لفظ بعد دے زمانہ دے نیں۔ تے ایہہ گل وی درست نہیں اے۔ حضرت شیخ العالمؒ دا زمانہ بارہویں صدی عیسوی دا اے تے حضرت فرید ثانیؒ دا پندرہویں تے سولھویں (۱۴۵۰ - ۱۵۷۵) صدی دا زمانہ اے۔ حضرت مادھولال حسینؒ نے حضرت فرید ثانیؒ دا عہد کجھ اگے ای اے۔ مادھولال حسینؒ ہوری ۱۵۳۹ - ۱۵۹۴ء دے سن۔ ایس توں بعد حضرت سلطان العارفین باہوؒ دا زمانہ (۱۶۳۱ - ۱۶۹۱ء) آجاندا اے۔

سیّد ہوراں خیال مطابق پندرہویں تے سولھویں صدی عیسوی دے محاورے تے الفاظ اکو جیہے ہونے چاہی دے نیں یاں گھٹو گھٹ نیڑے نیڑے تے ضرور ای ہونے چاہی دے نیں۔ یعنی حضرت شاہ حسینؒ دی زبان یعنی لفظ تے محاورے حضرت فرید ثانیؒ دی زبان، محاوریاں تے لفظاں نال تے ترکیباں استعاریاں نال ملنیاں چاہی دیاں نیں۔ کیوں جے ۱۵۳۹ء توں لے کے ۱۵۷۵ء تک دا زمانہ دونواں شاعراں دا اکو ای اے۔ پر فرق زمین تے اسمان دا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ دی زبان چنگی بھلی ترقی یافتہ زبان لگدی اے تے حضرت باباصاحبؒ دیاں شلوکاں دے مقابلے وچ سنجھلی ہوئی تے "فارسی زدہ" وکھدی اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دا اک شلوک اے۔

پاڑ پٹولا دھج کری کمبلڑی پھڑیو، تہ
جینہیں ویسیں شوہ ملے سیئی ویس کریو،

تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا اک شعر ایج اے۔

گل وہ کیتی خیال پئی گل وہ تباہی لوڑیئے،
شمع دے پروانے دانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیئے

حضرت باباصاحبؒ دا اک ہور شلوک حضرت شاہ حسینؒ نال ملاندے چلیئے۔

Marfat.com

سرور سنگھی بکڑ دیکھا ہر، وال چلاس
ایہہ تن لہریں گڑ تھیا سچے تیری آس

تے حضرت شاہ حسینؒ

بابل کولوں داج نہ منگدی بھاؤ نہ منگدی ماؤں
اکو رانجھن پل پل منگدی چھٹے ہیر سنجالوں

ایہناں دونواں دا مقابلہ یاں تجزیہ کریئے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی زبان، محاورے تے لفظ چنگے بھلے پرانے دسدے نیں پے۔ نالے اوہناں دیاں شلوکاں وچ "فعل ناقص" دا اہتمام لبھدا اے۔ دو جا شلوک پڑھو بلکہ اوہناں دے سارے شلوک دیکھئے تے فریدثانیؒ توں وڈھائی سو سال پرانی زبان تے محاورے تے لفظ لبھدے نیں۔ شاہ حسینؒ ہوراں دے محاورے تے زبان فریدثانیؒ ہوراں دے زمانے تے دور دے نیں۔ ایہہ لفظ تے محاورے جدید دور دے لگدے نیں۔ یاں کم از کم بابا فریدؒ ہوراں توں ترے سو ورہے بعد دے ضرور لگدے نیں۔ سدھی سادی تے مقامی رنگاں وچ رنگی ہوئی زبان پندرھویں تے سولھویں صدی دی ای ہو سکدی اے تے اٹھرتے نویں نکور زبان جدے وچ شرماون والی گل موجود ہووے اوہ بارھویں صدی دی ای ہو سکدی اے۔ بابا فریدؒ ہوراں دے شلوکاں وچوں اوہ "ہاں پئی جھاتیاں ماردی اے۔ جیہڑی کہ فطری تے اپنے آپ ای جنگلی پھل وانگوں سنوری ہوئی تے نکھری ہوئی ہووے۔

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ اپنی کتاب "پنجابی ادب دی مختصر تاریخ" وچ لکھدے نیں کہ[1]

"ایہناں فریدجی ـــ شکر گنجؒ ـــ دا کلام گورو گرنتھ صاحب وچ

---

[1] ۔ (ص ۔ ۲۰)

Marfat.com

شامل اے ناں فرید ثانیؒ دا ناں ابراہیمؒ دا۔ اوسے کلام دا کجھ حصّہ ہندی ہتھ لکھیاں وچ ملدا اے۔ دو دوہے تے کبیر جی دے ناں مڑھے گئے نیں۔ اسیں بابے فرید دا کلام جوگورو گرنتھ صاحب توں باہر ملدا اے اوہ دیندے ہاں۔ کوئی سجن نقل کرن دی کوشش ناں کرن۔ ہندی قلمی نسخیاں ——— بانی سنکلناں ——— وچ فرید جیؒ دے ۳۹ دوہے، جاں ساکھیاں ملدیاں ہن جیہڑی تھوڑی تبدیلی نال گورو گرنتھ صاحب وچ موجود ہن۔ فرید ثانیؒ والی بھل سُدھ بھلا چھڈنی چاہی دی اے"۔

ڈاکٹر موہن سنگھ ہوراں دا ایہہ بیان کسے طراں وی غلط نہیں لگدا۔ اگے چل کے اوہناں بابا فریدؒ ہوراں دے اوہ شلوک دتے نیں جیہڑے کہ اوہناں دے آکھن ولّوں گورو گرنتھ صاحبؒ وچ موجود نہیں ہن بلکہ گرنتھوں باہر ہن۔ اوہناں ولّوں ویکھئے تے فیر وی ایس گل دی تائید ہو جاندی اے کہ زبان، محاورے تے لفظاں دے استعمال دے لحاظ نال اکو ای زبان اے تے اکو ای ہتھاں چوں نکلے نیں۔ جس طراں اساں اُتے ویکھیا اے کہ حضرت شاہ حسینؒ دیاں کافیاں دی زباں وچ تے حضرت بابا فریدؒ دیاں شلوکاں وچ بڑا ای فرق اے۔ دیوانہ ہوراں دیاں دتیاں ہوئیاں شعراں تے بابا فریدؒ دیاں گرنتھی شعراں وچ وی ایہہ فرق نمودار ہو سکدا اسی۔ پر نہیں۔ ایتھوں دی ایہو ای ثابت ہندا اے کہ حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوری ای پنجابی دے پہلے شاعر تے صوفی شاعر ہن۔

ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوری وی ایس تے بحث کردیاں نیں۔ اوہناں دا وی خیال ایہو ای اے۔ کہ پنجابی دے پہلے صوفی شاعرؒ حضرت بابا فریدؒ ہن شیخ ابراہیم

۱۔ ؎ فریدا جنگل ڈھونڈیں سنگھناں لمے ٹرپا نہ دت
تن چجرا درگاہ دا تس وچ جھاتی گھت۔ (ص۔ ۲۱)

۲۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص۔ ۲۷)

فرید ثانیؒ ہن۔ پر ایس دی حمایت تے تائید لئی جیہڑے ادہناں حوالے دتے نیں۔ اوہ آپ ای ادہناں دے بیان دی مخالفت کر دے نیں تے نالے ای بغیر کسے زور تے تحقیق توں گلاں دے حوالے دے دتے گئے نیں ـــــ مثلاً ـــــ

"[1] میکالیف بڑے یقین نال آکھدا اے پئی گرنتھ وچ فرید دے ناں نال جیہڑے شعر ہن اوہ شیخ ابراہیمؒ دے ہین"۔ تے ایہہ یقین کتھوں ہو گیا۔ یاں ایس دی کیہ وجہ اے ؟ ایس دا جواب نہ تے ڈاکٹر ہوراں وضاحت نال لکھیا اے تے نہ ای اوہناں نے میکالیف دے حوالے نوں واضح کرن دی کوشش کیتی اے۔ فیر میکالیف دا ایہہ خیال وی اے کہ حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ حضرت گورو نانک ہوراں توں پہلاں ہو گزرے نیں تے حضرت بابا نانک ہوری حضرت شیخ ابراہیمؒ دے زمانے وچ ہوئے نیں اوہناں نال ملے وی، ایس کر کے گرنتھ وچ شعر فرید ثانیؒ دے نیں۔ ایس دلیل نوں لاجونتی ہوراں آپے ای رد کر دتا اے۔ ایس لئی پئی گرنتھ صاحب وچ ایسے صوفیاں تے درویشاں دے شعر تے دعاواں نیں جیہڑے کہ حضرت بابا نانک ہوراں توں بہت پہلے گزر چکے سن تے جنہاں نال بابا نانک ہوراں دا ذاتی تعلق یاں واسطہ قائم نہیں ہی ہو سکیا۔ پر فیر وی "[2] میکالیف دی دلیل دی اپنی ای کمزوری اے پر اسی اوہدے نال اتفاق کر دے آں کیوں جے جو گرنتھ وچ شامل فرید دے اک شلوک توں وی ایہہ گل ثابت ہندی اے ؎

شیخ حیاتی جگ نہ کوئی ٹھہرا ہے۔ جس آسن ہم بیٹھے کتے بیٹھ گئے

ایس شعر توں اندازہ ہوندا اے پئی ایہہ فریدؒ اول دا نہیں بلکہ فرید ثانیؒ دا اے جو فرید اول دے ۔ یار ہوئیں ۔ گدی نشین سن"۔

---

[1] ۔ پنجابی رے صوفی شاعر (ص۔ ۳۵) بحوالہ سکھدر یٹجن

[2] ۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص۔ ۳۶)

میکالیف دی ٹاڑی جہئی تے کمزور دلیل نال صرف اک شلوک یا ن شعر توں اتفاق کرلیناں ای درست نہیں پر ایتھے ڈاکٹر ہوراں شلوک دا مطلب وی ٹھیک نہیں لبھیا۔ اوہناں دا خیال اے کہ حضرت ابراہیم فرید ثانیؒ کیوں جے یار ہوں گدی تے بیٹھے سن ایس لئی اوہناں ایہہ شلوک لکھیا تے اوس ول اشارہ کیتا اے۔ صوفی تے درویش پہلے دہاڑے توں ای دنیاوی خواہشوں والی کیفیت تے حال دا ذکر کردے آئے۔ کیوں جے حقیقت دی اصلیت ماہیت تے حقیقت نوں جاننے تے پچھاننے والے ایس دنیا دی اصلیت نوں وی جان جاندے نیں۔ ایس شلوک توں ایہہ ثابت نہیں ہندا کہ شیخ ابراہیم ثانیؒ نے اپنی گدی ول اشارہ کیتا اے۔ ایس شلوک توں صرف دنیا دا فنا ہو جانا ای مراد لیا جا سکدا اے۔ ایس توں اڈہو کے ذرا ہور پاسے دل نظر مارییئے تے فیر دی گل کجھ کھل جاوے گی۔

حضرت خواجۂ خواجگان جناب پیر اجمیریؒ دا حضرت علی ہجویری گنج بخشؒ دے متعلق "ناقصاں را پیرِ کامل، کاملاں را راہنما" آکھ کے گل ای نہیں مکادتی کہ ہور کوئی پیر کامل نہیں ہویا یا نہیں ہو سکدا۔ اگاں ٹرکے اوہناں نے حضرت شیخ العالمؒ نوں "عظیم شہباز" ذاناں دتا اے تے شیخ العالم توں لید دی ایسے گدی دچوں بڑے بڑے منتے ہوئے تے نامور بزرگ ہوئے نیں۔ جیویں حضرت نظام الدین اولیاؒ تے اوہناں دے مُرید حضرت امیر خسروؒ، کلیر شریف والے پیر صابریؒ تے حضرتِ گیسو درازؒ جیہڑے کہ کسے دی شہباز توں گھٹ نہیں سن۔ پر اوہ اشارہ خصوصیت دا حامل سی۔ تے ایسے خصوصیت نال سجے اتلے شلوک وچ ساہنوں اشارہ لبھدا تے گل ہو جاندی پر ایتھے تر اتصوف دے اوس مسئلے ول اشارہ ملدا اے کہ ۔ دنیا فانی اے۔

دوجے ڈاکٹر موہن سنگھ ہوری گرنتھ صاحب وچ شامل شلوکاں دی زبان نوں بدلیا ہویا قرار دیندے نیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ حضرت گورو نانک ہوراں نے اپنے گرنتھ دی زبان اکّو جیہی کرن لئی اوہناں

Marfat.com

وچ ردّ و بدل کیتا اے۔ ایس لئی دی ایہہ شعریاں شلوک بارھویں صدی دا نہیں لگدا کیوں جے نانک ہوری پندرھویں صدی وچ ہوئے نیں۔ ایسی لئی اُوہناں اپنے دور دی زبان تے تقاضیاں دے مطابق باوا صاحب دیاں شلوکاں نوں ڈھال لیا اے۔ ایج دی گرنتھ صاحب وچ درج شلوکاں دی زبان تے عربی تے فارسی نالوں ہندی دا چڑھا بہتا اے۔ عباداللہ گیانی لکھدے نیں کہ "گورو گرنتھ صاحب کی زبان عام طور پر سنت بھاشا ہے جسے برج بھاشا بھی کہتے ہیں۔ اس میں زیادہ تر ہندیؔ اور پنجابی الفاظ کا استعمال ہے یا ہندی الفاظ کو پنجابی شکل دی گئی ہے۔" بہرحال گرنتھ صاحب حضرت باوا فرید گنج شکرؒ دے چار شبدتے اک سو تریہہ[۱۳] شلوک موجود ہن، دو شبد راگ آسا وچ ہن تے دو راگ سہی وچ۔

شفیع عقیل ہوری لکھدے نیں کہ[۳]

"پنجابی زبان کے سب سے پہلے اور عظیم شاعر، باکمال صوفی اور صاحب کرامت بزرگ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ کا پورا نام کہیں مسعود الدین فرید لکھا ملتا ہے اور کہیں فرید الدین مسعود۔"

"اس سلسلے میں ایک بات کا اظہار ضروری ہے اور وہ یہ کہ بعض تذکرہ نویس ان دوہوں یا شلوکوں کے بارے میں کہتے ہیں کہ فرید گنج شکرؒ کے نہیں بلکہ شیخ ابراہیم فرید ثانیؒ کے ہیں جو حضرت گنج شکرؒ کے سلسلے میں گیارہویں فرد ہیں۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن

۱۔ گرو گرنتھ اور اردو۔ (ص۔ ۱۶)

۲۔ سکھ حضرات دی موجودہ پنجابی اتے سنسکرت دی سنسکرت تے ہندی دا ای اثر بہتا لبھدا اے نہ کہ عربی یا فارسی دا۔

۳۔ پنجاب رنگ۔ (ص۔ ۱۴۔ ص۔ ۱۶)

کی رائے میں یہ شلوک ابراہیم فرید ثانیؒ کے ہیں، اور اپنی رائے اور تحقیق کے لئے انہوں نے میکالیف کی کتاب ۔ "سکھ ریلیجن" ۔ کا حوالہ دیا ہے. باوا بدھ سنگھ نے اپنی کتاب ۔ ہسٹری چوگ ۔ میں لکھا ہے۔ کہ ان میں سے کچھ شلوک حضرت فرید گنج شکرؒ کے ہیں اور کچھ شیخ ابراہیم فرید ثانیؒ کے ۔ غالباً اسی وجہ سے بعض تذکرہ نگاروں نے یہ شلوک دونوں کے نام سے لکھ دیئے ہیں۔ مگر چونکہ بیشتر لوگ یہ شلوک یاد رہے حضرت فرید گنج شکرؒ سے ہی منسوب کرتے ہیں۔ اس لئے میں نے بھی انہی کی پیروی کی"۔

عقیل ہوراں دی ایہہ پیروی بالکل درست تے صحیح اے۔ ایتھے ایہہ سوال پیدا ہوسکدا اے کہ ایہناں دی تے کوئی حوالہ نہیں دتا نزی پیروی ای کیتی نیں تے ایس دا سوکھا تے سدھا جواب ایہہ وے کہ شفیع عقیل ہوراں "پنجاب رنگ" تحقیق یاں تنقید لئی نہیں سی لکھی بلکہ ایہہ ترجمہ اے۔ اوہناں نے بہت ساریاں شاعراں دے کجھ کجھ شعر لے کے اوہناں دا ترجمہ اردو وچ کر دتا اے تاکہ پنجابی شاعری نال اردو دان طبقہ وی واقف ہوجاوے۔ ایس لئی اوہناں نئی "پیروی" ای ودھیا چنگا کم تے اسلوب اے پر ایتھے دی گل اوہوای ہندی اے کہ اوہناں ۔ پیروی ۔ درست تے ٹھیک ای کیتی اے تے درست تے ٹھیک وی ای کیتی نیں۔

شیخ العالم حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دیاں شلوکاں دل جھاتی مارییے تے گل بغیر کسے جھگڑے تے لڑائی توں ساڈے سامنے نتر کے تے کھل کے آجاندی اے۔ حضرت بابا صاحب دی شخصیت، کردار تے سیرت دل ویکھئے تے اوس دی تصویر شاعری وچ اوسے طراں دی اوسے طراں چمکدی پئی دسدی اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی ریاضت تے مجاہدہ بے مثال سی۔ کھانا اوہ کنے کنے دہاڑے نہیں سن کھاندے ہندے۔ نفس جدوں بہتا زور مار داتے فیر اوس نوں (i) پرچاندے یاں (ii) اوس نوں سزا دیندے۔ اوس دل اشارہ کر دیاں ہویاں آکھدے نیں ؎

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جنہاں کھاہدی چوپڑی گھنے سہن گے دکھ ،

حضرت ہوراں دے دربار واقع پاکپٹن وچ حالی وی ایہہ لکڑی دی روٹی موجود اے جیہڑی کہ بوہا وڑن توں پہلاں ای شیشے دے ڈبے وچ دوجیاں چیزاں نال رکھی ہوئی اے۔ ایس طراں دی یاں ایہو جیہی ریاضت دا پتہ ساہنوں حضرت فرید ثانیؒ ہوراں کول نہیں لبھدا۔

حضرت فرید ثانیؒ دی عبادت وچ بہت ای اگے سن پر لکڑیاں نوں چک مارن دا اک واقعہ وی اوہناں کول نہیں ملدا۔ بابا فرید گنج شکرؒ دا اک ہور شلوک اے ؎

بُڈھا ہویا شیخ فرید کمبن لگی دیہہ
جے سو درہیاں جیوناں بھی تن ہوسی کھیہہ

حضرت فرید ثانیؒ ہوراں دی تاریخ پیدائش دا صحیح تے ٹھیک علم نہیں ہوسکیا۔ عام طور تے آکھیا جاندا اے کہ ۱۵۴۵ء تو ۱۵۷۵ء دے درمیان دا زمانہ آپ دا اے۔ البتہ ایہہ گل منی ہوئی اے کہ آپ بتالیہ ۴۲ سال گدی نشین رہے۔ حضرت شیخ العالمؒ دی کمزوری تے ضرب المثل اے۔ ہاں ایس اُتے لکھے ہوئے شلوک وچ حضرت بابا فریدؒ دی نوے سال دی حیاتی دا راز چھپیا ہویا اے۔ عین ممکن اے حضرت فرید ثانیؒ دی عمر دی اینی کو ہووے یاں اتے دتیاں ہوئیاں تاریخاں ای صحیح ہون۔ پر جسم دے کمبن دا، لتاں دی کمزوری دا تے جسم دے بے جان تے نحیف ہون بارے تاریخی علم ساہنوں فرید شکر گنجؒ ہوراں دے متعلق ای ہندا اے۔ تے اتے دتا گیا شلوک ۔ نویاں سالاں دی عمر دی تشریح اپنے موہنوں آپ پیا کردا اے۔

Marfat.com

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دی زندگی دا اک ہور نکا جیہا واقعہ ایس شلوک وچ موجود اے ؎

فریدا اِکناں آٹا اگلا۔ اِکناں نا ہیں لون
اگے گئے سنجھاپین۔ چوٹاں کھاسی کون

اِک واری لنگرتے لون کوئی نہیں سی۔ کھانے وچ لون بازاروں منگ کے اُدھار پا لیا گیا۔ جدوں آپ ہوراں نوں پتہ لگا تے آپ نے کھان توں ہتھ کھچ لیا تے اوس ویلے اوہناں نوں منع کر دتا کہ جے لون نہ ہووے تے ادھار منگ کے نہ پایا کرو، یاں تے کھانا کھانا ای نہیں چاہیدا یاں ادھار نے لون توں بغیر پھکا ای کھا لیناں چاہی دا اے۔ کیوں جے نکی توں نکی گل دا حساب دی اگلے جہان جا کے دینا پووے گا۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود وی عبدالسلام خورشید ہوری لکھدے نیں کہ ——

"[1] پندرھویں صدی دے وسط وچ شیخ ابراہیم فریدؒ جیہڑے کہ حضرت بابا فریدؒ دے گدی نشین سن، نے پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا۔" ——

ایس بیان لئی صرف دعویٰ ای دعوے اے ہور کوئی تائیدی بیان نہیں لبھدا۔ بلکہ ایس دا اخیر لا فقرہ وی ایس دی صحت لئی نقصان دہ ثابت ہندا اے۔ کیوں جے پندرھویں صدی عیسوی دے وسط وچ "اردو"

---

[1] "It was in the middle of the 15th century Sh. Ibrahim Fareed, a descendent of Baba Fareed, the famous Saint of PAKPATTAN, began to write in Panjabi instead of Persian or Urdu."
(The Cultural Heritage of Pakistan — P-153-154.)

Marfat.com

موجود ای نہیں سی۔ دوجی گل ایہہ کہ حضرت فرید ثانیؒ ہوراں دا مرن سال ۱۵۷۴ء یاں ۱۵۷۵ء اے یعنی سوھویں صدی دا وسط اے۔ تے اردو دا جنم شاہجہاںؒ دے عہد وچ ہندا اے۔ ایس لئی ڈاکٹر موصوف ہوراں دی ایہہ گل تحقیقی لحاظ نال صحیح نہیں اے۔

ہن تیک جنّیاں وی گلاں ہوئیاں، انھوں ایہہ ثابت ہندا اے کہ پنجابی دے سب توں پہلے شاعر حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ای نیں۔ تے ہن اوہناں دی شاعری دل جھات ماریئے کہ صوفیانہ شاعری وچ اوہناں دا کیہہ مقام تے کیہڑی تھاں اے۔ حضرت بابا صاحبؒ بنیادی لحاظ نال اک صوفی سن تے اوہ وی عملی صوفی۔ تصوف دے مسئلے تے روایتاں جیہڑیاں کہ اوہناں نوں صوفیاں کولوں تے خصوصاً مشائخ چشت کولوں ملیاں سن۔ اوہ اوہناں دیاں ساہواں نال رلیاں ہوئیاں سن۔ ایس لئی اوہناں دا اک آکھیا صوفی دا آکھیا سی۔ تے جس طراں پہلاں گل بات ہو چکی اے۔ کہ اصلی صوفی اوہ ای ہندا اے جیہڑا کہ شریعت تے پورا پورا اترے تے شریعت دیاں اصولاں تے حکماں دی پیروی کردا رہووے۔ ایہو حضرت شیخ العالمؒ کول سی۔ اوہناں دے پیرؒ تے دادا پیرؒ دونویں ای شریعت دے بڑے ای پکے تے پابند سن۔ خواجۂ خواجگان حضرت معین الدین چشتی اجمیریؒ اوہ بزرگ سن جنہاں

---

۱ ۔ حالی تیک ایہہ دی ثابت نہیں ہو سکیا۔ بہر حال مولانا آزاد جیہے محققاں دا انداز ایہو ای اے۔ تے شاہجہان دا زمانہ پندرھویں یاں سوھویں صدی دا نہیں اے، بلکہ سترہویں صدی دا اے (۱۶۲۷ - ۱۶۵۷ء) تے ایس دور وچ پنجابی دے شہرۂ آفاق شاعر حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ (۱۶۳۱ - ۱۶۹۱ء) ہندے نیں۔

Marfat.com

کول ہندو تے ہندوستان دے دوجے غیر مسلم ہزاراں دی گنتی وچ آوندے سن۔ اجمیر اوہناں دناں وچ ہندوازم دا گڑھ سی۔ خورے اپسے لئی حضرت ہوراں اوتھے ڈیرے لائے تے اسلام دی تبلیغ دا کم شروع کر دتا۔ شیخ محمد اکرام ہوری آکھ دے نیں کہ

"حضرت داتا گنج بخش رحمتہ اللہ علیہ کا ہند پاک کے اولیائے کبار میں خاص مرتبہ ہے۔ ایک تو انہیں اولیت کا شرف حاصل ہے۔ دوسرے ان کی تصانیف کو آج بھی اہلِ علم آنکھوں پر رکھتے ہیں۔ لیکن یہ خدا کی دین ہے۔ ان سب باتوں کے باوجود اس سرزمین کے اولیائے عظام میں انہیں وہ درجہ حاصل نہیں ہوا جو حضرت خواجہ معین الدین اجمیری رح کا ہے۔ وجہ اس کی یہ ہے کہ حضرت گنج بخش رح کی حیثیت ایک لالۂ تنہا کی ہے جس کی رنگینی اور دلآویزی میں کلام نہیں لیکن جس سے سارا چمن مہک نہیں اٹھتا۔ برخلاف اس کے حضرت خواجہ اجمیری نے جو بیج بویا وہ اس طرح پھولا پھلا کہ تمام ملک میں اس کی شاخیں پھیل گئیں۔" (آبِ کوثر۔ ص ۲۲۰)

حضرت باباصاحب نوں انکساری عجز نے نیاز پیراں ولوں ملیا سی۔ تے صونیاں لئی ——— میں کوئی نہیں ——— بڑا ای ضروری ہندا اے۔ تن من دھن نوں سواہ کر چھڈنا تے آپنے آپ نوں مٹی وچ رلا لینا ایسے دا ای ناں اے۔ "ہر بلاس شاردا" اپنی کتاب "اجمیر" وچ لکھدا اے کہ "خواجہ معین الدین اجمیری رح ہوراں نے ساری حیاتی پرہیزگاری نال گزاری اے۔ اوہناں نے زیادتی کرن دی کدی وی مت نہیں دتی۔ خدا دی مخلوق نوں اکو جیہا سمجھ دے سن تے ساریاں دل صلح دا ہتھ تے برکت دی نظر مار دے سن۔"

حضرت خواجہ اجمیری رح دی بنیادی تعلیم خاموشی، تنہائی تے خُلق دی سی۔

Marfat.com

ایسے لئی اوہناں نے ایس ول بہتا زور دتا اے۔ آکھ دے نیں کہ ——
ع۱ "وگدیاں نہراں ول ویکھ دے رہو وکہ کس طراں شور کردیاں نیں پر جدوں ای دریاؤں وچ ڈگدیاں نیں فیر ہمیشہ لئی چپ ہو جاندیاں نیں"۔
ع۲ "دوجی تھاں تے انسان دوستی دے متعلق آکھدے نیں کہ ——
"گناہ کرن نال تہانوں اینہاں نقصان نہیں اپڑدا جناں کہ کسے مسلمان بھرا نوں ذلیل وخوار کرن نال"۔

دادا پیرؒ توں بعد پیرؒ حضرت خواجہ بختیار کاکیؒ آوندے نیں۔ اوہ سراپا جذب دی کیفیت وچ رہے۔ بلکہ اوہناں دا انتقال ای جذب دی حالت وچ ہویا۔ شیخ احمد جام دا فارسی دا ایہہ شعر ؎

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را ہر زماں از غیب جانِ دیگر است

سُنیاتے جذب دی حالت پیدا ہوگئی۔ چار دہاڑے تے چار راتاں ایسے حالت وچ رہے تے اخیر پنجویں رات نوں انتقال کر گئے۔ پر اینہاں دناں تے راتاں وچ وی نمازاں باقاعدہ پڑھیاں جس ویلے وی نماز دا ویلا ہندا جذب دی حالتوں نکل آوندے، نماز پڑھن توں بعد فیر اوہو کیفیت پیدا ہو جاندی۔ حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ نے اینہاں کولوں ای داخلی علوم دی تعلیم لئی۔ تے اینھوں ای "وحدت" دا درس لیا۔ حضرتِ بختیار کاکیؒ نے اک دیہاڑے حضرت بابا فریدؒ ہوراں نوں حکم دتا کہ دادا پیرؒ دے پیر پھڑ لین تے بابا ہوری اپنے پیرؒ دیاں پیراں تے ڈگ پئے۔ اوہناں فیر اپنا پہلاں والا حکم ای دہرایا تے بابا فریدؒ ہوراں فرمایا کہ "میتوں تہاڈے سوا کوئی دسدا ای نہیں"۔ تے ایہو ای وحدت —— دا درس تے منزل اے۔ فیر اینہاں دونواں پیراںؒ حضرت

ع۱۔ اخبار الاخیار (ترجمہ) ص۔ ۲۹
ع۲۔ اخبار الاخیار (ترجمہ) ص۔ ۳۱

Marfat.com

بابا فریدؒ ہوراں نوں مالا مال کر دتا۔ امیر خورد ہوراں دے تھلڑیاں شعراں وچ ایسے دل اشارہ لبھدا اے۔ ؎

بخششِ کونین از شیخیں شد در باب تُو
بادشاہی یافتی زیں بادشاہانِ زماں
مملکت دنیا و دیں گشتہ مسلم مر ترا
عالم کُن گشتہ اقطاع نوائے شاہ جہاں

حضرت بختیار کاکیؒ ہوراں دی تعلیم اوہو ای سی جیہڑی کہ حضرت خواجہ اجمیریؒ دی سی۔ آپ دا ارشاد اے کہ "نفسؔ انسان دی عظمت تے شوکت دا راز چاراں چیزاں وچ اے۔ اک تے غریب ہندیاں ہوئیاں دی اپنے آپ نوں اوہ امیر آکھے۔ دوجا بھکیاں ہندیاں ہوئیاں دی اپنے آپ نوں رجیا ہویا دسے۔ تریجا دکھی ہوونے پر ہمدرد ہویا لبھے تے چوتھی جنہوں دشمن دی سجن تے یار بیلی دسدے ہون" ——— تے ایہو تعلیم تے روحانیت شیخ العالمؒ کول اپڑی تے اوہناں دی رگ رگ وچ وڑ گئی۔

عملی صوفی تے روائتی صوفی وچ بڑا ای فرق ہندا اے۔ روائتی صوفی سُنیاں سنائیاں گلاں کر دیندا اے۔ تے عملی صوفی دے ڈھڈ وں نکل دیاں نیں۔ جیویں گان والا پیشہ ور گلے نال گاوندا اے تے جدے دل نوں لگی ہووے۔ اوہ دلوں گاوندا اے۔ یعنی دل تے جگر دا خون اوہدیاں اکھراں وچ رلیا ہندا اے۔ روایتی گل جیویں پھکی تے سنی سنائی لگدی اے ایسے طراں روایتی تصوف دی دل تے اثر نہیں کر دا جد تیک اوہ صوفی ایس نوں پچھلیاں راتاں دیاں سنجوداں وچ تر نہ کر دیوے تے نال اوہدیاں آہواں، چیکاں تے ترلے دی شامل نہ ہو جان۔ پنجابی شاعری دے سارے ای صوفی شاعر عملی صوفی سن۔ ساہنوں

۱۔ اخبار الاخیار ــ (ص ۔ ۳۷)

کوئی ایہو جیہا صوفی شاعر نہیں لبھدا جنہیں دیکھو دیکھی تصوف نوں اپنا لیا ہووے تے اوس نوں شاعری وچ نہ ورتیا ہووے۔ جس طراں کہ اردو، فارسی تے انگریزی شاعری وچ بہت سارے ایہو جیہے صوفی شاعر وی لبھن گے جیہڑے کہ بنیادی طور نال صوفی نہیں سن پر اوہناں ضرورتاں والیاں گلاں ضرور کیتیاں۔

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دی شاعری دی اک عملی صوفیانہ شاعری سی۔ ایسے لئی اوہدے وچ سادگی تے رچاؤ پورا دا پورا موجود اے تے پوری طراں موجود اے۔ جو جو کیفیتاں تصوف دیاں تے جدوں جدوں اوہ حالتاں جم دیاں رہیاں حضرت بابا صاحبؒ دے لوں لوں وچ رچ دیاں گئیاں تے اخیر تے اظہار دی لوڑ پے گئی تے اوس لئی اوہناں نے شعراں دا سہارا لیا۔ فارسی تے پنجابی زبان نوں ورتیا۔ علم دی انتہا آپ سن۔ عربی تے فارسی دے مکمل عالم تے نال ای اپنی مادری بولی نوں وی سہارا دتا تے اوس وچ اپنے باطن دیاں کیفیتاں نوں ورتیا تے سوہنے طراں ورت کے دسیا۔

حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری وچ ڈونگھائی نہیں لبھدی۔ کیوں جے اوہ سدھے سادے اک درویش سن تے اوہناں نوں اُتلیاں ہیوٹھلیاں ہانکنیاں نہیں سن آوندیاں۔ پر ایہدا مطلب ایہہ قطعاً نہیں اے کہ اوہناں نے غور و فکر کولوں کم نہیں لیا۔ اک صوفی دے دل نال تے اک درویش دیاں اکھاں نال اوہناں دنیا تے نظر ماری تے فیر نتیجے کڈھے تے اوہناں نتیجیاں نوں آپنیاں شعراں دیاں لڑیاں وچ پرو کے ساہنوں دے دتا۔ اوہ نتیجے کیہ سن؟ بابا صاحبؒ دی تعلیم کیہ سی؟ ویکھ دے چلئے تے فیر اوس نوں اوہناں دی شاعری وچوں کڈھ دے جائیے۔

ویکھن وچ ایہو ای آوندا اے کہ پاک و ہند دی سرزمین تے جیہڑا بیج حضرت خواجہ اجمیریؒ نے بیجیا سی اوس نوں درخت بنان دا سہرا حضرت

Marfat.com

بابا صاحبؒ دے سرای اے۔ سلسلۂ چشتیہ نوں پکیاں کرن تے اُدے پرے تے آلے دوالے کھلارن وچ آپ دا بڑا ای ہتھ اے۔ آپ دے محبوب مرید حضرت محبوب الٰہی نظام الدین اولیاؒ دا ایہہ فرمان بالکل ٹھیک اے کہ بابا صاحبؒ صوفیاں دی اوس جماعت نال تعلق رکھدے سن جنہاں نے تصوّف نوں اک عوامی تحریک بنا دتا سی اوہناں نے ہر طراں دے لوکاں نوں دائرہ تصوف وچ شامل کر لیا سی۔ صرف ایس لئی کہ عام لوکاں وچ مذہبی تے دینی شعور نوں جگایا جاوے۔ نہ ترا جگایا جاوے بلکہ پختہ تے مضبوط دی کیتا جاوے۔ بابا صاحبؒ نے جس خلوص، سچائی تے محنت نال ایس سلسلے نوں ترقی دتی اے اوس نے ای سلسلہ چشتیہ نوں چار چن لا کے چمکا دتا اے۔ اوہناں دی تعلیم نوں ایس طراں آکھیا جا سکدا اے کہ

۱۔ اوہ روحانی ترقی لئی نفس دی پاکیزگی نوں بڑا ای ضروری سمجھ دے سن اوہ نماز دی ظاہری صورت تے ادائیگی وچ روحانی ترقی نہیں سن پاندے ہاں البتہ دلوں وچھوں حضوری دے نال خلوص تے نیّت دی پاکیزگی نال اوہدے حضور جانا ای اوہناں کول معرفت دی کنجی سی۔

۲۔ معرفت لئی "آزادیٔ فرد" نوں ضروری سمجھ دے سن۔ تے اکثر آکھ دے ہندے سن کہ عرفان اوہ لوک حاصل نہیں کر سکدے جیہڑے بادشاہوں، امیراں تے وزیراں نال میل جول رکھدے ہون۔ غلامی اخلاقیات نوں ماڑیاں کر دیندی اے تے نالے ای رُوح دی آزادی نوں قتل کر دیندی اے۔

۳۔ لڑائی جھگڑے توں دُور ای رہنا چاہی دا اے جتے کہ دشمن نوں وی خوش ای ویکھنا یاں خوش ای ویکھن دی خواہش کرنی چاہی دی اے۔

۴۔ وعدے پُورے کرو تے فرضاں دی پابندی نال ادائیگی ہوئی چاہی دی اے۔

Marfat.com

۵۔ مرشد تے طریقت لئی علم تے شریعت دا علم آپ بڑا ای ضروری سمجھدے ہندے سن۔ آپ خود دی ظاہری علوم دی دولت نال مالا مال سن۔ کتاب وسنت تے سختی نال عمل کرنا دی تلقین کردے سن تے آپ دی پابند سن۔

۶۔ اسوۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم تے صحابہؓ دے عملاں دی روشنی وچ ٹرن دی تعلیم دیندے سن۔

۷۔ اوامر تے نواہی دی تعمیل دچ دن رات مصروف سن تے مصروف رہن دی تلقین کردے رہے۔

۸۔ عبادت ——— ظاہری دی تے پوشیدہ دی ——— اوہناں دی حیاتی دا پہلا تے آخری اصول سی۔

۹۔ محبت تے پیار پورا تے مکمل ہودے تے نرا خدا دی ذات لئی ہودے۔

۱۰۔ علم، عقل تے عشق تنّاں چیزاں نوں اک سوتی لئی ضروری آکھدے سن بلکہ حضرت نظام الدین اولیاؒ نوں خلافت دیندیاں ہو یاں ایہہ تنّوں چیزاں دا حوالہ دے کے اوہناں نوں آپنا روحانی گدی نشین مقرر کیتا سن نیں۔

ایہہ اریاں گلاں نرا ای فلسفے ہیٹھ اوڑیاں نیں تے نرا ای منطق یاں نفسیات دیاں نیں۔ جیویں اوہناں دی ساری تعلیم سدھی سادی دین دیاں اصولاں دی سی۔ ایسے طراں اوہناں دی شاعری نوں کسے دی فکریاں فلسفے دی نرد وچ نہیں رکھیا جا سکدا اے۔

اتے ذکر ہو یا اے کہ حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری اک صوفی دی شاعری اے۔ گل نری ایس لئی نہیں آکھی گئی کہ اوہناں دی شاعری وچ صوفیانہ مسئلیاں تے عقیدیاں دیاں گلاں باتاں ہو یاں نیں، بلکہ اوہناں دیاں شعراں دا لب و لہجہ وی صوفیانہ اے۔ صوفیانہ لب و لہجہ توں مراد ایہہ دے کہ اوہناں دا سوچن دا

تے فیر اوس سوچ نوں آکھن دا انداز تے رنگ وی غیر صوفی شاعراں نالوں وکھرا ای اے۔ یعنی اندر لیاں خوبیاں تے باہر لے حسن دونواں اعتباراں نال اوہناں دی شاعری اُتے صوفیانہ حیاتی تے صوفی والے دماغ دی مُہر لگی ہوئی لبھ دی اے۔ عشق تے محبت دے متعلق اوہناں دا نظریۂ مجاز تے حقیقت دے سلسلے وچ اوہناں دا انداز، غرضیکہ ہر موضوع تے بحث دے نال اوہناں دا طریقہ بحث کرن دا تے طرز بیان اپنا ای دکھراتے خاص رنگ رکھ دا اے۔ تے ایسے مخصوص رنگ ولّوں ای اسی اوہناں نوں دوجیاں صوفی تے غیر صوفی شاعراں نالوں وکھ کر سکدے آں۔ اوہ ایس لئی کہ حضرت باباصاحبؒ کول تصوّف محض اک نظریے یاں عقیدے دی حد تک ای نہیں سی سگوں حیاتی دے اک تجربے تے عمل دی حیثیت دی رکھ دا سی۔ تصوف اوہناں کول صبر، توکل، قناعت تے استقامت اتے عمل کرن دا ناں سی حضرت باباصاحبؒ دی باہر لی دُنیا وچ ورتوں توں ساہنوں اوہناں دے ایس سارے سلسلے دا علم ہو جاندا اے۔ ثابت قدمی تے صبر دیاں بے بہا مثالاں اسی اوہناں دی زندگی وچ ویکھنے آں۔ ایس لئی ایہہ اک قدرتی گل سی کہ اوہناں دی سیرت تے شخصیت دی ایہہ نمایاں خصوصیت اوہناں دی شاعری وچ دی ساہنوں لبھے۔ چنانچہ اسی ویکھنے آں کہ اوہناں دی شاعری وچ دنیا نوں چھڈ دین، دنیا نوں حقیر جاننے تے عاقبت نوں سنوارن دا خوف پوری طراں دسدا اے۔

توکل، قناعت تے صبر سبھتوں ای اوہناں دی شاعری وچ دنیا تے حیاتی دیاں اوکڑاں بارے کسے قسم دا کوئی شکوہ یاں شکایت یاں گلہ ایس طراں دا کوئی دی رنگ ساہنوں نہیں لبھدا۔ دوجیاں لفظاں وچ باباصاحبؒ دی شاعری وچ فریاد ہے پر تلخی دی شدّت تے مایوسی نہیں اے۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ اوہ اک صوفی دی حیثیت وچ اپنی حیاتی نوں اک قید تے حقیقت کولوں دوری نوں جدائی تے فراق ضرور آکھ دے نیں۔

Marfat.com

حضرت بابا فریدؒ دی شاعری وچ اگرچہ ساہنوں کوئی ڈونگھائی، فلسفہ یاں گہرائی نہیں لبھدی۔ پر فیر وی صوفیاں والی اک اندرلی تے روحانی لہر اوہناں دی شاعری دے اندر چھپی ہوئی ساہنوں ضرور دس پیندی اے تے اوہ دی مجبوری، معذوری تے قید دجدائی دی۔ پر ایہہ ابھرکے تے صاف ہو کے ساڈے سامنے نہیں اوندی۔ اک شکایت، صوفی تے عاشق ہون دی حیثیت وچ، اوہناں دے سینے وچ جم دی ضرور اے پر اوتھے وی اوہناں دے صوفیانہ ذہن نے کم دتا اے۔ کہ صبر تے شکر کولوں کم لے کے اوس احساس نوں اللہ دی رضا آکھ کے سینے دے وچ ای گھٹ چھڑ یا نیں۔ اک عام آدمی ونگر اک صوفی وی زندگی دیاں مخالف خواہشاں تے سمتاں نال دوچار ہندا اے۔ پر عام آدمی اوس تضاد دا شکار ہو کے پس جاندا اے۔ تے اک صوفی جیہڑا کہ روحانیت تے معرفت نوں حاصل کرن کرن وچ اپنے آپ نوں اک راہبے پالیندا اے اوہ ایس نوں شکار کر لیندا اے۔ حالانکہ اک عام آدمی ونگر اک صوفی وی ایہہ محسوس کردا اے کہ کائنات دی ہر چیز اوہدے نال ٹکراؤ پیدا پئی کردی اے۔ دنیا دا روں روں اوہدے نال ٹکر پیا لیندا اے۔ پر پیار تے محبت دی منزل ایہو جیہی ہندی اے کہ اوتھے ایہناں سختیاں دے خلاف شکایت لئی ہوٹھ کھولنا ای خامی گنی جاندی اے ؎

کانگا کرنگ ڈھنڈولیا سگلا کھایا ماس،
ایہ دوئے نیناں مت چھوہر پر دیکھن دی آس

کاں نوں موڑ دے تے نہیں بلکہ اوس نوں اجازت دے دیندے نیں پر اک آس جیہڑے کہ محبت دی تکمیل دی آس اے اوس نوں ہور جیون واسطے زندہ رکھنا چاہندے نیں۔ ایس لئی اکھاں دی سلامتی چاہندے تے منگدے نیں تاکہ پریتم نوں دیکھن دی آس پوری ہو جا دے۔ یاں فیر خود سپردگی (Self resignation.) دی مثال ایہہ دی اے ؎

Marfat.com

کاگا نین نکاس دوں پی کے دُکھ جائے
پہلے درس دکھائے کے تو پاچھے لے جے کھائے

ایہدے اکھاں نوں بچان دی آس نوں وی چھڈ دیندے نیں بلکہ اوس آس تے سدّھر دے پورے ہو جان پچھاں اوس نوں اجازت دے دیندے نیں کہ بھانویں اکھاں تے آنے دی کھا لوں پر پہلاں پی نوں ویکھ لین دیں۔ ۱

صوفی لئی دُنیا اُچ ای کوئی حقیقت نہیں رکھ دی تے اللہ دی ذات بے نیاز اے۔ اپنے انسان ہون دی حیثیت نال ذی تے اک سچّا عاشق ہندیاں ہوریاں دی اوہ مان نہیں کر سکدا کیوں جے پتہ نہیں اللہ نوں اوس دا کوئی گن چنگا وی لگدا اے کہ نہیں۔ اوس دی بے نیازی اک صوفی تے عاشق لئی اضطراب تے بے چینی پیدا کر دیندی اے۔ ایہو اضطراب تے بے قراری ساہنوں حضرت بابا صاحبؒ کول لیہ دی اے۔ پر فیر اوہ گل کہ شکایت دبی دبی تے گلہ دھندا دھندا ای اے۔ کھل کے یاں حقیقی محبوب نوں موردِ الزام نہیں نے ٹھہرایا بلکہ گل اپنی تھڑتے ای لیاندی نیں ؎

ساہورے ڈھوئی نہ لئے پیئے ناہیں تھاؤں
پر داترڑی نہ پچھیئے دھن سہاگن ناؤں،

جے ایہہ آکھ لیئے کہ ایس جبر تے ضبط نے حضرت بابا صاحبؒ دیاں شعراں دچ اک ٹھہراؤ تے نظم پیدا کر دتا اے تے غلط نہیں ہووے گا۔

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دا ہندوستان عجیب و غریب قسم دے دور وچوں گزر رہیا سی۔ غزنی خاندان آپنیاں اخیر لیاں دناں تے سی۔ بابا صاحبؒ نے ایس نوں تختوں ڈگدیاں دیکھیا۔ غوریاں دے حملیاں نوں ویکھیا تے راجپوتاں دی شکست آپ دے سامنے عمل دچ آئی۔ شمالی ہندوستان دچ ترکی حکمران آپ نے روندے ویکھے۔ مغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحداں کھڑکاندیاں سُنیا۔ وسطِ ایشیا چوں پناہ گیراں دے ہڑ دے ہڑ آپ دی حیاتی دچ ہندوستان آوندے رہے۔

شہاب الدین غوری دا قتل اوس ویلے ہویا جس ویلے آپ عین عالم شباب وچ سن۔ بلین دی تخت نشینی آپ دی اخیر لی عمر وچ ہوئی۔ یعنی اوہناں دی ساری زندگی مڈھوں لے کے اخیر تک ہندوستان وچ عجیب قسم دی افراتفری تے بے چینی نوں ویکھ دیاں ہویاں گزری۔ پر جس ویلے ایہہ سب کجھ ہو رہیا سی عام انساناں دے مقابلے وچ باباصاحبؒ آرام تے سکون نال اپنے کم وچ دی مصروف رہے۔ انتہائی صبر تے توکل دے نال۔ باباصاحبؒ نوں ایہناں تاریخی حقیقتاں دا علم سی تے خوب علم سی۔ پر اوہناں دا مسلک توکل سی، تے توکل دا تقاضا ایہہ سی کہ اوہ آپنیاں مجبوریاں دا احساس کرن تے رضا و رغبت نال ایہناں ساریاں مصیبتاں تے سختیاں نوں برداشت کر دے رہن۔ ایس برداشت دے مادے دی وجہ نوں آپ دیاں شعراں وچ اک لہر ایہو جیہی لبھدی اے جیہڑی کہ اطمینان تے سکون دی اے۔ اپنے ویلے دے دل ہلا دین والے واقعیاں دا بہت ای گھٹ اشارے لبھدے نیں۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ اوس باہر لی بے اطمینانی تے بے چینی دا اظہار ذاتی غم تے گناہ دا احساس بن کے اوہناں دیاں شعراں وچ ضرور آ گیا اے ؎

فریدا در دراجے جائیکے کیو ڈٹھو گھڑیال
ایہ ندوسا ماریئے ہم دوساں دا کیا حال
گھڑیئے گھڑیئے ماریئے پہریں لئے سجائے
سوہیڑا گھڑیال جیوں دکھیں رین وہائے

ایہہ گھڑیال دی سزا دا استعارہ حضرت فریدؒ ہوراں دے حالات دا پیدا کردہ اے۔

صوفی دا سب توں وڈا، تلخ تے شدید احساس "محرومی" دا بندا اے۔ اوہ آکھدا اے۔ کہ موسیٰؑ نوں خدا دس پیا تے اوہ بے ہوش ہو گئے تے ایہہ ضروری اے۔ کہ ہر دیکھن والا بے ہوش ہو جائے۔ پاں دو جیاں لفظاں وچ اوس نوں صرف

Marfat.com

دیدار دی سِک ہندی اے کہ کسے نہ کسے طراں خدا دی ذات دا دیدار اوس نوں ہو جاوے تے ایہہ نہ تے اوس دے وس دی گل ہندی اے تے نہ ای خدا دی حقیقت دا اظہار اوس انداز وچ ہو سکدا اے جس طراں کہ اک سالک چاہندا اے۔ پر فیر وی اوہ ایس لئی تڑف دا تے پھڑک دا ضرور اے تے ایس دا اظہار ضرور کردا اے۔ بابا فریدؒ ہوراں دیاں شلوکاں وچ وی ایس چیز دا احساس تھائیں تھائیں کھلریا ہویا لبھدا اے ؎

آج نہ سُتی کنت سیوں انگ مڑے مڑے جائے
جائے پچھو سہاگنی تم کیہو رین وہائے

یا فیر ؎

فریدا تن سُکا پنجر تھیا، تلیاں کھونڈے کانگ
اجے صورت نہ بوڑھیو دیکھ بندے دے بھاگ

ایس لحروی توں علاوہ بابا صاحبؒ کول ہور وی بہت سارے صوفیانہ مضامین لبھ دے نیں۔ جس طراں پچھے گل ہو گئی اے کہ "صوفیانہ ذہن" نال اوہ سوچدے ہُندے سن۔ ایسے طراں اوہناں دیاں شلوکاں وچ اصلاحات تے تمثیلات دے نال نال صوفیانہ احساس دی بھاری وسیاری اے۔ محبت تے عشق، عمل، عبادت، رضا، توکل تے صبر توں علاوہ "گناہ" دا احساس وی اپنی انتہا تے وے۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ اوہناں دی شاعری دی بنیاد ای ایہ احساس بن دا اے۔ تے غلط نہ ہووے گا۔ ایسے احساس ہتھوں ای باقی ساریاں شاخاں پھٹیاں نیں۔ گناہ دا احساس ای نیکی ول لے جاندا اے تے بے عملی، بے علمی تے گناہواں کولوں بچاندا اے۔ نیکی نال پیار تے محبت جم دے نیں تے ایثار تے قربانی، تے ایسے ایثار تے قربانی ہتھوں رضا تے توکل، دو جیاں لفظاں وچ "احساس گناہ" ای حضرت بابا فریدؒ دی شاعری دی رُوح تے بُنیاد اے۔

بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دی شاعری دل جے کر نظر مارئیے تے ساہنوں

Marfat.com

ایس دیاں بہت ساریاں مثالاں لبھن گیاں۔ اک واری آپ لنگر تے کھانا کھان بیٹھے تے پتہ لگا کہ لون ادھارا منگ کے ہانڈی وچ پایا گیا اے تے نہ نرا ایہہ کہ ادہناں کھان توں ہتھ کھچ لیا تے نہ کھادا بلکہ ساریاں نوں ڈک دی دتا بغیر کھاہدیوں ویلا گزارن دی ہدایت کیتی تے اوس دا تصہ اوہ ایس شلوک وچ بیان کردے نیں ؎

فریدا اِکناں آٹا اگلا، اِکناں ناہیں لون ،
اگے گئے سنجھالسن چوٹاں کھاسی کون

ایس شلوک وچ نہ نرا اوہ سارا واقعہ ساہنوں لبھدا اے بلکہ اوہ "احساسِ گناہ" دی پوری طراں جاری تے ساری اے۔ ایسے احساس دی وجہ توں بابا فریدؒ ہوراں نوں عاقبت دا خوف وی ستاندا رہندا سی۔ خوف دی فضا ادہناں دی شاعری تے چھائی ہوئی لبھ دی اے۔ ایتھوں ای خورے ڈاکٹر لاجونتی ہوراں آکھیا اے کہ "ایس[1] تصوف دے دو موٹے موٹے اصول گناہ دا لما چوڑا شعور تے خدائی عذاب دا ڈاہڈا خوف سن۔ اوہ خدا نال پیار کرن دی نسبت اوس کولوں ڈردے بہتے سن تے اوہدی مرضی دے پورے پورے پابند ہوندے سن"۔ ڈاکٹر ہوراں دا ایہہ بیان صوفیاں بارے بالکل درست نہیں اے۔ کیوں جے صوفی اللہ دا خوف دی تے رکھ دا اے پر نالے ای اوس نال محبت دی آخری حدّاں تک کردا اے۔ تے اوسے محبت ہتھوں سرشار ہوکے اوہ اوس دی رضا تے مرضی دا پابند ہو جاندا اے تے فیر اوس دا حکم پوری طراں آجاندا اے۔ اک دِن آپؒ نے فرمایا سی کہ "جو[2] خدا کرتا ہے وہی ہوتا ہے۔ ہاتفِ غیبی نے فوراً کہا کہ جو کچھ فریدؒ کہتا ہے وہی ہوتا ہے"۔ حضرت فریدؒ ہوراں دے مُرید خاص،

---

[1] ۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص۔۳)
[2] ۔ سفینۃ الاولیا ۔ (ص۔۱۳۲)

Marfat.com

محبوبِ سبحانی نظام الدین اولیاؒ ہوراں دے مریدِ عزیز حضرت امیر خسروؒ دہلوی ہوراں دے عشق و محبت تے خوف دا ایہہ حال سی کہ "سُتنے کا حصّہ آپ کے کرتے کا ہمیشہ جلا رہتا تھا"[1] ایہہ ملکوفیاں دا خوف دراصل اوس دی رضا در رغبت تے مرضی دی وجہوں ہندا اے۔ دارا شکوہ دے قولاں دی تشریح تے تائید حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی ایس کرامت توں وی ہو جاندی اے کہ اوہناں لون نوں شکر بنا دتا سی تے شکر نوں لون[2]۔

کانِ نمک جہانِ شکر شیخِ بحر و بر،
آں کہ ز شکرِ نمک کند و از نمک شکر

اک اونٹھاں والا پیا جاندا سی تے اونٹھاں تے شکر دیاں بوریاں لدیاں ہوئیاں سن۔ آپؒ نے پچھیا کہ اونٹھاں تے کیہ اے۔ تاجر نے جواب دتا کہ لون اے۔ آپؒ نے فرمایا لون ای ہووے گا۔ اوہنے جدوں منزل تے اڑ کے بوریاں کھولیاں تے لون نکل پیا۔ رڑا پیٹدا پچھاں نوں پرتیا نے آکے دسیا کہ اوہناں بوریاں وچ شکر سی۔ آپؒ نے ارشاد کیتا کہ شکر ای ہووے گی تے اوہ شکر ای نکل پئی۔

خوف دی کیفیت سختوں "خود اعتمادی" نہیں جم سکدی۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی خود اعتمادی دا ایہہ عالم سی کہ وضو دے پانی نال حضرت بہاؤالدین زکریا ملتانیؒ ہوراں دے گھر وچ پئی واں ہانڈی تے دوزخ دی اگ حرام کر دتی گئی۔ بے نیّت ملّاں نوں ویکھ کے مسیت دیاں کندھاں نوں سجدہ کرن دا حکم دیندے کندھاں سجدے وچ ڈگ پیاں۔ خوف زدہ شخص مظلوم، محکوم تے مجبور ہو جاندا اے حاکم تے قادر نہیں ہو سکدا۔ صبر، شکر تے توکل نوں "خوف" دانا دین وچ ڈاکٹر صاحب

---

[1] ۔ سفینۃ الاولیا۔ (ص ۔ ۱۳۴)
[2] ۔ ایہہ شعر خان خاناں محمّد بیرم خاں دا اے تے ایسے واقعے ول اشارہ کردا اے۔

نے چنگی بھلی بھُل کیتی اے۔ نال ای اوہناں قرآنِ حکیم دا ناں وی لیا اے تے اوتھے وی خوف[1] نوں غلط سمجھیا نیں۔

حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ اک تبلیغی فضا لبھدی اے۔ اوہ اک شاعر یاں فنکار گھٹ تے صوفی تے مبلّغ بہتے ہن۔ اوس دی وجہ ایہہ وے کہ اوہ بنیادی لحاظ نال اک صوفی تے واعظ ای سن۔ ایسے لئی اوہناں نے ادب یاں زبان یاں سٹائل تے اسلوب یاں انداز نوں بنان، سنوارن تے نکھارن دی کوئی شعوری کوشش نہیں کیتی۔ تبلیغ وچ وی اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے۔ جنہاں نال کہ ایہہ دنیا تے دوجی دنیا دونویں ای سنور جان۔ عمل تے عشق، قیامت دا حساب کتاب تے دنیاوی زندگی دا فنا ہو جانا تے آون والی دنیا لئی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاکہ اللہ دے حضور سرخرو ہو کے جایا جاوے ؎

والوں نکی پل صراط کنیں نہ سنی آئے
فریدا کڑی پوندی کھڑانہ آپ مہائے
فریدا لوڑے داکھ بجوریاں ککر بیجے جٹ
ہندے آن کتائیندا پیدھا لوڑنے پٹ

ایہہ شلوک چنگے تے مندے عملاں دے نتیجے تے جزا تے سزا ول اشارہ کردا اے۔ اُن نوں ریشم تے ککر نوں انگور بنانا بڑا ای اوکھا اے۔ ایسے طراں بھیڑیاں عملاں دے نتیجے وی بھیڑے ای ہندے نیں۔ اک واعظ تے مبلّغ لئی عملاں دی چنگیائی تے برائی تے نظر رکھنی ای ضروری ہندی اے ؎

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جنہاں کھاہدی چوپڑی گھنے سہن گے دُکھ،

---

[1] ایتھے ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوراں دا وی کوئی قصور نہیں اے۔ کیوں جے اوہناں نوں مذہب نے دیوتا دان دیویاں، بتاں تے جناں پریتاں کولوں ڈرنا ای سکھایا جاندا اے۔

Marfat.com

چوپڑی نوں مراد کم از کم ایہہ تے قطعاً نہیں اے کہ "امیر" آدمی دُکھ سہن گے۔ اون ہوں۔ اوہناں دے اکھن دا مطلب ایہہ وے کہ جیہڑے آرام پسند، تعیش پسند تے سہل انگار ہو کے عبادت تے نیکی ولوں بے بہرہ ہو جاندے نیں۔ تے فیر بعد دی دنیا وچ اوہناں لئی دکھای دُکھ نیں۔ ایسے طراں تھلڑیاں شلوکاں وچ وی اوہو تبلیغی فضا موجود اے۔

فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیا توں آہو کیڑے کم،
فریدا کھنڑ میخاں اگلیاں چند نہ کائی میخ
واری آپو آپنی چلے مشائخ شیخ،

تے "مندے عمل کرینداں ایہ سزائے مقہاں" تے ایہو جیہے بے شمار شلوک حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ موجود ہن، جنہاں نوں "تبلیغی" کم لیا گیا دسدا اے یاں لیا گیا اے۔

تبلیغ لئی باباصاحبؒ نے عبادت (عمل) نوں تے عبادت وچوں نماز (حضوری) نوں بنیادی حیثیت دتی اے۔ الصّلوٰۃ عماد الدّین ــــــ اوہناں کول نماز ای دین دا ستون اے تے جنہیں نماز نوں قائم کیتا اے اوس نے دین نوں قائم کیتا۔ نماز اللہ نال محبت تے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام نال محبت دی وجہوں ای قائم ہو سکدی اے۔ ایسے لئی حضرت بابا فریدؒ نے نماز تے بہتا ای زور دتا اے۔ نماز ہندی کیہ اے؟ جے جمال نوں ویکھن دی سخت ترین خواہش تے آرزو نوں نماز آکھ لیئے تے درست ای ہووےگا۔ یعنی اللہ دے تصور یاں دھیان دا دوجا ناں نماز اے۔ تے ساریاں عارفاں دا فیصلہ ایہو ای کہ دھیان نال ای عرفان حق دا اے۔ بھگت کبیر ہوری آکھدے نیں کہ "پریم دے سمندر وچ ڈب جاؤ کیوں جے پریم بنا دھیان نہیں ہو سکدا تے دھیان بنا گیان نہیں ہو سکدا تے گیان بنا اطمینان نہیں ہو سکدا۔

Marfat.com

ایس دل بے شمار اشارے لبھدے نیں ؎

فریدا پچھل رات نہ جاگیو جیوندڑ موویو
جے تیں رب وسار یا تاں رب نہ وساریو،

پر صوفی تے سالک والی آس ایتھے وی موجود اے کہ بندہ بھانویں اوس نوں بھل جاوے، رب اپنے بندے نوں نہیں بھل سکدا ؎

جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کیجے کائے
کنیں بیٹھ جلائیے بال سندے تھائے

تے ایتھے فیصلہ ای لا دتا نیں کہ جیہڑا سر اللہ دے حضور نہ جھکے اوس نوں بالن دی تھاں وچ چُلھے وچ بال چھڈو ؎

اٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اتار
فریدا بے نمازا کُتیا ایہ نہ بھلی ریت
کدہی چل نہ آیا پنجے وقت مسیت،

پنجاں نمازاں دی حتمی تبلیغ ایس تھلڑے شلوک وچوں لبھدی اے تے جیہڑے جماعت نال نماز نہیں پڑھ دے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا دل کر دا سی کہ اوہناں بے نماز مرداں دیاں گھراں نوں اگ لا دین۔ بابا صاحبؒ نے دی نماز نہ پڑھن نوں موت دے برابر گنا دتا نیں۔ نماز دے حکم لئی تن گلاں سامنے آوندیاں نیں۔ فحشا، منکر تے بغی۔ ایہنہ تریوے گلاں ایہناں شلوکاں وچ آگیاں نیں۔ حیوانیت، درندگی تے شیطانیت۔ تے انسان دی اسرا تارنا ای اے۔ کیوں جے نماز ایہہ دسے کہ معشوق دے سامنے اپنی ہستی تے ذات نوں مٹا دیناتے قیاماً، رکوعاً، جلوساً، قعوداً تے سجوداً غرضیکہ ہر وضع نال ایہہ ای آکھنا کہ میں نہیں آں توں ای ایں۔ تے ایہہ دا مطلب ایہو ای اے کہ نماز وچ اللہ دے احساس تے اوس دی ذات نوں علاوہ کوئی

گل سامنے نہ ہووے[1]۔

مختصر گل بات ایہہ دسے کہ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ کیوں جے پنجابی شاعری دے بابا آدم نیں ایس لئی اوہناں دے "ادبی" لحاظ کوئی نہیں اے۔ یاں ادبی ڈونگھائی نہیں دے تے نہ ای اصولی لحاظ نال ہونی چاہی دی سی۔ دنیا دیاں ادباں نوں جے چھک کے ویکھئے تے ابتدائی شاہ پاریاں تے فن پاریاں دی حالت ایہو جیہی سی۔ 'چاسر' نوں لے لو یاں اردو دے پہلے صاحب دیوان شاعر سلطان محمد قلی قطب شاہ نوں پھڑ لو۔ ایہو حالت ای دسّے گی۔ سگوں حضرت بابا صاحبؒ کول تے فیر اک تبلیغی تے اخلاقی فضا بھدی اے جدوں کہ 'چاسر' نے تے ویلا لنگھان لئی آپنیاں کہانیاں "CANTERBURY TALES" چھیڑیاں سن شاعری نوں چھڈ دیو۔ کوئی ادبی کاوش پھڑ لو تے اوس دی شروع وچ ایہو ای حالت سی۔ اوہ بھانویں افسانہ، ناول یاں ڈرامہ ہووے تے بھانویں غیر افسانوی نثر۔ ایس لئی بابا صاحبؒ کیوں جے شاعری تے پنجابی دی صوفیانہ شاعری شروع کرن والیاں چوں نیں ایس لئی اوہ عظیم ہن۔

ہُن حضرت بابا فریدؒ ہوراں دے کجھ شلوک تھلے دتے جاندے نیں۔ جنہاں توں مختلف تصوف دیاں سُلیاں دی نشان دہی ہندی اے ؎

جند نمانی کڈھے ہڈاں کوں کڑمکائے
ساہے لکھے نہ چلّنی جندو کو سمجھائے

(فنا دا مسئلہ)

فریدا درویشی گا کھڑی چلاں دنیا بھت
بھٹھ اٹھائی پوٹلی کتھے ونجاں گھت

(درویشی تے فقیری دے راہ دیاں مشکلاں)

---

[1] - مردانِ خدا، خدا نباشند۔ لیکن از خدا جدا نباشند

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں دن کنڈا موڑ سینہہ
وسی رب ہی آیئے جنگل کیا ڈھونڈ سینہہ
(اللہ دی حقیقت)

فریدا راتیں وڈیاں دُھکھ دُھکھ اُٹھن پاس
دھرگ تنہاں دا جیوناں جنہاں وڈانی آس
(غیر اللہ دی حقیقت)

رُکھی سکی کھائے کے ٹھنڈا پانی پیئو،
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جیو
(توکل - صبر)

فریدا ایہ وس گنڈلاں دھریاں کھنڈ لوارڑ،
اک راہندے راہندے رہ گئے اک رہندی گئے اجاڑ
(دنیا دی حقیقت)

فریدا رتی رت نہ نکلے جے تن چیرے کوئے
جو تن رتے رب سیوں تن تن رت نہ ہوئے
(جذبا دی حقیقت)

فریدا کالے مینڈے کپڑے کالا مینڈا ویس
گہنی بھریا میں پھراں لوک کہن درویش،
(عجز و انکسار)

فریدا میں میدان کر لوڑیئے ٹبے لاہ،
اگے مول نہ آوسی دوزخ سنڈی بھاہ (نفس کشی)

فریدا جے دِینہہ نالا کپیا جے گل کپیں چک
پنوں نہ اِتنے معاملے سہاں نہ اتے دُکھ
(گناہ دا احساس)

Marfat.com

کندھی ویہن نہ ڈھاہ توں بھی لیکھا دیورے
جدھر رب رضائے ویہن تداون روکرے

فریدا دکھ سکھ اِک کر دل تے لاہ وکار
اللہ بھاوے سو بھلا تاں سبھے دربار
(اللہ دی رضا)

Marfat.com

حضرت مادھولال حسین شاہؒ

۱۵۳۹ء توں ۱۵۹۳-۹۴ء تک

Marfat.com

Marfat.com

پنجابی شاعری دے بادا آدم حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ دی وفات ۔ ۱۲۶۵ء توں نیڑے نیڑے تن سو ورہے پچھاں صوفیانہ شاعری دا دوجا، اچاتے منیا ہویا شاعر ساڈے سامنے آوندا اے تے اوہ حضرت مادھولال حسینؒ المعروف شاہ حسینؒ ۔ ۱۵۳۹ء توں ۹۴-۱۵۹۳ء۔ نیں صوفیاں تے صوفی شاعراں وچوں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا درجہ چنگا بھلا اُچا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دے نال تے اینہاں دا کوئی مقابلہ ای نہیں کیوں جے ترے سو ورہیاں دے فرق بعد اوہناں دی زبان اوس ویلے دی فکر تے سوچ اوس ویلے دا ماحول تے اوس دا اثر معاشرے تے، ایہو جیاں دوجیاں گلاں ہوردی ہن، جنہاں وچ بڑا ای فرق پے گیا۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی شاعری تن سو ورہے بعد دی شاعری اے۔ ایس طراں دونواں وچ بڑا ای فرق پے جاندا اے۔ تے دونواں دا مقابلہ ایسے گلّے وی نہیں جچدا تے نہ ای ہو سکدا اے۔

حضرت شاہ حسینؒ دے صوفیانہ مسلک تے حضرت شیخ العالمؒ دے تصوف تے صوفیانہ خیالات وچ وی بڑا ای فرق اے۔ حضرت شاہ حسینؒ دا سلسلہ اگرچہ قادریہ اے۔ پر اوہناں نے ملامتیہ فرقے دے اثر نوں قبول کر لیا سی۔ ایس فرقے دے بزرگ صوفی حضرت سلطان العارفین شیخ بایزید بسطامیؒ سن۔ جنہاں دا انتقال ۲۳۴ھ وچ ہویا سی۔ فرقۂ ملامتیہ دی پچھان بڑی ای اوکھی ہندی اے۔ ایس کرکے عام لوک دھوکہ کھا جاندے نیں

کیوں جے ایہناں دا ہر طریقہ ظاہری لحاظ نال شرع دے مخالف ای ہندا اے۔ حضرت بایزیدؒ اک واری بڑے لمے سفرتوں بعد بسطام اپڑے تے بہت ساریاں لوکاں نے آپ نوں گھیر لیا تے فیر آپ دی سنگت تے مریدی وچ ای رہنا شروع کر دتا۔ ایس توں اوہناں دی عبادت تے ریاضت وچ فرق پے گیا۔ ایس دا علاج اوہناں اِیج کیتا کہ اک دن روزیاں وچ اوہناں بازار وچ کھلو کے روزہ تڑوڑ دتا تے روٹی پانی کھا پی لیا۔ ——— "ایہہ[1] کم اوہناں نے لوکاں نوں آپنے کولوں بدظن کرن واسطے کیتا سی"۔ چنانچہ لوک سچی مچی اوہناں کولوں بیزار ہوگئے۔ پر ایہہ کم اک "نامکمل" صوفی کردا اے تے اوس نوں کرنا پیندا اے تے فیر جدوں اوہ مکمل ہو جاندا اے تے اوہ — ملامت — وچوں نکل آوندا اے۔ حضرت بابا فریدؒ وی اوہناں تھانواں نوں پچھاں چھڈ کے اگاں اگاں بھجدے رہے جتھے اوہناں نوں لوک بہتا ای تنگ کرن لگ پیندے پر جدوں اوہناں نے آپنی تکمیل کر لئی تے فیر کھُل کے سامنے آگئے تے تبلیغ دا کم شروع کر دتا۔ ملامتیہ فرقے والے داخلی تے باطنی لحاظ نال پورے تے مکمل ای ہندے نیں۔ ایہناں دا ظاہر ہور ہندا اے تے باطن ہور۔ تے اصلی گل باطن دی ہندی اے جدہ ظاہر نوں علم نہیں ہُندا تے نہ ای ہو سکدا اے۔ صوفیاں دا مسلک تے اکو ای اے ——— خدا شناسی۔ پر طریقے تے انداز دکھرے دکھرے نیں۔ کجھ لکے چھپے ولی ہندے نیں تے کجھ باہر لے تے ظاہری انداز وی رکھ دے نیں۔ کجھ لوک سوائے اللہ توں دوجی کسے چیز نال تعلق تے واسطہ ای نہیں رکھ دے تے نہ ای کسے چیز کولوں لذت تے سرور حاصل کرن دی خواہش پیدا ہون دیندے نیں۔ اوہناں دی مثال تے فیر ایج ہو جاندی اے کہ ؎

شرطِ اول در طریقِ عاشقی دانی کہ چیست

---

[1] ۔ سفینۃ الاولیا ۔ (ص ۔ ۲۱)

Marfat.com

ترک کردن ہر دو عالم را و پشتِ پا زدن

تے کجھ لوک ظاہری لحاظ نال تے دنیاوی امور وچ مصروف ہندے نیں۔ پر اندر لی دنیا اوہناں دی بالکل ای وکھ ہندی اے گویا ؎

چیست دنیا از خدا غافل شدن
نے لباس و نقرہ و فرزند و زن،

ایس قسم دیاں صوفیاں دی انتہا ——— ملامتیہ اکھوانڈی اے کیوں جے اوہ جان دیاں بجھ دیاں ہویاں ایہو جیہے کم کردے نیں جنہاں نوں ویکھ کے عام ویکھن والے ملامت کرنی شروع کر دیندے نیں تے دونویں دھراں ایہدے وچ راضی ہو جاندیاں نیں حضرت شاہ حسینؒ ہوری وی ایسے صوفیا نہ مسلک دے قائل سن۔

حضرت شاہ حسینؒ دا زمانہ ہندوستان دے مغل اعظم اکبر دا زمانہ سی ——— ۱۵۵۶ء۔ ——— ۱۶۰۴ء۔ اکبر دے زمانے دا اثر حضرت شاہ حسینؒ ہوراں تے ہونا بڑا ای ضروری سی۔ جس طراں کہ ایہہ گل بڑی واری ہوئی اے کہ صوفی ہون توں علاوہ اوہ صوفی اک فنکار وی ہندا اے تے فنکاراں والا ——— جذباتی احساس وی رکھدا اے تے اک فن کار ہون دی حیثیت وچ اوس دا آپنے اردگرد دے ماحول کولوں اثر لینا یاں اوس دی مطابقت وچ ٹرنا یاں ردِّ عمل دے طور نال مخالف تے متضاد سمت اختیار کر لینا بے حد ضروری تے بالکل صحیح قدم ہندا اے۔ اک فنکار یاں تے حالات نال مطابقت پیدا کر لیندا اے تے فیر آپنیاں راہواں استوار کر لیندا اے جیویں اردو دے مشہور صوفی شاعر حضرت خواجہ میر دردؒ ہوگذرے نیں تے یاں اوہ زمانے کولوں مار کھا کے اُدھڑ تے اکھڑ جاندا اے۔ تے فیر پچھاڑن لگ پیندا اے۔ جیویں مرزا محمد رفیع سوداؔ۔ دونواں دا زمانہ ساڈے سامنے وے۔ بیرونی حملے تے اندروں، سکھاں، جٹاں تے مرہٹیاں دیاں بغاوتاں۔ پر زمانہ اکو جیہا ہندیاں ہویاں وی

راہواں نے سوچاں وکھریاں ہوگیاں۔ صوفیاں تے صوفی شاعراں نے ہمیشہ سازگاری تے مطابقت دی فضا پیدا کرن دی کوشش کیتی اے تے اوتھوں ای اپنے اندرلوں روشن کیتا نیں۔ اکبر اعظم آپ دی "میل جول" والی دیناداسندہ سی۔ ایہہ وکھری گل اے کہ "دینِ الٰہی" دا بانی دی اوہو سی۔ بہرحال اکبر دی ایسے "مفاہماتی فضا" وچ حضرت شاہ حسین ہوری پروان چڑھدے نیں۔

ایہہ اوہ دور سی جدوں کہ فارسی نوں ہندی نال ملا دتا گیا۔ خاص طور نال اکبر نے ہندی شاعراں دی سرپرستی کیتی تے اوہناں نوں ڈھیر ڈھیر انعام واکرام تے عزتاں دتیاں، سنسکرت دیاں کتاباں دے ترجمے فارسی وچ کروائے بلکہ آپ دی اکبر بادشاہ[1] نے برج بھاشا وچ کبت تے شعر آکھے ہن۔ ایہتھے دو تمدن، دو تہذیباں ساہنوں جپھیاں پاندیاں ہویاں لبھدیاں نیں۔ ہندوستان وچ مغلاں دے آون نال اک نویں کلچر نے جنم لیا سی۔ ایہہ گل تے بڑی ای پرانی سی پر ایہدے تے غور اکبر دے عہد وچ ای کیتا گیا کہ مسلمان تے ہندو اوس نے شعوری کوششاں نال اک دوجے دے کلچر توں روشناس کروائے۔ جتھے مسلماناں نوں ہندوستان دیاں رواجاں تے رسماں روایتاں نال آشنا کروایا تے اوتھے ای ہندی ادب، ہندو ذہن، فکر تے سوچ نوں فارسی تے عربی ادب تے تہذیب نال وی روشناس کروادتا جدی وجہ نال ــــ ہندوستانی ــــ زباناں وچ اک نویں چاشنی، اک نواں

---

[1] بعض روایتاں ایہہ وی ہن کہ "تان سین" نے ایہہ کبت لکھے سن تے اکبر دے ناں لا دتے سن۔ بہرحال ایتھوں ساہنوں ایہہ ضرور پتہ لگ جاندا اے کہ اکبر دا میلان طبع ادب دل ضرور سی تے بہتا سی۔ اکبر دیاں شعراں توں اکبر دے شعر نہ منن والیاں "وچو" کڈے "سر فہرست آوندا اے۔

Marfat.com

سوادتے اک نواں شعور پیدا ہون لگ پیا بلکہ بڑی چھیتی پیدا ہوگیا تے مسلمانا وچ ہندی[1] شاعری دا رواج تے ہندوواں وچ فارسی[2] شاعری دا رواج جڑاں پکیاں کر گیا۔

ایس دور وچ اکھاں کھولن والے صوفی شاعر حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا مزاج وی اوسے رنگ وچ رنگیا گیا۔ ولبھ چاریہ ۱۴۲۳ء توں ۱۴۷۵ء تک۔ دی شاعری حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے دور وچ ہورای نکھر کے تے سنور کے سامنے آگئی ہوئی سی۔ ولبھ چاریہ نے عبادت نوں محبت تے محبت نوں عبادت دا درجہ دتا سی۔ ایس توں بعد تے مغلاں دے عہد دے نیڑے تریڑے سورداس جی دی شاعری ساڈے سامنے آجاندی ای۔ نال ای میرابائی جودھپوری دی ہندی شاعری سارے ہندوستان وچ اپنا لوہا منوا چکی سی۔ میرابائی دیاں کجیاں دیاں بنیادی خوبیاں ——— شیرینی، سادگی، جذبات نگاری تے عشق دا مکمل انداز سن۔ ایہہ تنوں چیزاں تے ولبھ اچاریہ دی اتلی خصوصیت حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی شاعری وچ مغلاں دے دور تے ذوق دے ہتھوں آئیاں۔ کیوں جے اوہناں دی عزت کرن والے ہندوستان دے شہنشاہ آپ وی سن تے آپ دی رسائی شہنشاہ اکبر دے حرم تک دی سی تے تبلیغ دا کم اوتھے وی کردے ہندے سن۔ ایہو تریوے خوبیاں ساہنوں فارسی شاعری وچ وی لبھدیاں نیں۔ اوتھے وی سادگی تے شیرینی تے عشق تے نال ای جذبات دیاں ڈونگھائیاں ساہنوں دسدیاں نیں پر فارسی تے ہندی شاعری دا بنیادی فرق ساڈے سامنے آجاندا اے۔ جدوں کہ ہندی

---

[1] ۔ عبدالرحیم خانخاناں ۔ ایہہ ہندی دا خوبصورت شاعر سی۔
[2] ۔ ٹوڈرمل ۔ ایہہ نرا فارسی دا شاعر سی بلکہ اک بہت اچا عالم وی سی۔

Marfat.com

شاعر زنانی دے روپ وچ فریاد کردا اے تے مرد نوں پکار دا اے
تے فارسی شاعر مرد ای عاشق اے تے مرد ای معشوق بن کے سامنے آوندا
اے ۔ حضرت شاہ حسینؒ فارسی تصورات دے نال نال ہندی شاعری دی ایس
بنیادی خصوصیت کولوں بہتے متاثر نیں ۔ یعنی زنانی دی آوازوں فریاد کرنی ۔
اینج تے ایہہ خوبی دوجیاں شاعراں جیویں حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹی ہن کول
وی موجود اے پر سب توں پہلاں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے ایس نوں
درتیا اے ۔ خورے ایہناں گلاں توں ای ڈاکٹر لاجونتی ہوراں نوں ایہہ
شک پیا اے کہ مسلمان صوفی ہندو ازم توں متاثر سن ۔ بہر حال جتھے تک
تصورات دی بنیاد دا تعلق اے حضرت شاہ حسینؒ ہوری فارسی دے مقابلے وچ
ہندی تصورات کولوں بہتے متاثر لگدے نیں ۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں توں بعد
پہلے وڈے شاعر آپ سن ۔ اوہناں نے سب توں پہلی تبدیلی عشق دے تصور وچ
کیتی ۔ مرشد دی اہمیت نوں گھٹ محسوس کیتا تے گھٹ ای محسوس کروایا ۔ حضرت
بابا صاحبؒ نے باہر لے تے اندر لے دونواں علماں وچ پیراں دی پیروی کیتی تے
اوسے نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا تے آپنے آپ نوں مخاطب کر کے تبلیغی انداز
وچ شلوک یاں شعر آکھے ۔ حضرت شاہ حسینؒ نے ایس نظریے وچ بنیادی تبدیلی عاشق
دی کیتی ۔ تے عشق دا اظہار ہندی شاعری دیاں روایتاں کولوں متاثر ہو کے
زنانی دے مونہوں کیتا کیوں جے ہندی شاعری وچ اکو ای مرد اے تے اوہ
ہن کرشن جی تے باقی ساری دنیا اوہناں دی لیلا اے ۔ اگرچہ سور داس
نے کرشن جی دے تصور نوں خالصتاً مذہبی ویہڑے چوں کڈھ دتا پر فیر وی
میرا بائی تے اوہناں توں پہلیاں روایتاں مُک نہ سکیاں ؎

ایہہ نس دس رہی دل میرے صورت یار پیارے دی
تیرا باغ بغیچہ تیرا میں بلبل باغ تہارے دی،

Marfat.com

آپنے شوہ نوں آپ ریجھاوّاں حاجت نہیں پسارے دی
کہے حسینؔ فقیر نماناں تھینواں خاک دوارے دی ،

مونث دا صیغہ ورتن نوں وکھریاں ہوکے وی ویکھیئے تے ایہہ اثر ساہنوں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں تے لبھ جاندا اے کیوں جے اوہناں دا لہجہ وی ۔زنانیاں۔ ولّوں ای لگدا اے ۔ اِیخ لگدا اے کہ اوہناں نوں زنانیاں دی بول چال سن داکوئی ڈاہڈا ای موقع لبھیا اے کیوں جے اوہ زنانی ، وو ہٹی یاں میرا دا ذکر نہ وی کردی تے "بول چال" دے انداز وچ گل بات کردے نیں تے اِیخ ای لگدا اے کہ زنانی ولّوں محبت تے پیار دا اظہار کیتا جارہیا ہووے ؎

سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی کیکر آکھاں چھڈ وے اڑیا
رات انھیری بدل کنیاں ، باہجھ وکیلاں مشکل بنیاں
ڈاہڈے کیتا سڈ وے اڑیا کیکر آکھاں چھڈ وے اڑیا
عشق محبت سیئی جانن پئی جنھاں دے ہڈ وے اڑیا
کلر کھوٹ نہ کھوہڑی چینا ریت نہ گڈ وے اڑیا ،
نت بھرناں ایں چھٹیاں اک دن جاسیں چھڈ وے اڑیا
کہے حسینؔ فقیر سائیں دا نین نیناں نال گڈ وے اڑیا

اڑیا ، وے ۔ ایہہ پنجابی زبان وچ خاص عورت دی زبان تے لہجہ اے۔ تے جتھے ایہہ دونویں کٹھے ہن ۔ وے اڑیا ۔ آجان تے فیر ہور ای زنانیت جم پیندی اے ۔ چناب تے جہلم دیاں دریاواں دے وچکار لا علاقہ ایس مرکب دی جائے پیدائش اے یاں او تھے حالی تیک وی اڑیا استعمال ہندا اے ۔ اگرچہ اگوں آون والیاں صوفیاں نے دی ایس روایت نوں قائم رکھیا اے پر ایس دا تجربہ حضرت شاہ حسینؒ نے ای کیتا اے ایسے وجہوں اوہناں دی شاعری وچ رس تے سُر پیدا ہوگئے نیں جیہڑے کہ حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول بہت تھوڑے انداز وچ لبھدے نیں ۔

Marfat.com

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں تے فارسی شاعری، انداز تے زبان دا اثر بہتا ظاہری لحاظ نال ہویا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول وی ہندی اثر بھدا اے۔ پر اوہ ظاہری اے یعنی اوہناں نے زبان دے لحاظ نال ہندی لفظ ورتیا اے۔ ایں ممکن اے کہ گورو نانک ہوراں دے گرنتھ وچ آون کارن اوہناں وچ بعد وچ تبدیلی آئی ہووے۔ بہر حال اوہناں دی شاعری دی اندرلی روح فارسی رنگی ری اے۔ جدوں کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی باہرلی فضا آتے فارسی دا رنگ چڑھیا ہویا اے۔ ایہہ دا مطلب ایہہ نہیں اے کہ اوہناں کول فارسی دے مضمون اندر لے لحاظ نال نہیں ہین۔ فارسی شاعری دی روایت تے تجربے وی اوہناں کول بھدے نیں۔ اُنج وی عربی دے عالم سن تے قرآنِ حکیم دے حافظ بلکہ قرآن حکیم نوں اکثر تے متواتر پڑھدے ہندے سن۔ دساں درہیاں دی عمر وچ تے حفظ کر لیا سن نیں۔ عربی دے ذریعے نال فارسی نوں جو جو کجھ لبھیا تے فیر فارسی دے ذریعے نال جو جو کجھ ہندوستان آیا اوہ سب کجھ حضرتِ شاہ حسینؒ ہوراں دیاں نظراں وچوں گزریا ہویا سی۔ تے آپ نے اوہناں عربی تے فارسی دیاں روایتاں کولوں دی اثر قبول کیتا سی۔ بلکہ ہندی معنیاں دے نال نال ای فارسی معنویت وی آپ دی شاعری وچ موجود اے تے اوس دی وجہ ایہہ وے کہ ہندی تے فارسی دے اسالیب تقریباً اِکو جیہے ہن سوائے محبت دے اظہار دے طریقے نوں۔ ایس لئی حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول فارسی خیالات، فارسی دیاں تشبیہاں تے استعارے دی ہندی معنویت دے نال نال وی لبھدے نیں ؎

گھول گھمائی صدقے کیتی ساہنوں جے کوئی ملے گرانوں دا،
اجے گھٹ آئے وسیا میرا پیارا وتھے دوجا کوئی نہ سمانوں[1] دا
مَن وارنے تو پرچا جاوندا

ع۱۔ دونوں جہاں کہاں تری وسعت کو پا سکے
میرا ہی دل ہے جس میں کہ تو سما سکے — (خواجہ میر درد)

سب جگ ڈھونڈ بتیرا مینوں تدھ بن ہور نہ بھاوندا
شاہ حسینؒ پیا در تیرے سائیں طالب تیرے ناناں دا
یاں فیر فارسی خیالات تھلڑی ساری کافی وچ موجود ہن ؎
تئیں ملیاں میری تازگی وو
راتیں درد ، دہیں در ماندی مرن اساڈا واجبی وو ،
رلیاں کھول گلے وچ پائیاں میں بیراگن آدی وو ،
جنگل بیلے پھراں ڈھوڈیندی کوک نہ سکاں ماری لاج دی وو
کہے حسین فقیر سائیں دا رات دہیں میں جاگ دی وو

یاں فیر اک ہور کافی ——— "نی سیو، اسیں نیناں دے آکھے لگے" ——— والی ساری ای کافی اتے فارسی خیالات دی تہہ چڑھی ہوئی اے ———

ہندی ہندوستان دی تے فارسی ایران دی پر حضرت شاہ حسینؒ ہوری پیدا ہوئے پنجاب وچ تے اوہ وی پنجاب دے دل لاہور وچ۔ آپ ہوراں دے پیو ہوری جولاہیاں دا کم کردے سن۔ ایس لئی پنجاب دیاں روایتاں ، فیشناں تے پنجاب دے ماحول نوں وی تن دے نال نال اوہناں نے شاعری وچ جولاہیاں والیاں ٹیکنیکل گلاں نوں استعارہ بنا کے وی ورتیا اے پنجاب دی تہذیب اوہناں دے سامنے سی تے لوک کہانیاں تے لوک گیت اوہ وی سُن دے سن یا سُن دے ہوں گے۔ ہیر رانجھے دا قصہ پنجاب دا مشہور ترین لوک قصہ اے۔ تے ایس نوں لکھن والیاں دا حساب[1] ای نہیں اے۔ ہر دو جے چوتھے در ہے کوئی نہ کوئی نواں ناں ساڈے سامنے آ ای جاندا اے تے ممکن اے کہ اوہ قصہ حضرت شاہ حسینؒ نے وی سنیا یاں پڑھیا یاں ویکھیا ہووے ویکھیا ایس لئی آکھیا گیا اے کہ ہیر تے رانجھے دا قصہ اوہناں دے دور دے نال نال

۱۔ اک سو ترتالی (۱۴۳) قصیاں دا تے مینوں علم اے۔ ڈاکٹر باقر ہوری اٹھ سو (۸۰۰) توں اتے دسدے نیں۔

Marfat.com

ی ٹرداے - دمودر داس دمودر نے ایس سمت ۱۵۳۱ وچ لکھیا یعنی سنہ ۱۴۷۳ سن عیسوی بن داے - تاے ای اودا آکھنا اے کہ اوس نے ایس پیر مائی تے رانجھے نوں لکھیں وی ڈٹھا اے - تاریخ ایس سلسلے وچ اوس دی کوئی مدد نہیں کردی اے کیوں جے اودے پیر دا مرن سال سنہ ۱۴۵۳ء اے - من لینے آں کہ پیر نوں جیاں دے زمانے وچ ہوئی تے مر گئی تے حضرت شاہ حسینؒ توں جو درہے توں وی گھٹ پہلاں مردی اے - ایس لئی ایہہ قصہ اوس ویلے توں ای عام تے مشہور ہونا شروع ہو گیا ہووے گا - حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے کنیں وی پیا بڑا ای صحیح تے درست لگدا اے - آپ دے استاد شیخ بہلولؒ سن جیہڑے چنیوٹ دے رہن والے سن - چنیوٹ سرگودھیوں وی نال ای اے تے جھنگوں وی نیڑے دے - ایس لئی ایہہ قصہ عین من والی گل اے کہ رانجھن تے ہیر مائی دا قصہ شیخ بہلولؒ نے صوفیانہ رنگ وچ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے کنیں پایا ہووے تے آپ نے اوس لوک قصہ دے ناؤں تے کردار[1] نوں استعارۃً اپنی شاعری وچ ورت لیا ہووے -

صوفیانہ مسلک وچ ۔ جذب تے یک رنگی (COHERENCE)

اک سالک تے صوفی دی بنیادی خواہش ہندی اے اوس دی عبادت دا ماحصل تے اصلی مقصد ایہہ ای ہندا اے کہ اوہ اپنی ذات نوں خدا دی ذات وچ لا دیوے - اوہ اپنے آپ نوں اک جز سمجھدا اے تے اللہ دی ذات نوں کل -

؎ رانجن رانجن مینوں سب کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی
ماہی ماہی کوک دی میں آپے رانجھن ہوئی ہُو
جس شوہ نوں میں ڈھونڈدی ڈھونڈدی ڈھونڈدی اوہ شوہ سوئی
کہے حسینؔ سادھاں دے ملیاں تکل بھول گیئوای

---

[1] - وارث نزا وارث (ص - ۱۱ - ۱۲ - ۱۳)

جذب دی کیفیت نوں وسن لئی حضرت شاہ حسینؒ دی پنجاب دے لوک گیت دے ہیرو — رانجھا تے ہیروئین — ہیر دا سہارا لیندے نیں۔ تے "من تو شدم" والی گل آکھ دتی نیں۔ اک ہور تھاں تے خدا دی تلاش تے حقیقت نوں ای رانجھے دا ناں دے دتا نیں ؎

جنگل بیلے پھراں ڈھوڈیندی رانجھن میرے سنگے نہ
میں ڈھ ڈھ دل رانجھن راول منگے
مہیں آئیاں میرا ڈھول نہ آیا، ہیر کوکے وچ جھنگے،
راتیں دیہیں پھراں وچ جھل وے پڑھن بولاں دے کنڈے
کہے حسین فقیر نماناں رانجھن ملے کتے ڈھنگے،

وصل تے فراق دیاں مضموناں نوں وی تصوف نے اک شائستگی دتی اے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں ایہناں مضموناں نوں وی پنجاب دے ایسے لوک قصے کولوں ای کردار لے کے استعمال کیتا اے ؎

ایہو بن دی گل۔ سجن نال میلا کریئے،
خوار پڑا ہے مترّ رانجھن سارے باہلیئے نیں تریئے،
بھبھو ساگر اَت بکھڑا بھاری سادھاں دے بیڑے چڑھیئے
سائیں کارن جوگن ہونواں کریئے جو کجھ سریئے
لکھ ٹکا شیر نی دیواں جے شوہ پیار وریئے
ملیا یار ہوئی روشنائی دم شکرانے دا بھریئے
کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں جیوندیاں ای مریئے

ایہہ وصل دی تڑپ اے تے تھلڑی کانی وچ فراق دی جدائی دی چیک اے ؎

رانجھا جوگی میں جوگیانی کملی کر کر سڈیاں
ماس جھڑے پنجر ہوئیاں کڑکن لگیاں ہڈیاں

پیارے بن راتاں ہوئیاں وڈیاں ـــــــ
میں ایا نی نیونہہ کیہہ جاناں برہوں تناواں گڈیاں
کہے حسین فقیر سائیں دا لڑ تیرے میں لگیاں،
ایسے وصل تے فراق دی باہت جذب دی کیفیت نال تھلڑی کافی بھری پئی اے ۔

رانجھن میرا، میں رانجھن دی کھیڑیاں نوں کوڑی جھاک
نی مائے مینوں کھیڑیاں دی گل نہ آکھ ـــــــ
لوک جانیں ہیر کملی ہوئی، ہیرے دا در چاک
کہے حسین فقیر سائیں دا جان دا مولا آپ

دو جہاں تے سب توں اہم تشبیہاں تے استعارے اوہناں آپے پیو دادے دے پیشے توں کڈھ کے ورتے نیں۔ آپ نے خود تے ایہہ پیشہ نہیں سی اپنایا یاں سکھیا۔ پر فیر وی اوس پیشے دی ٹیکنیک تے بنیادی گلاں نال واقف ضرور سن۔ اوہناں نے مجازی تے حقیقی رنگاں وچ اک بڑا ای سوہنا ملاپ رکھ کے اک دوجے کولوں وکھریاں وکھریاں معنیاں وچ ورتیا نیں۔ صوفیاں دے عمل توں ایہناں استعاریاں تے تشبیہاں وچ ای ظاہر کیتا نیں۔ ؎

گھم چرخڑیا ـــــ تیری کتن والی جیوے
نلیاں وٹن والی جیوے
چرخا بولے سائیں سائیں باتڑ بولے توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں

چرخہ ـــــ انسان اے یاں اوس دی ظاہری حالت اے۔ چرخا چیتا روں پھڑدا اے تے اپنے عملاں نال اوس دیاں چٹیاں تنداں تے دھاگے بناندا اے۔ ایہہ نیک عمل ہن۔ انسانی جسم دا پنجر روح توں بغیر بالکل

Marfat.com

اِنج ای ہندا اے۔ جیویں کہ چرچہ سکّا ہووے تے اوہدیاں وچلیاں تاراں پسلیاں ورگیاں لگدیاں نیں ؎

چرخے چائے سبھے گھر گیّاں رہی اکیلی ہوں
جیہا ریجا ٹھوک دُنائیو تیں چادر تان کے سوں
کہے حسین فقیر سائیں دا آٹے لگی چھک پون

تے نہ ای چرخے دا ذِکر لبھدا اے بلکہ چرخے دے سارے لوازمات تے اوہدیاں آلے دوالے دیاں ضرورتاں تے ورتیاں جان والیاں چیزاں دا ناں وی حضرت شاہ حسین ہوراں کول مجازی رنگ وچ ورتیاں ہویا لبھدا اے۔ جیویں کتناں، پُونیاں، ترنجن تے سکھیاں، بتنا تننا، چولا تے ایہو جیہے ہور ڈھیر سارے لفظ اوہناں اپنی زندگی تے پیشے چوں کڈھے تے اوہناں نوں آپنیاں کافیاں وچ ورتیا نیں۔

شاہ حسینؒ ہوری پنجاب دے رسینک سن، پنجاب دے جم تے پنجاب دے پل سن۔ ایس کرکے پنجاب دا رچاؤ وی اوہناں دی شاعری وچ لبھدا اے۔ حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوراں کول، جیویں پچھے بیان ہویا کہ سدّھے سادے تبلیغی انداز وچ خدا دی حقیقت تے قربت نوں بچھانن دیاں گلاں ول زور دتا گیا لبھدا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں اوہناں تے نال ای مقامی رنگ وی چڑھایا اے ایہہ گل ٹھیک اے پئی اوہناں دی ہندی کولوں اثر لے کے عشق دا اظہار زنانی دے مونہوں کروایا اے تے حضرت بابا فریدؒ ہوراں کولوں چنگے تے سوہنے انداز وچ کیتا نیں۔ ایہو وی آپ دا ویلا اوہناں کولوں ترے سو ورہے پچھاں دا اے اوس ویلے تک زبان دا رنگ ڈھنگ تے انگ ہورای سنور تے نکھر چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں دی زبان وچ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دے مقابلے وچ مٹھاس تے حسن بہتا لیکھ دا اے۔

Marfat.com

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا عشق دی پاگلاں ورگا سی تے گلاں دی دیوانیاں ورگیاں سن۔ کیوں جے حضرت بابا فریدؒ ہوراں نے پیر دے راہیں شریعت دے احکامات دی تکمیل کرنا سکھیا سی تے اوس تے عمل وی کر دے سن تے حضرت شاہ حسینؒ ہوری قادریہ سلسلے دے بیعت سن پر ملامتیہ رنگ اختیار کر لیا سی۔ نال ای پیر توں علاوہ اک مجاز قائم کر لیا سن نیں۔ تے اک ہندو منڈے ——— مادھو لال ——— نوں اپنا مرکز تے محور بنا لیا سی۔ ایسے لئی آپ دے ناں دے نال مادھو لال لکھیا جاندا اے۔ ایہہ مادھو لال حضرت شاہ حسینؒ دیاں مجلساں تے وعظاں نوں سن آوندا ہندا سی اک مسلمان واعظ تے مبلّغ لئی جنھے ایہہ فرض ضروری ہو جاندا اے کہ اوہ مسلماناں دی اصلاح کرے اوتھے نال ای اوس تے ایہہ ضروری تے لازمی قرار دتا جاندا اے کہ اوہ غیر مسلمان دل دی غور کرے تے مسلمان دے ایمان دے ایسے فرض نے حضرت شاہ حسینؒ نوں مادھو لال ول دھیان کرن تے مجبور کر دتا۔ تے ایسے نظر کارن اوس ہندو منڈے دا مقدّر کھل گیا تے اخیر تے مادھو لال[1] مسلمان ہو گیا۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوری ایس گل نوں منن توں انکاری نیں کہ ——— "پر[2] مادھو دے مسلمان ہون دے ایہہ دو نویں قصّے قصّے آی نیں۔ جھوٹھے تے بعد دے گھڑے ہوئے کیوں جے حسینؒ جیہا صوفی روایتی خیالاں دی ذرا پرواہ نہیں سی کر دا کیویں اپنے یار نوں اسلام ول لے آوندا۔" میں کدھرے پہلاں وی ایہہ گل آکھ آیاں واں کہ ڈاکٹر موصوف ہوری اسلام دی بنیادی روح نوں ناواقف سن ایس لئی پنجابی دے صوفی شاعراں بارے جیہڑی وی گل بات کر دیاں ہن اوہ ہندوانہ اندازِ نظر نال سمجھدی اے۔ حالانکہ سدھی جیہی گل اے

---

[1] History of Lahore P-145

[2] پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص ۵۰-۵۱)

کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے "اپنے یار توں اسلام ول" نہیں لیا ندا سی بلکہ مادھولال آپ ای کھچدا کھچدا اوہناں ول اینہاں کوُ جھک گیا سی کہ فیر دونواں وچ فرق ای مک گیا تے "من تو شدم تو من شدی" دا معاملہ ہوگیا۔

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا عشق اگرچہ مجازی سی پر اونہاں نے ـــــ لیلےٰ ـــــ نوں پچھے چھڈ دتا سی تے آپ اگاں لنگھ گئے سن تے ایسے لئی حقیقت نوں پالیا سن نیں تے اکبر جیہے کٹڑ غیر دینی بندے نوں اپنا عقیدتمند بنالیا سن نیں۔ جے تے اوہ عشقِ مجازی وچ ای کھبے رہندے تے فیر نرا "مجنوں" یاں "رانجھا" ای بن کے رہ جاندے حضرت شاہ حسینؒ نہ ہندے تے نہ ای سال دے سال اوہناں دے مزار تے عُرس ہُندا تے دیوے بلدے۔ مجاز قائم کرناں اک سالک لئی بڑا ای ضروری ہندا اے ایس توں بناں اوہ حقیقت نوں نہیں پا سکدا۔ ہاں کجھ صوفی پیر دی شخصیت توں حضوری تے حقیقت دیاں شعاعاں پالیندے نیں تے کجھ اوس توں علاوہ ڈھوندکے اپنی تکمیل کرن دے اسباب پیدا کر لیندے نیں۔ تے فیر اوہ رُکن یاں سبب پچھے رہ جاندا اے تے اوہ آپ اگاں حقیقت ول ٹر پیندے نیں۔ ایہو صورت حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی سی۔

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں اپنا رشتہ جیہڑا خدا نال جوڑیا اے اوہدے وچ شکوہ یاں شکایت دا پہلو نہیں دسدا۔ بلکہ قناعت، توکل، صبر تے شکر نوں اپنایا اے۔ اوہناں نے جتھے دی کافیاں وچ خدا دا ذکر کیتا اے یاں اوس نوں ویکھیا اے اوتھے اوس نوں کوئی الاہمہ نہیں دیندے بلکہ اوتھے اک عجیب سوہنی جیہی سپردگی دین والی، پیش کر دین والی کیفیت دا احساس جم پیا اے بلکہ شاہ حسینؒ ہوراں کول اللہ دا

۱۔ روزنامہ مشرق۔ مورخہ ۲۸ مارچ ۱۹۷۱ء

Marfat.com

ناں لینا ای اک سب توں وڈا نشہ، سرور تے خمار تے مستی اے تے فیر ایسے نشے وچوں جیہڑی وی کافی آکھی گئی اے اوہدے وچ اک خاص اثر، چنگی بھلی ڈونگھائی تے مٹھاس پیدا ہو گئی اے۔ تے اینج ای لگدا اے کہ بولن والا، آکھن والا تے اظہار کرن والا زمینی مخلوق نہیں اے بلکہ کوئی ہور اے ؎

نی تینوں رب نہ بھتّی دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھتّی ہور سب کجھ بھتّی رب نہ بھتّن جیہا
سونا روپا سب جھل ویسی، عشق نہ لگدا لیہا
ہور ناں دے نال ہندی کھڈیندی شاہاں توں گھونگٹ کیہا
عشق چوبارے پائیو ای جھاتی ہن تینوں غم کیہا
آئیے دی سونہہ بابلی دی سونہہ گل چنگیر ڑی ایہا
جس جوبن دا توں مان کریندی جل بل ویسی کھیہا
کہے حسین فقیر سائیں دا مرناں تے ماناں کیہا

عشق دے چوبارے تے جھاتی پالین توں پچھاں غم کیہ ہو سکدا اے۔ نہ جوبن دا مان تے دنیا تے دین دی یاد، جدوں اوہ ——— اللہ ——— دِس پیا تے فیر کوئی دکھ دکھ نہیں رہندا تے سکھ سکھ نہیں دسدا۔ غیر زمینی گلاں، نہ سوتا تے نہ رُپا، سب کجھ غیر حقیقی شے واں نیں، تے حقیقی تے اصلی گل اوس شوہ نوں پرچاؤناں وے۔ تکبّر، غرور تے آکڑ چھڈ کے حلیمی پھڑ لو ؎

دَل دَل دِلے وچ کئی دَل پیندے اک دن ویسیں روئے
سب دَل چھاڈ کے توں اِکّے دل ہوئے۔
اوکھی گھاٹی بنجھڑا پینڈا اہن ہی سمجھ کھلوئے
چھوڑ تکبّر، پکڑ حلیمی پوے تداہیں سوئے
کڑک نہ کپڑ شوہ دریا نواں لتھیو مہاناں بیڑی ڈھوئے
کہے حسین فقیر نماناں جو ہونی سو ہوئے

Marfat.com

اخیرلے شعر وچ تقدیر دے مسئلے دا حل لبھ جاندا اے ۔ پر تقدیراں نوں بدلنا یاں اختیار وچ لے آونا ہر کسے دا کم نہیں ہندا ۔ اوس لئی اوس توں اتلے شعراں نوں ویکھنا وی ضروری اے ۔ تے جیراو دوں ای اختیار وچ بدلدا اے جدوں کہ ایہناں تے عمل پیرا ہویا جاوے ۔ جے محبّت ذی مستی گہرائی تے حقیقی عشق دی انتہا ویکھنی اے تے فیر ذرا تھلڑی کافی دل نظر مار لوو ؎

تُسیں بھئی نہ بھُلّو ، کائی جے ہیں بھُلّیاں
پریم پیالہ ست گرو والا پیوست ہی میں بھُلیاں
لوک لاج کُل کی مریادا ڈال سجن وَل چلیاں
کہے حسین فقیر سائیں دا نام تیرے ہیں ہُلّیاں

حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں نے وی عمل دی تلقین کیتی اے تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے وی عمل تے بہتا زور دتا اے ۔ جیویں پہلاں گل ہو گئی کہ شریعت اے ظاہری علم تے طریقت اے اندرلے علم داناں ۔ ایس اندرلے علم لئی عمل بڑا ای ضروری ہو جاندا اے ۔ بناں عملوں اِک صوفی اپنی عاقبت نہیں سنوار سکدا ۔ نہ ترا صوفی بلکہ ہر مومن لئی عمل تے بڑا ای لازمی تے ضروری اے ۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے استعارے تے تشبیہاں ای ایہو جیہاں نیں جنہاں توں عمل، عمل تے عمل دی تلقین ای نکلدی تے لبھدی اے ؎

آخر چھوتا سیں کڑیئے اُٹھ چل ڈھول منانے نی
سوہنے سادے بانے کریئے کڑیئے من دے بھانے نی
اِک گھڑی شوہ مُول نہ بھانے جاسن رنگ وٹائے
کہتے نیں تیرے نال دے ہانی کلرّ وچ سب جائے سمانی

Marfat.com

کیتھے ای تیری اوہ جوانی کیتھے ای حُسن ہوائے،
کیتھے نیں تیرے تُرکی تازی سائیں بن سب کوڑی بازی
کیتھے ای تیرا سونا روپا ہوئے خاک سواہ،
کیتھے نیں تیرے مانک موتی دیکھ اوہ تیری جنج کھلوتی
کہے حسینؒ فقیر نماناں پو سائیں دے راہے۔

یاں آپ دی ایہہ کافی۔ "رات انھیری بدل کنیاں" باہجھ وکیلاں مشکل بنیا ساری دی ساری محبت دی چاشنی تے عمل دی تلقین نال بھری پئی اے۔ انھیری رات روشنی تے چانناں منگدی اے تے اوس چانن لئی ہتھ پیر ہلانے پیندے نیں ——

"کلر کھٹ نہ کھوہڑی چیناریت نہ گڈوے اڑیا۔" عمل دی اوہ جیہڑے سدھے تے چنگے ہون۔ کلراں وچ کھوہ کڈھنے تے ایہناں وچ فصلاں بیجنیاں ایہہ تے چنگے عمل نہیں ہندے تے بھیڑیاں عملاں نوں کلر تے ریت نال تشبیہہ دتی نیں۔ ریت دی پیروں نکل دی اے تے کلر دی پھلیا ہندا اے پیر رکھوتے اندر یعنی دھوکہ تے فریب دیندا اے۔ ایہہ کلر چاننی وچ پانی بن کے لشکدا اے پر تریہائے دی تریہہ نہیں لاہ سکدا۔ یاں فیر ؎

سیّو میرا ماہی تاں آن ملا دو کاہل ہوا یاں گھنی
بابل کولوں داج نہ منگدی بھاؤ نہ منگدی ماؤں
اکو رانجھن پل پل منگدی چھٹے ہیر جنجالوں مُڑ
روندی پکڑ بٹھائی کھارے زوری دتی اولانواں
خولی کھیڑے دے گل بدّھی رونواں تے کر لانواں
تارے گن دی نوں رات دہاندی سولاں دوس رہائے
کرنگ صبر رانجھن دی سیوا ہیر سینے مل مل آئے
راتیں بھی کالی تے مہیں بھی کالی چر یا لوڑن بیلے
کہے حسینؒ فقیر نماناں وچھڑیاں رب میلے،

بابل دا دوہڑا کڈی پیاری تے سوہنی تشبیہہ اے۔ ہر کڑی اوتھے ای جم دی اے، پلدی اے تے جوان ہندی اے۔ جوانی تے بچپن دیاں سرحداں ایتھے ای جڑ دیاں نیں تے فیر ایس دوہڑے نوں چھڈن لگیاں کیہ کجھ ہو جاندا اے۔ ایس کافی دا اثر ایتھے ای اے کہ ایہناں کجھ ہندیاں ہوئیاں دی نڑا رانجھا ای منگیا جا رہیا اے کھارے بہنا، کھیڑے، کالیاں راتاں تے کالیاں مجھیاں احساساں دی ترجمانی لئی کڈیاں سوہنیاں تشبیہاں نیں۔ سوہرے جان لئی کڈا اڈاہڈا عمل کرنا پیندا اے ایس گل تے عمل دی اوکڑ نوں ایس کافی وچ چنگی طراں دسیا گیا اے۔

عمل لئی اوہناں ایسیاں لفظاں تے تشبیہاں دا ورتاوا کیتا اے۔ جیہڑے آپنے اندر ای حرکت تے مسلسل حرکت رکھدے نیں — جیویں "گھم چرخڑیا۔ تری کتن والی جیوے۔ نلیاں وٹن والی جیوے" ——— چرخے دا گھمنا آپ ای عمل اے تے عمل دی تلقین اے تے نال ای کتن والی تے نلیاں وٹن والی دا جیونا ں دی ضرورتی قرار دتا گیا اے۔ چرخہ جیہڑا کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول جسم اے تے جسم ٹردا رہوے تے جیوندا رہندا اے تے جسم دا ٹرنا در حقیقت عمل ای تے ہے وے کیوں جے نال ای کتن تے نلیاں وٹن دی گل وی ہندی اے۔ چرخہ گھمے گا۔ دھاگہ ٹرے گا۔ تر کلا بھونویں گا۔ روں سوتر بنے گا۔ سوتر وٹیا جاویگا۔ تے نلیاں تیار ہو جان گیاں تے فیر کھیس دریاں تے کپڑے بن گے تے آرام تے سکون تے اطمینان میسر ہووے گا۔ اطمینان تے سکون اوسے ویلے لبھدا اے کہ جس ویلے اللہ پاک دا ذکر تے ورد ہر ویلے تے اخیر تک کیتا جاوے۔ ایہہ کتناں تے وٹناں در حقیقت عمل تے ذکر ای اے۔

؎ کتن سکھ نی ولّے کڑیئے چڑھیا لوڑیں کھاری
تند ترٹی اپڑن بھنّا چرخے دی کر کاری ہُو
کہے حسینؔ فقیر سائیں دا عملاں دے باہجھ خواری

ایتھے اوہناں ایہناں سارے یاں گلاں نوں کتنا، تند، اٹیرن

Marfat.com

تے چرخہ ـــــــ عمل آکھ دتا اے تے اینہاں توں بغیر خواری ای خواری ہندی اے۔ کوئی کم سدھردا نہیں اے۔ ایسے عمل دی وضاحت اگے چل کے اک ہور تھاں تے کردے نیں کہ ؎

توں آہو کت وَلّی نی کڑیئے۔ توں آہو کت وَلّی
ساری عمر گوائیا اینویں پچھّی نہ گھتّی چھلّی ،
گلیاں وچ پھریں لٹکیندی ایہہ گل ناہیوں بھلی
کہے حسین فقیر سائیں دا داج وہونی چلّی

تھلے ایسیاں کافیاں دا ذکر ہندا اے جنہاں وچوں دو جے مثلیاں تے دی روشنی پے جائے گی ؎

گل دو کیتی خیال پئی گل دو تیا ہی لوڑیئے ،
شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیئے
ہا تھی عشق مہادت رانجھا آنکس دے دے ہوڑیئے
کہے حسین فقیر سائیں دا لگڑی پریت نہ توڑیئے

(عشق دی حقیقت)

بُریاں بُریاں بُریاں وے لوکا بریاں کول نہ بہہ وے لوکا
تیراں تے تلواراں کولوں تکھیاں برہوں دیاں چھریاں وے لوکا
جنہاں سائیں داناؤں نہ لیتا اوڑک نوں اوہ جھریاں وے لوکا
کہے حسین فقیر سائیں دا صاحب سیوں اسیں جڑیاں وے لوکا

(فراق دی کیفیت)

منوں نہ وسار یں توں مینوں میرے صاحبا ہر گلوں میں چکیاں
میں تیری ہو مُکیاں ،
اوگن ہاری نوں کوگن ناہیں میرے صاحب بخش کریں تاں چھٹی آں
جیوں بھاوے مینوں راکھ پیار یا میرے صاحبا دامن میں ترے لگی آں

Marfat.com

جے توں نظر اک مہر دی بھالیں میرے صاحب چڑھ چبارے میں سُتی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا میرے صاحب در تیرے دی میں کُتی آں
(اللہ دی تے بندے دی حقیقت - جذب دی کیفیت)

تن تندور، آہیں دے ایندھن سیج چڑھی دا مینڈا تن من بھجدا
باہجوں سجن مینوں ہور نہ سجھ دا
تن دیاں تن جانے من دیاں من جانے محرم ہوئے موئی دل دیاں بجھ دا
کہے حسین فقیر سائیں دا لوک بخیلاں ہچ ہچ لجھ دا ——

(وحدتِ)

لکھی لوح قلم دی قادر نے مائے موڑ جے سکنی ایں موڑ،
ڈولی پائے نہ چلے کھیڑے نہ میتھوں عذر نہ زور
رانجھن سانوں کنڈیاں پائیاں دل وچ لگیاں، شور
مچھی وانگوں میں پئی تڑفاں قادر دے ہتھ ڈور
کہے حسین فقیر سائیں دا کھیڑیاں دا کوڑا زور

(جبر تے قدر دا مسئلہ)

Marfat.com

Marfat.com

حضرت سلطان باہوؒ

سلطان العارفین

سنہ ۱۶۳۱ء توں سنہ ۱۶۹۱ء

Marfat.com

Marfat.com

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ جھنگ دے علاقے وچ مُغلاں دے وچکارلے دور وچ جمے۔ شاہ جہان دا دورِ حکومت سی۔ آپ وی پرانیاں مسلماناں باقی درویشاں وانگر عربی تے فارسی دے عالم سن۔ پر جیہڑی چیز نے اوہناں نوں ابدی شہرت دتی اوہ اونہاں دی مادری بولی سی تے اوہناں دی پنجابی زبان وچ کیتی گئی شاعری، صوفیانہ شاعری دا معراج بنی۔

حضرت شیخ العالم مسعود الدین فرید گنج شکرؒ نے احساسِ گناہ دل بہتا زور دتا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے عمل تے عمل دی ای گل کیتی اے تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے وحدت دا گیت چوکھا گا ٹوپیا اے۔ صوفیانہ مسائل تے اوہناں کول سارے دسے سارے موجود ہن پر سب توں بہتا زور توحید، رسالت تے شیخ تے ای دتا نیں۔ ایس دنیا تے آون والی دنیا ـــ آخرت ـــ دل وی حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے دھیان کیتا اے۔

صوفیاں نے اپنی ذات نوں پچھانن دی جیہڑی کوشش کیتی اوہدے نتیجے وچ "احساسِ جمال" جم پیا۔ کس طرحاں؟ پہلاں پہلاں اوہ بھُلاں دل بھونریاں دل، سویر دی سرخی تے شام دی لالی دل، قدرت دیاں منظراں تے فطرت دے نظاریاں دل، سوہنیاں سوہنیاں عمارتاں تے انسانی جسم دے حسن نوں دیکھدا اے۔ تے ایتھوں فیر ہولی ہولی ایہناں چیزاں دے بنان والے دا خیال آجاندا اے۔ تے اوس۔ صانع ـــ نوں حاصل کرلین دی خواہش نوں تکمیل تک اپڑان دا مسئلہ اوس دی حیاتی دا مقصد بن جاندا اے۔

Marfat.com

پر شرط ایہہ وے کہ ایں راہ وچ اوسنوں کوئی پُٹھے راہ نہ لا دیوے۔ کیوں جے جمالِ مطلق ـــــ اللہ دی ذات ـــــ اوس دا نصب العین ہندا اے تے اوہ اوس نوں حاصل کرن لئی بے چین تے مضطرب ہو جاندا اے تے ایہہ جذبہ یاں اضطراب ـــــ عشق ـــــ اوس نوں وحدت دے تصور دے نال نال آون والی دنیا دی خبر وی دیندا جاندا اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ نے اوس مسلمان نوں کافر آکھ دے نیں جیہڑا عاشق ای نہیں اے۔ ؎

طبع مسلم از محبت قاہر است ؛ مسلم از عاشق نباشد کافر است

یاں فیر ؎

اگر ہو عشق، تو ہے کفر بھی مسلمانی ؛ نہ ہو تو مردِ مسلماں بھی کافر و زندیق

اِک اُچی، اعلےٰ تے عمدہ شاعری لئی تناں چیزاں دا ذکر کیتا جاندا اے ـــ

(i) سچا جذبہ۔ (Sincere Emotion)

(ii) اچے خیالات۔ (Sublime thought)

(iii) موسیقیت۔ (Rythm)

صوفیاں لئی پہلی چیز یعنی جذبے دی سچائی تے اخلاص مندی بڑی ای ضروری ہندی اے۔ چنانچہ اسی ویکھیا اے ایہہ شے حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوراں کول وی ہے ذے تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول وی تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں توں بعد آون والیاں صوفی شاعراں کول وی موجود وے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول سب توں بہتی موسیقیت لبھدی اے۔ تے ایسے آہنگ، سُر تے لے نے اوہناں دیاں شعراں نوں سوہنے توں سوہنا بنا دتا اے بلکہ ضرب المثل بن کے رہ گئے نیں۔ جیویں ؎

دِل دریا سمندروں ڈونگا کون دِلاں دیاں جانے ہُو

وچے بیڑے وچے جھیڑے وچے موجھ موہانے ہُو

Marfat.com

چوداں طبق دلے دے اندر تنبیو وانگوں تانے ہُو
جو دل دا محرم ہووے باھُو سو یو رب لچھانے ہُو

یاں فیر ؎

اللہ چنبے دی بُوٹی، مُرشد من میرے وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی بلیس ہر رگے ہر جائی ہُو،
اندر بُوٹی مُشک مچایا جاں پھُلن پر آئی ہُو
جیوے مُرشد کامل باھُو، جیں ایہہ بُوٹی لائی ہُو

حضرت سلطان باہوؒ صوفیاں دچوں پہلے شاعر ہن جنہاں نے تصوف دے مسئلیاں تے "فکری نظر" دی ماری اے۔ اگے ایہہ بحث ہو چکی اے کہ تصوف جذبات دا ناں اے پر بعد وچ ایہدے وچ فکر دا عنصر وی شامل ہو گیا۔ جیویں پچھلے باب وچ ایہہ گل کھل کے بحث تھلے آئی کہ حقیقت تے سچائی دی تلاش ای بندے دا سب توں وڈا، ڈاہڈا تے من پسند مشغلہ اے تے شاعر وی اک انسان ای ہندا اے تے اک صوفی شاعر بہتا ای جذباتی ہو جاندا اے جدوں کہ اوس نوں اوس دا محبوب ——— حقیقی ——— نہ لبھے تے نہ ای دِسّے۔ ایہہ جذبہ ترا جنون ای نہیں ہندا بلکہ اوہدے وچ ڈب جان والا انداز موجود ہندا اے۔ اجی تے اسلئے شاعری وچ جذبہ تے فکر جھپیاں پا کے اگاں ٹر دے نیں تے اک چنگے شاعر دی ایہو وڈیائی ہندی اے کہ اوس دی شاعری وچوں فکر تے جذبے نوں وکھریاں وکھریاں نہیں کیتا جا سکدا۔ فکر، فلسفہ تے سائنس عام لحاظ نال خشک کرخت تے بغیر کسے رنگ آمیزی توں پیش کیتیاں ہوئیاں دنیاوی تے مادی حقیقتاں دا دوجا ناں اے۔ پر شاعر کدی کدی اندر لیاں جذبیاں ہتھوں مجبور ہو کے ایہہ گلاں شاعری وچ لے آوندا اے تے اوتھے آ کے جذبہ، شعر تے شعریت، فلسفہ تے فکر تے دو جہاں غیر مادی حقیقتاں نال مل جاندے نیں۔ تاریخی لحاظ نال جے اسی ویکھئے تے ہندو پاک تے ایران دے سارے ای مفکر کجھ چر پچھوں صوفی ہو جاندے نیں۔ مغرب وچ اگرچہ فلسفہ

Marfat.com

فکر تے روحانیت نوں وکھو وکھ درجیاں وچ ونڈیا گیا تے ونڈیا جاندا اے پر اسی ورڈزورتھ (WORDSWORTH) نوں کیہ آکھاں گے کہ کتھوں ٹریا تے کتھے اپڑیا ایسے طراں ولیم بلیک (WILLIAM BLAKE) ہوراں دا فکر کیہ آکھدا اے؟ کجھ شاعراں نے واقعی ای تے کجھ فلسفیاں نے حقیقی لحاظ نال گریز تے فراری راہ اپنائی جیویں جاسر تے سپینر ساڈے سامنے نیں یاں نوروئیت (Romantic Revival) دے کجھ شاعر جنہاں وچوں شیلے (SHELLY) تے کیٹس KEATS اگے اگے نیں۔ ایسے طراں اردو وچ ریاض خیر آبادی تے اختر شیرانی دا ناں لیا جاسکدا اے۔ ایتھے آکھیا جاسکدا اے کہ ذہن دے نال نال ماحول تے دل دی جے صاف تے ستھرا لبھ جاوے تے فکر تے جذبے دیاں راہواں آپنے آپ ای سدھیاں ہو جاندیاں نیں تے ایس راہیں پین بارے ایشیا یورپ نالوں کدھرے اگے وے۔ ہندوستان دی فضا مسلماناں دیاں عملیاں نال کجھ بدلی پر فیر اوہ بدل دی ای رہ گئی۔ اخیر اکبر نے آکے اوس دا ستیاناس کر دتا تے ہندوستانیاں نوں دینِ الٰہی دے دتا جیہڑا کہ صحیح معنیاں وچ مغلیہ سلطنت دے زوال دا سبب بنیا۔ ایس لادینیت نے صاحب دل بندے وی پیدا کیتے جیویں ذکر ہو یا کہ حضرت شاہ حسینؒ ایسے طراں شاہجہان دا زمانہ ہور ای اگے ودھیا تے ہندو مسلمان ہور ای نکھڑ گئے۔ کجھ لوک اکبر اعظم دی حیاتی وچ ای ایس لادینیت — دینِ الٰہی — نوں انکار نہ کر سکے تے بعد وچ اوہناں آپنیاں خیالاں دا اظہار کرنا شروع کر دتا۔ ڈر دیاں ڈر دیاں تے اورنگ زیب دے زمانے وچ ایہہ گلاں کھل کے سامنے آگیاں۔

حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوری شاہجہان (۱۶۵۷ - ۱۶۲۷) دے عہد وچ جمے تے اوس توں چونتی ۳۴ ورہے بعد تک جیوے۔ عام صوفیاں وانگر ایہناں وی نہ ای کہانیاں پائیاں نیں تے نہ ای بجھارتاں، نہ ای پہیلیاں پھٹیاں ورتوں ورتیاں نیں تے نہ ای اوکھیاں اوکھیاں گلاں سادھنا ورتیاں نیں بلکہ انتہائی خلوص تے سچائی نال اپنی حقیقت ساڈے سامنے رکھ دتی نیں ؎

Marfat.com

د دلے وچ دِل جو آکھیں سو دل دُور دلیلوں ہُو
دِل دا دور اگوہاں کیجے کثرت کنوں قلیلوں ہُو
قلب کمال جمالوں جسموں جوہر جاہ جلیلوں ہُو
قبلہ قلب منوّر ہویا باھُو خلوت خاص خلیلوں ہُو

فکر تے فلسفہ جے روحانیت نال مل جاوے تے فیر حضرت امام غزالیؒ جیہے بندے جم دے نیں تے حضرت مولانا رومیؒ جیہیاں شخصیتاں دنیا وچ رونما ہندیاں نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے فلسفہ تے شریعت دونواں نوں اپنے سامنے رکھیا اے۔ تے ایسے لئی اوہناں کول آپنے توں پہلیاں صوفیاں کولوں ذرا دکھ ہو کے صوفیانہ مسئلیاں تے بحث لبھدی اے۔ ایسے کارن ڈاکٹر لاجونتی ہوری اوہناں نوں — فلسفی صوفی آکھدیاں نیں۔ تے ایہہ پہلے ای ذکر ہو چکیا اے کہ مشرقی صوفی عام طور تے فلاسفر وی ہندے نیں۔ کیوں جے پہلی منزل ظاہری علماں دی ہندی اے تے فیر اگاں ٹرکے داخلی تے اندرلیاں علماں وچ۔ لوڑ پیندی اے پر کجھ لوک ایس دا اظہار نہیں کردے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی شاعری وچوں ایہہ چیزاں ساہنوں واہ واہ لبھ جاندیاں نیں۔

اک بہت وڈے صوفی بزرگ دا قول اے کہ انسان نوں اوس مقام تے اپڑنا اے جتھے اوس نوں سوائے خدا دی ذات دے کجھ وی نظر نہ آوے۔ ایس منزل نوں فنا داناں دتا جاندا اے۔ ایسے فنا نوں کجھ لوکاں نے جذب آکھیا اے۔ ایس منزل نوں یاں ایسے جذب دی کیفیت نوں استاد حکیم سنائیؒ ہوراں اینج آکھیا اے کہ "جے تینوں جیون دی آرزو اے تے مرن توں پہلاں ای مرجا"۔ جس طراں اتے ذکر ہویا کہ حضرت سلطان باہوؒ پہلے صوفی شاعر نیں جنہاں کول کجھ فکر تے فلسفے دیاں جھلکیاں لبھ جاندیاں نیں، ایہہ جذب

عـ۱۔ "بہ میرائے دوست پیش از مرگ اگر عمرِ ابد خواہی"۔

دی کیفیت اوہناں کول وی اے پر اوہ ایس تے ذہن، دماغ تے شعور نال وی گل بات کردے نیں۔ خودی یاں نفس نوں قابو کرلین لئی کئی اک راہواں موڑاں تے منزلاں توں لنگھناں پینداا ے تے کوئی نہ کوئی جذبہ، لگن تے شوق دا سامنے ہونا بڑا ای لازمی بن جاندا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں اللہ دی ذات نوں پچھاننن لئی مُرشد دی ذات نوں بڑی ای اہمیت دتی اے۔ اگرچہ ذکر دے لحاظ نال اوہناں حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کولوں گھٹ ای اپنے مرشد دے ناں نوں شاعری وچ ورتیا اے۔ پر اوہ ایس نوں وسیلہ ضرور بنا ندے نیں۔ اسی ویکھ آئے آں کہ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں نے سب کجھ کھٹیا ای پیراں کولوں، پر اوہناں دا تذکرہ اوہناں دیاں شلوکاں وچ نہیں لبھدا۔ سب توں بہتا ذکر بابا بلھے شاہؒ ہوراں ای کیتا اے۔ پر سلطان باہوؒ ہوری وی مُرشد دے ناں دا ورد اپنیاں شعراں وچ کردے نیں ؎

الف ایہہ تن میرا چشم ہووے، میں مرشد ویکھ نہ رجّاں ہُو
لُوں لُوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں اِک کھولاں اِک کجّاں ہُو
اِتنیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے ہور کِتے دل بھجّاں ہُو،
مُرشد دا دیدار ہے باھوؒ مینوں لکھ کروڑاں حجّاں ہُو،

صوفیاں دے سوالات ——— "ءا ہیں کون آں، توں کون ایں، ایہہ دنیا کیہ اے تے تیرے وچکار ایہہ دُوریاں کیوں نیں؟" ———
اوہناں کول وی نہیں لبھدے۔ ہندی تے ایرانی فلسفے دا بنیادی فرق ایہہ وے کہ ہندی فلسفے دی ابتدا مایوسی، کمزوری تے کم ہمتی توں ہندی اے۔ جدوں کہ

ءا۔ من کیستم توکیستی، عالم کجاست؟۔ درمیانِ ما و تو دوری چراست
(اقبالؒ)

Marfat.com

ایرانی فلسفہ امید تے خوشی نوں شروع ہندا اے۔ مایوسی اسلام وچ گناہ اے ایرانی فلسفے تے تجسس تے اضطراب تے بے چینی دی فضا سوار اے۔ ہندی فلسفہ رنج تے دکھ دیاں وجہاں تے بے چارگی دے احساس دیاں بنیاداں دی تلاش وچ پریشان اے تے ایرانی زندگی کیرانے جسم تے جان دا تعلق، رنج تے خوشی دا سلسلہ تے اخیر تے فتح ای فتح ہندی اے۔ جدوں کہ ہندی فلسفہ اپنی مایوسی وچ آپے ای ڈب کے رہ جاندا اے۔ تے اک تھاں تے ایہہ دونویں فلسفے اتفاق کردے نیں کہ نری معرفت ای انسان نوں گناہواں توں پاک نہیں کر سکدی بلکہ عمل دی نہایت ای ضروری اے نال ای "حیوانی نفس" نوں "قدسی نفس" دے تابع رکھن تے وی ایہہ دونویں فلسفے متفق نیں۔ ایس اتفاق دی بنا تے وی شک پیندا اے کہ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں ہندی فلسفے کولوں اثر لیا اے۔ حالانکہ ایہہ گل نہیں اے تے نہ ای ایہہ فلسفہ یاں ایس دیاں جھلکیاں اوہناں کول لبھ دیاں نیں۔ اوہناں نے تصوراتی تفصل، بُعد تے دوری نوں قبول کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ انسان دی عظمت دا تصور نہ ہون دے برابر اے۔ تے فلسفہ ای ایس تضاد دا شکار ہو سکدا اے۔ تصوف نہیں۔ اوہناں نے ایس دنیا دی "حقیقت" نوں دی انکار کیتا اے۔ "حقیقت" ایتھاں معنیاں وچ کہ انسان دا ایہہ "وجود" جیہڑا کہ عارضی اے، فنا ہون والا اے۔ جدا ایس دی کوئی علت موجود اے تے فیر ایس دنیا دی دی علت موجود ہووے گی۔ جے اوہ کھل کے فلسفیاں دا مطالعہ کردے تے فیر اوہناں نوں دنیا دی پلیتی دے نال نال "حقیقت" دا وی فلسفیانہ علم ہو جاندا۔ جتھے ایہہ سوال جم دا اے کہ۔ "میں کیوں تقدیر دیاں زنجیراں وچ بھیا ہویا واں۔ توں تے نہیں مردا تے میں کیوں مر جانا واں" تے اوتھے ای اوہناں کول ایہہ جواب وی لبھ جاندا اے

۱۔ من چرا در بند تقدیرم بگو۔ تو نمیری من چرا میرم بگو

Marfat.com

کہ "[1] توں زندگی چاہنا ایں تے اپنے نفس — خودی — نوں سنوارتے چاران پاسیاں نوں اپنے اندر جذب کرے فیر توں ویکھیں گا کہ مَیں کون آں، توں کون ایں تے توں دنیا وچ کیوں حیاتی لنگھانا ایں تے کیوں مرنا ایں"

خودی توں بعد بے خودی فلسفی لئی ضروری اے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے فلسفے نوں جذبات یاں روحانیت دے تھلے رکھ کے ورتیا اے ایس لئی اوہ ایس تضاد وچ پے گئے تے ایتھوں ای ویکھ کے ڈاکٹر لاجونتی ہوراں آکھ چھڈیا اے کہ "باہوؒ دی شاعری پڑھن توں اندازہ ہندا اے پئی اوہ فلسفی صوفی سن پر کسے نہ کسے وجہ پاروں اوہناں اپنا فلسفہ شریعت دے پردے اندر لکائی رکھیا ہوسکدا اے ذاتی سلامتی تے امن لئی ایخ ہووے۔ ایخ اک ہور وجہ اوہناں دا پیر ہونا اے جس دے کارن اوہ بلھے شاہ والی مستی تے کھل نہیں سن وکھا سکدے۔ پیر ہون مگروں اوہناں توں ایہہ امید کیتی جاندی سی پئی اوہ وڈے متقی تے ثقہ ہون۔ ایس کرکے اوہناں نوں اپنا فلسفہ شریعت دا رنگ ولا کے پیش کرنا پیا۔" ڈاکٹر ہوراں دی ایہہ رائے نہ ایہہ کہ نری درست نہیں بلکہ انتہائی غیر جانب دارانہ وی اے تے تعصب نال بھری ہوئی وی۔ ایس گل نوں اسی ایخ دی آکھ سکدے آں کہ اوہناں دی روحانیت نے فلسفے — شعور تے عقل — نوں قبول کرن توں انکار کر دتا سی۔ ایس لئی اوہ وچکار وچکار ٹرن دی کوشش کردے رہے۔ علامہ اقبالؒ ہوراں دی زبان وچ بے خودی تے صوفیاں کول جُدائی تے فنا اکو ای منزل دے ناں نیں۔ ایس جدائی تے اوس جدائی نوں مکان لئی راہواں تاپنیاں پیندیاں نیں۔ بہرحال

ت ۱۔ زندگی خواہی خودی را پیش کن چار سو را جذب اندر خویش کن
باز بینی من کیم تو کیستی در جہان چوں مردی و چوں زیستی (اقبالؒ)

ت ۲۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص۔ ۱۷)

Marfat.com

ایہہ نظریاتی گل اسے تے حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ ہوری اک عملی صوفی سن۔

حضرت سلطانِ باہوؒ دی شخصیت وچ رنگا رنگی ہون دے باوجود اک یک رنگی موجود سی۔ اوہناں دی فکر تے فلسفے نے آپنے لئی نویں میدان لبھن دی کوشش کیتی پر اوہناں دا آپنا میدان اِکّو ای سی۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی روح اِک بیچین رُوح سی۔ ہر صوفی دی روح بے قرار تے مضطرب ای ہندی اے۔ کجھ صوفی رُوح دی ایس بے چینی نوں گوشہ نشینی تے عبادت دی انتہا وچ سکون تے طمانیت نال ہم کنار کر لیندے نیں جیویں حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ۔ کجھ لوک علامتاں نے کے مطمئن ہو جاندے نیں جس طراں حضرت شاہ حسینؒ ہوری۔ تے کجھ لوک اوس نوں ختم کرن تے مکان دی تھاں ہور دھالین دی کوشش کردے نیں تاجے بقول حضرت علامہ اقبالؒ ؎

بگیر اے ساربان راہِ دراز
مرا سوزِ جدائی تیز تر کُن،

ایہہ سوز تے تڑپ ودھ جاوے۔ ایہو کیفیت حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں کول سی۔

درویشی، فقیری تے تصوّف لئی اوہناں نے نفس دے مارن ول بہتا زور دتا اے۔ نفس ای جڑ اے ہر اک برائی تے شرارت دی۔ نفس جے مر جاوے یاں قابو وچ آجاوے تے توحید دا اقرار، رسالت دا اقرار اپنے آپ ای ہو جاندا اے تے جے نفس ای گمراہی تے دنیاوی چھاہیاں وچ پھسیار ہووے تے فیر ظاہری علماں دے ٹوکرے وی کسے کم دے نہیں ہندے ؎

الف اللہ پڑھیا حافظ ہویا گیا حجابوں پردا ہُو،
پڑھ پڑھ عالم فاضل ہویا بھی طالب ہویا زردا ہُو

Marfat.com

لکھ ہزار کتاباں پڑھیاں ظالم نفس نہ مَردا ہُو
باہجھ فقیراں کسے نہ ماریا باہوؒ ظالم چور اندر دا ہُو

ایتھے حضرت باہوؒ ہوراں نے طریقت دی راہیں نفس نوں مارن لئی فقیراں دا لڑ پھڑنا بڑا ای ضروری دسیا اے۔ لکھاں تے ہزاراں کتاباں پڑھ لین نال وی نفس نہیں مردا ؎

الف ایہہ نفس اساڈا بیلی، جے نال اساڈے سِدّھا ہُو
جو کوئی اس دی کرے تباہی، اُس نام اللہ دا لدھا ہُو
زاہد عابد آن نوائے جتھے ٹکڑا دیکھے بھِدّا ہُو
راہ فقر دا مشکل باہوؒ گھر آن نہ میرا رِدّھا ہُو

ایتھے وی فقیری نوں ای پھٹوں دی تلقین کیتی اے۔ بلکہ ایہہ تک آکھ دتا نیں کہ نفس مرگیا تے اللہ لبھ گیا اے۔ جنھے نفس نوں پچھان لیا اوس نے اپنے اللہ نوں پچھان لیا، ایہہ شعر ایسے حدیثِ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم دی تشریح ای نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ ہوری وی وحدت الوجود دل ای جھکے ہوئے لبھ دے نیں۔ توحید دے علم بردار، اللہ پاک دی موجودگی تے باقی ہر شے دا غیر موجود ہونا اوہناں کول لبھدا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دتے تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول اک بنیادی فرق ایہہ وے کہ بابا فریدؒ کائنات نوں دی اہم سمجھ دے نیں جدوں کہ اوہ آکھ دے نیں کہ ؎

خاک نہ نندیئے خاک جیڈ نہ کو،
جیوندیاں پیراں ہیٹھاں مُویاں اُپر ہو

پر حضرت سلطان باہوؒ مجاز نوں ـــ مُرشد دی ذات ـــ دوجا تھاں دین توں پچھاں ہور کسے چیز نوں موجود نہیں آکھ دے۔ یاں حقیقت دے نال دی نہیں من دے۔ دنیا دے پارکھے جدوں اوہ منفی انداز اپنا ندے نیں بھانویں

Marfat.com

ایہہ اثباتِ وحدت لئی ای ہیندا اے۔ پر عالم، معلوم تے علم تنوں چیزاں ضروری نیں تے باقی دولوئیں چیزاں عالم نال متعلق نیں۔ ایس لئی جے اوہ خراب یاں غلط نیں تے فیر عالم دے متعلق وی ایہہ نظریہ منفی ہو جاندا اے۔ بہر حال حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول توحید ای توحید اے ؎

اندر ھُو تے باہر ھُو، وت باہو کتھ لبھیندا ھُو
ھُو دا داغ محبت والا دم دم نال سڑیندا ھُو،
جتھے ھُو کرے رُشنائی اوتھوں چھوڑ اندھیرا ویندا ھُو
دوئیں جہاں غلام اس باہو جڑا ھُو نوں صحیح کریندا ھُو

اکھوں اللہ تعالےٰ دے بارے ظاہر تے باطن ساریاں حقیقتاں دا علم ہو جاندا اے۔ باہر دی اوہو ای ــ محیط ۔ تے اندر دی اوہو ای اے ــ باطن ــ غائب دی اے تے ظاہر دی اوہ ہے وے۔ تے فیر باہر ــ کائنات ــ دنیا دی ہر چیز اوہدے نال متعلق اے۔ جے ایہناں دا تعلق اوس ــ اللہ دی ذات ــ نال نہ ہے وے تے فیر اوہناں وچ حسن، جمال تے خوبی تے نیکی تے خیر ای ہونی چاہی دے نیں۔ ایہہ تضاد ــ روحانیت تے فلسفہ ــ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول موجود اے۔

دنیا بارے وی ایسے لئی حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول بڑے ای سخت لفظاں وچ مذمت لبھ دی اے۔ دنیا اُنج وی حقیر تے ذلیل شے ای اے تے صوفیاں کول ایس نوں چھڈ دین دی تلقین ای لبھ دی اے ۔ پر آخرت یا آون والی دنیا نال مقابلہ یا موازنہ کر کے، جیویں قرآن کریم وچ اے۔ اوہ ایس دا گھاٹا تے آون والی دنیا دا پراادھا دسدے نیں۔ حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں کول مقابلہ تے نہیں اے پر نفرت دی انتہا اے ؎

الف ادھی لعنت دنیا تائیں، ساری دنیا داراں ہُو ،
جنھاں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہو

Marfat.com

پیُواں کولوں پُتر کوہیندی، بھٹھ دنیا مکاراں ھُو
جنھاں ترک دنیا تھیس کیتی باہو، لیسن باغ بہاراں ھُو

ایتھے نہ نری دنیا تے لعنت گھلی نیں بلکہ دنیانوں چاہون والے دی لعنتی ہو جاندے نیں۔ کیوں جے دنیا دی محبت اللہ دی محبت نوں وٹدی ہندی اے۔ تہذیب اللغات وچ درج اے کہ حضرت معاذؓ دا وصال طاعون نال ہویا تے غشی طاری رہندی سی پر جدوں ہوش وچ آوندے تے فرماندے "اے اللہ تینوں پتہ اے کہ مینوں تیرے نال محبت اے۔ تیری عزّت دی قسم تینوں ایہہ گل معلوم اے ..... یا اللہ مینوں زندگی (دنیا) نال محبت سی پر نہراں کھودن تے باغ لگان لئی نہیں سی، بلکہ گرمیاں دی شدت وچ تریہہ دی شدّت نوں سہن لئی تے (دین لئی) مصیبتاں جھلن لئی"۔ ایتھوں پتہ لگدا اے کہ دنیا نال محبت کرن والے دنیادار ہندے نیں تے اللہ نال دل لان والے دین دار۔ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں ؎

دین تے دنیا دونویں بھیناں تینوں عقل نہیں سمجھیندا ہُو
دونویں وچ نکاح ہکّی دے شرع نہیں فرمیندا ھُو
جیوُں اگ تے پانی تھاں اکّی وچ واسا نہیں کریندا ہُو
دو ہیں جہانیں سویو ہٹھے باہو جنہاں دعوے کیتا تیندا ہُو

دین تے اللہ نال محبت کرن والیاں لئی دنیا دی محبت نہیں ہو سکدی۔ ایہہ دونویں اگ تے پانی نیں۔ ایہہ ساریاں احساس دیاں گلاں نیں۔ حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان اے کہ مومن اپنے گناہ نوں اینج سمجھدا اے کہ اک پہاڑ دے تھلّے بیٹھا اے تے اوہ پہاڑ ہینے اوہدے تے ڈگ پووے گا۔ تے اک گناہ گار (فاجر) گناہ نوں اینج سمجھدا اے جیویں اک مکھی بھووے تے اڑا دتی جاوے۔ دنیادار دنیا وچ پھس جاندا اے تے فیر تاویلاں پیا کڈھدا اے کہ دنیا نوں چھڈ دینا ٹھیک نہیں اے اک تھاں تے حضرت باہوؒ ہوری ہور ای غضب ناک ہو جاندے نیں ؎

Marfat.com

د دُنیا چتر منافق یا کافر ہی کے گھر میں بھائے ہُو
ہار سنگار کرے یہ ہر جائی عورت بھر مائے ہُو
بجلی کی سی چمکے دمکے، سر پر لپکی آئے ہُو،
یا ہُو عیسےٰ کی طرح زدِ روشن میں مروائے ہُو

وحدت یاں توحید کیہ اے؟ ایس دا مفصل ذکر پچھے ہو چکیا اے۔ فیر وی حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول توحید دے نظریئے جیہڑے ساہنوں لبھدے نیں اوہ حضرت بابا فریدؒ تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کولوں وکھرے تے نکھرے ہوئے لبھدے نیں۔ ایس توں پہلاں ساہنوں قطعی اندازہ نئیں سی کہ ایس تصوّر دا کسے صوفی دا بیان یاں اظہار نہیں لبھدا۔ اُبھ تے صوفی تے ہندوستان دے صوفی شاعر حضرت ابنِ عربیؒ دے فلسفۂ وحدت دے قائل سن پر شاعری وچ یاں پنجابی دیاں شعراں وچ ایس رجحان دا کھلم کھلا تے وحدت داناں لئے کے ورتا وا حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول ای لبھدا اے۔ وحدت الوجود نوں کجھ لوک غیر شرعی، کجھ لوک ایس نوں خالص آریائی تے کجھ لوک ایس نوں خالص اشراقی نظریہ آکھدے نیں۔ ابنِ عربیؒ دے متعلق عربی نژاد ہون دا فتوےٰ لبھدا اے۔ پر اوہناں دے ماں پیو تے دادے پڑدادے کئی سو درہیاں توں ہسپانیہ وچ سن جتھے کہ مختلف نسلاں تے قوماں دے لوک وسدے سن۔ ایتھوں اندازہ لا کے آکھیا جاندا اے کہ ابنِ عربیؒ ہوری فلاطینوس دے نظریاتی توں متاثر سن۔ پر ایہہ تجزیہ ٹھیک نہیں اے۔ ایس دی سب توں وڈی مثال حضرت خواجۂ اجمیری چشتیؒ تے اوہناں دے پیروکار تے پاک وہند دیاں عالماں — حضرت شیخ الحق دہلویؒ۔ حضرت شاہ رفیع الدینؒ دے مولانا محب اللہ بہاریؒ دی تائید اے۔ تے ایران دے سارے ای صوفی تے فلسفی شاعر۔ شیخ عطارؒ، مولانا رومیؒ تے حکیم سنائیؒ سارے ای ایس مسلک نوں من دے نیں۔ ایہہ مسلک کھل کے تے ایسے طراں حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی شاعری وچ لبھدا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول اشارے — روم روم وچ توں — لبھدے نیں۔ تے حضرت

Marfat.com

بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دی شاعری وچ وحدت دا اشارہ وی تہیں لبھدا۔ حالانکہ آپ دی ساری حیاتی دا نچوڑ ای ایہہ سی۔ حضرت قطب بختیار کاکیؒ ہوراں دا حکم کہ دا پیر دے پیر پھڑ لوو تے آپ دا اپنے ای پیر دیاں پیراں تے ڈگ پیا۔ وحدت دی ای دسیل اے۔ تے نال ای تشریح دی کر دیتا کہ یا حضرت تہاڈے سوا ہور کوئی دِسدا ای نہیں اے۔ پر اوہناں تے ایس مسئلے نوں اپنے شعراں وچ نہیں چھیڑیا۔ ذرا غور کرئیے تے ایس دا ناں لے لے کے سب توں پہلاں حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے ای ورتیا اے۔ پہلیاں صوفیاں کول عقیدہ موجود ضرور سی کیوں جے اوہ عاشقِ رسولؐ سن تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی تعلیم "کہ اک مسلمان دا جے عقیدۂ توحید صحیح تے درست اے تے اوس دے باقی سارے عقیدے تے عمل دی ٹھیک ہن تے اللہ دی درگاہ وچ مقبول ورنہ مردود تے لاحاصل" نے حضرت علامہ اقبالؒ ہوراں دا ایہہ شعر ؎

رہے گا تو ہی جہاں میں یگانہ و یکتا،
اُتر گیا جو ترے دِل میں لاشریکَ لہٗ

حضرت سلطان العارفینؒ آکھ دے نیں ؎

و وحدت دا دریا الٰہی، جنھے عاشق لیندے تاری ھُو
مارن چھپیاں کڈھن موتی، آپو اپنی واری ھُو،
دُرِ یتیمؐ وچ لے لشکارے جیوں چند لاٹاں ماری ھُو
سو کیوں نہیں حاضر کھڑ دے باہو جیہڑے نوکر سرکاری ھُو

دریا کیہ اے؟ کجھ لہراں دا مجموعہ، لہر کیہ ہندی اے؟ قطریاں دا مجموعہ تے کثرتاں رل مل کے وحدت بن دیاں نیں۔ وحدت کائناتی و آفاقی ہووے تے بھانویں انفسی، بھدی اوسے ویلے ای اے۔ جس ویلے کثرتاں مُک جان۔ تے درجے مصرعے وچ ساری حیاتی دیاں مذہباں تے دِیناں دی تاریخ موجود اے تے تریجے مصرعے وچ وحدت دے اک "وجود" ہون دی دلیل

لبھدی اے ؎

الف ازل آبد لوں صحیح کیتوس ویکھ تماشہ گزرے ہُو،
چوداں طبق دے دے کے اندر آتش لائے حجرے ہُو،
جنہاں حق نہ حاصل کیتا اوہ دوہیں جہانیں اُجڑے ہُو،
عاشق غرق ہووے وچ وحدت باہو ویکھ نتھاندے تُجرے ہُو

ازل وکھراتے ابد وکھراتے صحیح کرنا کیہ اے؟ ایہو ای اے کہ کثرتاں مُکا دتیاں تے اک وحدت تے اک لڑی وچ عالمین لوں شروع توں لے کے اخیر تک پرو دِتا۔ ظاہری مورتاں تے شکلاں وکھو وکھریاں نیں تے پر اندر اکو ای اگ لانبو بیُ لاندی اے تے اوہ وحدت دی اے جیہڑے وحدت کولوں بچھاں ہٹ گئے اوہ نرے دنیا نوں اجاڑ بیٹھے بلکہ آخرت دی تباہ تے برباد کر بیٹھ نیں۔ یعنی "مردود تے لاحاصل" ہو گئے۔ تے اوہنالئی توحید لوں دل وچ رچان تے وسالین دا راز وی دس دتا اے ؎

ج جے چاہیں وحدت رب دی مُل مرشد دیاں "تلیاں ہُو
مُرشد لطفوں کرے نظارہ گُل تھیوون سب کلیاں ہُو،
اہناں کلیاں وچوں اک لالہ ہوسی گل نازک کل پھلیاں ہُو
دوہیں جہانیں مِٹھے باہو جنہاں سنگ کیتا دو ولیاں ہُو

مرشد دی اہمیت تے پچھے گل بات ہو گئی اے۔ مرشد، پیرِ طریقت اک مرید تے صوفی لئی بڑا ای ضروری ہندا اے۔ ایہہ دے وچ کوئی شک نہیں کہ مرشد یاں پیر دے بغیر بیڑہ پار ہندا ای نہیں اے۔ کیوں جے حضرتِ موسیٰ علیہ السلام نوں اک نبی ہندیاں ہویاں وی پیرِ طریقت دی لوڑ پے گئی تے حضرتِ خضر علیہ السلام نوں لبھنا پے گیا تے اوس علم دے سکھن دی خواہش کیتی جیہڑا کہ اللہ تعالےٰ نے حضرتِ خضر علیہ السلام نوں دتا سی پر حضرت موسیٰ علیہ السلام کول حضرت خضر علیہ السلام دے وسیلے نال ای آوناں سی ——

"ھل اتبعک علیٰ ان تعلمن مما علمت رشدا"۔ آکھیا ہیں تیری پیروی کراں ایس لئی کہ توں مینوں اوہ علم سکھا جیہڑا کہ اللہ نے تینوں دتا اے۔ مولانا رومیؒ دا ارشاد ؎

مولوی ہرگز نہ شد مولائے رُومؒ
تا غلامِ شمس تبریزیؒ نہ شُد

فلسفیاں نے جدوں وحدت دے مسئلے تے غور کیتا تے اوس دے وچ اوہناں نے ہیری پھیری شروع کر دتی جیویں پچھلے باب وچ تشریح ہوئی کہ کوئی توحید ذاتی تے کوئی توحیدِ شہودی تے وجودی نوں خدا اے کسے نے ایس نوں توحیدِ صفاتی جا آکھیا اے۔ ایہناں ساریاں گلاں دا مطلب تے مقصد اکو ای اے بس بیان کرن تے دسن دا ای فرق اے۔ فلسفیاں توں وکھ ہو کے صوفیاں یعنی روحانیت دے قائل جیہڑے فلسفی ہندے نیں اوہناں کول نرا اظہاریاں بیان آی ہندا اے باقی جھگڑے نہ ہون دے برابر ہندے نیں۔ وحدت یاں توحید نوں پان لئی اوہ مرشد دا لڑ ضرور پھڑے دے نیں تے اوس مرشد لئی اوہ سب کجھ چھڈ چھڈا دیندے نیں یعنی دو جیاں صوفیاں ونگر اوہناں کول وی عشق لبھدا اے۔ بابا فریدؒ ہوراں دا عشق اندروں تے باہروں وحدت بھن لئی سی تے اوس لئی اوہناں نے پیراں نوں ای سب کجھ آکھیا تے سمجھیا۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں عشق دے تصور وچ بنیادی تبدیلی کیتی تے اوس نوں مجازی رنگ دے کے مجازی طراں دے شعر آکھے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے مجازی رنگ نہیں اختیار کیتا۔ جے اہہ آکھ لیئے کہ اوہ عشق دے میدان وچ حضرت بابا فریدؒ تے حضرت شاہ حسینؒ دے وچکار نیں تے غلط نہیں ہووے گا۔ اوہ آکھدے نیں کہ ؎

الف ایمان سلامت ہر کوئی منگے، عشق سلامت کوئی ہُو
منگن ایمان، شرماون عشقوں، دل نوں غیرت ہوئی ہُو

Marfat.com

جس منزل نوں عشق پہنچائے، ایمان خبر نہ کوئی ہُو ،
میرا عشق سلامت رکھیں باہو ایمانوں دیاں دھروئی ہُو

عشق تے ایمان، طریقت تے شریعت لازم تے ملزوم نیں۔ عشقوں بناں ایمان ادھورا تے ایمانوں بغیر عشق نہ ہون دے برابر ہندا اے۔ شریعت ظاہری احکامات تے طریقت اندر لے تے باطنی حکم ایہہ وی دونویں ضروری نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی سنت تے وی عمل کرنا اپنا فرض سمجھ دے نیں تے حقیقت تے وحدت نوں پالین دا سب توں چنگا طریقہ آکھدے نیں۔

الف اندر وتج نماز اساڈی، ہکّے جا نیتیوے ہُو
نال قیام رکوع سجودے کر تکرار پڑھیوے ہُو،
ایہہ دل ہجر فراقوں سڑدا، ایہہ دم مرے نہ جیوے ہُو
سچا زاہ محمدؐ والا باہو، جیں وتج رب لبھیوے ہُو

حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دا عشق ای رب نوں لبھاندا اے۔ صاحب قرآن ہوں دی حیثیت نال اوہناں دی زندگی مبارک قرآنِ کریم دی تشریح تے وضاحت اے۔ تے اوس تشریح تے وضاحت ہتھوں ای ساری دی ساری حقیقت نوں حضرت سلطان باہوؒ ہوری لبھن دی تلقین کر دے نیں ؎

ب بسم اللہ اسم اللہ دا، ایہہ بھی گہنا بھارا ہُو
نال شفاعت سرور عالم چھٹی عالم سارا ہُو،
جدوں بے حد درود نبیؐ نوں جس دا ایڈ پیارا ہُو
میں قربان تنہاں تھیں باہو جنہاں ملیا نبیؐ سہارا ہُو

ایتھے سچا راہ محمدؐ والا ای دس دے نیں جس وتج رب لبھدا اے تے سرکار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم دے سہارے ای شفاعت ہندی اے۔ تے ایہہ عشق مرشد دے راہیں ای پیدا ہندا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں شاعری وتج کدھرے

Marfat.com

وی مرشداں دا ذکر نہیں کیتا تے نہ ای حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول لبھدا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں مرشد تے اوہناں دی اہمیت نوں پہلی واری واضح صورت دتی اے۔ مرشد اوہ شخصیت ہندی اے۔ جیہڑی کہ آرزو، سدھریاں محبت نوں اگ لاکے عشق دا شعلہ بنا دیندی اے تے جیویں ذکر ہویا کہ عشق ای وحدت دی کھوج نوں اپڑدا اے۔ ایخ وی باطنیت نوں حاصل کرن لئی پیر و مرشد دی فطری مناسبت ضروری ہندی اے۔ ایسے مناسبت تے لگا دُبا ہجھوں ای مُرشد تے پیر دا پیار مرید لئی تے مرید دا پیار پیر لئی حدوں ودھ جاندا اے تے فیر سیانا تے سنھرا پیر اوس عشق نوں حقیقت دل موڑ دیندا اے تے اوس ویلے اوس تے وحدت دا راز کھل جاندا اے ؎

الف اللہ چنبے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لاندا ہُو
جس گُت اُتے سوہنا راضی ہووے، اوہو گُت سکھاندا ہُو
ہر دم یاد رکھیں ہر ویلے سوہنا اُٹھ دا بہندا ہُو ــــــ
آپے سمجھ سمجھاندا باہوؒ، اوہ آپے آپ ہو جاندا ہُو

تے یاں فیر ؎

الف ایہہ تن رب سچے دا حجرہ دل کھڑیا باغ بہاراں ہُو
وچے کوزے، وچے مصلے وچے سجدے دیاں ہزاراں ہُو
وچے کعبہ وچے قبلہ وچ الّا اللہ پکاراں ہُو
کامل مرشد ملیا باہوؒ اوہ آپے لیسی ساراں ہُو

عشق تے مرشد توں اگوں اوہ منزل آوندی اے جنہوں کہ کاہلی یاں سوڑ آکھدے نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول ایہہ کاہلی تے سوڑ اوس رنگ وچ تے موجود نہیں اے۔ جس رنگ وچ آون والیاں صوفی شاعراں کول موجود اے ــــــ پر پہلی والی ضرور ایتھے لبھدی اے۔ ایس سوڑ دا دوجا ناں جے ذرا کو اگاں ودھ جایئے تے محرومی تے دکھ ای اے۔ ایخ تے ہر صوفی کول ایہہ شے لبھدی اے

Marfat.com

کجھ ایس اضطراب نوں دب لیندے نیں تے کجھ ظاہر کرن تے مجبور ہو جاندے نیں
دکھ دردتے پیڑ دا فلسفہ اگرچہ بدھ مت وچ وی موجود اے پر بدھ مت دا دُکھ پھٹے
پاسے لے ٹردا اے۔ حضرت شاہ حسین ہوراں دا ہندی ادب نال واقفیت دا علم
تے ساہنوں اوہناں دے ویلے دی تحریک تے اوہناں دے اپنے اندازتوں ہو جاندا اے
پر حضرت سلطان العارفینؒ ہوراں کول ایس طراں دی نہ کوئی خارجی تے نہ ای داخلی
شہادت لبھدی اے تے نہ ای اوہناں اظہار کیتا اے۔ ایسے توں ای متاثر ہو کے
ہندوانہ ذہنیت نے اوہناں نوں بدھ مت تے ہندو مت تے اچیر سکھ مت توں متاثر
لکھ دتا اے۔ پر نہیں۔ اسلامی تاریخ تے دینِ اسلام دی روح ول دھیان
دتا جاوے تے ساہنوں پتہ لگ جاندا اے کہ ایہہ دکھ درد تے فخرِ انسانیت صلی اللہ علیہ
وسلم دے منشور وچ شامل سی تے اللہ تعالیٰ نے وی دکھی دل نوں سب توں اُچا تے
چنگا آکھیا اے۔ اصل وچ گل ایہہ وے کہ دین اسلام تے دو جیاں ساریاں
مذہباں وچ دی انسانی دکھ تے درد نوں بڑی اہمیت دتی گئی اے۔ حضرت سلطان
باہوؒ ہوراں وی ایس پیڑ دا ذکر کیتا اے تے ضرور آکھیا اے تے زور دتا نیں۔ ایہہ
پیڑ ونڈلئی جاوے تے اوہ اوس دل نوں لکھاں تے ہزاراں کعبیاں نالوں اچا سمجھ
دے نیں جیہڑا کہ پیڑ ونڈا ندا اے ؎

پ پڑھ پڑھ عالم لوگ رجھاون، کیا ہویا اس پڑھیاں ہُو
ہرگز مکھن مُول نہ آوے چھٹے دُدھ دے کڑھیاں ہُو،
آکھ چنڈورا سچ کیہ آیا؟ ایں ڈنگوری پھڑیاں ہُو
اک دِل خستہ باہو راضی رکھیں تے لکھ عبادت ورہیاں ہُو

جیہڑے دل وچ پیڑ نہیں اوہ اوس دل نوں دل منن توں ای انکاری ہن۔ نہ نرا ایہہ
ای اوہ اوس مرد نوں مرد ای نہیں منن نوں تیار ؎

ج جیں دِل درد خرید نہ کیتا، سو دِل درد نہ دانے ہُو
حشر دے مُنہ تے ہر کوئی آکھے، کوئی نہ کہے مردانے ہُو

Marfat.com

گلیاں دے وچ پھراں ہر ویلے جیویں جنگل ڈھور دیوانے ہُو
یا ہُو مرد نامرد تداہیں کھلسن جد عاشق بیخ سن گانے ہُو

حضرت سلطان باہُو ہوراں نے پہلیاں دونواں شاعراں کول اگے ہو کے کم کیتا اے۔ زبان تے بیان توں علاوہ فلسفی والا نکھار تے سنوار دی آپ دی شاعری وچ موجود اے۔ فکر دی اک لہر دی دوڑ دی ہوئی آپ دیاں شعراں وچ نظر آوندی اے۔ ایس توعلاوہ اوہناں ہور مسئلیاں تے وی غور کیتا اے ؎

ب بغداد شہر دی کیا نشانی اچیاں لمیاں چیزاں ھُو
تن من میرا پرزے پرزے جیوں درزی دیاں لیراں ھُو،
ایہناں لیراں دی گل کفنی پاکے رلساں سنگ فقیراں ھُو
بغداد شہر دے ٹکڑے منگساں یا ہُو کرساں میراں میراں ھُو

(پیرانِ طریقت دی عظمت)

ب بے ادباں نہ سار ادب دی گئے ادباں تھیں وانجے ہُو
جیہڑے تھاں مٹی دے بھانڈے کدی نہ ہیندے کانجے ہُو
جو مڈھ قدیم دے کھیڑے آہے کدے نہ ہندے رانجھے ہُو
جیں دل حضور نہ منگیا یا ہُو گئے دوہیں جہانیں وانجے ہُو

(دل دی حضوری تے خلوص)

ت تُلہ بخّہ توکل والا، ہو مرداں دے تُریئے ہُو،
جیں دُکھ تھیں سکھ حاصل ہووے اوہنیں دکھیں نہ ڈریئے ہُو
فان مَعَ العُسرِ یُسرا آیا واچت اوسے تے دھریئے ہُو
اوہ بے پرواہ درگاہ ہے یا ہُو اوتھے رو رو حاصل بھریئے ہُو

(توکل)

Marfat.com

ج جو پاکی بِن پاک ماہی دے سو پاکی جان پلیتی ہُو،
ہک بت خانے جا وا صِل ہوئے، ہک خالی رہے مسیتی ہُو
عشق دی بازی تنہاں لیتی جنہاں سر دِنیدیاں ڈھل نہ کیتی ہُو،
ہرگز دوست نہ ملیا اُنہاں باہو جنہاں ترکٹ چوڑ نہ کیتی ہُو،

(جذب دی کیفیت)

ج جنہاں عشق حقیقی پایا، مُوہوں نہ کجھ الاوَن ھُو
ذکر فکر وِچ رہن ہمیشہ دم نوں قید لگاون ھُو
سِرّی، روحی، قلبی، صُوری، اخفی، خُفی کماون ھُو
نیں قربان تنہاں توں باہو جیہڑے اِک نگاہ جگاون ھُو

(فکر، خاموشی تے زبان بندی)

Marfat.com

Marfat.com

حضرت بابا سیّد بلھے شاہ قصوریؒ

سنہ ۱۶۸۰ء توں سنہ ۱۷۵۸ء تک

Marfat.com

Marfat.com

حضرت بابا بلّھے شاہ ہوریؒ اک انقلابی شاعر سن - انقلابی

توں مراد باغی شاعر اے ۔ اوہناں دے سامنے دی فارسی زبان سی ۔ عربی زبان دے دی عالم سن ۔ پر پنجابی زبان نوں دی اوہناں اپنایا تے سب توں وڈے شاعر بن گئے ۔ کیوں جے اوہناں روایتی انداز وچ پنجابی نوں نہیں سی چھڑیا ۔ تے ایسے انداز ، زبان دے ورتاوے تے انداز تے فلسفیانہ نظر ہتھوں ڈاکٹر لاجونتی نے اوہناں نوں "جلال الدین رومیؒ[1] تے شاہ شمس تبریزؒ دے سانویں" کر چھڈیا اے ۔ اوہناں دی سوچ جذبے ہتھوں ہار نہیں من لے ۔ حضرت سلطان العارفین باہوؒ تے فیصلہ ای نہیں کر سکے کہ جذبہ تے فکر وچوں کیہڑا وڈا اے ۔ پر حضرت بابا بلّھے شاہؒ ہوری ایس فیصلے وچ اگے لنگھ گئے نیں تے اوہناں روحانیت تے فلسفے نوں ملا چھڈیا اے تے حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ ونگر تبلیغ دا کم لیا اے ۔ پر جدوں ایہناں دونواں بزرگاں دا موازنہ تے ٹاکرا کریئے تے حضرت بلّھے شاہؒ ہوری اگے دِس دے نیں اوہ دی دیلے تے سمے دا فرق ای بڑا اے تے نالے بابا فریدؒ ہوری غیر فلسفی شاعر سن ۔ اوہناں کول سدھی سادی تبلیغی فضا لبھ دی اے ۔ نالے اوہناں دی اولیّت ای اوہناں دی اہمیت اے تے ایہہ دا تروڑ ای کوئی نہیں لبھدا ۔

جیویں سید وارث شاہؒ ہوراں نوں "سرتاج الشعرا" آکھیا جاندا اے ایسے طراں حضرت بلّھے شاہؒ ہوری صوفی شاعراں دے سرتاج ہن ۔ نہ نری ڈاکٹر لاجونتی ای بلکہ دوجے بہت سارے غیر مسلم دی حضرت بابا بلّھے شاہؒ دے ایس رتبے نوں جان دے نیں تے قدر دی کر دے نیں ۔ تے ایس توں کھاں نیر

---

[1] ۔ ص - ۸۱

کوئی شک ای نہیں رہندا کہ اوہ دنیا دیاں چونویاں شاعراں وچوں ہن۔ تصوّف نوں جیویں حضرت جلال الدین رومیؒ نے سمجھیا تے ورتیا اوسے طراں حضرت بلّھے شاہؒ ہوراں استعمال کیتا اے۔ قادریہ سلسلے نال تعلق رکھ دیاں ہویاں وی آپ نے ظاہری تے دکھاوے دی عبادت نوں کوئی اہمیت نہیں دتی، عمل، نیکی تے اندر لی عبادت دا پرچار کردے سن۔ اوہناں دی شاعری وچ اُنج تے ظاہری عبادت دی تلقین وی لبھ دی اے۔ نماز تے وی زور دیندے نیں۔ پیراں دی حاضری وچ حضرت بلّھے شاہؒ ہوراں شریعت تے عبور حاصل کیتا تے ظاہری علوم دی تکمیل کر لئی۔ ایس توں بعد ریاضت دے مجاہدے نال اندر لے جہان نوں لبھ لیا تے ایسے تجلّی ہتھوں مست الست ہو گئے۔

پچھلیاں صوفی شاعراں دے مقابلے وچ حضرت بلّھے شاہؒ ہوراں تصوف دیاں جنہاں مسئلیاں تے غور کیتا اے اوہ ہن تے سارے ای پر کجھ خصوصی لحاظ نال دی اوہناں دی نظر وچ رہے۔ اوہ ہن۔ توحید[1] ـــــ شہودی تے وجودی۔ جذب[2] یاں یک رنگی۔ ذِکر[3]۔ عمل[4]۔ اطاعت[5]۔ علم[6]۔ فنا و بقا۔ حسن تے انسان تے ہور ایسے طراں دے دوجے سوالیہ نشان جیہڑے کہ صوفیاں کول ابھردے رہے اوہ اوہناں کول دی موجود ہن تے اوہناں کوئی لکا چھپا یاں کسے قسم دی شرم نوں اوہناں دے بیان کرن وچ نہیں لیاندا۔ ایسے لئی دی اوہ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کولوں اگے لنگھے ہوئے نظر آوندے نیں۔

سب توں پہلاں جس شے تے اوہناں کھل کے گل کیتی اے۔ اوہ اوہناں دا نظریۂ توحید اے۔ توحید بارے، جیویں گل ہو چکی اے کہ دو ڈے سکول سامنے آوندے نیں اک وحدتِ وجودی تے دوجا وحدتِ شہودی۔ پہلا نظریہ ابن عربیؒ دا اے تے دوجا شیخ احمد سرہندیؒ دا اے۔ وحدتِ وجود نوں ہندو ازم دی اک شاخ آکھ کے رد کر دتا جاندا اے حالانکہ ایہہ درست نہیں اے ـــــ

'ہمہ اوست' تے 'ہمہ از اوست' دونویں دی درست لگدے نیں۔ جیویں کوئی اوہدے

Marfat.com

ـــــ اللہ ـــــ سوا ہور کجھ دیکھے ای نہ تے یاں ہر تھاں تے اوس دا رنگ ڈھنگ تے جلوے ای دیکھے۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول دی ایس دا کوئی فرق نہیں لبھدا۔ اوہناں کول وجود تے غیر وجود دی بحث وی موجود اے تے شہود وی ہے وے۔ وحدت دے مسئلے نوں کھل کے پیش کرن دی پہل دا سہرا حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دے سر وے۔ حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں نے حضرت بابا فریدؒ تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے مقابلے وچ توحید تے فلسفیانہ نظر ضروری رکھی سی، پر بے دھڑک تے کھل کے بحث حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کیتی اے۔ شاید ایس لئی کہ اوہناں نے اپنیاں پیش رو واں توں تے بہت ای پہلاں ذاتِ حقیقی دیاں جلویاں نوں لبھ لیا سی ـــــــــــــــــــ

"ـــــ[1] رب دا بڑا صاف تے عقل دانش دی اُچی سطح اُتے خدا دا تصوّر۔ بایزید بسطامی (رح)، الحلاّج (رح) تے جلال الدین رومی (رح) جیہے کجھ ای وڈے صوفیاں نوں نصیب ہویا۔ پر اسی ایہہ وی دس دیئے پئی اوہناں نے منے منائے ان ہٹویں اصولاں تے عقیدیاں وچ عمر گزارن مگروں ایہناں توں چھٹکارا حاصل کر کے رب دا بھید پایا سی ـــ پر لگدا اے پئی بلھے شاہ رح تصوف دے پڑ وچ آون مگروں تھوڑے چر بعد ای اللہ دے ـــــ ADVAITA تصور نوں پا لیا سی۔ اوہدی شاعری ایہناں خیالاں تے جذبیاں نال بھری ہوئی اے۔" خدا یاں تے اوہنوں لبھدا اے جیہڑا ساری عمر گال دیوے تے یاں اوس نوں لبھدا اے جیہڑا جوانی گال دیوے تے ہور کوئی کم نہ کرے۔ ایہہ دوجی صورت حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں دے سلسلے وچ لبھدی اے۔ اوہناں نے آپنے آپ نوں اللہ دی ذات وچ ڈوب دِتا تے فیر یک رنگی (Coherence) تے جذب پیدا ہو گئے۔ تے ایہو ای اک صوفی دا حاصل تے منزل مندی اے کہ اوہ جُز ہون دی حیثیت وچ کل ـــ اللہ ـــ دی ذات وچ جذب ہو جاوے۔ ایس جذب تے یک رنگی لئی اک صوفی نوں اللہ نوں واحد تے

---

[1] ۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص-۹۹)

احد تے لاشریک من لینا پیندا اے بلکہ ضروری امر دی حیثیت رکھدا اے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول اللہ کریم دی ذات دا ابدی تے ازلی تے عظیم ترین تے لاشریک ہون دا عقیدہ تے خیالات بڑے ای واضح تے کھلے رنگ وچ لبھدے نیں ؎

الف اللہ نال رتا دل میرا۔ میتوں ب دی خبر نہ کائی
ب پڑھ دیاں میتوں سمجھ نہ آوے۔ لذت الف دی آئی
ع تے غ نوں سمجھ نہ جاناں، گل الف سمجھائی ہُو
بلھیا قول الف دے پورے۔ جیہڑے دل دی کرن صفائی

الف ــ احد ــ وچ جذب ہو جان نال دل دی صفائی ہو جاندی اے تے صفائی دل دی جدوں ہو جائے تے فیر اللہ دے نور تے اوس دے جلوے اوس سالک تے کھل کے سامنے آ جاندے نیں۔ تے فیر ایدھر اودھر دیاں مسئلیاں تے عقیدیاں وچ الجھن تے پھسن دی لوڑ ای نہیں رہندی۔ ایہہ ع تے غ ایدھر اودھر دے مسئلے ای نیں۔ یاں ایسے جذب دی حالت ایس طراں دی ظاہر کردے نیں ؎

اب ہم گم ہوئے پریم نگر کے شہر،
اپنے آپ نوں سودھ رہیا ہوں، نہ سر نہ ہاتھ نہ پیر
بلھے پگڑے پہلے گھر تھیں کون کرے تر ویر ــ،
خودی کھوئی اپنا پد جیتا، تب ہوئی گل خیر ــ،
بلھا شوہ ہے دوہیں جہانیں، کوئی نہ دسدا غیر۔

ایہہ گواچ جانا تے ادہ وی پریم نگر وچ، فیر سر پیر دی خبر نہیں رہندی۔ اوس ویلے اوہ تنکا، قطرہ یاں اک لہر اپنی اصل ول ٹر جاندی اے تے فیر اوہ اصل ای ہو جاندی اے۔ قطرہ دریا وچ مل جاوے تے ادہ دریا ای ہو جاندا اے فیر اوس نوں قطرہ کوئی نہیں آکھدا۔ ایسے طراں اک صوفی جدوں خودی دیاں

Marfat.com

حدّاں ٹپ جاندا اے تے فیر اوس دیاں اندر لیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں۔ بصارت دے نال نال بصیرت وی لبھ جاندی اے۔ ایسے بصیرت نال ای عرفانِ الٰہی ہندا اے۔ حضرت بلّھے شاہؒ ہوراں کول بے انتہا مثالاں لبھ دیاں نیں ؎

بے حد رمزاں دس دا نی ڈھولن ماہی،...
میم دے اوہلے وس دا نی ڈھولن ماہی ...
اولیاء منصور کہاوے۔ رمز انا الحق آپ بتاوے
آپے آپ نوں سولی چڑھاوے ، .. .. ..
تے کول کھلو کے ہسدا نی ڈھولن ماہی...

اے تے وجودیت اے یعنی ہر شے اوہدے توں بغیر کجھ وی نہیں، کائنات دے سلسلے وچ ذکر ہویا اے کہ اوہ "عدم وجود" اے۔ وجود ترا اللہ پاک دا ای اے۔ تے اوہ منصورؒ دی اے تے آپ ای سولی دینداا اے۔ آپ ای سولی چڑھدا اے تے آپ ای ہسدا اے۔ ذرا شہودی توحید ول دی ویکھ لیئے ؎

سیّوہن میں ساجن پائیونی - ہر ہر دے وچ سمائیونی
احد احد دا گیت سنائیو - پردے وچ اک میم رکھائیو
انا احمدؐ ہوں پھر فرمائیو - پھر نام رسولؐ دھرائیونی،
فثم وجہ اللہ نور ترا - ہر ہر کے بیچ ظہور ترا ہے
ہے الانسان مذکور ترا - ایتھے اپنا سر لوکائیونی،

اگے چل کے ہور وضاحت نال لکھدے نیں ؎

گھنگھٹ کھول جمال دکھایا - شیخ جنید کمال سدایا
لبسُ فی جنتی حال بنایا - اشرف انسان بنائیونی

جمال تے احساس دی دنیا دچوں نکل کے دی اوہ گل کر دے نیں۔ کئیاں تھانواں تے اوہناں اللہ پاک دے ظہور دی تجسیم کر دتی نیں ؎

Marfat.com

ڈھولا آدمی بن آیا۔

آپ آہُو آپے چیتا۔ آپے مارن دھایا ۔ ۔ ۔ ۔

آپے صاحب آپے پردا۔ آپے مل وکایا ۔ ۔ ۔ ۔

کدی ہاتھی تے اسوار ہویا۔ کدی ٹھوٹھا ڈانگ بھوایا

کدی راہول جوگی بھوگی ہوکے۔ سوانگی سانگ بنایا،

ڈھولا آدمی بن آیا۔

حضرت مولانا جامیؒ فنا فی العشق الرسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم سن۔ اوہ وی ذاتِ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے وسیلے نال ای حقیقتِ ابدی تے ازلی نوں پا سکے۔ توحیدِ شہودی دے متعلق بہت ای سوہنے شعر ہن ؎

در کون و مکاں نیست ازاں جز یک نورُ

ظاہر شدہ آں نورُ بانوارِ ظہور ۔ ۔ ۔

حق نور و تنوّع ظہورش عالم ۔ ۔

توحید ہمیں است و گر دہم و غرور ۔ ۔

پر ایتھے وی اندر لے نقطے نوں سمجھ لینا بڑا ای ضروری اے۔ ایتھوں ایہہ خیال نہیں جمنا چاہی دا کہ سب نور ای اے تے فیر خدا تے بندے وچ کیہ فرق ہویا۔ اوہو فرق ہویا جیہڑا کہ اک قطرے تے دریا وچ اے۔ ایسے طراں حضرت بابا بلھّے شاہؒ ہوری اوس دے نور تے ظہور دے وی قائل ہیں تے وجود دے وی ایسے لئی میں بار بار آکھدا آیاں واں کہ پنجابی دے صوفی شاعراں کول وحدت تے توحید ای اے اگلیاں گلاں اوہناں کول کوئی نہیں ہن۔ "آپے آہُو آپے چیتا" بن گیا اے۔ یعنی رب العزت آدمی بنا دتا ہیں۔ آدمی کیہ اے؟ "بحکم اللہ نور السمٰوٰت والارض"۔ حضرت بلھّے شاہؒ ہوری "حقیقت دے غیر" دا خیال نیڑے نہیں آون دیندے۔ نال ای اینہاں گلاں تے ٹانواں دا ورتا واحقیقی اے اعتباری نہیں اے۔ حضرت بلھّے شاہؒ ہوراں کول توحید دے

مسئلے دے اظہار لئی صفحیاں دے صفحے پرہن۔

دُوجا مسئلہ جیہڑا حضرت بابا بلھے شاہؒ نوں اپنے توں پہلیاں صوفی شاعراں کولوں وکھریاں تے مختلف کردا اے اوہ اوہناں دی علم تے عمل دی سنگت اے۔ اگرچہ بے عملی دی سزا تے عمل دی جزا تے ثواب تے بابا فرید ہوری اپنیاں شلوکاں وچ وی ڈاہڈا دسدے نیں تے ایسے طراں حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں علم دے متعلق اپنے نظریئے دا اظہار کیتا اے۔ پر حضرت بلھے شاہؒ ہوراں نے ایس تے وی کھول کے گل کیتی اے۔ معلوم ہندا اے کہ اوہناں نوں علم اے کہ علم ــــ اندر لاتے باہر لا ــــ انسانی حیاتی لئی بڑا ای ضروری تے لازمی جزو اے۔ جدے نال انسان انسان بن جاندا اے یاں بن سکدا اے اللہ پاک دا ارشاد حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نوں۔ قل رب زدنی علما۔ ہر صوفی دے سامنے اے۔ تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں دی ایس تے عمل کیتا اے۔ نال ای اظہار وی کیتا نیں۔ پہلیاں دونواں صوفی شاعراں کول علم دا ورتاوا شعراں وچ نہیں کیتا۔ حضرت باہوؒ ہوراں بے علم عالم دی نشان دہی کیتی اے تے حضرت بلھے شاہؒ ہوری ایس دا ورتاوا شعراں وچ کردے نیں۔ اوہ ایہہ وی جان دے نیں کہ اللہ تعالیٰ جس نوں علم تے حکمت عطا کردیوے اوس لئی خیر کثیر دی خوش خبری اے۔ ورنہ .. ..

ع "بے علم نتواں خدا را شناخت" ــــــــــــــ

اوہ ایہہ وی جان دے ہن کہ بقول حضرت بختیار کاکیؒ "بے علم صوفی مسخرہ شیطان ہندا اے۔ تے اوہناں نوں ایہہ وی پتہ اے کہ قرآن حکیم دا دو جاناں، علم" ای اے۔ ؎

جو کجھ کرسیں، سو کجھ پاسیں۔ نہیں تے اندر کپھوں تاسیں
سُنجی کوئی دانگوں کرلاسیں۔ کھنباں اہجھ اُڈار نہیں
اُٹھ جاگ گھر اڑے دا رہیں۔ یہ سون تیرے درکار نہیں

ایہہ گل تے روزِ روشن ونگر سامنے وے تے ایمانی اے کہ اللہ تعالےٰ دے علم وچ چھوٹی توں چھوٹی شے دی ہندی اے تے وڈی توں وڈی شے دا وی اوہ جانن والا اے۔ بھانویں اوہ کسے ای دنیا، وقت یاں زمانے نال تعلق کیوں نہ رکھ دی ہووے۔ ایہہ کائی علم نفس ـــ انفسی ـــ وچ آوندی اے۔ کھنباں یا ہیج اڈارنا ہیں۔ کھنب علم دے تے عمل دے کھنب۔ تے ایس توں بغیر اوہدی ذات تے علم تے حقیقت دی پچھان نہیں ہوسکدی تے حقیقت دے علم دی پچھان بناں کوئی کم ای نہیں سنوردا۔ قرآنِ حکیم وچ آوندا اے کہ ہر اک صاحب علم دے اُتے 'علیم' حق تعالیٰ دی ذات اے تے اوسے علیم نال ناطہ جوڑنا علم اے۔ اللہ تعالےٰ نوں کائنات دا ازلی تے ابدی علم اے تے انسان نوں ایس حد تک علم نہیں ہوسکدا تے نہ ای انسان دا علم مکمل ہوسکدا اے۔ مکمل علم ـــ اللہ دی ذات داناں لے۔ یاں اوس دی نازل کیتی ہوئی کتاب قرآنِ حکیم ـــ مکمل تے جامع علم اے ؎

اک رانجھا مینوں لوڑی دا
کُن فیکونوں اگے دیاں لگیاں۔ نیوں نہ لگڑا چوری دا
اک رانجھا مینوں لوڑی دا
آپ چھڑ جاندا نال مجھیں دے۔ سانوں کیوں بیلیوں موڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑی دا
مان والیاں دے نین سلونے۔ سوہا دوپٹہ گوری دا،
اک رانجھا مینوں لوڑی دا۔

انسان دی کم علمی یاں لاعلمی دا احساس با با بلھے شاہؒ ہوراں کول دو جہاں نالوں وڈا ای ودھیک اے۔ ایہہ سوالیہ نشانات ہر صوفی دے احساس وچ تے عقل وچ ابھردے رہندے نیں۔ تے اوہ ایہناں دا جواب اپنی بصیرت نال آپ ای ڈھونڈدا رہندا اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ ہوراں دا "شکوہ" تے "جواب شکوہ" تے

Marfat.com

"والدہ مرحومہ کی یاد میں" ایس دیاں بہترین مثالاں آکھیاں جا سکدیاں نیں۔ اک سالک بیاں صوفی جے سچی تے ڈاہڈی لگن نال ٹرڑا اے تے فیر اوس نوں نہ نرے جواب ای لبھ جاندے نیں بلکہ جو ایاں والی ماہیت دا احساس وی اوس نوں ہو جاندا اے۔ حضرت بلھے شاہؒ ہوری وی اوس علیم ذات نوں لبھن تے اوس دے اچے تے اعلیٰ علم نوں پالین دی ترکیب ضرور دسدے نیں ؎

اُلٹی گنگا بہا لورے سادھو تب ہر درشن پائے
پریم کی پونی ہاتھ میں لیجو گنجھ مروڑی پڑنے نہ دیجو
گیان کا تکلا دھیان کا چرخہ الٹا پھیر بھوائے،
اُلٹے پاؤں پر کُنب کرن جائے تب ننکا کا بھید اُپائے
دھیر لٹیا ہن لچھمن باقی تب انحد ناد بجائے
ایہ گت گُر کی پریوں پاوے گُر کا سیوک تبھی سدائے
امرت منڈل مُول تب ایسی دے کے ہری ہر ہو جائے

حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں ظاہری علوم دی تکمیل دی حضرت عنایت قادریؒ ہوراں کولوں کیتی سی۔ تے اوہناں کول نہ نرا علم ای سی بلکہ 'عالم' تے 'علیم' دا علم دی موجود سی جیہڑا اوہناں نے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں نوں دے دتا ــــ بلھے شاہؒ ہوری جان دے سن کہ ــــــ اہلِ علم اللہ دی توحید تے اک صاف تے کھلی ہوئی شہادت نیں۔ "اللہ شہادت دیندا اے کہ اوہدے سوا ہور کوئی معبود نہیں۔ فرشتے وی اس دے گواہ ہن تے اہلِ علم دا دی ایہو ای آکھنا اے۔" (آل عمران ۱۶) اوہناں نوں ایہہ وی علم سی کہ "تہاڈے وچوں اوہناں لوکاں دے جیہڑے ایمان لیائے تے جیہڑے علم نوں بہرہ مند ہوئے۔ اللہ رتبے اُچے کردا اے۔" (المجادلۃ-۱۲) تے "اللہ تعالیٰ کولوں اوہو ای ڈردے نیں جنہاں نوں علم بخشیا گیا اے"۔ (فاطر-۲۷) ایہناں چیزاں دا اوہناں نوں علم سی۔ ایہ وی تاریخِ عالم تے انقلاباتِ عالم تے اوہناں دی نظر سی۔ پیغمبراں تے نبیاں دیاں قربانیاں تے عظمتاں دیاں کہانیاں

توں دکھ ہوکے اوہناں نے تاریخی گلاں دل وی اشارے کیتے نیں۔ منصور الحلاجؒ دا فناتے بقا دا علم اوہناں دیاں نظراں وچ سی ؎

آپ اشارہ اکھ دا کیتا ۔ تاں مدھوا منصورؒ نے پیتا
سُولی چڑھ کے درش لیتا۔ ہویا عشق کمال ،
یاں فیر نالے ای ؎

جیہڑے سن دیساں دے راجے۔ نال جنہاں دے وجدے واجے
گئے ہوکے بے تختے تاجے ۔ کوئی دنیا دا اعتبار نہیں
اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں۔ ایہ سون تیرے درکار نہیں
کتھے ہے سلطان سکندر ۔ موت نہ چھڈے پیر پیغمبر
سبھے چھڈ چھڈ گئے اڈنبر۔ کوئی ایتھے پائیدار نہیں
اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں۔ ایہ سون تیرے درکار نہیں
سکندر دے دنیا نوں فتح کرن دے شوق دی تاریخ گواہ اے پر اوس دی قبر دا نشان تک نہیں لبھدا ۔ حضرت بلھےؒ شاہ ہوراں تے دنیا دے فنا ہون دی کیفیت دا اظہار کیتا اے۔ پر مطالعہ تے مشاہدے دی اک دنیا آباد اے۔ ایہہ نظم بڑی ای ملی اے تے اک اک بند اوہناں دے علم، مشاہدے، نظر دی گہرائی تے مطالعے دی دلیل اے ؎

پھُلاں پھُل چنبیلی لالہ ۔ سوسن سُنبل سرو نرالا
باد خزاں کیتا بُرحالا ۔ نرگس نت خمار نہیں،

صوفیانہ فکر تے گہرائی نوں دکھ ہوکے شاعرانہ تے ادیبانہ لحاظ نال وی ایس بند دیاں دوجے مصرعے دیاں ترکیباں دا ای جواب نہیں اے۔ نرگس دا پھُل اکھ ورگا ہندا اے پر ہندی ہزاراں سالاں بچھوں پیدا اے۔ ایسے گل نوں حضرت علامہ اقبالؒ ہوراں ایس صدی دتی آکھیا اے۔ "حلوائے پنجاب" پڑھن

۱؎ ۔ ہزاروں سال نرگس اپنی بے نوری پہ روتی ہے ۔ بڑی مشکل سے ہوتا ہے چمن میں دیدہ ور پیدا

توں بعد مولانا جامیؒ تے حکیم سنائیؒ جیہے اوہناں دے مقابلے تے لیاندیاں سوچنا پیندا اے۔ کیوں جے اوتھے اوہناں دیاں کانیاں دا موازنہ اوہناں حکیماں تے صوفیاں نال کیتا گیا اے۔ تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری مطالعے تے علم دے لحاظ نال اوہناں دے برابر کھلوتے نظر آوندے نیں۔

عمل تے مقابلے لئی بے عملی دا مسئلہ وی صوفیاں دا مرغوب موضوع رہیا اے۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں وی ایس ول بڑا دھیان کیتا اے۔ نہ ترا دھیان دتا اے بلکہ زور دتا اے۔ ایسے لئی تبلیغی رنگ بہتا ای نمایاں ہو گیا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے تشبیہاں تے استعاریاں دے پردے وچ تلقین کیتی اے۔ تے فیر حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں ایس نوں بغیر کسے لگی لپٹی توں بیان کیتا اے۔ اوہناں دا وی ایہو ایمان اے۔ کہ بنا عملوں کوئی کم ای پورا نہیں ہو سکدا۔ عمل۔ جیہڑا کہ راہیں پاندا اے۔ جیہڑا کہ انسان نوں انسانوں چک کے منوسے[۳۱] بنا دیندا اے تے اوہ اللہ پاک دا جلوہ دیکھ لیندا اے۔ عمل۔ حرکت۔ جے مک جاوے تے فیر موت واقعے ہو جاندی اے۔ علامہ اقبالؒ ہوری فرماندے نیں

کہ ؎ عالمِ سوز و ساز میں وصل سے بڑھ کے ہے فراق
وصل میں مرگِ آرزو، ہجر میں لذتِ طلب،

"لذتِ طلب"۔ عشق دا ہونا بڑا ای ضروری اے۔ تے ایسے لذّت دا دوجا ناں عمل اے۔ آرزو یاں سدھر نوں پورا کرن دی شدت تے تیزی دا ناں ای عمل اے تے ایسے طراں ای اک صوفی حقیقت نوں اپڑ سکدا اے۔ تے جے ایہہ شدت یاں زور پیدا ای نہ ہووے تے فیر ادہ صوفی یاں سالک اوس حقیقت نوں کدی دی نہیں پا سکدا ؎

کرکتن دل دھیان کرڑے۔
نت تیں دیندی مادھیا۔ کیوں پھرنی ایویں آدھیا
نی شرم حیانہ گوا دھیا۔ توں کدی تاں سمجھ ندان کڑے

Marfat.com

کر کتن ول دھیان کُڑے ۔

ایہہ چرخہ توں کیوں گنوایا ۔ کیوں توں کھیہہ دے وتح رلایا
جدا ہتھ تیرے ایہہ آیا ، توں کدی نہ ڈاہیا آن کڑے ،
کر کتن ول دھیان کُڑے ۔

عمل ذکر وی سُندا اے ۔ تے ذکر وں غافل ہو جانا ای کُتنوں غافل ہو جانا اے ۔ تے اک صوفی کول سَو جانا مرجان دے برابر اے ۔ بے عملی نوں تے ہر سلسلے تے ہر عقیدے نے برا تے بھیڑا ای سدیا اے پر عملی صوفیاں تے حقیقی صوفیاں نے ایس ول بہتا ای دھیان دتا اے ۔ نالے ای اوہ ایس عمل دی کمائی دا نتیجہ آون والی دنیا تے چھڈ دیندے نیں جدکہ عام انسان ایہہ نتیجہ یاں جزا اوسے ویلے تے ایسے جہان تے لبھ دا اے ۔ تے ایتھے ای اک عملی صوفی تے عام انسان وچ فرق پے جاندا اے ؎

تاہنگ ماہی دی جلیاں ۔ رنت کانگ اُڈاواں کھلیاں
کوڈی دمڑی پلّے نہ کائی ۔ پار دنہجن نوں میں سدھرائی
نال ملاحاں دے نہیں آشنائی ۔ جھیڑاں کراں وللّیاں ،

ایہہ "کوڈی دمڑی" عمل ای اے تے تاہنگ اوس عمل نوں پھڑن تے کرن دی خواہش اے ۔ تے جے پلّے ای کجھ نہ ہووے تے پار اترن لئی ملاحواں — نکیرین — نال جھگڑا لان دا کیہہ فائدہ ہووے گا ۔ بلھے شاہؒ ہوری ایس دا جواب "نہیں" وتح دیندے نیں ۔ ملاح اودوں ای واقف بن سکدے نیں جدوں کہ دنیاوی اعمال دا تے چنگیاں عملاں دا گنڈھڑ سر تے چکیا ہووے گا ۔ تے جے منہ کالا کر کے اوتھے گئے تے بابا صاحب فرماندے نیں کہ فیر پار لنگھن دی کوئی امید نہیں رکھنی چاہی دی ؎

اس لالچ نفسانی کولوں اوڑک مُون منا دیں گا
گھاٹ زکواۃ منگن کے پیا کہو کیہہ عمل دکھا دیں گا
آن بنی سر پہ بھاری اگوں کیہہ بتلا دیں گا ،

Marfat.com

حجاب کریں درویشی کولوں کدتک حکم چلا ویں گا
جیسی کرنی ویسی بھرنی ، پریم نگر دا ورتا وا اے
ایتھے دوزخ کٹ توں دِلبر اگے کھُلّ بہارا اے
کیسر بیج جو کیسر جمیں لسّن بیج کیہ کھاویں گا ،
حجاب کریں درویشی کولوں کدتک حکم چلاویں گا
تے ایسے کافی وچ عمل دی راہ دا تعین وی کر دیندے نیں ؎
جاں راہ شرع دا پگڑیں گا تاں اوٹ محمدؐی ہووے گی
کہندی اے پر کردی ناہیں ایہو خلقت رووے گی
ہن ستیاں ستیوں کون جگائے جاگدیاں پچھتاویں گا
حجاب کریں درویشی کولوں کدتک حکم چلاویں گا
جے توں ساڈے آکھے لگیّں تینوں تخت بہاواں گے
جس نوں سارا عالم ڈھونڈے تینوں آن ملاواں گے
زُہدی ہو کے زُہد کماویں لے پیا گل لاویں گا ،
حجاب کریں درویشی کولوں کدتک حکم چلاویں گا
ایتھے عمل نوں مارن والی شے سب توں پہلاں لالچ دسی گئی اے۔ لالچ یا طمع اک انسان نوں بے فکرا ، بے ضمیرا ، کالے دل والا تے اک حد توں ودھ جان توں بعد بے غیرت دی بنا دیندا اے۔ دو جہاں لفظاں دچ لالچی شخص بے ایمان ہندا اے تے جدہا ایمان ای کوئی نہ ہووے اوہ مسلمان ، مومن یاں "مردِ کامل" نہیں ہوسکدا۔ دوجی گل بدعملیاں دا نتیجہ اے۔ ایس دنیا دچ عمل کرن نال تنگی ترشی ضرور ہووے گی پر آون والی دنیا دچ اوس دی جزا چنگی ، سوکھی تے سنھری لبھے گی۔ کیسر بیجن نال ای جزا اے تھوم بیجنا تے "بو" دا گھر اے۔ کھا ہدیوں پچھا دی کئی گھڑیاں منہ وچوں بُو پئی آوندی رہندی اے۔ اگے ٹر کے شرعِ محمدی دا ذکر کر کے اوس دی پیروی کرن دی تلقین کر دے نیں۔ تے نال ای ایہہ آکھ دیندے

Marfat.com

نیں کہ ایہہ سب کجھ کرن توں بعد بندیا تینوں اوہ لبھ جاوے گا۔ جنہوں کہ سارا جگ پیا لبھدا اے۔ تے اوس لئی باہر لے تے اندر لے عمل بڑے ای ضروری نیں نہیں تے گھاٹا ای گھاٹا اے۔ ایتھے وی تے اوتھے وی۔

عمل دی چنگیائی محبت تے سیار وتج رکھ دے نیں۔ محبت تے عشق ہووے تے فیر ای عمل سدھے راہیں ٹرے گا۔ اک ہور تھاں تے عملاں والیاں تے بے عملاں دا موازنہ بڑے ای صاف تے سوہنے انداز وتج کردے نیں ؎

دل لوچے ماہی یار نوں ——————

اک ہس ہس گلاں کردیاں۔ اک رو رو ندیاں دھوندیاں مردیاں

کہو پھلی بسنت بہار نوں ——————

عملاں والیاں سوکھیاں تے ہس ہس یاں نیں تے بے عملاں رو رو یاں دھوندیاں ای مرجاندیاں نیں۔ ایتھے والی حیاتی وی خراب تے آون والی زندگی وی کھوہ کھاتے اک ہور تھاں تے بڑے ای تکھے انداز وتج بے عملی دی تصویر کھچدے نیں ؎

سے ونجارے آئے نی مائے سے ونجارے آئے

لالاں دا اوہ وپار کرینڈے ہو کا آکھ سنائے

بھائی وے لالاں والیا ویرا انہاں دا مل دسائیں

جے توں آئی ہیں لال خریدن دھڑ توں سیس لہائیں

ڈھم کدی سوئی دا نہ سہیا سر کٹھوں دتا جائیں

نادم ہو کے مڑ گھر آئی پچھن گواہنڈی آئے

تے ایسے کافی دا اخیر عشق تے عمل دی انتہا دے۔ عمل کرن لئی راہواں دیاں اوکڑاں تے مشکلاں نوں سہنا پیندا اے تے جیہڑے ایہہ قربانیاں دے دیندے نیں اوہناں دی دنیا تے دین دونویں ای سنور جاندے نیں تے اوہ لالاں دے وپار وتج پورے اتر دے نیں ؎

گلیاں دے وچ پھریں دیوانی نی کڑیئے مٹیارے
لال چوگیندی نازک ہوئی ایہہ گل کون نتارے
جاں ہیں مُل اوہناں نوں پچھیا مل کرن اوہ بھارے
ڈہم سوئی داکدی نہ کھاہدا اوہ آکھن سر بارے
جیہڑیاں گئیاں لال ویہاجن اوہناں سیس لہائے
سے وی بخارے آئے نی ملئے سے وی بخارے آئے

چنگے تے ستھرے عمل کرن لئی کوئی نہ کوئی منزل، مقصد یاں کعبہ ہونا بڑا ای ضروری اے۔ اوہ صوفیاں کول ذاتِ حقیقی اے۔ تے اپڑن والے احساس دی شدت داناں عشق اے۔ ساریاں صوفیاں کول عشق دا تصور اکو جیہا ای لبھدا اے پہلی تبدیلی حضرت شاہ حسینؒ ہوراں لبھی کہ اوہناں مجازی رنگ رنگیا۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں مرشدی رنگ وچ عشق کیتا۔ تے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں حسیؑ تے عقلی طریقیاں نال عشق دا بیان کیتا اے۔ ایس عشق دی کامیابی، کامرانی، بقائے یلندی لئی اوہ ریاضت نوں بڑا ای ضروری تصور کردے نیں۔ ظاہری تے دکھاوے دی عبادت نوں اوہ پہلی اہمیت نہیں دیندے ریاضت اوہو ای جدہا ناں اُتے عمل دسیا گیا اے۔ حضرت باباں بلھے شاہؒ ہوری مُرشد دی ذات نوں بناں ہور کسے ذاتِ مجازی نوں عشق لئی قبول نہیں کردے۔ نالے جیویں اُتے گل ہو چکی اے کہ حضرت بلھے شاہؒ ہوری اوہ صوفی ہن جنہاں بڑی ای چھیتی سلوک دیاں منزلاں پار کر لیاں تے ذاتِ حقیقی نوں پا لیا۔ ایس لئی اوہناں کول مجازی رنگ موجود ای نہیں اے۔ ہاں کدی کدی مُرشد دی اہمیت تے زور دیندے نیں پر وسیلہ ضروری ہو جاندا اے۔ مرشد جیہڑا کہ گال کے بھٹی وچ سونا تے کشتہ بنا دیندا اے اوہ ای اصلی ازلی تے ابدی ذات دیاں رازاں نال واقف ہندا اے تے واقفیت کروا دیندا اے۔ تے فیر اوس سالک دی حالت ایہہ ہو جاندی اے ؎

Marfat.com

اب لگن لگی کیہ کریئے ، نہ جی سکے تے نہ مریئے ،
تُم سنو ہماری بیناں ، موہے رات دنے نہیں چینیاں
ہین پلی بن پلک نہ سریئے ، اب لگن لگی کیہ کریئے ،
بلھے نبی مصیبت بھاری . کوئی کرو ہماری کاری
ایہ ایہو جے دکھ کیسے جریئے . اب لگن لگی کیہ کریئے

اک گل ایتھوں ساڈے سامنے آوندی اے کہ صحت مند تے توانا عشق ایسے مخمے وچ پھسیا رہندا اے کہ نہ جیونا نصیب ہووے تے نہ ای مرنا . یعنی کسے پہلو دی چین نہیں لبھدا . اللہ دے نبیؑ ایسے عشق دے پھڑ سن تے اوہناں اوسے ذات حقیقی لئی کیہ کیہ تکلیفاں چکیاں . بابا بلھے شاہؒ ہوری ایس داوی حال لکھ دیندے نیں ۔ حضرت ایوبؑ دے کیڑے ، حضرت ذکریاؑ دے سر تے آرے چلنا ، حضرت سلیمانؑ دا بھٹھ جھونکنا ایہناں سار یاں گلاں دا اوہناں کول کئی وار تذکرہ لبھدا اے . تے " صابر نے جد نیوں لگایا ، ویکھ پیا نیں کیہ دکھلایا . رگ رگ اندر کرم چلایا " جیہاں گلاں اوہناں نے وضاحت نال لکھیاں ، دسیاں تے سمجھایاں نیں . ایتھے نگاہ دا احساس یاں سوال نہیں اے پیغمبراں کول ایہہ تکلیفاں صرف اوس ربؑ دی ذات نوں پاون لئی امتحان دے انداز وچ لبھدیاں نیں . امتحان دی عام ویکھن چاکھن والیاں دا . اوہناں لئی ایہہ تکلیفاں عین راحت ہندیاں نیں . حضرت بابا فرید گنج شکرؒ تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دے مقابلے وچ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا " گناہ دا احساس " یاں اوس احساس دا خوف یاں اوس خوف دی تلقین تے تعلیم بہت ای گھٹ اے ۔

نہ میں بھیت مذہب دا پایا . نہ میں آدم حوّا جایا ،
نہ میں اپنا نام دھرایا . نہ وچ بیٹھن نہ وچ بھون
بلھا کیہ جاناں میں کون ؟
اول آخر آپ نوں جاناں ، نہ کوئی دوجا ہور پچھاناں

Marfat.com

میتھوں ہور نہ کوئی سیاناں۔ بلّھا شوہ کھڑا ہے کون
بلّھا کیہ جاناں میں کون ؟

صوفی نوں عموماً تے بابا بلّھے شاہؒ ہوراں نوں خصوصاً ہور ای تنظر نال پڑھنا تے دیکھنا پیندا اے۔ ظاہری لحاظ نال گل ہور ہندی اے تے اوس دے اندر ہور ای روح جاری تے ساری ہندی اے۔ ایہہ گل ضرور کھل کے سامنے آجاندی اے۔ ہی عشق دا تصور ہر مذہب وچ موجود رہیا اے۔ بدھ مت، ہندو مت، شنٹو مت، وشنو مت، کنفیوشش مت تے جین مت ہووے تے بھانویں توحیدی ادیان ہون، کسے نہ کسے رنگ وچ عشق ہر تھاں تے موجود رہیا اے تے ساریاں دا نظریہ وی گھٹو گھٹ اکو جیہا ای اے کہ ایسے عشق بھتوں اوہ اپنے محبوب نوں پالیندے نیں، بھانویں اوہ محبوب اللہ پاک دی ذات ہووے تے بھانویں بھگوان، گرو ہووے تے بھانویں پرم آتما، عشق دی دنیا وچ آلے دوالے سارے اکو ای ہو جاندے نیں۔ عشق نال حضرت بلّھے شاہؒ ہوراں دی شاعری بھری پئی اے ؎

بلّھا کیہ جانیں ذات عشق دی کون ،
نہ سُوہاں نہ کم بکھیڑے وچ جاگن سون
رانجھے نوں میں گالیاں دیواں من وچ کراں دعائیں
میں تے رانجھا اکو کوئی ، لوکاں نوں از مائیں
جسّ[1] بیلے وچ بیلی وسے اس دیاں نواں بلائیں،
بلّھا شوہ نوں پاسے چھڈ کے جنگل دل نہ جائیں

---

[1] حُسن بے پروا کو اپنی بے نقابی کے لئے ..... .
ہوں اگر شہروں سے بن پیارے تو شہر اچھے کہ بن
(علامہ اقبالؒ)

Marfat.com

تے ایسے عشق ہتھوں مجبور ہو کے تے ایس دی تکمیل لئی اوہناں عنایت قادری رحؒ ہوراں دا لڑ پھڑیا۔ ماں پیو تے رشتے داراں نے بڑا ای ہٹکیا کہ اک سید زادے نوں اک ارائیں دا مرید نہیں ہونا چاہی دا پر آپ نے اپنا سید پن چھڈ دتا تے آکھ اٹھے کہ ؎ سید میں نہیں سگوں پیر عنایت رحؒ اے ؎

بلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں
آل نبیؐ اولاد علیؓ دی بلھیا توں کیہ لیکاں لائیاں
سن لے بلھیا ساڈا کہنا چھڈ دے پلا ارائیاں

تے اوس دا جواب حضرت بلھے شاہؒ ہوراں ایہہ دتا کہ ؎

جیہڑا سانوں سید آکھے دوزخ ملن سزائیاں،
جیہڑا سانوں رائیں آکھے بہشتیں پینگاں پائیاں
جے توں لوڑیں باغ بہاراں بلھیا طالب ہو جا رائیاں

اک ہور نکھیڑ دیں خوبی حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا "مشرف دیدار" ہونا ایں۔ جدا اوہ بار بار ذکر کردے نیں۔ جیویں گل ہو چکی اے کہ ایہہ تے ثابت شدہ گل اے کہ آپ بڑی چھیتی ای دیدارِ الٰہی توں مستنیر ہو چکے سن تے ایہہ اوسے تجلی دی وجہ ای اے کہ آپ نے ایس دا ذکر بے انتہا واری اپنیاں کافیاں وچ کیتا اے۔ تجلی دے معنی ظہور دے نیں تے ظاہر ہون لئی یا ظہور لئی کوئی شکل یاں صورت بڑی ای ضروری اے۔ تے ایہو "تجلی فلما تجلی ربہ للجبل جعلہ دکا دکا خر موسیٰ صعقا" ایس رنگ وچ دی ظاہر ہو چکی اے۔ تے ایسے نور دی تاب حضرت موسیٰ علیہ السلام نہیں سن لیا سکے۔ ایہہ تشبیہی ظہور اے ۔۔۔ اک[۲] ہور تھاں توں ایہہ علم ہندا اے کہ اللہ پاک طور دے پہاڑ تے درختیاں

---

[۱] ۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص ۔ ۸۹)
[۲] ۔ نزدی من شاطی الواد الایمن فی البقعہ المبارکۃ من الشجرۃ (۲۸ ع ۷)

Marfat.com

"نور و نار" دی صورت وچ حضرت موسیٰؑ تے ظہور کردے نیں۔ قیامت[1] والے دن دی صورت تشبیہی وچ اللہ دا ظہور ہووے گا۔ تے ایہو ظہور حضرت امام احمد حنبلؒ تے حضرت امام ابو حنیفہؒ ہوراں تے دی ہویا سی۔ حضرت معاذ بن جبلؓ توں روایت اے کہ "[2]فاذا انا بربی تبارک تعالیٰ فی احسن صورۃٍ" اک ہور حدیث اے کہ "[3] انی رایت ربی فی احسن صورۃ شاب امرد" تے جس ویلے ایہہ احسن صورت ظاہر ہندی اے تے فیر اوس دا جھلنا، برداشت کرناتے دیکھ لین توں بعد جرنا بڑا ای اوکھا تے دل گردے دا کم ہندا اے۔ تے جے اوہ سنبھل جائے تے فیر پوں یاراں۔ جے اکھڑ جاوے تے فیر نہ دین جوگا تے نہ ای دنیا جوگا۔

حضرت بلھےؒ شاہؒ ہوراں دی شاعری وچ جیہڑی مستی، تے الھڑپن اے اوہ ایسے جلوے دی وجہ توں ای اے۔ اوہناں دی شاعری دے انگ انگ وچ رسیا، رچیا تے کھبیا ہویا خمار اللہ دی ذات دے نیاز حاصل کرن ہتھوں ای اے۔ تے جدوں اوس ذات دا کسے نوں تے ظہور ہو جاوے تے فیر اوہ سُدھ بُدھ گوا بیہندا اے تے اکو ای گل اوہدے کول رہ جاندی اے تے اوہ اوس دے حُسن دا ذکر تے جلوے دی عظمت تے کمال ؎

ڈھولا آدمی بن آیا۔
ہابیل قابیل آدم دے جائے، آدم کس دا جایا
بلھا اوہناں توں بھی اگے آہا۔ دادا گود کھڈایا
ڈھولا آدمی بن آیا۔

---

[1] ۔ یوم یکشف عن ساق ویدعون الی السجود۔ (۲۹-ع۴)
[2] ۔ احمد و ترمذی۔
[3] ۔ ترمذی شریف

Marfat.com

ایہہ اوس دے جلویاں دے نظر آجان تے کھلم کھلی دلیل اے۔ ڈھولے دا آدمی بن جانا تے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا اوس دی گود وچ کھیڈنا ایہو ای جلوہ اے تے ظہور اے ؎

اوہ گھر میرے وچ آیا۔ اوس آمینوں بھرمایا ،
بچھو جادو ہے کہ سایا ۔ اوس توں لوحقیقت ساری
تے ؎

بلھا ہن ساجن گھر آیا۔ بیں گھٹ رانجھن گل لایا
دکھ گئے سمندروں پار نوں۔ دل لوچے ماہی یار نوں

ایس دیدار تے قربت نے اوہناں نوں بے باک کر دتا اے۔ تے ایس جرأت تے بے باکی تے دی اوہناں دی شاعری نوں چار چن لا دتے نیں۔ جدوں اسی حضرت شیخ العالمؒ ہوراں دل ویکھنے آں تے اوتھے نیاز تے دکھ ای نیں جدوں کہ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں کول وڑاکھل کے سامنے آون والا انداز وی بھڑا اے۔ ؎

روزے حج نماز نی مائے۔ میںوں پیا نے آن بھلائے
جاں پیا میرے گھر آیا ۔ بھل گیا میںوں شرع وقایہ
ہر مظہر وچ اوہا دس دا۔ اندر باہر جلوہ جس دا ،
لوکاں خبر نہ کائی۔

تے ایہو جیاں بے حساب گلاں حضرت بلھے شاہؒ ہوراں کول بھدیاں نیں کہ کدھرے کدھرے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول ہن ورنہ ہور کدھرے نہیں۔ انسان دا جنتوں نکلنا حضرت بلھے شاہؒ ہوری ایس طراں بیان کر دے نیں کہ ہور کوئی نہیں کر سکیا۔ ؎

ہم۔ محمدی جسم بناؤ ۔ داخل وچ بہشت کراؤ ،
آپے مگر شیطان پچاؤ۔ پھیر اوتھوں نکل آدمؑ آوے

Marfat.com

لاگی رسے لاگی بل بل جاوے۔ اس لاگی کو کون بجھاوے
ن۔ نماناں ہو مجرم آیا۔ کڈھ بہشتوں زمیں رُلایا
آدمؑ حوّا جدا کرایا۔ بلھّا آپ وچھوڑا پاوے
لاگی رسے لاگی بل بل جاوے۔ اس لاگی کو کون بجھاوے

ایہہ جسارت تے بے باکی قربت دا نتیجہ ای اے تے نال ای توحید دا اثبات وی ہندا اے۔

ایہناں مسئلیاں توں وکھریاں باقی مسئلے فنا و بقا، مرشد دی اطاعت، تلاشِ حق تے انسان دا مطالعہ تے مشاہدہ ایہہ سب کجھ اوہناں دی شاعری دتح موجود اے۔ فنا دا مسئلہ دی ہر مذہب وتح موجود اے۔ ڈاکٹر لاجونتی نے ایتھوں ای غلط اندازہ لایا اے۔ کیوں جے مسلماناں نے ہر اوس چیز نوں اپنایا جیہڑی چنگی تے اسلامی نقطۂ نظر دے نال ٹھیک سی بھانویں اوہ کیہڑے مذہب وچوں ای کیوں نہ ہووے۔ حضرت علامہ اقبالؒ دا فلسفہ ویکھ لوو تے کیہڑا مغربی فلاسفر نہیں جنھوں اوہناں کجھ نہ کجھ نہ سکھیا ہووے۔ پر اوہناں نے اوہناں فلسفیاں نوں ابتدائی لحاظ نال استعمال کیتا اے تے اگوں نتیجے دکھو دکھرے کڈھے نیں۔ مردِ کامل تے فوق البشر وتح زمین تے اسمان دا فرق اے۔ ایسے طراں بلھّے شاہؒ ہوراں دی آون والی دنیا دے متعلق کجھ ایہو جیہے اندازے وتح لکھیا اے جنھوں ظاہری لحاظ نال ایہہ لبھدا اے۔ کہ جنم جنم دا ساتھ وی ہندا اے تے پھیرے دی یعنی دو جسا جنم تے تریجا جنم۔ حالانکہ اوہناں دے ایس جنم جنم دے دو مطلب ہین۔ اک تے جمنا، مرنا تے فیر جمنا تے ایہہ اسلامی تعلیم ای اے تے ایہہ اوہناں دی ساری شاعری تے چھائی ہوئی اے۔ دوجا مطلب کہ بندہ مرجاندا اے۔ اک خاص شخص مُک جاندا اے انسان نہیں مردا، انسانیت نہیں مردی۔ اوہ جسم دی رہندی اے تے ہر ویلے موجود رہندی اے۔ فیر وی اوہ ایس دنیا تے اوس دنیا دیاں کھلم کھلیاں گلاں

Marfat.com

کردے نیں۔ جنھوں اتلا الزام غلط ثابت ہوجاندا اے۔ ؎

اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں، ایہہ سوں تیرے درکار نہیں
اک روز جہانوں جانا اے۔ جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے۔ کر چنتا مرگ وسار نہیں

ایتھے نہ ترا ایس دنیا دے فنا ہوجان دا ذکر اے بلکہ بداعمالیاں دے نتیجے وی دس دِتے نیں۔ ایتھوں مسئلہ آواگون دا کوئی مسئلہ نظر نہیں آوندا۔ یاں فیر ؎

پانی بھر بھر گئیاں سبھے آپو وار آپنی وار
اک بھر آئیاں اک بھر جلیاں اک کھلیاں بانہہ پسار

ایتھے واری دا ذکر کیتا نیں پر دوجے مصرعے وچ زندگی تے موت دے تسلسل تے تواتر دا ذکر لبھدا اے۔ ترے شیجاں ساہنوں ڈیندے نیں۔ اک مرگیاں تے چنگیاں عملاں نال۔ اک بھر دیاں نے پیاں یعنی چنگے اعمال پیاں کردیاں نیں تے تریجیاں دیہلیاں تے بے عمل کھلوتیاں ہوئیاں نیں۔ اوہناں نوں آون والی دنیا تے عاقبت دا کوئی خیال نہیں اے۔ آخرت تے عاقبت لئی وی بڑی تعلیم دیندے نیں ؎

کر کے چاوڑ چار دہاڑے تھیسیں انت نماناں
ظلم کریں تے لوک ستاویں۔ چھڈ دے ظلم ستاناں
پیارے بن مصلحت اٹھ جاناں۔ توں کدیں تے ہوسیاناں
جس جس دا بی مان کریں توں۔ سو بی ساتھ نہ جاناں
شہر خموشاں ویخ ہمیشاں۔ جس وچ جگ سماناں
پیارے بن مصلحت اٹھ جاناں توں کدیں تے ہوسیاناں

صوفیانہ مسلیاں توں وکھ ہو کے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری پہلے شاعر نیں۔ جنہاں نے شاعری دے فن دا وی کجھ خیال رکھیا اے۔ پہلیاں تنّاں شاعراں

Marfat.com

کول دل دیاں پیڑاں تے موجود ہن پر رنگ تبلیغ دا ای نمایاں ہندا اے۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول تبلیغی رنگ تے موجود اے پر اک شاعرانہ فضا وی موجود اے۔ ترکیباں، تشبیہاں تے استعارے فارسی تے ہندی دولڑاں کولوں لئے گئے نیں تے عربی دیاں آیتاں دا ورتاوا عام ای کیتا نیں۔ جدہی وجہ نال گل تے مقصد وی کھل گئے نیں تے شاعری دا رنگ وی نکھر گیا اے۔ آپ کول جوش جذبے دی شدت تے خلوص تریوے چیزاں موجود نیں جنہاں نوں مولانا حالیؔ مرحوم شاعری تے اک چنگی تے اچی شاعری لئی بڑا ای ضروری سمجھ دے نیں۔ موسیقیت تے آہنگ دی بڑا ای ضروری ہندا اے اوہ وی حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں موجود اے ؎

مینوں چھڈ گئے آپ لد گئے میں دتا کیہ تقصیر
راتیں نیند نہ دن سکھ سُکھی اکھیں پلٹیا نیر
چھوہاں تے تلواراں کولوں عشق دے تکھے تیر
اک پل ساعت آرام نہ آوے بُری برہوں دی پیڑ

(جوش۔ موسیقیت)

کیہ جاناں میں کوئی وے اڑیا کیہ جاناں میں کوئی
جو کجھ کرسی اللہ بھاناں کیا کجھ کرسی کوئی،
جو کجھ لیکھ متھے دا لکھیا میں اُس تے شاکر ہوئی
کیہ جاناں میں کوئی وے اڑیا کیہ جاناں میں کوئی

(تقدیر)

چپ کر کے کریں گزارے نوں
سچ سن کے لوک نہ سہندے نی، سچ آکھیئے تاں گل پیندے نی،
پھر سچے پاس نہ بہندے نی، سچ مٹھا عاشق پیارے نوں

(رازداری)

Marfat.com

نہ خُدا مسیتے لبھدا نہ خُدا وِچ کعبے
نہ خدا قران کتاباں نہ خدا نمازے
نہ خُدا میں تیرتھ ڈُٹھا سوئیں پینڈے بھالے
بُلھا شوہ جد مرشد مل گیا مُکے سب تکاوے

(مرشد دی اہمیت۔ اللہ دا ہر تھاں تے موجود ہونا)

Marfat.com

حضرت علی حیدرؓ

سنہ ۱۶۹۰ء توں سنہ ۱۷۸۵ء تک

Marfat.com

حضرت علی حیدرؒ ہوراں دی صوفیانہ شاعری دتج وادھا کیتا اے۔ اوہ پہلے شاعر ہن جنہاں نے مجازی رنگ نوں شاعری دتج تھاں دِتی اے۔ مجازتے عام حیاتی دتج حضرت مادھولال حسینؒ ہوراں دی اپنا یاسی پر اوہناں دی شاعری دتج ایہہ رنگ نمایاں نہیں ہوسکیا۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں نے رمزاں تے سَینتراں نال کم لے کے حقیقت نوں نمایاں کرکے شاعری دتج ساڈے سامنے رکھیا اے۔ اوہناں نے نرا حقیقت تک اپڑن لئی مجازنوں وسیلہ بنایا بلکہ اوہناں نے مجازی گلاں تے واردا تاں نوں وی کھول کے دسیا اے۔ آپ ہوری وی قادری سلسلے دے ای پیرو کار سن ؎

ک۔ کیا غم خوف اسانوں جے شاہ محی الدین اساڈڑا اے
شاہ عبدالقادر جیلاں دا جے لطف امین اساڈڑا اے
کیہا ڈر گور اندھیری کیہوں جے اوہ ماہ جبین اساڈڑا اے
سب چین ماچین اساڈڑا اے جو اوہ بت چین اساڈڑا اے

علی حیدرؒ ہوراں دا ہندوستان روحانیت دی تلاش، لوڑتے سِک دتج اودہر یاتے پریشاں پیا پھردا سی۔ دکھتے غم اِکو سی پر اوس دا احساس وکھرو وکھرے طریقے نال لوکاں دتج پیا جم دا سی۔ ایہہ اوہوای دورسی جدے دتج حضرت بابا بلھےؒ شاہ ہوری تے حضرت وارث شاہؒ ہوری ساہ پئے لیندے سن۔ وارث شاہؒ دے صوفیانہ افکار تمثیل[1] دتج

---

[1] ۔ وارث نرا وارث ؎ (ص ۔ ۳۰)

Marfat.com

آگئے تے اوہناں رُوح تے قلبوت واقصّہ ساہنوں دتاتے ایسے انداز وچ دتاکہ اوس زبان تے انداز دا مزا اج وی گلیوں نکلے نہیں سُہندا۔ حضرت بابا بلھّے شاہؒ ہوراں تصوف دے مسئلیاں نوں سدھیاں رنگاں وچ ساہنوں دتا۔ اوہناں نے صوفیانہ اصطلاحوں نوں بغیر کسے روک ٹوک توں اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔ ایہو حالات سن کہ حضرت علی حیدرؒ ہوری میدان وچ آوندے نیں۔ ملتان دا علاقہ بڑا ای زرخیز علاقہ سی۔ اولیاواں دی سرزمین اے ایس لئی ایتھے جمن والا صوفی شاعر اک عظیم روایت لے کے اٹھیا تے اوہ روایت سی مجازدی۔

روحانی مسئلیاں نوں چھڈ کے صوفیاں نے دو طراں اپنی تبلیغ کیتی۔ اک نوں جلالی سلسلہ آکھیا جاندا اے تے دوجے نوں جمالی۔ عام طور تے صوفی جمالی ای ہندے نیں۔ اوہناں دی طبیعت حسن پسند، حسن پرست تے حسن دی پھٹی ہوئی ہندی اے۔ ایخ تے ہر صوفی ای حسن پرست جمال دوست ہندا اے۔ پر حضرت علی حیدرؒ ہوری ایس حسن تے حسن پرستی دا اظہار وی کھلم کھلا کردے نیں۔ پر ایہہ اظہار تشبیہاتی انداز وچ اکھ دا نہیں اے بلکہ دل دا اے۔ اوہناں دی نظر چن تاریاں دی چمک تے حسن تے دے پرا ندرلی روشنی لازوال اے۔ زلفاں دی طوالت تے سیاہی دا تذکرہ کردے نیں۔ پر "طول شب فراق" مطلب لیندے نیں۔ گل و بلبل تے شمع و پروانے دیاں گلاں وی مجازی نیں پر اوہناں دا رخ حقیقت ول اے۔ ایس بیان لئی اوہناں نے ظاہری علامتاں نوں ای ورتیا نیں اے ظاہر اے کہ اللہ پاک دی تصویر اک صوفی یا سالک یاں حقیقی پرستار خیالاں وچ تے بنا سکدا ہووے گا — ایہہ وی مشکل اے — پر اوس دا نک نقشہ سدھا نہیں کر سکدا۔ اوس لئی اوہنوں[1]

---

[1] ۔ شعر کے روپ میں ڈھلتے نہیں ڈھنگامے ۔ جو مری بزم تصور میں بپا ہوتے ہیں

لفظاں دا سہارا لینا پیندا اے ۔ تے فیر اوہ جیہڑیاں مورتاں بناندا اے اوہ دنیاوی لحاظ نال مکمل ہندیاں نیں کیوں جے اوہدے سامنے دنیاوی حسن موجود ہندا اے ۔ حسن ای، احساسِ جمال ای " وجدانیات[1] " دی رُوح تے بنیاد اے ۔ اللہ دی جمالی صفتاں تے ایمان لیاون نال انسان دے دل وچ حسن دا احساس جم دا اے ۔ تے ایس دی عبادت دی شروع ہو جاندی اے ۔ ایہہ جمال دو طراں نال ظاہر ہندا اے ۔ اک تے اللہ پاک دیاں صفتاں تے غور کرن نال تے دوجا عملی لحاظ نال اپنے اخلاق وچ اوہناں صفتاں نوں ظاہر کر دینا ۔ پر ایہہ صفتاں دنیاوی نہ ہوون بلکہ حقیقی ہوون ۔ ایہہ تصویراں جدوں ظاہر ہندیاں نیں تے اکثر دنیاداں دے رنگاں وچ رنگیاں جاندیاں نیں تے کم خراب ہو جاندا اے ۔ حضرت علی حیدرؓ ہوری اندر لے ذوق تے وجدان ہتھوں مجبور ہو کے دنیاوی تے ظاہری رنگ وچ ایس جمال پرستی نوں پیش کرن توں باز نہ رہ سکے ۔ آپ ہوراں نے حیاتی دے حسن تے خوبصورتی تے وی نظر رکھی اے تے اوتھوں آپنے لئی تشبیہاں تے استعارے لے کے حقیقی شکل وچ رنگ بھریا نیں ۔ ایسے لئی ساہنوں حضرت علی حیدرؓ کول نہ تے صوفیانہ فلسفہ ای چوکھا لبھدا اے تے نہ ای ظاہری انداز وچ صوفیانہ فکر تے فکردی تشریح دسدی اے ۔ نہ ای اوہناں تبلیغی رنگ اختیار کیتا اے ۔ بلکہ اوہناں نے اوسے جمال دوستی دے ہتھوں مجبور ہو کے مجاز دے پردے وچ لکا چھپا کے گلاں کیتیاں نیں ۔ جے اسی ایہہ آکھ لیئے کہ حضرت علی حیدرؓ ۔ حسنِ مطلق — نوں لبھن لئی — اضافی حسن ۔ دا سہارا

---

[1] ۔ "AESTHETICS" ۔ ایس نوں حسیات تے ذوقیات دی آکھدے نیں تے انج دی ایہہ تصوف وچ آجاندا اے ۔

[2] ۔ ؎ براہیمی نظر پیدا مگر مشکل سے ہوتی ہے
ہوس چھپ چھپ کے سینوں میں بنا لیتی ہے تصویریں

لیندے نیں تے فیر ایس طراں اوہ مجازی رنگ غالب طور تے اختیار کر لیندے نیں تے غلط نہیں ہووے گا۔ پر ایس مجاز دے پردے وچ تلاش حقیقت دی ای سی۔ ایسے لئی اوہناں دے کلام وچ مجازی تے حقیقی رنگ باہنہ وچ باہنہ پا کے ٹردے دِس دے نیں۔ ساہنوں ظاہری لحاظ نال ایہہ ای پتہ لگدا اے کہ اوہ اک مجازی شاعر نیں کیوں جے اوہناں دے انداز تے تشبیہاں ساہنوں پلیکھے وچ پان واسطے ڈھیر نیں۔ ایتھ لگدا اے کہ اوہ اک ایسے عاشق ہن جنہاں دا محبوب کوئی ایسنے دنیا دا بندہ اے۔ اوہناں کول ایہو ظاہری مجازیت لبھدی اے پر جے ذرا غور کریئے تے عشق دیاں ساریاں ای شکلاں مجازی ہندیاں نیں۔ فرق صرف پردہ داری دا ہندا اے کسے نے پیریوں پھڑ لیا تے اوہدا ای ہو گیا تے کسے نے اپنیاں خیالاں وچ اک ـــــ غیر محسوس ـــــ محبوب دی تصویر گھڑ لئی تے اوس دی پوجا پاٹ وچ مصروف ہو گیا پر اوس نوں سنوارن تے بنادن لئی اوہدے کول زبان مادی تے دنیا دی ای ہووے گی۔ مجاز نوں سامنے رکھ کے حقیقت تلاش کرنا دی عشق حقیقی ای اے حالانکہ ظاہری صورت مجاز دی ای ہندی اے۔ حضرت علی حیدر ہوراں کول وی مجاز دا پردہ بڑا ای ڈاہڈا تے تگڑا تے گوڑھا اے۔ اوہناں دیاں تشبیہاں دا رُخ ویکھن توں پتہ لگدا اے کہ اوہ صاف تے شفاف ولوں الجھاؤ دل ٹردیاں نیں تے جدوں اصلی شے سامنے آجاندی اے تے مجاز دا رنگ چھکاتے ہولا پے جاندا اے ؎

الف اہناں نیناں والے جھروکیاں وچوں جھات پوندڑا کون ویکھاں
اوہ بھر بھر دیندا پیالے شراب دے ساقی اکھیندڑا کون ویکھاں
اوہ ہس ہس اوہلے پیندیاں دے جنگ کریندڑا کون ویکھاں
اوہ سُرمے سیاہ دی اپنی اُتے تیغ لیندڑا کون ویکھاں

Marfat.com

اوہ نین ملیہڑے پینیاں دے پلو پھڑ سیندڑا کون ویکھاں،
اوہ کنڈھیاں پکاں رُٹھیاں والانہ موں منیندڑا کون ویکھاں
اوہ زلف کمند اسا ڈڑے گل وچ پائے چھکیندڑا کون ویکھاں
حیدر مار کے نیزے پینیاں دے ہیٹھ بلیندڑا کون ویکھاں
ایہناں ساریاں مصرعیاں نوں پڑھ لین توں بعد ساڈے سامنے اک الھڑ جیہا محبوب آجاندا اے۔ لمیاں لمیاں پینیاں دے ہتھلے ہون نال اکھاں شراب دے کٹورے بن جاندیاں نیں۔ زلفاں تے سر مے دیاں ڈوریاں ہور ای غضب پیاں ڈھاندیاں نیں۔ پر ایہہ ساریاں گلاں دے ہیٹھ کیہ اے؟ ۔ کون ویکھا؟ ایہہ سوال تے تجسس شاعر دے دماغ وچ ای اے تے اوہ اوس صناع ول وی جھاتی مارن دی کوشش پیا کردا اے۔ جیہڑا کہ ایس حسن نوں پیدا کرن والا عظیم یار مطلق حسن اے۔ ایہہ تلاش اینھوں وی لبھدی اے ؎

الف ایہناں سوہنے خوبصورتاں اندر جلوہ بھی میندڑے یار دا ای
ایہ گل گل رنگ رنگا چمن دا بھی حسن بسنت بہار دا ای، مگر
ایہناں مورتاں سنگین دے وچ اوہا سوہناں لعل دا رنگ سوار دا ای
ایہ تال بتال انہاں کنچنیاں دا نچاؤ وڈے ودھ ہنکار دا ای،
ایہ تھیا تھیا اتے چھن چھن بھی گھنگرو دی چھنکار دا ای
جے منصور انا الحق آکھیا ہا جانشین اوہ ہا سردار دا ای

ایسے حسن مطلق دی تلاش وچ اوہناں نے نہ نرا مجازی رنگ اپنایا اے بلکہ اللہ تعالیٰ دی ذات نوں پان لئی اپنا پورا پورا زور لایا نیں تے ایسیاں ایسیاں تشبیہاں تے لفظاں دا استعمال کیتا اے تے پتہ پیا لگدا اے۔ کہ کیوں حضرت علی حیدر دا سینہ پیا دھکدا، سڑ دا تے بلدا اے تے اوہ اوس ساڑیاں دھکن نوں اللہ دی ذات دے دیدار توں بعد ای ٹھنڈیاں کر سکدے نیں۔ اوہناں دے ایس جذبے تے لگن دیاں مورتاں ایڈیاں سوہنیاں تے من کھچویاں نیں کہ حضرت وارث شاہؒ

Marfat.com

ہوراں تو علاوہ ہور کسے وی پنجابی دے شاعر کول نہیں لبھدیاں ۔

الف آپے ہس ہس مٹھڑا بھی بجلی وانگ منھے ول پا نہیں
اوہ کھیونڈی بجلی زلف کنوں کر جھڑ دا گھنڈ چھپا نہیں
اوہ تیغ عراقی دھرہ میانوں گل لامینوں ترسا نہیں
کر کلاوے بجلی وانگر جھمر دانگ ولا نہیں ،

یاں سوہنیاں تشبیہاں لئی تھلڑے شعراں ول ویکھو ۔

و ویکھاں کیہ اے بھا اوس گھنگھٹ اوہلے بہ بہ جدھے کنارے تلے
اوہ سورج شاید چھم چھم چمکے اوس شفق دے کنارے تلے ،
ایسے بادل اوتھے دی آتش کرے بجلی جے گال زبان چلے
ویکھاں کیا کجھ اندر جاناں نہیں پر چولی تے گل انار کھلے
اوہ آتش آرسی کیتھے ڈٹھی الوہن حیدر ساہ بھبوت ملے

بھانویں حضرت علی حیدرؓ ہوراں کول اظہار تے بیان لئی مجازی رنگ ڈاہڈا ای گوہڑا اے ۔ پر فیر وی اوہناں نے حقیقت ول کھلم کھلے اشارے وی کیتے نیں ۔ یاں دوجی گل اکھ اے کہ اوہناں نے اضافی حسن دی تلاش لئی جیہڑے مجازی پردے کولوں کم لیا اے کدھرے کدھرے اوس پردے نوں وچوں ہٹا دی دیندے نیں تے اوس ہستی مطلق دا بلا واسطہ وی ذکر کر دے نیں ۔ تے ایسے تھاں تے وی اوہناں دا احساس ، جذبہ تے وجدان گھٹ نہیں ہندا بلکہ اوسے روانی تے ڈونگھائی نال ساڈے سامنے آجاندا اے ۔

ب بے دی بیع نہ دس مُلّاں اوہو الف سدّھا خم گھت آیا
اوہو یار کلوکڑی رات دا لاہن بھیس وٹا کے وت آیا ،
سوہنا میم دی چادر پہن کے جی کہیا زلفاں دا گھنگھٹ گھت آیا
علی حیدرؓ اوہا یار پیارا ہن احمدؐ بن کے وت آیا

Marfat.com

Marfat.com

یاں مثنوی دی شروع کر کے قاری نوں پھاہ لیندے تے جس دیلے قاری نیلے نیلے تے پیلے پیلے پیراہن وچوں نکلدا تے او تھے "توُ جھکا جب غیر کے آگے نہ من تیرا نہ تن" سامنے آجاندا تے ایہہ ضرب کاری ہندی۔ حضرتِ علی حیدرؓ ہوراں دیاں تشبیہاں محسوسات دلوں غیر محسوسات دل ٹر دیاں نیں۔ تے پڑھن والے دے دِل وچ اک سوہنے تے من موہنے محبوب دا نقشہ آجاندا اے۔ تے اوہ نیناں دیاں کٹوریاں تے زلفاں دیاں گنجھلاں وچ پھنس جاندا اے۔ تے جدوں اکھاں ۔ اندر لیاں ۔۔۔ کھل ویاں نیں تے اوہدے سامنے حقیقت ای حقیقت ہندی اے۔

وحدت یاں توحید دی سِک یاں تلاش لئی اوہناں وی صوفیانہ عملاں نوں اپنے سامنے رکھیا اے۔ تے اوہ ہن، عشق، عمل تے گناہ دا احساس۔ عشق دے معاملے وچ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں اک مجاز قائم کر لیا سی۔ مادھو لال ۔۔ تے اوس نوں اوہ بھُل گئے تے حقیقت نوں یاد رکھیا۔ دوجیاں لفظاں وچ اوہناں مادھو تے مادھو دے عشق دا ذکر شاعری وچ نہیں کیتا۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں ایس عشق تے عشق دے پرچار لئی لفظی بازی گری تے ظاہری نک نقشے کولوں کم لیا اے۔ اوہناں نے مجاز قائم کیتا تے اوس دے راہیں حقیقت نوں پان لئی شاعری دا وی مجازی رنگ ای اختیار کیتا ۔۔

الف الست دی یاری قدیمی لگ رہی ہیر یتیم دی اے،
اساں وچ رسولاں دے رانجھن ڈِٹھا اساں قسم عرشِ عظیم دی اے

یاں فیر ۔۔

ب بھیناں ہیر سے ہیر سے کر آہو نہیں اور نہ رانجھن بھائی سیئے،
دور دور بھیناں مینڈے کول نہ آؤ مینڈے یار نوں غیرت آوندیئے
بھیناں ویرا ویرا کر گانوں تسیں ہیر بیلی دے بیلی وے گاوندیئے

جیناں واہناں دے وچ ناہوتیں ہیر کیڑ دے وچ نہاوندیئے
یور بورتے سدھنی کرکر ماہی ماہی نوں مہیں ملاوندیئے ،
ہیر آپناں نانوں نہ چاہے حیدر عاشق اپنے یار دے نانوں ندیئے

طریقت دے مسئلے بصیرت نال تعلق رکھدے نیں۔ اندر لیاں نظراں۔ اک صوفی نوں پچھان لئی ایہہ عمل۔ طریقت ۔ وی سامنے رکھنا پیندا اے۔ سارے ای صوفی شاعراں نے ایہہ دسے تے کجھ نہ کجھ لکھیا یاں آکھیا اے۔ ایہہ منزل بھانویں اوکھی ہندی اے پر لبھ جان دا لئی فیر سوکھی ہندی اے یا ہو جاندی اے تے فیر اوہ چیک پیندا اے کہ ؎

مت سہل ہمیں جانوں پھرتا ہے فلک برسوں
تب خاک کے پردے سے انسان نکلتے ہیں ۔ (میر تقی میر)

تے بقول علامہ اقبالؒ ہزاراں ورہے زمانے نوں پٹ تاں پیندا اے تے فیر کدھرے جا کے کوئی دیدہ ور پیدا ہندا اے۔ تے اوہ دیدہ ور ایہو جیہا ہندا اے کہ اوس دے سینے دی وسعت وچ اللہ دی ذات چھپ سکدی اے حالانکہ دونویں جہان اوس نوں نہیں سمو سکدے ۔

"میرا ہی دل ہے جس میں کہ تو سما سکے" (خواجہ میر دردؔ)

جدوں اوہ سالک ایس منزل تے اپڑ جاندا اے تے فیر اوس کول ظاہری تے باہرلے عملاں دی وقعت تے عظمت اندر لیاں عملاں تے چھپ کے کیتی جان والی عبادت دے مقابلے وچ ڈھلی تے نرم پے جاندی اے ۔ حضرت علی حیدرؓ ہوراں کول وی ایس مسئلے تے خیالاں دا اظہار لبھدا اے۔

؎ ع علم دا پڑھنا ں نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی اے۔

چن نے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی جھات انوکھڑی اے،
شب قدر دی رات بھی بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی اے
مشکل گھاتاں سبھے اوحیدرؔ پر برہوں دی گھات انوکھڑی اے

Marfat.com

ایہہ تے مقابلے دا انداز اے اُنج وی مفتیاں تے قاضیاں دیاں گلاں وی کردے نیں ؎

د درشن تیرے نے درس بھلائے مُلّاں مُفتیاں قاضیاں نوں
صَرفی نحوی جُل جُل جاندے پڑھن مضارع ماضیاں نوں
خط تساڈے دے خط جو ڈٹھیاں بھُلے بیاض بیاضیاں نوں
حیدر یار دے درشن کیتیاں بھُلے نفل نمازیاں نوں،

انگریزی دی مثل تے مشہور اے کہ "فن زیادہ نیں تے حیاتی گھٹ اے"۔ عاشقاں نے ایس فن نوں عشق داناں دے دتا اے کہ معاملے تے بہتے ہین پر نباہن لئی زندگی ای نہیں بھدی۔ تے اوہ سالک یا صوفی اینیاں کو حیاتیاں منگدا اے کہ پُر ای نہیں ہندلے ؎

جج جے سر چاہے ڈھولن مینڈا سر اُتے سر سر دیونا ایں،
بھیناں زہر پیالہ رانجھن والا امبرس کر کر پیونا ایں،
اس چاک کیتا سینہ چاک مینڈا بھیناں چاک نہ سیوناں سیونا ایں
ایہہ ہار سنگار تے خاصے دا بھوچھن لہو دے نال بھیونا ایں،
جے دل دل جیواں یار حیدر دل دل گھول گھتیونا ایں،

حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول موسیقیت تے ترنم موجود اے۔ ایسے دور دے دوجے شاعر حضرت وارث شاہؒ ہوراں کول وی ایہہ خوبی لبھدی اے پر حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول ایہہ ادبی خوبی دے نال نال علمی موسیقی دے انداز دتح دی موجود اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دیاں کافیاں وی راگاں وتح ہین۔ پر ایہہ بعد دیاں گلاں نیں۔ کیوں جے کدھرے کدھرے کجھ لکھیا ہویا لبھدا اے جیویں "دن چار چوگان میں کھیل پڑی دیکھاں کون جیتے باجی کون ہارے"۔ کھٹ کاتی

Life is short and Art is long. ۱؎

اے. موسیقی دا تعلق مزاج نال ہندا اے۔ بڑے ای گھٹ صوفی لبھ دے نیں جیہڑے کہ تیور سراں دا لیاں راگنیاں نوں بہ خوبی سمجھ کر دے ہون گے۔ ورنہ اساوری، بھیرویں تے کافی ٹھاٹھاں نوں پسند کر دے نیں۔ ایہناں چوں ای اگوں راگنیاں نیں۔ جنہاں تے صوفی خاص دھیان دیندے نیں جیویں بھیرویں، درباری، مالکونس، بھیم پلاسی، باگیسری، میگھ، سارنگ تے ایہناں ٹھاٹھاں توں باہر بلاول ٹھاٹھ چوں بہاگ تے پہاڑی بھیروں ٹھاٹھ چوں بھیروں تے گن کری، رام کری تے للت نوں پسند کر دے نیں۔ کلیان ٹھاٹھ بڑا ای گھٹ صوفیاں کول لبھدا اے۔ علامہ اقبالؒ دا فلسفہ حرکت تے چڑھت دا سی ایس لئی اوہناں ایس ٹھاٹھ دے ایمن کلیان نوں پسند فرمایا اے۔ حضرت نظام الدین اولیا محبوب سبحانیؒ ہوری درباری تے بہاگ دے رسیا سن۔ حضرت بختیار کاکیؒ تے بابا فریدؒ ہوری دیس، مالکونس، درباری تے کدی کدی پیلو تے آساوری پسند فرماندے نیں۔ چشتیہ سلسلے دے سارے ای بزرگ شاعری تے ادب دے نال نال فنی معلومات وی رکھ دے سن۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں دے ایس کمال دا اعتراف ڈاکٹر لاجونتی ہوراں اینج کیتا اے ——— "ساڈا خیال اے حیدرؒ بڑا اچھا سنگیت کار وی سی۔ اوہدے ہر مصرعے وچ اپنی موسیقی اے تے اوہدی بنتر اپنی پیاری اے پئی پڑھن والا اوہدے شعر اوں پڑھن یار نال پڑھن دی بجائے گاؤنا چاہندا اے" ———

ایہناں لفظاں تے حرفاں دا ورتاوا ڈھیر کیتا گیا اے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول ساہتوں سب توں بہتا لفظاں دا استعمال لبھدا اے تے اوہنے وی ایہو جیہے لفظاں دا استعمال کیتا نیں جیہڑے موسیقی دیاں سُراں تے پورے

۱۔ (ص۔ ۱۲۵)

Marfat.com

اُتر دے نیں۔ تے کھڑک دے۔ وجدے تے کوک دے نیں۔ اک فریاد تے آس دی لئے آپنے آپ ای پئی نِکلدی اے۔ موسیقی دتج ــــ تال ــــ ردیف دا ہتھ وی ڈھیر ہندا اے۔ ردیف مرکب ہووے یاں لمی ہووے تے نالے ای ڈگدیاں ــــ کومل ــــ حرفاں نال مکدی ہووے تے اوس ویلے موسیقیت دا احساس ودھیرا ہو جاندا اے۔ جیویں ؎

ہم میتا نینگر اشوخ انوکھیا وے کوئی اوڑک پتہ بھی ناز دا ای ،
گل بھی ناز نگاہ بھی ناز اتے گہناں بھی ناز دا ای ،
توڑے دھوڑ دھمائی خط کٹک دے تیں۔ تھیناں بھی نازدا ای
پر خط لباں دا آکھ آمنا آجے فطنی بھی ناز دا ای ،

ساری ای شاعری دریا وی راگنی دتج معلوم ہندی اے۔ قافیے دی وجدے گجدے نیں تے کوں سراں لئی ڈگدیاں حرفاں تے ستیاں تے ٹھنڈیاں لفظاں دا استعمال وی بہت اے دو جیاں مثالیاں دے شعر ایہہ ہن ؎

نر زیارت کعبے دی لوک جاون سو ہنے یار دی زیارت نوں وینیاں میں
مکھ محبوب دا خانہ کعبہ تے نت طواف کریناں میں ،
حجر الاسود ماہی دے کولوں دل ول بوسڑا لینیاں میں ،
علی حیدر حاجی حج نوں چلے تے یار دا حج کرینیاں میں ،
(جذب دی کیفیت)

ب۔ بھیناں سو ہنے نوں ناز سو ہناں ایسان کو ہجیاں بہت نیاز نہیں
منناں گالیں دے نال ولا ولیوے ہائی گل دی زلف دراز نہیں
اساں قالوا بلیٰ پھل آکھیا اے اکھیں مست الست نیاز نہیں
اوہناں لال لباں نال مسی مسواک نال حقیقت مجاز نہیں

جے منتھے داول شوخ کرے اوہ نین غریب نواز نہیں
کوک دے حیدر تا ناری ری تن طنبورے دا ساز نہیں
(علم موسیقی تے احساس گناہ)

ب بلن نہ لوکاں دیاں سکیاں نی کرماں نال بلیندیاں سنیاں نی
اکناں ستیاں شوہ منالیا ہک چڑھ سیجاں اتے انیاں نی،
ہک سو ہنیاں دے منتھے بھاگ نہیں ہک کوہجیاں کیسر بھنیاں نی
علی حیدر اللہ دی ذات کولوں کل ذیاں ایں آسان پنیاں نی
(اللہ دی بے نیازی)

ک کوڑا گھوڑا کوڑا جوڑا ، کوڑا شاہ اسوار
کوڑے باشے کوڑے شکرے کوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی کوڑے لشکر کوڑے فوج کٹار
کوڑے چوڑے کوڑے بیرے کوڑے ہار سنگار
کوڑے کوٹھے کوڑے مرٹ کوڑا ایہہ سنسار
حیدر آکھے سب کجھ کوڑا، سچا ہک کرتار!
دربار نبی محمدؐ سچا سچے اُس دے یار!
(روانی۔ تخیل۔ لفاظی۔ وحدت)

حضرت سیّد ہاشم شاہ اجنالوی رحؒ

(سنہ ۱۷۵۳ء تُوں سنہ ۱۸۲۳ء تک)

Marfat.com

Marfat.com

سید ہاشم شاہؒ ہوراں دے بارے ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوری لکھ دیاں نیں کہ اوہ صوفی نہیں سن تے نہ ای اولیائی تے فقیری دا کوئی دعوے کیتا سی۔ ایہہ گل کسے مغالطے دے نال لکھی یاں سمجھی گئی اے۔ پہلی گل تے ایہہ وے کہ اوہناں دا اپنا بیاں ای ایتھے جھوٹ ہو جاندا اے جدوں اسی اوہناں دی کتاب وچ ہاشم شاہؒ ہوراں داناں ویکھنے آں جیہڑی کہ لکھی ای صوفیاں دی شاعری اُتے گئی اے۔ دوجی گل ایہہ کہ موہن سنگھ ہوری ہاشم ہوراں نوں درباری شاعر ای آکھ دے نیں تے ایہہ وی صحیح نہیں اسے کیوں جے درباری شاعر دی پہلی تے بنیادی خوبی قصیدہ خوانی ہندی اے۔ تے فیر دربار دی رانا رنجیت سنگھ دا ہووے۔ پر ہاشم شاہؒ ہوراں کول سانوں کوئی قصیدہ نہیں لبھدا۔ ایتھے ایہہ اعتراض کیتا جا سکدا اے کہ ہاشم شاہؒ ہوراں دا سارا کلام اج دے پنجابی ادب کول ہے ای نہیں اسے۔ جے اسی آکھ لیئے کہ قصیدہ کوئی نہیں۔ تے ایس دا جواب ایہ دتا جا سکدا اے کہ جیہڑا کلام سانہوں لبھدا اے اوہدے وچ اک قصیدہ گو والی شان، عظمت تے طمطراق موجود نہیں اے۔ ایتھے سودا دا ذکر کر لیئے تے نکھیڑا ہو جاوے گا۔ سودا اٹھارویں صدی دا منیا ہویا قصیدے دا شاعر اے۔ اوہنے اوکھی توں اوکھی زمین تے بحر دا استعمال کیتا اے بلکہ اوکھے توں اوکھا لفظ ورتیا سوتے مشکل توں مشکل خیال لیا ندا سُو۔ تے جدوں اسی اوس دی غزل یاں غیر قصیدی شاعری دل ویکھنے آں تے اوس دی ایہہ شان

۱۔ ص۔ ۱۴۳۔

Marfat.com

ساہنوں اوکھے وی لبھدی اے تے فیر اردو غزل دے نقاد ایہہ فیصلہ کردے نیں کہ سودا کول غزل دی نزاکت تے نفاست کوئی نہیں اے۔ قصیدہ گو شاعر اپنے اوس جذبے سبھوں مجبور ہندا اے کہ اوہ غزل وچ وی قصیدے والا رنگ لے آوندا اے۔ میر تقی میرؔ نے محمد رفیع سوداؔ اکو دو رتے اکو ویلے دے شاعر ہن۔ میر تقی میرؔ غزل دے بادشاہ ہن تے سوداؔ قصیدے دا شہنشاہ اے۔ دونواں دا اکو خیال دا اک اک شعر ویکھ دے چلئے تے قصیدہ گو شاعر آپے ای نکھڑ کے سامنے آجاوے گا۔

سرہانے میرؔ کے آہستہ بولو۔ ابھی ٹک روتے روتے سوگیا ہے

ایہہ میر تقی میرؔ ہوراں دا شعر اے۔ سوداؔ نے اینج آکھیا اے۔

سودا کے جو بالیں پہ ہوا شور قیامت۔ خدام ادب بولے ابھی آنکھ لگی ہے۔

ایتھاں دونواں شعراں نوں پڑھ کے شعر دی نزاکت تے شعریت دی برتری میرؔ ہوراں کول ای لبھدی اے۔ کیوں جے اوہ دی قصیدے کولوں نفرت کردے سن ایسے لئی اک ناکام زندگی گزار گئے پر دنیا دار داری نوں نہ اپنایا تے جے اپنایا دی تے کامیاب نہ ہوسکے۔ ایسے طراں سید ہاشم[1] ہوراں دی شاعری وچوں بھانویں اوہ قصے ہون تے بھانویں ڈوہڑے بیت ڈیوڑھے، ساہنوں نزاکت ای لبھدی اے۔ قصیدے والی "بدبو" نہیں آوندی۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیرؔ ہوراں دا فرمان اے کہ "میرے خیال وچ ہاشم شاہؒ آپ ایس معاملے دی اجیہی صفائی کیتی اے کہ کسے شک شبے دی گنجائش ای نہیں رہن دتی۔ تھلے دتے اوہدے تن شعر اوہدے کلام وچ ملدے نیں۔

کیہ کجھ حال حقیقت ہاشم ہن دیاں باز شہباں دی
ظالموں کوک گئی اسمانی دکھیا زور دلاں دی،

۱۔ کنکارے۔ دیباچہ (ص۔ ۵-۶)

Marfat.com

آدمیاں دی صورت دسدی خوف خدائیوں کورے
ظالم چور لٹیرے زناہی راکھش آدم خورے
لبن ہن ہور نہ کہ کجھ ہاشم جنوں رب رکھے رہناں
ایہہ گل نہیں فقیراں لائق بُرا کسے نوں کہناں ،

سکھا شاہی جیہے انہیں بولے دور وتح ایخ ود ددکے تے ونگار کے ، ہاشم شاہ ورگا آزاد مرد ای حق دا ایہہ اعلان کر سکدا سی ' سکھاں دا دَور مسلماناں دی مخالفت دا اچلتے ڈاہڈا درسی ۔ تے اک درباری شاعر ایخ دی گل نہیں کر سکدا ۔ درباری شاعر نوں علاوہ ایخ دی کسے نوں شخصی حکومتاں وتح ایخ دی گل کرن دی اجازت نہیں ہو سکدی تے نہ ای ہندی سی ۔ اک خیال ضرور رہم دا اے کہ ہر شخص وتح چنگیاں دی ہندیاں نیں تے بریاں دی ۔ ہاشم ہوراں عین ممکن اے کہ رنجیت سنگھ دی کسے چنگی گل نوں سراہیا ہووے ۔ تے ایس دا مطلب ایہہ نہیں لینا چاہی دا کہ اوہ درباری تے حضوری شاعر سن ۔ پر ایس گل دا وی کوئی حتمی ریکارڈ نہیں لبھدا ۔

ایس لئی اک ہور دی گل کیتی جا سکدی اے ۔ کہ اک صوفی ، درویش تے اللہ لوک نوں درباری ناں کیہہ تعلق ہو سکدا اے ۔ حضرت خواجہ میر دردؒ ہوراں دی شاعری دی اک صوفی دی شاعری اے ۔ پر اوہناں دی ساری زندگی وی درباراں کولوں خالی ای رہی بلکہ مغل بادشاہواں نے اوہناں دے " دربار " تے جُتیاں لاہ کے تے سروں ننگیاں حاضریاں دتیاں نیں ۔ تے موجودہ صدی دی عظیم مثال حضرت علامہ اقبالؒ ہن ۔ ایسے طراں اللہ دل دھیان کرن والے درویش امیراں تے وزیراں دیاں دروازیاں تے کدی دی نہیں جاندے بلکہ اوہناں دی خودداری ، اوہناں نوں مجبور کر دی اے کہ وزیر تے امیر اوہناں دیاں دروازیاں تے آون ۔ ناں ای احکم الحاکمین نوں ای حاکم من دے نیں ۔ ایس لئی دوجیاں حاکماں دے اگے سر نہیں نیوا ندے ہندے ۔ ایہو صورت ہاشم ؒ ہوراں

دی سی۔

ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوراں[1] اپنی کتاب وچ لکھیا اے کہ "ہاشم دی شاعری وچ کسے قسم دے صوفی خیالاں دا پرچار نہیں۔ ایہہ خیال دی درست نہیں لگدا۔ اوہناں کول تصوف دے سارے مسئلے ای لبھدے نیں۔ عشق، ذکر، خلوص، جبر، قدر، دنیا دی بے ثباتی، بندیاں دے حقوق، جذب، کیف تے ایہو جیہاں دوجیاں مسئلیاں دا ذکر اوہناں کول عام اے۔ صوفیانہ تاریخ تے مشہور صوفیاں دی تعلیم دی اوہناں کول لبھدی اے۔ ہاشم ہوراں کول نہ ترا حضرتِ منصورؒ دا ذکر لبھدا اے بلکہ اوس دے عمل، رد عمل تے حقیقت دا پرچار دی کردے ہوئے دسدے نیں۔ جیہڑا شخص منصوریت نوں من لیندا اے۔ اوہ چنگا بھلا پکا صوفی ہندا اے ؎

جس وچ چننگ بزہوں دا پیار اس نال لہو مکھ دھوتا
شمع جمال ڈٹھا پروانے ٹُتے آن شہید کھلوتا،
جاں منصور ہویا مدھ ماتا تد سولی نال پروتا،
ہاشم عشق ایہہ جیہا ملیا جس دین مذہب سبھ دھوتا

ایتھے نہ ترا منصورؒ ہوراں دے عمل دی تاریخ لبھدی اے بلکہ تفسیر دے نال نال تلقین دی کردے نیں۔ تے ایہہ گل ترا مجازی یاں روایتی صوفی نہیں کر سکدا بلکہ عملی صوفی ای ایہو جیہاں سوچاں سوچ سکدا اے۔ سید ہاشمؒ ہوری اک چنگے بھلے بزرگ پیو دی اولاد سن تے بزرگی تے روحانیت نہ تری پیو دادے دولوں ورثے وچ لبھی سی بلکہ اوہناں دی اپنی طبیعت دا رجحان دی ایسے پاسے دل سی۔ اوہناں کول صوفیانہ مسلک دی بنیادی چیز حسن دی تلاش تے سِک تے چاہت ڈھیر لبھدی اے۔

---

[1] ۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص ۔ ۱۴۷)

Marfat.com

حسن دی تلاش مجازی رنگ دی وی ہوسکدی اے ۔ جیویں کہ عام شاعری وچ اے یاں عام تے غیر صوفی شاعراں کول ملدی اے ۔ تے ایہو تلاش صوفی شاعراں کول وی ہندی اے ۔ پر اوس تلاش یاں تاہنگ دا رُخ کدھرے تے کیتہ اے ایہہ ساہنوں دسدا اے کہ اوہ شاعر صوفی اے کہ نہیں ۔ جے تے اوس دیاں تشبیہاں تے استعاریاں دا رُخ مادی توں حقیقی دل یاں محسوسات توں غیر محسوسات دل ہووے تے فیر بغیر کسے ڈر خوف ایہہ آکھیا جا سکدا اے ۔ کہ اوہ شاعر صوفی اے تے جے ایس دا الٹ ــــ تشبیہاں دا رجحان عقلوں حواس دل ہووے گا تے اوس شاعر تے ایہہ فتوے لگ سکدا اے ۔ کہ اوہ صوفی نہیں اے ۔ جدوں اسی سید ہاشم شاہؒ ہوراں دی شاعری تے نظر مارنے آں تے ساہنوں ایہہ رجحان محسوسات توں غیر محسوسات دل ای جا ندا ہویا دسدا اے ــــ

چندا چمک وکھال نہ سانوں اتے نہ کرمان و دھیرا
تیں جہے لکھ چڑھن اسانوں پر سجناں باہجھ اندھیرا
جس ڈٹھیاں دل روشن ہووے اوہ حسن نہیں اج تیرا
ہاشمؔ باہجھ تساں دُکھ پایا حبب آمل ساجن میرا ،

اسی ویکھ دے آئے آں کہ اکھاں دی ٹھنڈ تے محبوب نوں آکھ لیا گیا اے پر دل دی ٹھنڈ ہاشمؒ ہوراں ای سدیا اے ۔ اکھاں دے نور تے دل دے نور وچ مادے تے روح دا فرق اے ۔ نور نظر یاں لختِ جگر اولاد لئی ورتیا جاندا اے تے " دلِ روشن ہے روشن گر کی منزل " اوتھے حقیقت ای حقیقت ہندی اے ۔ جانئی لئی اج دی مشہور اے کہ اکھاں دی ٹھنڈک ہندی اے ۔ دل نوں ٹھنڈ نہیں پیڑ اندی ۔ یاں فیر ــــ

ماہی وانگوں پھاہی ماہی ہن نظر نہ آوے ماہی
بے پروا ہی ،

Marfat.com

گاہی درد وچھوڑے مانے میں جنگل جوہ سب گاہی
بیلے کا ہی،
راہی ملے نہ مینوں کائی، میں جان ہوئی ہن واہی
کھڑی تساہی،
پھاہی شوق ماہی دا ہاشم میں کھڑی دکھاں دی پھاہی
خبر نہ آہی،

"بے پرواہی" دا ورتا وا محبوبِ حقیقی تے حسنِ ازلی دا ایدی لئی ای ہندا اے۔ مجازی دنیا دے تے راہیں راہیں جاندیاں کوئی نہ کوئی مسافر سڑک تے پیہا دسن لئی لبھ ای جاندا اے۔ پر حقیقت دے سفر وچ کوئی ساتھی تے ہم دم نہیں لبھدا۔ اینہاں رُخاں توں وی علم ہو جاندا اے کہ سید ہاشم شاہؒ ہوری اوسے ازلی حسن دی تلاش وچ ٹکراں پئے مار دے نیں جیہڑا کہ طُور نوں سار گیا۔ تے جدا انت کسے نہیں پایا۔

صوفیاں کول اک ہور شے بڑی ای عام لبھدی اے اوہ ایہہ وے کہ اوہناں نوں جدائی دا احساس — فردوسِ گم شدہ، حقیقت دا گواچ جانا — حدوں ودھ ہندا اے۔ کیوں جے اوہ ایس گل نوں من لیندے نیں کہ کائنات محیطِ کل دا ای جُز اے تے کائنات ہر ویلے پریشان اے تے اوہ اصلی تے وڈے سمندر — کُل — وچ ڈگن لئی چکر تے پھیرے پئی پاندی اے۔ ایسے طراں اک انسان وی اوسے کُل حقیقت نوں من تے لبھن تے پان لئی بے چین تے بے قرار اے۔ دوجے لفظاں وچ جدائی دے احساس دا جم پَینا ای انسان دی تکمیل اے۔ کیوں جے اوہ ایس جدائی — دوری تے بُعد — نوں گھٹ توں گھٹ کرن دی کوشش کردا اے تے ایس طراں اوہ اپنے ارتقاء دیاں منزلاں توں گزردا ہویا اپنی تکمیل کر لیندا اے۔ تے اہلِ طریقت وی اپنی ایس تکمیل لئی — اندر لی دنیا — دل

جھاتی ماردے نیں۔ اندر لی دنیا پیڑ دی دنیا اے۔ دکھ دی دنیا اے تے اوس دکھ نوں گھٹان لئی اوہ کیسے وڈے دکھ دی تلاش وچ نکل دے نیں تے جے راہواں سدھیاں ہون تے حضرتِ امام غزالیؒ بن جاندے نیں نہیں تے اپنے آپ نوں اجنتاں دیاں غاراں وچ گنوا دیندے نیں۔ ایہہ احساس تے دکھ درد نے کل تے اللہ دی حقیقت نوں ڈھوندن دی پیڑ تے سک دا دوجا ناں ای عشق ہوجاندا اے۔ سیّد ہاشمؒ ہوراں کول عشق، جیہڑا کہ حقیقی اے، موجود اے۔ عشق دی سچائی، گہرائی تے ہمہ گیریت دا احساس اوہناں دے کلام دی نزاکت تے ڈونگھائی نوں ہندا اے۔ عشق کیہ اے؟

ویکھ چکور کہیا اک منصف تینوں مورکھ کہاں سیاناں
او چاندا پرتھوی پت راجہ توں نیچی لوگ نمانا ں
کہیا چکور نہیں توں محرم ایس رمزوں جا انجاناں
ہاشمؒ راج نہ دسدا منیوں ہیں یار جانی کر جاناں

ایس نوں کھول کے اک ہور تھاں تے اینج آکھ دے نیں ؎

تن ٹھنڈا من تپدا مائے مینوں اکھیں پیڑ دیکھن دی
اک پل سہن وچھوڑا بھاری کہی پیا بان ملن دی،
ایہو درد عبادت میری، تے سن جلن بلن دی،
ہاشم ہوگ قبول تداہیں جد پھرگ دلیل سجن دی

ایس درد، آس، وچھوڑے تے پیڑ نوں ای عبادت آکھدے نیں۔ شرعی لحاظ نال دی حضوری پہلی شرط اے۔ نماز نئی کھلودتے اینج کہ ایہہ تہاڈی حیاتی دی اخیری نماز اے۔ اینج کھلو کہ اللہ پاک تہاڈے سامنے وے۔ تہانوں ویکھ دا اے پیا۔ تے جسم بے جان ہوجاوے، گداز ہوجاوے۔ آٹا ہوجاوے۔ تے فیر ای اوہ عبادت، عبادت اکھوا سکدی اے ورنہ نہیں۔ لمیاں لمیاں نمازاں تے ہزاراں گلیاں وچ تسبیحاں پھیرن نال عبادت سر۔

Marfat.com

نہیں چڑھدی[1]۔ تن من نپدے رہن تے اکھاں نوں اکو ای آس ہووے تے فیر اوس آس نوں پورا کرن لئی جے عمل یاں عبادت کیتی جاوے تے فیر ای اوہ عبادت ہندی اے ؎

نہ کم ہور علاج طبیبا مینوں فرق نہیں اک تل دا
دارد سیک لگے جل جائے جد بھڑک اٹھے دکھ دل دا
مائے مگر ہر ول عشق دا مینوں پلک ٹکاوے نہ ہل دا
ہاشم شوق بتیرا دل نوں پر ہرگز رزق نہ ہل دا

عشق دی بیماری دا ردگ طبیباں تے حکیماں دے وس نہیں ہندا۔ ہاں جیہڑے طبیب نوں حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری کوکدے تے بلاندے نیں اوہ اصلی اے کیوں جے اوس دے نہ پر تن نوں مرجان دا خدشہ وی پیدا ہو جاندا اے۔ پر اوس طبیب دی نظر دعا اے تے دوا اے۔ تے ہاشم شاہؒ ہوراں نے مادی تے دنیاوی طبیب نوں چیلنج کیتا اے۔

جتھے حسن ہووے اوتھے عشق دا ہونا بڑا ای ضروری ہو جاندا اے تے جتھے عشق جم پووے اوتھے نال ای عقل وی آجاندی اے۔ ہاشم شاہؒ ہوراں عام صنوفیاں کولوں ہٹ کے عقل تے حسن نوں وی اپنے سامنے رکھیا اے۔ حسن نوں عقل نہیں پچھان سکدی یاں جیہڑے حسن نوں عقل "محسوس" کر سکدی اے۔ اوہ دنیاوی تے فانی ہندا اے۔ عقل تے نتیجیاں تے عملاں تے غور کرنا ہندا اے تے حسن ایس سوچ لئی تیار نہیں ہندا کہ اوس دا پیٹ چاک کیتا جاوے۔ حسن تے میلی اکھ نال ای دیکھن نال حسن نہیں رہندا کیوں جے اوہ لطافت تے روحانیت توں خالی ہو جاندا اے۔ ؎

---

[1] کلیدِ درِ دوزخ است آں نماز
کہ در چشمِ مردم گزاری دراز (سعدیؒ)

Marfat.com

تینوں حسن خراب کریندا اے تے مینوں سمجھ ستایا ،
جیئوں جیئوں آن حسن دی سمجھاں مینوں اُٹھ داسول سوایا
سمجھے درد ڈٹھے سبھ دکھیئے جنہاں سمجھ سمجھ دکھ لایا،
آتش سمجھ جنہاں وچ ہاشمؔ اوہناں آپنا آپ جلایا

حسن کس طراں تے کس نوں خراب کردا اے جنہوں حسن دی سمجھ نہ آوے۔ تے جیوں جیوں سمجھ ——— ادراک تے وجدان ——— وچ آوندا جاوے۔ تے فیر دکھ تے پیڑ ڈھیر ہندی جاندی اے تے ایہو ای حسن نوں پچھانن دی گل بات اے ؎

سنبھل کھیت سنبھال عشق دا ہن نکلی تیغ میانوں
کھا مرز زہر پیاری کرکے جے لئی ہئی ایس دوکانوں
سر دیون دا ساک عشق دا ہور لفغ نہ عقل گیانوں
ہاشمؔ باجھ مویاں نہیں بن دی اساں ڈٹھا بھیت قرانوں

تلوار میانوں نکل پووے تے فیر اوس نوں روکنا یاں ڈکنا بڑا ای اوکھا ہو جاندا اے اوسے فیر عقل کم نہیں آوندی بلکہ حسن دی دوکانوں زہر لے کے کھانا پیندا اے۔

شریعت دے اظہار دے نال نال سید ہاشم شاہؒ ہوراں طریقت دل دی اشارے کیتے نیں۔ یعنی اک صوفی ہون دا ثبوت اوہناں ایج دی دتا اے کہ ظاہری علم دے نال نال باطنی تے داخلی علم تے وی روشنی پائی نیں ؎

کرے خراب فقیری تائیں ایہ دانش دور اندیشی
چشم پُر آب جگر پُر آتش ایہ صرف دولوئیں درویشی
نیند حرام خوشی وچ سفنے ایہ رہ طریق ہمیشی ،
بنے فقیر تاں سمجھے ہاشم ایہ رمز قلندر کیشی ،

دور اندیشی تے دانش یعنی علم تے ظاہری دنیاوی کتاباں دا کسبی علم فقیراں نوں خراب کر دیندا اے۔ طریقے یاں طریقت لئی اکھاں دے اگھڑو ،

جگر دی اگ کول ہوئی چاہی دی اتے تے سوناتے نیند حرام کر چھڈنی پیندی اے۔ تے فیر ای قلندری لبھدی اے ؎

دُور نقاب کیتا دِلبر تے اَتے چمکی تیغ میانوں
یا اوہ برق ایرسوں نکلی یا حور ڈگی اسمانوں
ویکھ شہید ہوئے دِل گھائل اتے گذرے ایں جہانوں
ہاشم زاہداں زہد بھلایا اتے رہی کلام زبانوں

زاہد جیہڑا کہ ظاہری علوم دا پابند اے اوہ جس ویلے حقیقت دا جلوہ پالیندا اے تے فیر اوہ زبانی سارے علماں نوں بھل جاندا اے۔ اک تھاں تے ہور کھول کے دسدے نیں کہ ؎

ثابت ہو جس درس عشق دے لیا صرف حقیقت والا۔
ہو بیزار گیا سبھ علموں اتے تسبیح رہی نہ مالا،
نہ اوہ سگھڑ نہ سورکھ ہویا ان پھڑیا پنجھ نرالا
ہاشم زہد عبادت کولوں ان مطرب نیا سوکھالا

سید ہاشم شاہؒ ہوراں کول اک عجیب قسم دی بے خودی دا احساس دی لبھدا اے۔ بے خودی یعنی آپنے آپ نوں مٹا لینا۔ پر ایہہ دا مطلب رہبانیت یاں دنیا توں گریز نہیں اے۔ بلکہ اپنے احساس نوں کسے دوجے دے احساس نال ملا دینا یاں دوجے دے احساس دے تابع کر دینا ہندا اے۔ یاں اپنی جزوی ذات نوں حقیقت دی کلی ذات وچ جذب کر دینا ای بے خودی دی منزل ہندی اے۔ ایس نوں جذب داناں وی دتا جاندا اے۔ جذب وچ رکھ رکھاؤ نوں بالکل ای ترک کر دتا جاندا اے جدوں کہ بے خودی وچ خود دا تے انفرادیت دا احساس قائم رہندا اے۔ جذب وچ اک صوفی سب کجھ ای بھلا دیندا اے۔ پر بے خودی وچ اک ذات دا احساس ضرور باقی رہندا اے۔ سید ہاشم شاہؒ ہوراں کول اوہ احساس موجود اے۔ تد ای اوہ

Marfat.com

ایس منزل دل جان والیاں نوں سمجھاندے نیں تے منع کردے نیں کہ ؎

مشکل نیئوں نباہن ہویا میئوں دھر دھر لاکھ نہورا
سر گٹھڑی لکھ کوس ٹکاناں اتے تن وتح ننگ نہ زورا
دلبر یار بنی گل اوکھی میئوں بہن نہ ملدا بھورا
ہاشم نیئوں نہ لائیو کوئی، کوئی دیوے شہر ڈھنڈورا،

پر آپنے آپ نوں بے خود ہون دی تلقین کردے نیں ؎

نہ بن شیخ مشائخ پیارے نہ پہن لباس فقر دا،
بن گھائل مرد دی پیڑ نہ ایہ، توں دام مکر دا
توڑ خودی خود بینی نفسوں اتے چاکر رہو دلبر دا
ہاشم درد جگر وچ رہتا کر گریہ نال پرور دا

خود بینی تے نفس پرستی نوں چھڈن دل دی اشارہ کردے نیں۔ جگر وچ درد جے کر رہتا ہووے گا تے فیر ای رونا تے گریہ تے آہ وزاری ہو سکے گی۔ تے آہ وزاری ہووے گی۔ تے نفس پرستی آپنے آپ ای مک جاوے گی۔ البتہ کدھرے کدھرے ایس بے خودی دے نال ادہناں تے جذب دی کیفیت دی طاری ہو جاندی اے۔ اگرچہ تھوڑی مقدار وچ ای اے پر ایہ ہمیشہ رہن والی نہیں ہندی۔ ایہہ جذب دی "سرمستی" دے تھلے آجاندا اے مکمل تے پورا جذب نہیں ہندا۔ سرمستی تے جذب وچ دی فرق اے۔ سرمستی اک سرور جیہا ہندا اے جیہڑا کہ وصال ویلے پیدا ہو جاندا اے تے بعد وچ اوہ وقتی شدت یاں نشہ ڈھلا پے جاندا اے تے دکھ تے فراق دی پیڑ دوبارہ ہو جاندی اے۔ ؎

جس وچ جنگ برہوں دی پیاس نال لہو مکھ دھوتا
شمع جمال ڈٹھا پروانے اتے آن شہید کھڑوتا،
جاں منصور ہویا مدماتا تد سولی نال پروتا،
ہاشم عشق اجیا جیہا ملیا جس دین مذہب سب دھوتا

Marfat.com

چننگ، چنگاری نالوں وی چھوٹی ہندی اے۔ تے ایہہ اک لمحاتی (Momentary) شے ہندی اے۔ تے جذباتی گل بات وی ویلے دی ای ہندی اے جے اوہ ویلا لنگھ گیا تے فیر اوہ عمل دی پورا نہیں ہوسکدا جیہڑا کہ اوس ویلے دی منگ ہتھوں مجبور ہوکے اوہ شخص کرن نوں تیار سی۔ ایسے لئی ایتھے اگ یاں بھانبھڑ یاں کسے شعلے داناں نہیں لیندے ؎

ماؤ بیٹھ سسی نوں آکھے کیون کملی پھریں دیوانی
مائے روگ لگوتاں جانے کیہ جانے پیڑ بگانی ،
جس دے نال میری جندڑی اٹکی سوئی چھوڑ گیا دل جانی ،
ہاشم صبر نہ آوے دل نوں میری دسی ہوش جہانی

کملیاں ہونا یاں دیوانی ہونا ہور گل اے پر جہانی ہوش دا وسر جانا دی سرور تے لمحاتی نشے دی گل ای لگدی اے۔

سید ہاشم شاہؒ ہوراں کول دنیا دی بے ثباتی تے جبر و قدر دے مسئلیاں تے وی بہت سارے شعر لبھ دے نیں۔ ایہہ دونویں گلاں وی صوفیاں دے مرغوب مسئلیاں وچوں نیں تے بڑا ای درجہ رکھ دیاں نیں۔ دنیا دی بے ثباتی تے آخرت دا احساس تے صوفیاں کول سب توں پہلی گل ہندی اے۔ شیخ العالم حضرت بابا فرید گنج شکرؒ توں لے کے اخیر لے صوفی شاعر حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ تک ایہہ احساس بڑا ای شدید اے۔ تے فیر سید ہاشم شاہؒ ایس توں کس طراں بچ سکدے سن۔ ہاں ایناں ضرور اے کہ باقی صوفیاں دے مقابلے وچ ہاشم شاہؒ ہوراں کول اونی شدت موجود نہیں اے۔ جنی کہ حضرت فرید گنج شکرؒ تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول سانہوں لبھ دی اے ؎

مدت حرص جہانے والا بیں دِل وچ باغ لگایا
اوڑک باغ ہویا پروردہ اتے نال گلاں سبھ چھایا
جان میں مشک لیا ہر گل بھوں اتے بھیت چمن دا آیا
ہاشم بے بنیادی والا مینوں مشک گلاں بھوں آیا
یاں نیر ؎

اکسے تار بہار نہ رہندی نہ اکسے طور زمانا ں ،
ہر دِن چال نہیں البیلی ، نہیں ہر دم زور جواناں
روون سوگ ہمیش نہ ہووے نہیں نت نت راگ شہاناں
ہاشم بیٹھ گئیاں لکھ ڈاراں ایہ جگت مسافر خاناں
تقدیر دے قائل تے ہاشم شاہؒ ہوری ہن پر سبب دا ذکر دی کردے نیں ؎

حاکم حکم نصیبوں کردا پر لشکر پاس کھڑووے
گھائل عشق دلاں نوں کردا پر نین وسیلا ہووے
ہے تقدیر دلوں سبھ لکھیا پر بن اسباب نہ ہووے
ہاشم بابیجھ تلھے نہیں بیڑی اتے پاس ندی بہہ روے

پر اوہ سبب یاں وسیلے نوں ای سب کجھ نہیں من دے بلکہ تقدیر دے منن والیاں وچوں نیں ۔ نصیب آپنا آپنا ای اے پر حکم حاکم دا ای من دے نیں ۔

اخیرلی گل ایہہ کہ ہاشم شاہؒ ہوراں دا انداز دھوکے وچ پان والا ضرور اے ۔ پر جے اِسی علی حیدرؒ ہوراں تے وارث شاہؒ ہوراں دے مجازی رنگ نوں سمجھ سکنے آں تے کوئی ای نہیں کہ ہاشم ہوراں دا اسلوب سا ہنوں پلیکھے وچ پا دیوے ۔ ٹھیک اے کہ اوہناں مجازی رنگ اختیار کیتا اے پر کدھرے کدھرے اوہ مجازی رنگ غالب وی آگیا اے پر نال ای مجاز دے پردے تے حیہڑیاں تصویراں سا ہنوں دیندے نیں اوہ اصلی تے حقیقی نیں ؎

Marfat.com

تسبیح بہت بھواون کسبی جنہاں دام فریب بچھایا
کر کر گیان ستاون سیانیں نہ ات بدھ شیخ کہایا

مطلب جو اسرارِ الہٰی اُھناں ہرگز مول نہ پایا
ہاشم سمجھ رسائیں والے کدی اپناں آپ لکھایا

(دنیادار عالم)

اے دل ڈھونڈ پھرے جگ پایا پر ڈھونڈن بہت اوکھیرا
سجی دا کھ نہ ہوون کنڈے توں نہ کر دیکھ اندھیرا
کر کجھ درد بیگانیوں دردوں مت دردکرے رب تیرا
ہاشم ڈھونڈ کوئیں دام انوین اجے ہن وی وقت بتیرا

(بندیاں دے حق)

Marfat.com

قطب دوراں حضرت میاں محمد بخشؒ

(سنہ ۱۸۳۰ء توں سنہ ۱۹۰۴ء تک)

Marfat.com

Marfat.com

سید وارث شاہؒ ہوراں دنگر حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی جمن دی تاریخ دا پتہ نہیں لگ سکیا۔ ہاں اوہناں دیاں آپنیاں شعراں توں اندازہ ہو جاندا اے یاں لایا جا سکدا اے ؎

سن مقدس ہجری دساں باراں سے ست دا ہے
ست اُتے دو ہور محمدؐ اُوپر اس تھیں آ ہے
ماہ رمضان مبارک اندر وقت بہار گلابی ،
سفر العشق مکائے ہوئے ہوس نفسل جنابی
عمر مصنف دی تد آہی رتن دا ہے تن سکے ،
بھین وڈی فرماندی ایہو پتے رب نوں پکے

ایہناں شعراں توں آپ دی عمر ۳۳ درہے لبھ دی اے ۔ تے اوس ویلے سن ۱۲۷۹ ھجری اے تے جے ایہدے وچوں ۳۳ کڈھ دیو ئیے تے باقی ۱۲۴۶ھ ای رہ جاندی اے تے وفات دی تاریخ آپ دے روضے دے گنبد تے لکھے ہوئے شعر توں ۱۳۲۴ ھجری نکل دی اے ۔ یعنی سن عیسوی ۱۸۳۰ء توں ۱۹۰۴ء تک آپ دا ظہور رہیا ۔ مراقبے تے سوچ تے فکر دی چھوٹیاں ہندیاں توں ای ڈُبے رہندے سن ۔ تے ایس کارن عام لوکاں تے اپنیاں ہانیاں نال وی نہیں سن کھیڈ دے تے اٹھ دے بہندے ۔ ایسے لئی آپ دے پیو ہوری آپ نال بہتی محبت سے باتیاں نالوں بہتا پیار کر دے سن تے ظاہری علوم دی تکمیل توں بعد آپ نے حضرت غازی قلندر پیر دمڑی والےؒ دے مرید طریقت حضرت سائیں غلام محمدؒ ہوراں دی بیعت

Marfat.com

کیتی تے باطنی علماں نوں حاصل کرن لگ پیئے ۔

انگریزاں دے آون نال ای سوچ تے فکر دے انداز بدلن لگ پیئے سن۔ پچھلی صدی وچ تے بالکل ای بدل گئے۔ ایس لئی حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں اپنے آپ نوں ظاہر نہیں ہون دتا۔ ایج آپ دے مرید بے انتہا سن۔ آپ دی حضرت گنج شکرؒ تے حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ دنگر فاروقی النسل سن، پر اوہناں دونواں بزرگاں دنگر ایہناں وچ دی جلالی خصوصیتاں موجود نہیں سن۔ بلکہ نرا جمال ای جمال سن تے ایہہ جمال دا احساس محبت تے سوز سمتھوں اوہناں نوں لبھیا۔ دل وچ اک جماہندروای پیڑ سی۔ جیویں حضرت سید وارث شاہؒ ہوراں نے اپنیاں پیڑاں تے دکھ رانجھے تے ہیر تے ناں مڑکے سارا کڈھیا اے ایسے طراں حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی اپنیاں پیڑاں نوں مصر دیاں محبتاں وچوں لبھیا تے فیر سیف الملوک تے شہزادی بدیع الجمال دیاں پیڑاں وچ اپنے دکھ تے دراں دے ہوکے وار دتے تے اوس افسانے نوں اک حقیقت بنا دتا۔ ایہو جیہی حقیقت جیہڑی کدی نہ مٹن والی تے کدی نہ مکن والی اے۔ مرکزی کرداراں توں علاوہ اسی ملکہ خاتون، عاصم تے بدرہ خاتون دی نہیں بھل سکدے۔ جے اسی ایہہ آکھ بیٹھے کہ سیف الملوک دی ہیر وارث شاہؒ دنگر اک تمثیل اے تے ایہہ جھوٹ نہیں ہووے گا۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی سیف الملوک نوں جے تمثیل آکھ ای دتا اے تے دیکھ دے چلیئے کہ ایہہ تمثیل کینویں بنا دی اے تے تمثیل لئی کیہڑی کیہڑی گل ضروری سمجھ دی اے۔ سید وارث شاہؒ ہوراں نے تے اخیر تے جا کے گل کھول دتی اے ایس لئی او تھانوں ساہنوں محنت نہیں کرنی پیندی کیوں جے اوہ آکھ دے نیں ؎

۱؎ وارث نرا وارث۔ (ص ۔ ۳۰) تفصیل لئی۔

Marfat.com

ہیر روح تے چاک قلبوت جانوں بالنا تھ ایہ پیر بنایای،
پنج پیر حواس ایہہ پنج تیرے، جنہاں تھاپیاں تدھ نوں لایای
تے ایہہ ہند ہیر دیاں پوریاں کردار دے متعلق ساہنوں پورا پورا دس
دیندا اے۔ تے اخیر تے اوہ آپ وی ایس لئوں تمثیل دا ناں دیندے نیں ؎

کھول کھول کے ذکر بیان کیتا رنگ رنگ دی خوب بہار دی سی
تمثیل دے نال بیان کیتا، جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

پر حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں ایس ول کوئی واضح تے کھلا اشارہ نہیں کیتا۔ پر ایس قصے دی شروع تے ابتدا دے مضمون ساہنوں ایہہ گل دس دیندے نیں کہ ایہہ کتاب نرا عشقیہ قصہ ای نہیں اے۔ بلکہ ایہدے وچ حقیقت تے طریقت دیاں گلاں موجود ہن۔ کردار تے صفتاں دا اکو جیہا ہون توں علاوہ اک خاص ماحول تے قصے دی وی لوڑ ہندی اے۔ اوہ ماحول ساڈے ماحول یاں معاشرے دے نال ملدا جلدا ہووے۔ اردو دیاں تمثیلاں وچوں ملا وجہی دی ——— سب رس ——— ساڈے سامنے وے۔ اوہناں کول ناں ای ایہو جیہیاں صفتاں دے ہن کہ اوہ سراپا ای صفت نیں۔ جیویں حسن، عشق، دل تے رقیب وغیرہ تے ایسے طراں ڈپٹی نذیر احمد ہوراں دیاں تمثیلاں ——— ناول ——— ابن الوقت تے دو جے کردار، عاقل میاں، ظاہر دار بیگ تے حجۃ الاسلام وغیرہ وغیرہ اوہناں دیاں ناولاں وچ موجود ہن۔ تے ایہہ وی اسم با مسمےٰ نیں۔ ایہہ تے انگریزی دیاں تمثیلاں وچوں وی گلاں لبھ جاندیاں نیں جیویں چاسر (۱۴۰۰ - ۱۳۴۰) تو ترے چار سو درہے پہلاں دے انگریزی ادب وچ بیو ولف تے کنگ آرتھر دیاں کہانیاں ——— لوک ——— لبھ دیاں نیں۔ پر دارتھ ہوراں دی صفتاں[1] توں دکھریاں ظاہری صورتاں بنایاں نیں تے میاں محمد بخشؒ ہوراں دی ظاہری تے داخلی صفتاں وچ بڑا ای فرق رکھیا اے۔ سیف الملوک وچ جھیل سیف الملوک والی صفائی، حسن، ڈونگھائی، نکھار تے خوبصورتی تے ضرور موجود اے تے ایہہ

---

[1] ۔ وارث نرا وارث (ص ۳۴ - ۳۵) تفصیل لئی ۔

Marfat.com

فطری تے فطرتی ہم آہنگی تصوف دل ساہنوں نہیں لے جاندی البتہ غور تے فکر دل ضرور گھسیٹ دی اے۔ مطلب ایہہ کہ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے ماحول دے جال وچ تصوف نوں بُنیا اے ورنہ کردار اں وچ ظاہری تے داخلی بُعد تے دُوری بہت ای اے۔

کردار اں نے قصّے توں اگاں جیہڑی گل ساہنوں مجبور کردی اے کہ اسی سیف الملوک نوں اک عشقیہ قصے نوں علاوہ دی کجھ آکھیئے جیویں اوہناں ایس داستان دی ابتدا ای حمد توں کیتی اے۔ چلو من بینے آں کہ اللہ پاک دا ذکر عشقیہ قصیاں وچ وی ہو جاندا اے۔ فیر اگے ٹر کے مناجات دا دور شروع ہو جاندا اے۔ نعت سید المرسلین رحمۃ اللعالمین صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ اجمعین، معراج درّۃ التاج انبیا علیہم السلام تے اگے چل کے جناب حضرت غوث الاعظم شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دی مدح وچ ترتالیہ شعر لکھے نیں۔ فیر پیراں دے سلسلے دی تعریف کیتی نیں۔ ایہناں ساریاں گلاں توں ایہہ اندازہ ہو جاندا اے کہ اوہ تصوفیاتی لحاظ نال قاری دا ذہن اوس پاسے لے جاندے نیں جیہڑے کہ اوہ ایس مجاز توں حقیقت ول آپنے آپ ای ٹرپ ووے تے اسی ویکھنے آں کہ ٹرن والا آپے ای اوہناں سطراں تے ٹر پیندا اے۔ تے ایس ذہنی سطح نوں تیار کرن دا نرا تے نرا مقصد ایہو ای اے۔ کہ اسی سیف الملوک تے بدیع الجمال نوں عام لوکاں — کردار اں — دی حیثیت وچ نہ ویکھیئے بلکہ حقیقی لحاظ نال ویکھیئے تے سوچیئے۔ ایتھے ای گل نہیں مُک جاندی بلکہ اگے جا کے اوہ تصوف دیاں وکھریاں وکھریاں مسئلیاں تے — عشق، توحید، حیرت، فقر، استغنا وغیرہ تے وی تفصیلی بحث کر دے نیں۔ ایتھے آ کے کسے دلیل یاں تائید دی لوڑ ای نہیں رہندی کہ اسی ثابت کریئے کہ ایہہ کتاب کیہ اے۔ سوائے ایس دے کہ ایہہ اک واضح تے کھلم کھلی صوفیانہ کتاب اے۔

سب توں پہلی گل تے بہتی گل جیہڑی حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کیتی

لے اوہ عشق اے ۔ جیوں پہلے دی بڑی واری ذکر ہویا اے کہ تصوف دی بنیاد
ای عشق اے ۔ پر ایس دیاں مشکلاں دکھڑیاں دکھریاں رہیاں نیں ۔ کجھ
بغیر کسے وسیلے توں اللہ دی ذات وچ ڈب کے رہ گئے تے اوہ قلندری
تے جذب دی انتہا تے اپڑ گئے ۔ کجھ ناں نے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام
دی ذات گرامی قدر نوں مشعل راہ بنایا تے اوہ حقیقت دیاں پردہ داریاں
کولوں واقف ہو گئے تے قلندری توں وی اگے لنگھ گئے ۔ اک اوہ صوفی
ہندے نیں جیہڑے اپنے آپ نوں پیر و مرشد لئی وقف کر دیندے نیں یا
اوس دی ذات وچ گواچ جاندے نیں تے امر ہو جاندے نیں ۔ قلندراں چوں
حضرت رابعہ بصریؒ نیں جنہاں نے سدھا اللہ نوں پھڑیا ۔ ایس لئی صرف پھڑن
والا ای جانناں اے ۔ ایس عشق وچ پین والا کیہ کجھ کر دا اے ایہہ اوہو ای
جان سکدا اے ۔ دوجی تھاں تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی ذات مبارک
آوندی اے ۔ ایس عشق نے طریقے لئی حضرت ابوذر غفاریؓ تے حضرت اویس
کرنیؓ دیاں مثالاں دتیاں جا سکدیاں نیں ۔ جنہاں دی خوشبو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
نوں گلیاں وچوں آوندی سی ۔ یاں حضرت عبدالرحمٰن جامیؒ دی صورت وچ ایہہ
عشق لبھ دا اے ۔ تے تریجی تھاں تے طریقت دا سلسلہ اے ۔ حضرت حسن بصریؒ
آجاندے نیں جنہاں نے حضرت علی مرتضیٰؓ دی ذات پاک وچ آپنے آپ نوں
ڈوب کے حقیقت دے رازاں نوں پالیا سن نیں ۔ ایہو تینوں طریقے اگاں وی
ٹردے رہے ۔ تے دکھریاں دکھریاں تھانواں تے دکھرے دکھرے انداز
لبھ دے رہے ۔

حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ ہوراں پیراں نوں پھڑیا ۔ حضرت شاہ
حسینؒ تے بابا بلھے شاہؒ ہوری پیراں توں اگے لنگھ گئے تے ملامت وچ
آ گئے ۔ تے حضرت خواجہ فرید ٹھٹھن کوٹیؒ تے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری
فنا فی العشق الرسولؐ ہو گئے ۔ بنان وسیلے اللہ دی راہیں پین والا اکھڑ دی جاندا

Marfat.com

اے۔ کیوں جے ایہہ کم بڑا ای اوکھا اے۔ پر جیہڑے حضرت نبی کریم علیہ الصلوٰۃ و السلام دی پاک ذات نوں پھڑلین۔ کم تے اوکھا ای اے پر جس ذات نوں پھڑ یا اے اوہ بیڑے پار کرن والی اے ایس لئی اوہناں دا بیڑا کدی نہیں ڈب دا۔ جے اوہ صوفی تے سالک خصوصِ دل، خلوصِ نیت تے بغیر کسے طمع تے لالچ نوں آقائے دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم ناں محبت کر دا اے تے اوہ کدی وی گھاٹے وچ نہیں رہندا۔ ایس محبت دا ذکر قرآن کریم وچ اے کہ "اے محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) آپ ان سے کہہ دیجئے کہ اگر تمہارے باپ اور تمہارے بیٹے اور تمہارے بھائی اور تمہاری بیبیاں اور تمہارا کنبہ اور وہ مال جو تم نے کمائے اور وہ تجارت جس میں زکاسی نہ ہونے کا اندیشہ ہو اور وہ گھر جن کو تم پسند کرتے ہو (اگر یہ چیزیں) تم کو اللہ اور رسول (صلی اللہ علیہ وسلم) سے اور اس کی راہ میں جہاد کرنے سے زیادہ پیاری ہوں تو تم منتظر ہو۔ یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اپنا حکم یعنی سزا بھیجیں اور اللہ تعالےٰ بے حکمی کرنے والوں کو اُن کے مقصود تک نہیں پہنچاتا۔" (قل ان کان آباؤکم و ابناءکم تون القوم الفسقین تک۔ پ۱۰) اک تے طبعی میلان ہندا اے۔ تے دوجا عقلی۔ طبعی محبت اختیاری نہیں ہندی تے اکثر اوقات ایہہ محبت لمحاتی ہندی اے جدوں کہ عقلی محبت ہمیشہ رہن والی ہندی اے۔ طبعی محبت لمحاتی وی تے ہندی اے پر کدی کدی اونجھ (Moment) ہمیشہ لئی ای کھلو جاندا اے۔ حضرت میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ ہوراں کول ایہہ دوویں محبتاں اپنی انتہا تے سن۔ تے ایسے انتہا توں عشق ای آکھیا جاندا اے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات پاک نوں قبلہ تے کعبہ بنان والا عشق وچ مجنوں ہو جاندا اے۔ ایہہ عشق حضرت میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دی گھٹی وچ سی۔ حج تے آپ تشریف نہیں سن لے کے گئے۔ اک واری مریداں نے بڑا ای زور دتا تے تیار ہو پئے۔ جہلم دے اسٹیشن تے آ گئے گڈی آئی تے بے ہوش ہو گئے۔ مریداں دا آکھنا اے کہ گڈی بڑی چر کھلوتی رہی، لیٹ ہو گئی پر آپ ہوش وچ نہ آ سکے۔ گڈی ٹور دتی گئی تے اوسے

Marfat.com

ویلے آپ ہوش وچ آگئے۔ مریداں نے راز پچھیا تے آپ نے آکھیا کہ مینوں ایہہ خیال آگیا سی کہ میں اوس زمین تے پیر رکھاں گا جتھے سرورِ کائنات علیہ الصلوٰۃ والسلام ٹرے پھردے سن تے میرے ہوش گواچ گئے۔ عشق ایس حد تک ہوندے فیر ای اپنے دند تروڑے جا سکدے نیں تے ایس گل توں بے پرواہ ہو کے کہ موت آ رہی اے۔ آپ دے بستر اتے سُتیا جا سکدا اے۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں ارشادِ ربانی اے کہ "تسیں لوکاں نوں آکھ دیو کہ جے تسی اللہ تعالیٰ نال محبت کردے او تے تسی لوک میرا (حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام) اتباع کرو۔ اللہ تعالیٰ تہاڈے نال محبت کرن لگ پووے گا" قل ان کنتم تحبّون اللہ، فاتبعونی یحببکم اللہ ۔ ——— ایسے پیروی تے اتباع وچ حضرت میاں محمد بخش رح ہوری اگے اگے سن۔ تے ایتھوں ای اوہناں نے دنیاوی کھیڑے تے دیناوی کھٹیا۔ اوہ عشق دی پیڑ وچ ای مست سن۔ ایہہ گھُمی پیڑ اوہناں دی ساری کتاب وچ ای موجود اے ؎

نصیٹے ہور کیسے دے اندر درد اپنے کجھ ہوون ،
بن پیڑاں تاثیراں ناہیں بے پیڑے کد روون ،
درد ہووے تاں ہائے نکل دی کوئی نہ رہندا جر کے
دل بر اپنے دی گل کیجے ہوراں نوں منہ دھر کے
بس وچ کجھی رمز نہ ہووے دردمندے حالوں ،
بہتر چپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں ۔

ایتھے دو جا شعر خاص دھیان نال پڑھن والا تے سمجھن والا اے۔ دو جا مصرعہ۔ دلبر اپنے دی گل کیجے، ہوراں نوں منہ دھر کے ——— اصلی تے حقیقی گل ایہہ نہیں کہ بدیع الجمال دافراق اے یاں سیف الملوک دی پیڑ اے بلکہ دلبر اپنا ہووے منہ بھانویں دو جا رکھ لیئے۔ فیر اگے چل کے لکھدے نیں۔ ؎

سخن اوہو جو دردوں بھریا بن دراں کجھ ناہیں ،

Marfat.com

ٹراں کماداں فرق رہوندا کیا کانے کیا کاہیں،
عشق دے بیان وچ ایہہ کھول کے لکھدے نیں کہ عشق کیہ ہندا اے ؎

سدا سوکھالے اوہو بھائی عشق جنہاں گھٹ آیا
مرہم پھٹ انہاں دے بھانے ہکّو جیہا سکھایا،
تاج تخت سلطانی چھڈکے ٹھوٹھا پھڑن گدائی
رکھ امید سجن دے دردی کٹن جوبن آئی،
دم دم پین شراب غماں دی دم نہ مارن مولے
وٹ خجلن وٹ پان نہ مہتے واہ تنہاں دے رولے

تے ایس سارے فلسفے تے اک سو سو ٹھاں (۱۱۶) شعر اکو تھاں تے ای سیف الملوک وچ لبھ دے نیں تے تھائیں کوتھائیں ایہناں دا حساب تے شمار ای نہیں اے۔ ایتھے آکے اک گل دا نپتہ ضرور لگدا اے کہ ایہناں توں پہلیاں صوفی شاعراں نے عشق دے نظریئے تے اینی ڈونگھی نظر نہیں ماری۔ عملی لحاظ نال تے سارے ای سچے تے ڈوہنگھے عاشق سن تے عشق وچ ڈبے ہوئے سن۔ پر اوس دی پیڑ تے حسن تے باہر لیاں گلاں تے اندر لیاں نشانیاں ول ایس طراں کسے نے اشارے دی نہیں کیتے جس طراں کہ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے کھول کے لکھ دتا اے۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ اوہناں نے عشق دے فلسفے دی تشریح تے وضاحت کیتی اے تے جھوٹ نہیں ہووے گا۔ نہ ای ایہہ کہ سیف الملوک وچ ای ایہہ فلسفہ ساہنوں دتا نیں بلکہ اوہناں دیاں ڈوہڑیاں، عشق سخی تے شاہ منصورؒ وچ دی ایس عشق تے بہت کجھ آکھیا نیں ؎

جس دل اندر عشق نہ رچیا کتے اس تھیں چنگے
خاوند دے گھر راکھی کردے صابر بھکھے ننگے،
عشقے باہجھ ایمان کو لیا کہن ایمان سلامت
مرکے جیون صفت عشق دی دم دم روز قیامت

Marfat.com

تے ؎

عاشق اُوکھڑے عشق نکیلاں دل بر وانگ سواراں
سنبھل نریں ممار نہ اٹکے توڑ پونچائیں بھاراں
ایہہ تن تیرا چھرا جنگل دا خرص ہوائیں خاراں
آکھ محمدؐ پہنچیں تاہیں پکڑے بار مہاراں

حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے ایس عشق بارے خواجہ دل محمدؐ ہوراں دے دو شعر دی دیکھ دے چلّیئے ؎

مار عشق دی کسے نہ پائی باجھ اس مرد قلندر
رنگن سوہنی چڑھی جنابوں روشن باہر اندر
سوہنیاں گلاں کر کر دسیا راز حقیقت والا،
پردہ کھول دکھایا لوکاں راہ طریقت والا،

دوجی تھاں تے جیہڑی گل دی حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں تشریح کیتی اے اوہ استغنا اے۔ ہر پاسیوں بے نیاز ہو جانا۔ نہ چنگی تے اِترانا تے نہ ای بھیڑی رونا۔ صبر، شکر، تقویٰ تے توکل سارےاں گلاں ای ایہہ دے وچ آجاندیاں نیں یعنی بے نیازی دی انتہا۔ حضرت میاں محمد بخشؒ دی عملی زندگی وچ وی استغنا کُٹ کُٹ کے بھریا ہویا سی۔ ایس دی بہترین مثال ایہہ وے کہ پیو ہوراں گدّی دتی تے آپ نے وڈے بھرا ہوراں دے ہندیاں ایس توں انکار کر دتا۔ اوہناں نوں دنیا نال تے بالکل ای محبت نہیں سی۔ قرآن حکیم دی ایہہ آیت، "وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ" اوہناں دے سامنے سی تے ایسے تے ای عمل پیرا سن۔ تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا ایہہ فرمان وی اوہناں دے سامنے سی کہ ——— "الدنیا سجن المؤمن وجنّة الکافر" یعنی دنیا مومن لئی اک قیدخانہ اے تے کافر لئی جنت اے۔ ایس حالت استغنا اُتے وی اوہناں نے اکّی (۳۱) شعر آکھے نیں جیہڑے کہ اکو تھاں تے نیں باقی کھلرے پھلرے لبھدے نیں۔

Marfat.com

آپ دی آپنی حالت ایہہ ہی کہ دنیا دی کسے وی چیز ول اکھ چک کے نہیں سن ویکھ دے

ـــ۹ـ بے پرواہی منزل ناہیں جس وچ سود سودا گر
بے پرواہی چکھ اگے دی دوجگ کلھ برابر،
ست دریا اوتھے اک قطرہ، ست دوزخ چنگارے
اٹھ بہشت ہوئے گم سارے ناں ہک ہون پیارے

جیہڑا نہ دوزخ دے ڈر ہتھوں تے نہ ای جنت دے لوبھ لئی عبادت کردا اے۔ اوس اگے ایہو حقیقتاں کھل کے آ جاندیاں نیں۔ تے فیر اوس نوں باغ بہشت ویرانے دسدے نیں تے سارے دوزخ بجھے ہوئے لبھدے نیں۔ استغنا اللہ دی ذات دی وی خصوصیت اے۔ جے کوئی اوس دی عبادت کرے گا۔ کہ اوہدے لئی نہیں آپنے لئی ای کرے گا تے جے کوئی نہ کرے گا تے فیر وی گھاٹا اوس دی اپنی ذات نوں ای پووے گا۔ اللہ پاک نوں کوئی فرق نہیں پووے گا۔ ایہہ صفتِ بے نیازی جدوں بندے وچ آجاوے تے فیر اوس بندے دا بیڑا پار ہو جاندا اے۔ تے فیر اوہ حرص تے لالچ، طمع تے ہوس توں پاک ہو جاندا اے۔ سکوں جو کجھ اوہدے کول ہندا اے۔ اوہ اوس نوں وی بخشش کر چھڈدا اے۔ اپنا ہر کم اوس دی ذات تے چھڈ دیندا وی ایسے وچ آجاندا اے۔ حضور دا اک ارشاد اے کہ ــــــــ

"جدوں صبح ہووے تے شام دے متعلق اپنے دل وچ خیال نہ لیاؤ،
تے شام ہووے تے سویرے دے متعلق خیال نہ کرو" ــــــــ

ایتھے ایہہ مطلب قطعاً نہیں اے کہ تدبیر نوں ہاں سبب نوں ترک کر دیو۔ بلکہ ہر تدبیر تے ہر سبب اوہدے ولوں ای بنیا جاوے یعنی اوہدے سوا کسے ہور تے نظر نہ رکھے۔ کیوں "وافوض امری الی اللہ ان اللہ بصیرٌ بالعباد"۔ تے میں اپنا معاملہ اللہ دے سپرد کرناواں۔ اللہ تعالیٰ سب بندیاں دا (آپ) نگران اے۔ حضرت میاں محمد بخش ہوراں دی "خود سپردگی" (Self - resignation) اپنی انتہا تے سی۔ مہاراجہ کشمیر دے ہر سال دے تحفے آپ آپنے لئی حرام سمجھ دے سن۔

کسے ضرورت مندنوں ویکھ دے تے پریشان ہوجاندے۔ جنگل دل ٹرجاندے لکڑیاں وڈلیوندے تے ویچ کے لوکاں دی مدد کردے۔ پھر مہاراجہ تے وزیراں تے امیراں دیاں تحفیاں نوں حرام سمجھ دے سن۔

تریجا مسئلہ آپ کول توحید یاں وحدت دا آوندا اے۔ ؎

اگوں منزل آوے بھائی وچ وادی توحید دے
عابد تے معبود ملیندے دوئی نہ پیر مرید دے

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوری لکھدے نیں کہ "تصوف وچ اوہدا عقیدہ وی ہے تے وحدت وجود دا ای اے۔ جیہڑا ہندی تے ایرانی شاعری دی ٹور دا شاہراہ اے"۔ ڈاکٹر ہوراں دا ایہہ تجزیہ بالکل صحیح اے۔ پر اک گل نال ایہہ وی اے۔ کہ اوہناں کول نری وجودیت ای نہیں لبھدی بلکہ توحیدِ شہودی دیاں مثالاں وی ڈھیر سن۔ جدوں اوہ پیر تے مرید دی تے عابد تے معبود دی دوئی ختم کردے نیں تے اوتھے ای اوہ اوس دیاں دکھ یاں دکھ یاں قدرتاں دا ذکر کرکے توحیدِ وجودی توں اگلی منزل ——— توحیدِ شہودی ——— تے اپڑ جاندے نیں۔ تے حضرت شاہ ولی اللہؒ دے قول دے مطابق شہودیت تک اپڑن لئی وجودیت دا اقرار لازمی اے۔ یاں وحدت شہودی تک اوہ ای اپڑدا اے جیہڑا کہ وحدتِ وجودی دا تجربہ تے تجزیہ کر آیا ہووے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کول وی باقی صوفی شاعراں وانگر دونویں گلاں نال نال ای لبھدیاں نیں ؎

قدرت تھیں جس باغ بنائے جگ سنسار تمامی
رنگ برنگے بوٹے لائے کچھ خاصی کچھ عامی،
اک ناں دے پھل میٹھے کیتے پت انہاں دے کوڑے
اک ناں دے پھل کاری آون نفع پھلاں دے تھوڑے

ایہہ رنگ برنگی قدرت دے شاہد ہون دی حیثیت نال اے۔ ہاں جدوں ایس منزل توں وی اگاں لنگھ کے سالک فنا دی منزل تے اپڑ جاندا اے تے فیر ؎

Marfat.com

جاں تو گم ہووے وچہ اس دے اپنی چھوڑ نشانی ،
ایہہ توحید محمدؐ بخشا ، دسے کون زبانی ؟

نے فیر ایتھے آکے بولن تے دسن دی اجازت دی نہیں رہندی یاں کجھ آکھن جوگا اوہ رہندا ای نہیں اے کہ اوہ اوس وحدت دے دریا دی گل کرے جیہڑا کہ اک وجود اے یاں اوس دیاں قطریاں تے لہراں دیاں کہانیاں سناوے جیہڑیاں کہ شاہد ہون دی حیثیت وچ اوس دیاں اکھاں اگوں گزردیاں نیں ۔ ایس لئی اخیر تے اپڑ کے نری وحدت ای وحدت رہ جاندی اے باقی سب کجھ مک جاندا اے تے جے آکھے لیئے کہ فیر نہ وجودی رہندی اے تے نہ ای شہودی بلکہ نری توحید ای رہ جاندی اے تے غلط نہیں ہون لگا ۔

حیرت دی منزل وی اک سالک دی دنیا وچ ضرور آوندی اے تے ہر صوفی شاعر کوں ——— عملی لحاظ نال ——— ایہہ بندی اے ۔ پر ایس دی وضاحت دی ساہنوں حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کول ای لبھ دی اے ۔ پہلیاں صوفی شاعراں نے ایس تے بہت گھٹ آکھیا اے ۔ پر ایہدا مطلب ایہہ ہرگز نہیں اے کہ اوہ ایس منزل توں گزرے ای نہیں سن ۔ ہاں اوہناں اظہار نہیں کیتا ۔ میاں ہوری آکھدے نیں ؎

پھیر اگوں اک منزل آوے حیرت والی وادی
درد افسوس ہوئے کم ادتھے ہرگز خوشی نہ شادی

ایس منزل تے تلاش تے جذبے دی لوڑ تے سک اپنی آتلی حد تک اپڑ جاندی اے تے فیر توحید یاں وحدت دا اقرار بالقلب کرلین توں بعد اوس دی نظر کثرتاں ول اٹھدی اے تے اوہناں کثرتاں توں جدوں اک صوفی کٹھیاں ویکھدا اے تے فیر وحدت ای وحدت اوس نوں دسدی اے تے اوہ کلیاں کلیاں ویکھن وچ اوہ نکھڑیاں ہندیاں نیں ۔ تے فیر اوہ حیرت دی وادی وچ گم سم ہو جاندا اے ۔ ایہہ استغراق عقل دی آخری حد ہندی اے ۔ ایتھے آکے عقلاں دے بندھن ٹٹ جاندے نیں تے فیر اوس دا باطن تے اندرلی دنیا

Marfat.com

حقیقی نور نال روشن ہو جاندی اے ۔ جدوں اوہ ایس حیرت دی دنیا وچوں نکل دا اے تے اوہ اک کشتہ ہندا اے ۔ فیر اوہ اصلی تے حقیقی ماہیت دا ہمدم تے ہمراز بن جاندا اے ۔ حضرتِ ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیرت دی انتہا ای اوہناں دی نبوّت تے اللہ دا دوست ہون دی ابتدا ہندی اے ۔ سورج تے چن تارے ، رات ، انھیری ، بدل ، بجلیاں ، مینہ ، طوفان ، سردی ، گرمی غرضیکہ کیہڑی کیہڑی چیز نہیں سی جدھے وچ آپؑ نے کھُب کے ، ڈب کے ، آپنے آپ نوں حیران نہیں سی کیتا ۔ پر اخیر تے نتیجہ کیہ نکلیا ؎

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق ۔ عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

اَگاں ٹھنڈیاں ہو جاندیاں نیں تے اوہ حیرت دے سمندروں ڈبکیاں لا کے نکلیا ہویا سالک فیر سنتِ خداوندی دے عین مطابق ہو جاندا اے ۔ اک عام انسان وی ایس گل تے غور کرن تے مجبور ہو جاندا اے ۔ کہ جیہڑی دنیا وچ اوہ رہ رہیا اے ۔ اوس دی حیثیت کیہ اے ؟ بلکہ اوس ویلے توں جدوں توں ایس نے سوچنا شروع کیتا اے ۔ انسان ایسے مشکل تے حیرت وچ اے کہ انسان کیہ اے ، دنیا کیہ اے ۔ ؟ تے کیوں اے ؟ بہشتاں دی تنہائی حضرتِ آدم علیہ السلام نوں پریشان کر گئی ۔ تے فیر اوہناں "سجدۂ ندامت" جیہڑا کہ صدیاں تک سی تے اتھروواں نال دی پُرسی ، ایس توں بعد انسان اوس منزل دل آپنے آپ ای ٹر دا گیا تے ایسے حیرت تے تجسس ہتھوں اوس نے اللہ دی ذات دے جلویاں نوں پا لیا ۔ تے فیر دنیا دیاں حداں مک جاندیاں نیں تے صوفی دے منہ تے ایہہ شکوہ آ جاندا اے ۔ کہ ایس دنیا وچ کوئی وی ساڈا سمجھن بجھن تے جاننے والا نہیں رہیا ؎

کس نے سار لینی سچیا ربّا باجھوں کوئی یار نہ وچ سنسار رہیا
سارے سخن دے رخت نہ خرچ ہوئے شاید ایہ وی وکھ پیار رہیا
روک روک کے روک ڈٹا رہے ساڈے ولوں نہ کجھ ادھار رہیا
لکھ اناکس دے دل محمدؐ بخشا کوئی یار نہ ناہیں خریدار رہیا

Marfat.com

ایس توں بعد حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری منزلِ فقر ول آجاندے نیں۔ فقر دی اہمیت اوہناں کول بہت ای زیادہ اے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نوں فقر تے فخر سی تے فقر وی اوہو ای ہندا اے جدے تے فخر کیتا جا سکدا ہووے۔ فقر دی انتہا حضرت علی مرتضےٰ رضؓ سن۔ آخری حد ایس لئی آکھیا اے کہ آپ نے دنیا تے دنیا اپنی اولاد وی حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے حکم تے یہودی کول گروی رکھ دتی سی۔ تے فیر اخیر لی حد ایس لئی کہ اوس دن اوس ویلے تک سورج ای نہیں سی ڈبیا جدتک آپ نے یہودی دے پیسے لوٹا نہیں سن دِتے۔ حضرت علی رضؓ دے فقر دیاں عظیم مثالاں نال تاریخ دا دامن مالا مال اے ؎

دارا و سکندر سے وہ مردِ فقیر اولیٰ
ہو جس کی فقیری میں بُوئے اسد رضؓ اللّٰہی،

حضرت علامہؒ صرف بُوہون دی وجہوں ای اوس مردِ فقیر نوں بلند ترین بنا دیندے نیں۔ تے ایہہ بُو حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کول وی موجود سی۔ میاں ہوری دھیاں، پتراں، بھیناں تے بھراواں توں بہت اگے لنگھ جاندے نیں تے فقر لئی عشق دی ندی وچ سارے دے سارے اسباب روہڑ دیندے نیں۔ پر ایس راہ تے ٹرن لئی اوہ آکھدے نیں کہ یقین دا ہونا بڑا ای ضروری اے۔ کیوں جے ایہنے آکے فقر تے عشق آپنیاں حالتاں[1] بدل دے رہندے نیں۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری ذاتِ حقیقی دے جلوے توں آشکار سن۔ تے منزلِ فقر اودوں ای لبھ سکدی اے جدوں کہ صوفی عشقِ حقیقی دی اصلی حالت وچ گواچ گیا ہووے۔ حضور پُر انوار آقائے دو جہاں علیہ الصلوٰۃ والسلام دی پاک ذات آپ لئی سب کچھ سی۔ تے جس نے اوہناں (صلی اللہ علیہ وسلم) دا دامن پھڑ لیا۔ اوس نوں اللہ دی ذات لبھ پئی۔ تے جنہوں

---

[1] ۔ کبھی تنہائی کوہ و دمن عشق ۔ کبھی سوز و سرور انجمن عشق
کبھی سرمایۂ محراب و منبر ۔ کبھی مولا علی رضؓ خیبر شکن عشق

Marfat.com

اللہ لبھ پیا اوس نوں ہور کیہ چاہی دا اے۔ ؎

بعد فناؤں باقی ہونا کی جاناں اس باتوں
نوئیں کتاب بنے جے لکھاں باتاں نفی اثباتوں
یاں فیر ؎

مرکے جیون دی گل بھائی دسّے کون زبانوں
بعث بعد الموت سجن دی معنی دور بیانوں

قیامتوں بعد دی حیاتی تے اک لازمی امر اے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری فقر دی انتہا اینھوں دسدے نیں کہ جیوندیاں ای مرجانا، تے مرکے وی جیوندیاں رہنا ای فقر اے۔ تے جے اینھے بولنا یاں گل بات کرنی پووے تے فیر لکھاں باتاں نئیں نوئیں کتاب ای بن جاندی اے۔

عمل تے وی ضروری روشنی پائی نیں۔ کیوں جے بناں عملوں تے کوئی دی کم نہیں سنوردا چہ جائیکہ اللہ لبھ پووے۔ سیف الملوک دے قصے دی ساری دی ساری فضا ای عمل تے تیار کیتی گئی اے۔ شہزادے دا نکلنا تے فیر دکھیاں دکھیاں مصیبتاں وچ پیندیاں جاناں دراصل اوس دے عمل نوں تیز توں تیز تر کرن لئی ضروری اوکڑاں سن۔ قصّہ سوہنا ای عمل نال بنیا اے۔ ورنہ اک ٹھہراؤ دے جم پیندا خطرہ سی۔ بھانویں سیف الملوک دا مقابلہ پیر وارث شاہؒ نال نہیں کیتا جاسکدا پر فیر وی ایہہ بہت ساریاں قصیاں نالوں عمدہ تے ستھرا اے ؎

جان پئی نہ مردے تائیں ملیا یار دیگانہ،
لکھ خیرات صدقے دیندی پڑھ دی نفل دوگانہ

(ظاہری عبادت)

شاہزادے شکرانہ پڑھیا بہت دلوں خوش ہویا
پہن لئے ہتھیار پوشاکی اول منہ ہتھ دھویا

Marfat.com

رہنا کبیر ظہیر فقیر بن کے بنیں پر نہ شیخ امام میاں
کھ کھ محمدؐ دا رکھ سر تے نیواں ہو اگے خاص وعام میاں
(عجز و انکساری)

سُلطانُ العاشقین

حضرت خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹ مٹھن والے رحؒ

(۱۸۴۳-۴۲ء توں ۱۹۰۱ء تک)

Marfat.com

Marfat.com

حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوری دی فاروقی النسل سن۔ تے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے ہم عصر وی۔ آپ دا انتقال میاںؒ صاحب نوں ترے ورہے پہلاں ہو گیا سی پر آپ جمے ہاراں یاں تیراں سال بعد سن۔ زمانہ تے ویلا اکو سی پر مکانی بُعد تے فاصلہ ڈھیر سی۔ چاچڑاں شریف تے جہلم وچ واہ واہ فرق اے۔ پر قدراں مشترک، خیالات اک تے زندگی گزارن کا انداز اک سی۔ تے تصوف اوہناں دے وچکار سی۔ ایہہ افکار تے خیالات ہر زمانے وچ ای اکو جیہے رہے نیں تے فیر کیہ وجہ ہندی جے ایہناں دونواں بزرگاں دے فکر نہ ملدے ہندے۔ بُعد مکانی؟ ایہہ ہوای نہیں سی سکدا۔ کیوں جے صدیاں دے فاصلے تے ورا ڈے ہون توں بعد وی ایہہ خیالات اکو جیہے ای رہندے نیں ؎

جگ وہم خیال تے خوابے ۔ سب صورت نقش برآبے

ایہہ فرمان حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دا اے۔ جیہڑے کہ ۱۸۴۳ء توں ۱۹۰۱ء دے وچکار ہوئے۔ تے آپ توں تقریباً ہنتھ سو ورہے پہلاں حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں ایہو گل کجھ ایس طراں کیتی سی ؎

فریدا جن لوئیں جگ موہیا سولوئیں میں ڈٹھ
کجل ریکھ نہ سہندیاں، سہے پنکھی سوئے بٹھ

فرق ایناں کوپے گیا کہ زبان منجھ گئی تے الھڑپن تے شباب آگیا تے فارسی نے بہتا اثر پالیا۔ ورنہ گلاں اکو ای نیں۔ روایتاں اکو ای نیں تے حکایتاں اکو ای نیں۔

آپ دا سلسلۂ طریقت چشتیہ سی۔ تے اجمیر شریف وچ آپ دی

دستار بندی ۳۲/۳۳ سال دی عمر وچ ہوئی۔ اوس ویلے آپ نوں پیراں دی گدی سنبھالیاں ہویاں چار پنج ورہے ہوگئے سن۔ دستار بندی توں بعد اوتھوں ای حج تے تشریف لے گئے۔ آپ نے پنجابی توں علاوہ "عربی، فارسی، اردو، سندھی تے ہندی" وچ وی شعر آکھے نیں۔ آپ نے وی بزرگاں وانگر ظاہری علماں دی تکمیل کیتی تے فیر باطنی علماں ول دھیان کیتا۔ تے عین جوانی دے عالم وچ ای سب کجھ حاصل کرلیا۔ آپ مغلاں دے آخری دور وچ جمے تے انگریزاں دے انتہائی عروج وچ پردہ فرمایا۔ نئی تہذیب، سفید قدراں تے سمندروں پاروں آون والی دنیا نے آپ تے کوئی اثر نہیں پایا۔ آپ دا علاقہ انگریزاں دی توجہ دا چنگا بھلا مرکز بنیا رہیا۔ قبائلیاں نوں دبان لئی ایس پاسے ول انگریزاں نے چنگا دھیان کیتا۔ پر آپ دی نگاہ نے اوتھے وی مثبت نظر ای ماری کوئی منفی قسم دا احساس کشید نہیں کیتا۔ آپ نے چشتیہ مسلک نوں کیوں جے اپنایا سی ایس لئی اوس سلسلے دیاں ساریاں خوبیاں ——— پیار محبت، درگذر، استغنا، توکل، تقویٰ، عشقِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم، عشق خدا ——— توحید تے دنیا دی بے ثباتی ——— آپ کول بھرپور نیں۔ نرم طبیعت انتہا دے سن۔

آپ کول سارے ای فقر دے مسئلے موجود ہن۔ دکھریاں دکھریاں ویکھے تے عشقِ رسولؐ تے عشقِ اللہ سب توں بہتے دسن گے۔ توحید صوفیاں دا من پسند تے سب توں پہلا مسئلہ رہیا اے۔

بن دِل بر شکل جہان آیا ، ۔ ہر صورت عین عیان آیا
کتھے آدمؑ تے کتھے شیثؑ نبی ۔ کتھے نوحؑ کتھاں طوفان آیا
کتھے ابراہیمؑ خلیلؑ نبی ، ۔ کتھے یوسفؑ وچ کنعان آیا

رسولاں دا ذکر کردیاں اگے چل کے آکھدے نیں ؎

---

۱ - پنجاب رنگ۔ (ص ۔ ۹۰)

بوبکرؓ عمرؓ عثمانؓ کیھتاں، کیھتے اسد اللہؓ ذی شان آیا
کیھتے حسنؓ حسینؓ شہید بنے، کیھتے مرشد فخر جہاںؒ آیا
کیھتے احمدؐ شاہ رسولاں دا، محبوب سبھے مقبولاں دا،
استاد نفوس عقولاں دا، سلطان سرِ سلطان آیا،

ایہناں شعراں دتج اللہ دی ذات بارے سوالات لبھ دسے نیں سوالات ایس طراں نیں کہ تجسّس تے سوتج دسے سوتے پئے پھٹ دسے نیں: ایہہ وکھو وکھرے جلوے کدے نیں؟ جمال تے حُسن کیھتوں آوندا اے؟ کیا ایہہ اکو نور دی روشنی دیاں وکھریاں وکھریاں لاٹاں نیں یاں کہ وکھریاں وکھریاں لاٹاں موجود ہن. یاں اکو ای لاٹ اے۔ ایہہ سارے سوال اوہناں دے ذہن دتج موجود ہن. تے کُرید وی قائم اے۔ پر جواب ذہن یاں دماغ نال نہیں دیندے۔ اک فلسفی سوتج سوتج کے تھک جاندا اے پر اوہ منزل تے نہیں اپڑ سکدا۔ کیوں جے اوہدے کول دل دی دنیا تے وجدان نہیں ہندا ایس لئی اوہ سمجھن تے بھن وتج ای پھردا پھردا مُک جاندا اے۔ پر اک صوفی نوں جدوں ایہہ سوال پریشان کردے نیں تے فیر اوہ اپنے اندر ول جھاتی مار دا اے تے اوس حقیقت نوں یاں تے پالیندا اے تے یاں فیر اللہ دی رضا نوں پا کے چپ کر جاندا اے۔ جے ایہو گل فلسفی وتج جم پووے تے فیر اوہ امام غزالیؒ بن جاندا اے ؎

خاموش فرید اسرار کنوں۔ چپ بیہودہ گفتار کنوں
پر غافل نہ تھی یار کنوں۔ ایہو لاسیبی فرمان آیا

ایس چپ یاں خموشی دا مطلب ایہہ تے نہیں کہ چھڈ ای دیوو۔ بلکہ اوہناں دو تجے مصرعے دتج ایہہ گل وی کھول دتی اے کہ اوہدی ذات کولوں غافل نہ ہووین۔ ہاں چپ ایس لئی کہ اینویں ایدھر اودھر دیاں مسلیاں تے بھمبل بھوسیاں دتج انسان نوں نہیں پینا چاہی دا۔ بلکہ اللہ نال دل لا لووے۔ اوہدے نوں غافل نہ ہو باقی ساریاں گلاں جھوٹ نیں۔ ایس لئی اوہناں نوں نہ سوتج بلکہ اوہدی یاد وتج جُٹیا رہ اوہنوں

Marfat.com

دلوں نہ وسار۔

ایتھے فراک مسئلہ سامنے آجاندا اے۔ کہ حضرت خواجہ غلام فریدؒ شہودی سن کہ وجودی۔ جیویں پچھلیاں باباں دتے توحید دے مسئلے دتے ایہہ گل ہوئی کہ بنیادی طور نال کسے دی صوفی کول نہ تے اختلاف اے تے نہ ای نکھیڑا الجھدا اے۔ دونواں نوں ضروری ای سمجھیا جاندا اے۔ تے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے سلسلے دتے ای گل ہوئی کہ حضرت شاہ ولی اللہؒ ہوری شہودیت تک اپڑن لئی۔ وجودیت نوں بڑا ضروری سمجھ دے نیں بلکہ کجھ بزرگ ایس نوں عین ایمان آکھ دے نیں۔ شہودی ہون لئی وجودی ہونا ضروری اے اگرچہ وجودی ہون لئی شہودی ہونا لازمی نہیں اے۔ اتلیاں شعراں وچوں وحدتِ وجودی دا اظہار ضرور ہندا اے۔ پر اوہ ایس تے تکیہ نہیں کر لیندے بلکہ آپنے تھپ نوں چپ دی کروا لیندے نیں تے اخیر لی گل ــــ پر غافل نہ تھی یار کنوں ــــــ کر کے چپ ہو جاندے نیں۔ عربی تے فارسی دا عالم ہون دی حیثیت دتے اوہناں نے ظاہری علماں دی تکمیل کیتی تے عربی تے فارسی دے سارے شرعی تے فقہی مسئلیاں نوں آپ نے جانچیا تے پرکھیا۔ ابنِ عربیؒ تے شیخ احمد سرہندیؒ دے ہمہ اوست تے ہمہ از اوست دیاں مسئلیاں نوں وی دیکھیا۔ پڑھیا، غور کیتا تے نتیجہ کڈھیا۔ کہ چپ ای بھلی اے ؎

گمراہی سب زہد عبادت۔ شاہد مستی عین ہدایت

جس جا کیتا عین ظہور

نور حقیقی گھونگھٹ کھولے۔ اوٹھ گئے اولے بھج پئے بھولے

ہر جا ایمن ہر جا طور

فخر جہان ہک ریت سوجھائی۔ ارضی تھیا ہک بار سمائی،

ظلمت بن گئی نور و نور

نیت فریدؔ نماز شہودی۔ ہر شے بیں ہے رمز وجودی،

سٹ ملوانے جو مذکور

Marfat.com

کیوں جے ایہہ تے اوہناں دا یقین تے ایمان سی کہ اللہ دی ذات ہر ویلے اوہناں دے نال اے "وھو معکم اینما کنتم واللہ بما تعملون بصیر" (پ ۲۷ ع ۶) تے اوہ ہر شے تے محیط اے تے قادر اے ایس لئی ایس توں اگاں سوچنا اک مومن تے عاشق صادق دا کم نہیں اے۔ اللہ ہے؟ ہے بس۔ ایہو ای ایمان حضرت خواجہ غلام فرید ہوراں دا سی کہ اوس دی وحدت نوں منیا جاوے تے اوس دا کوئی شریک نہ بنایا جاوے ؎

گرو نے پورے بھید بتائے۔ عقل فکر سب فہم گمائے،
مدہوشی وچہ ہوش سکھائے۔ سارا سفر عروج سجھایا،
وحدت عین عیاں ڈکھوسے۔ مخفی کل اظہار تھیوسے،
طلسم حقیقی سمجھ لیوسے۔ ہر گن گیان دے گیت نوں پایا

ایسے طراں اک ہور کافی بھدی اے جس طراں دی شروع وچ گل ہوئی کہ ساری گل بات کر کے چپ کرن دی تلقین کر دے نیں ؎

اے حسن حقیقی نورِ ازل۔ تینوں واجب تے امکان کہوں
تینوں خالق ذاتِ قدیم کہوں۔ تینوں حادث خلق جہان کہوں
تینوں مطلق محض وجود کہوں۔ تینوں علمیہ اعیان کہوں
تینوں مسجد، مندر، دیر کہوں۔ تینوں پوتھی تے قرآن کہوں
تینوں دسرت لچھمن رام کہوں۔ تینوں سیتا جی جانان کہوں،
بلدیو، جسود، انند کہوں۔ تینوں کشن کنہیا کان کہوں

تے ہر چیز نال اوس دی ذات دا وجود ملا دتا نیں۔ وجودیت دی عظیم مثال ایہہ کافی اے۔ جدے کہ چھتی (۳۶) شعر ہن۔ پر اخیر تے ایس بحث توں وی توبہ کر دے نیں ؎

کر توبہ ترت فرید سدا۔ ہر شے نوں پُر نقصان کہوں
اُسے پاک الکھ بے عیب کہوں۔ اُسے حق بے نام و نشان کہوں

جے ایہہ من لیتے کہ تصوف سارے دا سارا ای وحدتِ وجودی نال پُر اے تے حضرت

Marfat.com

خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دیاں کافیاں ایس دی نفی کرن گیاں اتی ساری دی ساری کافی وجود دی نشان دہی کر ڈی اے۔ پر اخیر لے دو شعر "توبہ" کرن دے ہن۔ کیوں؟ اوس دی ذات توں سلاوہ ہر شے نقصان نال پُر اے۔ ذات وجود اے۔ باقی سب کجھ غلط اے تے ایتھے خیر دی نفی ہو جاندی اے۔ ایس لئی اوہ توبہ کرن نوں آکھ دے نیں۔

اللہ دی وحدت دا قائل ہو جان نال اک ہور شے جم پیندی اے یاں اوہ پہلاں گھٹ ہندی اے تے ذاتِ حقیقی نوں پچھان لین توں بعد اوہ ہور ای نیز تے مکمل ہو جاندی اے، اوہ عشق اے، عشق اللہ، عشقِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم، عشقِ پیر و مرشد، عشقِ مجازی تے عشقِ دنیا۔ ایہناں ساریاں تے پچھلیاں بابا اں وچ بحث ہندی آئی اے۔ ایہہ وی گل ہوئی اے کہ اللہ تعالیٰ نوں بغیر وسیلے یاں بغیر کسے واسطے توں ڈھونڈن والے دی موجود سن جیویں حضرت رابعہ بصریؒ یاں قلندری طریقے والے اکثر درویش۔ پر ایہہ بہت ای تھوڑا سلسلہ اے۔ اکثر اوقات کوئی نہ کوئی وسیلہ پھڑنا پیندا ای ضروری ہو جاندا اے تاکہ اوس مردِ مومن دی نگاہ مرید خاص نوں پار کر دیوے بلکہ ہر ویلے اوس دا محاسبہ کردی رہوے۔ حضرت غلام فریدؒ ہوراں چشتیہ سلسلے نوں پھڑیا تے فیر حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں ونگر حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے عشق وچ ای گواچ گئے۔ تے عشق ایناں کو ہو گیا کہ وصلوں بغیر چین ای نہیں سی آوندا۔ حج واسطے تشریف لے گئے تے آون لگیاں فیر دی آس لگی ای رہی تے اوہ بے چینی نہ مُک سکی تے فیر ملن لئی دعا کر دے رہے ؎

بن یار فرید نہ نجر ساں۔ رت رو رو آہیں کر ساں
غم کھا کھا اوڑک مر ساں۔ ڈکھ ڈکھڑیں جیڑا تایا

ایتھے ای گل نہیں مُکدی۔ جیہڑی زمین مقدس تے پیر رکھن کولوں حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری "گناہواں دے احساس" ہتھوں ڈر دے سن، حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوری اوس زمین لئی فیر تے فیر ترسدے نیں ؎

Marfat.com

عرب شریف دا ملک عجائب جتھاں عربی ڈھول پیا وسدا
ولڑی عربی یار پکارے، جیویں آواز جرس دا ،
رہندا دلبر میم دے اوہلے لک چھپ بھیت نہ ڈسدا
عرض ضرور منظور کرے چا، فرید عاجز بیکس دا،

دل دی اک اک دھڑکن تے ٹھک ٹھک "عربیا یار پکارے" پیا وہ ذات چھپی ہوئی اوہلے ای اے۔ کیوں جے وصل تے فراق دا مسئلہ ایہو ای اے کہ چاہن والا بیقرار توں ہور بیقرار ہندا جاوے تے وصل دی آس لے کے ای اللہ دے حضور اپڑے، تے اوتھے جیہڑا وصل ہووے گا اوہ انتہائی تے شدید ہووے گا۔

تے بن وصلوں عشق دا اضطراب اپنی انتہا تے اپڑ جاندا اے۔ کہ کسے نہ کسے طراں وصال الٰہی ہو جاوے تے ہو سکدا نہیں، ایس اضطراب، بے چینی تے بے قراری وچوں ای دکھ تے درد نکل دے نیں تے جے اوہ دکھ دل دیاں تھلڑیاں تھوں وچوں جمن تے فیر سُکن والا وی روندا اے تے ستان والے دا تے کوئی حال ای نہیں رہندا۔ سنتِ نبویؐ دے حضرت خواجہ غلام فریدؒ پڑے ای پابند سن۔ کسے دی دل آزاری تے کردے ای نہیں سن تے نہ ای کسے نوں تکلیف دیندے سن۔ تے ایہو جیہاں بندیاں دا دل تے اک اک لمحے وچ لکھاں واری ٹٹ دا اے تاکہ اوہ دو جہاں دیاں دلاں نوں ٹُٹن توں بچا لین۔ حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوری تنہائی وچ وی تے مجلساں وچ وی ایہہ فارسی دا شعر پڑھدے ہندے سن ؎

مباش در پئے آزار ہر چہ خواہی کُن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی امت لئی ——— اپنی امت دے بھلوں کیہ

۱؎ - بہ گیر اے ساربان راہِ دراز - مرا سوزِ جدائی تیز تر کن،
(علامہ اقبالؒ)

Marfat.com

کیہ تکلیفاں نہیں جھلّیاں۔ اپنے قبیلے تے اپنے خون نے ای کس کس طراں میرے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں نہیں سی ستایا۔ اونٹھاں دیاں اوجھریاں اتے سُٹیاں، گھروں بے گھر ہوئے، تے فیر آپؐ دے وصال مگروں آپ دی آل اولاد نال آپ دی امّت نے کیہ کجھ نہ کیتا۔ پر آقائے نامدار صلی اللہ علیہ وسلم اک واری وی بددعا نہیں کیتی۔ منھے تے وٹ نہیں پائے۔ تے ایہو ای رحمۃ اللعالمین ہون دیاں گلاں سن۔ تے ایسے دی پیروی بزرگانِ دین کر دے رہے۔ ایسے لئی عالماں نوں نبوت دا وارث قرار دتا جاندا اے۔ صوفی لوک اکثر ایس عشق سچھوں پھٹڑ ہندے نیں۔ حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ، حضرت میاں محمد بخشؒ تے حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے ایس عشق دا ذکر اپنی شاعری وچ وی کیتا اے۔ اگرچہ سارے ای ایس عشق سچھوں ایس مقام تے اپڑے نیں تے سارے دے سارے ایس نشے وچ سرشار تے مست سن۔ پر ایس دا اظہار بہت ساریاں نہیں وی کیتا۔ حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوراں کولوں ایس دا ذکر نہیں لبھدا اے۔ پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ ایس جذبے توں عاری سن، قطعاً نہیں۔ حضرت گنج شکرؒ ہوری مرید کہناں دے سن۔ جیہڑے کہ ہر ویلے جمالِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم وچ ای ڈبے تے کھبّے رہندے سن۔ دیاہ ہویا اپنیاں کماں وچ مصروف ہو گئے تے حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تشریف لیائے تے گلہ کیتا کہ ہن تسی اوہ تحفہ[1] نہیں گھلدے۔ تے فیر حضرت بختیار کاکیؒ مصروف ہو گئے۔ پر حضرت بابا فریدؒ ہوراں، حضرت شاہ حسینؒ ہوراں، حضرت علی حیدرؒ ہوراں نے ایس عشق دا ذکر شعراں وچ نہیں کیتا۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری وی گھٹ ای ذکر کر دے نیں۔ سب توں بہتا تے والہانہ اظہارِ عشقِ رسول مقبول علیہ الصلوٰۃ والسلام، حضرت سلطان العاشقین خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹیؒ ہوراں کول ہی لبھدا اے۔ عشق دے فلسفے دی تشریح وی آپ نے خوب کیتی اے ؎

---

[1] ۔ درود تے سلام

سن سمجھا ے زاہد جاہدتوں، ہن عشق دے اے کلمات عجب
ہے گاہہ عجب ہے حال عجب، ہے چال عجب ہے گھات عجب

ایہہ کافی بڑی ای لمی اے۔ تے ایس وچ اوہناں عشق دیاں گلاں تے وارداتاں، کیفیتاں تے عملاں توں کھول کے بیان کیتا اے۔ بونجاں (۵۲) شعراں وچ ای سارا فلسفہ کھل کے ساڈے سامنے آگیا اے۔ تے اخیر تے جا کے آکھ دے نیں ؎

لٹ دڑی دی فریاد عجب۔ موٹھیاں اکھیاں دی برسات عجب
ہر آن احد ڈوں دھیان دھرد۔ ہے بے شک دین ایمان ایہو
دل نال فریدؔ دا واعظ سنو۔ سو بات وی ہے بک بات عجب

تے ایس دا اظہار اِنج کر دے نیں ؎

اُڈ وے کاگا کالے توں، توں چھڈ اساڈی سیر،
توں بیٹھا کر دا ہیں باتیاں میڈے اڑے زخم نہ چھیڑ
تینوں کٹ کٹ گھتاں چوریاں توں منگیں دعائیں ڈھیر
فریدؔ اوڈینہہ رب کرے چلے جاون مدینے دی سیر

خواجہ فریدؒ ہوراں کول ساہنوں اک سالک دی اداسی تے فراق دی لجھ جاندا اے۔ جدوں توحید نوں منن والا تے جانن والا عشقے دی بیڑی وچ سوار ہو جاندا اے تے فیر اوہ چھیتی کر دا اے کہ کسے طراں اوہ چھیتی اپڑے۔ تے اوس حقیقی محبوب نوں ویکھے۔ پر ایہہ ممکن ای نہیں ہو سکدا۔ ایس لئی اوس دے دل وچ اک ہوک اٹھ دی اے اک پیڑ جم دی اے۔ تے اوہ چیکاں دل دیاں سوڑاں نال بھریاں ہندیاں نیں۔ حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں کول سوز تے تڑپ اپنی انتہا تے نیں۔ رد ہی دے قدرتی منظراں نال تے آپ نوں عشق سی۔ آپ دیاں علامتاں، تشبیہاں تے استعارے ای اوتھوں لئے گئے نیں جتھے تڑپ، سوز تے جدائی دا احساس موجود اے۔ سسی پنوں دے قصے دیاں کرداراں نوں اوہناں نے سامنے رکھیا اے۔ سسی دیاں چیکاں تے اوس دی بے بسی، اوس دا تڑفنا

Marfat.com

تے ترٹ ترٹ کے اڈیاں رگڑ رگڑ کے انھیریاں دے وچ "پنل" دی تلاش
وچ رہتے کھلے دب کے مرجانا، فراق تے پیڑ دا انتہائی سمبل اے ۔

مفت خرید کرے کوئی سانوں تے حال ڈیوے سجن دا ،
بیں دیہاڑے دے سجن سد ہارے ہے ضعف اندر کوں کھاندا
سے ملھاں پٹیاں سینہ ہٹیاں تے زخم کھڑا چیلا ندا ،
یا ہجوں پیر فریدن یار دے ساڈی دیدن کوئی نہ لہندا

اندرلے زخم ملھاں تے پٹیاں نال ول نہیں ہندے۔ اوتھے کوئی وی علاج کارگر ثابت نہیں ہندا۔ ہاں جے محبوب دا دیدار ہو جاوے تے سارے ای کم سر خاندے نیں۔

سانوں پنل ول گھر ڈوسدھایا۔ تن موکھ مار یا سر سول تایا
ڈونگر ڈراون ڈکھڑے ستاون۔ ڈینہ ہیں بلائیں کر ٹول آون
بن ڈھول سکڑے سوڑے نہ بھاون۔ گھر بار ڈسدا سارا پرایا
یاں فیر ۔

پنل تھیوں پاندھی یارا ، چھڈ کے کلہڑی بروچ

تے ایس کافی دے اخیر لے دو شعر ۔

برہوں بلائیں سنجھ صیاحیں ، دم دم آہیں نکلن دھاہیں
سیج فرید نہ بھاندی یارا ۔ لگڑی چوٹ اندر وچ ،

حضرت شاہ حسینؒ تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں رانجھاتے رانجھن کوک کوک کے ایس دکھ درد دا پرچار کیتا اے۔ ایسے طراں حضرت خواجہ فریدؒ ہوراں کدی کدی "چاک" داناں دی لیا اے پر اکثر اوقات تھلاں دے اوس کردار ـــــ پنل ـــ دا ای ذکر کردے نیں۔ تے پنوں دے نال نال ای اک ویرانی تے اجاڑ احساس دے اتے طاری ہو جاندا اے۔ شاید ایسے ویران تے لٹے پٹے سمبل ہتھوں اک "ادبی اداسی" دی اوہناں وچ جم پئی اے ۔

روہی ڈھڈی تتڑی مٹھڑی ٹرلوسال پیر پیادی

اوچڑے ٹبڑے کوہ طور والے دل کوں فرحت زیادی
ویخ دلبر دے قدماں ڈٹھیاں بدھی پریت وفادی،
گھڑلی عجز نیاز فریدا پریتم جم دی لادی

روہی دی ساری دی ساری ویرانی ایس ڈوہڑے وچ موجود اے۔ تے ایس دی وجہ اوہ مخلص دل اے جندے وچ جدائی دی پیڑ اک اک ساہ نال بہتی ہندی جاندی اے۔ سادگی تے خلوص دی انتہا تھلڑے ڈوہڑے وچ دی موجود اے ؎

ہر ویلے ہے تانگھ دلبر دی تے رو رو کانگ اڈاراں
فالاں پاواں قاصد بھیجاں، تھی گیا حال بیماراں
یار باجھوں ہن جیون کوڑے اندر درد ہزاراں،
غلام فرید ہیں روواں اینویں جیویں وچھڑی کونج قطاراں

ریگستانی علاقے دی اک نشانی کھجور دا درخت اے۔ نہ ای اوہ چھانویں ہندا اے تے نہ ای کوئی اوہدی چھاں ہندی اے۔ تے ہوا جنی تتی ہووے گی تے گرمی جنی زوراں تے ہووے اوہ درخت اوناں ای ہرا ہووے گا تے کھجوراں اونیاں ای مٹھیاں ہون گیاں۔ حضرت غلام فرید ہوراں کول ایہہ مقامی درخت دا ورتاوا وی لبھدا اے۔ ؎

اچیاں لمیاں لعل کھجوراں اتے پتر جنہاں دے سوہنے
جس دے نال پریت اساڈی اوہ یار نظر نہ آوے،
گلیاں ساکوں سنج وی ڈسیون اتے وھڑا کھاون آوے
غلام فرید اُنھ کی وسناں جنھے یار نظر نہ آوے،

کھجور دا درخت وی اک بے بس درخت ہندا اے۔ بغیر پانی تے کھاد توں ہرا کچور، دھپے سڑدا بلدا اے تے پھل دیندا اے۔ سزا ڈھیر اے تے پھل انتہائی مٹھا۔ پتر ساوے ای نیں۔ ٹاہلیاں تے ککراں نالوں سرکڈھواں درخت اے ایس لئی، "حقیقت" دے نیڑے اوس نوں آکھ دے نیں۔ نالے اچا لما ہون دی حیثیت نال

خود دار دی اے۔ تے فیر آپ سڑدا مردا اے پر لوکاں لئی مٹھیاں کھجیاں دیندا اے۔

حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی ظاہری عبادت تے زور دتا اے۔ جیویں ہر صوفی دے ذکر وچ ایہہ گل آئی اے کہ اندرلی دنیا دے نال نال اوہ باہرلی دنیا دی سجاوٹ دی ضروری آکھ دے نیں۔ حضرت خواجہ فریدؒ ہوراں ہنڈیاں دیاں حقاں تے بڑا ای زور دتا اے۔ کیوں جے چشتیہ سلسلے وچ اک دل نوں ٹٹن توں بچا لینا سو حجاں دے برابر اے۔ پر نال نال اللہ دے حقوق دی ادھناں دی نظر وچ رہے نیں ـــ نماز، روزہ، زکواۃ تے حج تے وی دھیان رکھیا نیں۔ توحید توں علاوہ دین دے باقی ایہو ای رکن رہ جاندے نیں۔ ؎

وڈے ویلے اٹھی کے سیاں ساز وضو بیٹھیاں مٹ گھماون
تے جُڑ جُڑ لاون میل مکھن پیندیاں ڈولے دیہہ سوعاتِ چلاون
میں جیہاں بدکار نکمیاں فریدا ودیاں در در لوٹ بھنواون
ازلوں بھاگ تنہاندڑے منھے جیہڑیاں سیج تنے یار منواون

سر گھی ویلے دا اٹھنا حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول وی ہے وے۔ تے ایس انھیرے دی عبادت نوں ای سب توں وڈیری تے عمدہ عبادت آکھیا جاندا اے۔ باقی مسئلے وی لبھ جاندے نیں۔

Marfat.com

پنجابی دی صوفیانہ شاعری

Marfat.com

Marfat.com

شعر تے شاعری کیہ نیں؟

تصوف، اُتے پہلے تے دوجے باب وچ بڑی ای تفصیل نال تے کھلار دیں گل ہوئی اے۔ ایتھے پہلاں شاعری دا تعین کریئے تے فیر صوفیانہ شاعری تے پنجابی دی صوفیانہ شاعری دل دھیان کراں گے کہ شاعری نے تصوف نوں تے تصوف نے شاعری نوں کیہ دتا اے۔

شعر کیہ اے؟ افلاطون نے شعر نوں نقالی تے تقلید آکھیا اے تے شاعرنوں نقال - ایس، ایچ، بوچر اپنی کتاب ارسطو دا نظریۂ شاعری نے فن لطیف وچ لکھدا اے کہ شاعری نری کائنات دی نقالی نہیں اے بلکہ ایس توں مراد ایہو جیہی نقالی اے جس طراں دی کہ اشیاء وی ہو سکدی اے - یونان وچ "نقالی" دا لفظ شاعری یاں شعر واسطے ایس لئی استعمال ہندا سی کہ او تھے اوس ویلے ڈرامے دا فن عروج تے سی - ڈرامہ واقعی "اصل" دی نقل ہندا اے۔ ایس لئی ڈرامہ نوں THRICELY REMOVED FROM REALITY دا نعرہ لایا گیا۔ پر ہولی ہولی ایہہ ڈرامہ زندگی دی تنقید بن دا گیا۔ میتھیو آرنلڈ توں ایہہ رنگ نمایاں ہندا ہویا نظر آوندا اے۔ بلکہ اوس ویلے توں ای ایس نوں زندگی دی تفسیر تاں تعبیر کردا گیا۔ مجنوں گورکھپوری ہوری شاعری دا تعلق شروع توں ای انسان دی حیاتی دیاں غرضاں تے مقصداں نال جوڑدے نیں تے اوس لئی اوہ زمانے دا تعین وی کردیندے نیں کہ خرافیات (Mythology) ایس دا سب توں پہلا دور اے۔ بہرحال فطرت نے سچائی دے اظہار لئی دو ای طریقے سامنے آوندے نیں اک داخلی ——— اندرلا ——— تے دوجا خارجی ——— باہرلا ——— اک تے اوہ کہ جدے وچ چیزاں، تاریخ یاں واقعیاں نوں نرا حالتاں دے

Marfat.com

ذکر نال ای سچائی دے نال دس دتا جاوے، تے دوجا اوہ طریقہ کہ اوس دی تصویر ایس طراں کھچ دتی جاوے کہ سنن یاں پڑھن والا یاں تے اوس توں لطف اندوز ہووے۔ یاں عبرت حاصل کرے یاں مزا لووے۔ ایہہ دوجی گل ای فنونِ لطیفہ ——— (FINE ARTS) دتج آوندی اے۔ فنونِ لطیفہ دا ای ایہہ کم اے کہ اوہ انسان دے دماغی، وجدانی تے روحانی حصّیاں نوں مسرت تے خوشی نال ہمکنار کرے تے قوت دیوے۔ تے جے ایسے داناں اسی آکھ لیئے کہ شعر اے تے غلط نہیں ہون لگا۔ ذرا دکھو وکھریاں نظریاں تے نظر ماریئے تے گل ہور کھل کے سامنے آجائے گی۔

ڈاکٹر جانسن[1] ہوری آکھ دے نیں کہ "ایہہ ایہو جیہا فن اے جیہڑا عقل تے تخیل دی مدد نال مسرت تے خوشی دا جوڑ سچائی نال لاندا اے"

"شعر خیالاں دی اچیائی دی جیہہ اے" ——— شیلے (Adrfence of Poetry)۔

"شعر اصل وچ انسان تے فطرت دا عکس اے جیہڑا کہ شدید جذبیاں نال آپنے آپ ای نکل آوندا اے" ——— ورڈز ورتھ (Lyrecal Ballads)

"شعر سائنس دی ضد اے۔ ایس دا بنیادی مقصد مسرت تے خوشی اپڑنا اے نہ کہ سچائی تے صداقت"۔ کالرج (Beographia Literaria XIV)

"شعر سچائی، حسن تے قدرت دے نال عشق دے اظہار داناں اے۔ ایس دا درک تخیل تے تصور دے ذریعے ہندا اے۔ تے ایس دی زبان دا توازن، یکسانیت وچ اختلاف دے اصول دا تابع اے"۔ ——— لی۔ ہنٹ (IMAGINATION and FANCY)

۱۔ ایہہ حوالے جناب عبدالقادر سرور ہوراں دی کتاب "جدید اردو شاعری" چوں لئے گئے نیں۔

Marfat.com

"شعر لفظاں دا ایہو جیہا ورتاوا اے کہ ایہدے توں تخیل دی دھوکا کھا جائے اک تصویر بنان والا رنگ دی مدد نال جیہڑا کم کردا اے اوس نوں لفظاں وچ بیان کرن دا ناں شعر یاں شاعری اے"۔

(Essay on Milton) میکالے

"شاعری زندگی دی تنقید اے پر اوہناں اصولاں دے تحت جیہڑے کہ شاعرانہ سچائی تے شاعرانہ حسن نے مقرر کردتے نیں"۔

(Study of Poetry) میتھیو آرنلڈ

"شعر مترنم خیال اے"۔ کارلائل (Heroes and Hero Worship)

"شعر محسوسات نے خیالاں دے تخیلی اظہار دا ناں اے"

(Human Tragedy)

"شعر اک ایہو جیہی متوازن تے خیالی زبان اے جیہڑی کہ مذاق، اختراع، خیالات تے جذبیاں نوں ظاہر کردی اے"۔ ای۔سی اسٹڈمن۔

(Nature and Element of Poetry)

ابن رشیق ہوری کتاب العمدۃ وچ لکھدے نیں کہ "شعر ایہو جیہا کلام اے جیہڑا کہ ارادے نال لکھیا گیا ہووے۔ تے نال ای موزوں تے مقفیٰ دی ہووے"

"شعر اک ایہو جیہا فن اے جدے وچ طبیعت (جذبیاں)، روایت (نقالی) تے ذکاوت (تخیل) نوں دخل ہندا اے"۔ قاضی عبدالعزیز جرجانی۔ (محیط باب شعر)

"ادب دیاں کتاباں وچ شعر دی جیہڑی تعریف کیتی گئی اے۔ اوہو ای ساریاں ادباں تے زباناں تے جاوی اے۔ کہ کلام موزوں ہووے تے آکھن والے نے ایہہ ارادے نال موزوں کیتا ہووے"۔ مولانا شبلی نعمانی۔ (شعر العجم)

"شاعری جس طراں کہ دو ہزار سال پہلاں آکھیا گیا سی، کہ اک طراں دی نقالی اے"۔ مولانا حالی۔ (مقدمہ شعر و شاعری)

امریکہ دا مشہور ادیب تے نقاد والڈو امرسن لکھدا اے کہ شاعری نوں اسی

Marfat.com

معجزہ سمجھ دے آں. مکھی پھلاں تے اُڈدی اے ۔ایہناں چوں اس تے خوشبو حاصل کردی اے ۔ پر ایس رس تے خوشبوتوں بعد اک بالکل ای نویں شے پیش کردی اے. جنوں کہ شہد یاں ماکھی آکھدے نیں۔ اک ماہر کیمیا آکسیجن تے ہائیڈروجن نوں ملاکے توں بعد فیر اوہناں نوں وکھریاں وکھریاں نہیں کرسکدا بلکہ پانی بنا کے ساہنوں دے دیندا اے ۔ ایسے طراں اک شاعر لوکاں دیاں گلاں سن دا اے۔ تے فطرت دیاں ساریاں جلوہ نمایاں دل کھُب کے نظراں بھجا ندا اے۔ ایس لئی نہیں کہ جو اوس نے ویکھیا اے اوس نوں اوسے طراں ای پیش کر دیوے بلکہ ایس لئی کہ اک نویں تے شاندار شے پیش کرے یاں پیدا کرے۔ چیزاں دی روح نوں ظاہر کرنا، مادی جسماں تے ظاہری ہیئتیاں نوں اکھاں توں اوہلے کر دیتا تے اوس اصلی چیز نوں جیہڑی ایہناں چیزاں نوں زندہ رکھدی اے ۔معلوم کرن دی کوشش دا ناں شاعری اے ۔ ایس دا اک اک لفظ نظم وچ ہندا اے ۔اک شاعر اک گھنٹے وچ اینا ں کو تجربہ حاصل کرلیندا اے ۔کہ اوس دے نیڑے رہن والا بندہ اوہو تجربہ ستر ورہیاں وچ وی نہیں حاصل کرسکدا۔ ایسے لئی کلدانی زرتشت دے ناں نال ایہہ تعریف لائی گئی اے کہ " شاعر آون والی دنیار زمانے) دا ترجمان ہندا اے ۔ جدا کم ایہہ ہندا اے کہ اللہ تے مادے دے وچکار گفتگو کرے۔ اجنبی تے غیر معمولی فطرتاں نوں مانوس تے چھیتی ای سمجھ وچ آون طریقے نال پیش کرے تے اوہناں غیر مانوس چیزاں نوں دنیا دیاں مانوس چیزاں وچ شامل کرلوے "۔ ایمرسن نے آکھیا اے کہ شاعری بندے لئی تسلی تے اطمینان دا کم دیندی اے۔ انسان اک خاص حد دے اندر، حقیر تے تنگ فضا وچ رہندا اے ۔سدھراں، وہماں، تکلیفاں، سیاست، ذاتی جھگڑے، تے گندیاں حرکتاں وچ پھسیا رہن ہتھوں اوہ آپنیاں چنگیاں تے عمدہ خصلتاں تے قوتاں کولوں واقف نہیں رہندا ۔ شاعر اگے آوندا اے تے اوہ ایس حجاب توں پردہ چک دیندا اے ۔ لی ہنٹ نے لکھیا اے ۔کہ شاعر نوں سب توں بہتی جس شے دی ورتن دی لوڑ پیندی اے ۔ اوہ محبت تے صداقت ہن تے جدے کولوں اوس نوں

Marfat.com

پرہیز ورتنی چاہی دی اے اوہ جھوٹ تے وقتی گلاں ہن ۔ کالرج آکھدا اے کہ میں آپنیاں لکھتاں دی وجہوں کسے فائدے یاں مشہوری دا خواہش مند نہیں آں۔ ایہناں دونواں توں بغیر دی میں سمجھنا آں کہ میںوں بہت سارا حصّہ لبھ گیا اے۔ شاعری بذاتِ خود میرے لئی بہت ای وڈا انعام اے۔ ایس نے میریاں پریشانیاں وچ میںوں تسلّی دتی تے میریاں خوشیاں نوں ہور ای بہتاتے نفیس بنادتا میری تنہائی نوں قیمتی تے دلفریب بنادتا اے۔ تے سب توں وڈی گل جیہڑی میرے وچ جم پئی اوہ اینہہ کہ میںوں شاعری نے مجبور کردتا کہ میں ماحول دی ہر شے وچوں حسن تے سچائی دی تلاش کراں ۔ ولیم ورڈز ورتھ شاعر بارے لکھ دا اے کہ اوہ اک انسان اے تے اک انسان نال ای گلاں باتاں کردا اے۔ اک ایہو جیہا انسان جدے محسوس کرن دی لطافت تے شگفتگی، جدا جوش تے مروّت جس دی انسان دی فطرت بارے معلومات تے جس دی روح عام انسان دے مقابلے وچ بہت ای زیادہ وسیع تے کھلی تے کھلری ہوئی ہندی اے۔ اک ایہو جیہا انسان آپنیاں جذبیاں تے احساساں وچ ای ڈبیا تے کھبیا رہو دے ۔ جیہڑا کہ دوجیاں دی نسبت اپنی ای ہستی دے اوس جوہر دی تلاش وچ جیہڑا کہ اوہدے وچ ہندا اے ۔ لگیا رہندا اے تے خوش رہندا اے ۔ کائنات تے فطرت وچ جو جو حالتاں تے کیفیتاں جم دیاں رہندیاں نیں اوہ اوہناں دے خیالاں کولوں لطف اندوز ہندا رہندا اے تے جے ایہناں دا دنیا وچ گھاٹا ہووے تے اوہ اپنی طبیعت تے احساس دی اکھان سبھوں مجبور ہو جاندا اے تے ایہناں نوں آپ پیدا کرن دی کوشش کردا اے ۔ ایہناں صفتاں توں علاوہ اوہدے کول اک صفت تے خوبی ہور وی ہندی اے ۔ کہ اوہ غائب دیاں چیزاں کولوں دی اثر قبول کردا اے جس طراں کہ حاضر چیزاں کولوں ۔ ہزلٹ نے شاعری نوں تخیل تے جذبات داناں دتا اے ۔ مشہور جرمن فلسفی مان نے شاعری نوں انسان دی مادری زبان قرار دتا اے یعنی سادگی تے معصومیت ای حقیقی شاعری دی جان اے ـــــ

Marfat.com

پیٹر آکھدا اے کہ شاعری اصل وچ چیزاں دے اوس تعلق دے اظہار دا
ناں اے جیہڑا کہ روح دے نال قائم ہندا اے ۔

مولانا عبدالحی ہوری آکھ دے نیں کہ انسان دے دل وچ کسے شے دے دیکھن، سُنن یاں کسے حالت یاں واقعے دے پیش آن نال ذوق تے شوق، عشق تے محبت، حیرانگی تے تعجب، طیش تے غصہ، دُکھ تے درد، دیاں جیہڑیاں کیفیتاں یاں حالتاں جم دیاں نیں اوہناں نوں ایس طراں موزوں کرکے ادا کر دینا کہ جیہڑا اثر اوس دے دل تے ہویا سی اوہو اثر ای دوجیاں دے دل تے ہووے۔ ایہہ شاعری اے۔ سڈنی نے شاعری نوں انسانی علماں دی دائی داناں دتا اے ۔

جان اسٹورٹ مل آکھدا اے کہ شاعری ایہو جیہاں خیالاں تے لفظاں داناں اے جنہاں وچ جذبیاں نوں بے ساختگی نال ظاہر کردتا جاوے ۔

والس ڈنٹن دا قول اے کہ شاعری جذبیاں تے موسیقیت نال بھری ہوئی زبان وچ انسانی شعور دے محسوس تے جمالیاتی اظہار داناں اے ۔

ایہہ جنیاں وی تعریفاں شعر تے شاعری دیاں ہویاں ایہناں دا لب لباب ایہہ ویے کہ شاعری موزوں تے موسیقیت نال پُر لفظاں وچ دل دیاں جذبیاں نوں ظاہر کرن داناں اے ۔ ایتھے اک سوال جم پیندا اے کہ جذبیاں جذبے کیہ ہندے نیں ۔ ہندوستان دیاں پرانیاں کتاباں دل نظر مارئیے تے سنسکرت وچ ایہناں دی تفصیل اچ لبھ دی اے ۔

۱۔ شرنگار ۔ ایہدے وچ پیار تے محبت دے جذبے آوندے نیں ۔ ایہدیاں وی اگوں دو قسماں کردتیاں گیاں نیں را سینوگ یعنی وصل دی حالت دا جذبہ (۲) ویوگ یعنی جدائی تے فراق دے جذبے ۔

۲۔ ہاسیہ ۔ ایہدے وچ مذاحیہ تے ہاسے دے جذبے آوندے نیں ۔

۳۔ کرن ۔ ایتھے سوز تے گداز دیاں جذبیاں دیاں گلاں لبھدیاں نیں ۔

Marfat.com

۴۔ رودر ۔ ایہدے وچ کوڑتے غصّے ولے جذبات ہندے نیں ۔
۵۔ ویر ۔ بہادری، دلیری تے شجاعت دیاں جذبیاں دا ناں اے ۔
۶۔ بھیانک۔ ایتھے خوف، ہراس تے ڈر سہم دے جذبے آوندے نیں۔
۷۔ بی بھتس۔ نفرت دے اظہار دے جذبے ۔
۸۔ اَدبھت۔ حیرانگی تے تعجب دے جذبیاں دا ناں اے ۔
۹۔ شانت ۔ سکون، اطمینان تے اصلی تے حقیقی خوشی دے جذبے۔

جے ایہناں تے ای اکتفا کر لیئے تے ایہہ ثابت ہندا اے کہ جذبہ اک داخلی شے وے۔ یاں کم از کم دماغ دی کسے رگ وچ کوئی جذبہ موجود نہیں ہندا۔ ایس لئی جذبیاں نال پُر شاعری (i) داخلی شاعری ہووے گی (ii) اوہدے وچ گھٹ گھٹ اتلے جذبے ضرور ہون گے۔ داخلی یاں اندر لے جذبیاں دی شاعری لئی کجھ گلاں بڑیاں ای ضروری نیں۔ کہ اوہدے وچ جذبے ہون پر شریف جذبے ہون ۔ حیوانی جذبیاں دی تھاں شاعری وچ نہیں ہندی۔ سچائی تے صداقت ہووے۔ موسیقیت تے سُر آہنگ تے لَے ہووے تے حسن تے حسنِ بیان ہووے ۔ ایہہ گلاں جدوں شاعری وچ آجان تے اوہ شاعری فیر آپے ای اک خاص تھاں تے اپڑ کے یاں تے فلسفیانہ بن جاندی اے تے یاں فیر صوفیانہ۔ اک شاعر دا ذاتی تے اپنا مشاہدہ جدوں اجتماع وچ آوندا اے تے جے اوہ جذبہ عام اے تے عام انسانا ں وچ وی ہے وے تے فیر اوہ چھیتی ای مقبول ہو جاوے گا۔ تے جے اوہ جذبہ عام دلاں وچ نہیں ہو سکدا تے اوہ فلسفیانہ ہو جاوے گا۔ نہیں تاں صوفیانہ ۔

تصوف تے شاعری

شاعری تے بحث کر لین توں بعد ساڈے سامنے تصوف تے شاعری دو نویں ای کھل کے آ گئے نیں۔ ہن ایہناں دونواں دا میل ملاپ تے سنگم دی تاریخ ول نظر مارا گے۔ تے ساہنوں پتہ لگے گا کہ شاعر کیوں مجبور ہو جاندا اے۔ کہ اوہ شعر آکھے یاں اک صوفی اپنی

اندر لی دنیا دی ہواڑ کڈھن لئی شاعری دا سہارا کیوں لیندا اے۔ ایہہ گل تے منّی ہوئی اے کہ تصوف انسانی دل دی اک کیفیت دا ناں اے۔ اک سرور تے وجدان نال بھری ہوئی کیفیت۔ شاعری تے بحث ہوئی تے ایہہ گل ساڈے سامنے آئی کہ دل دیاں پیڑاں کڈھن لئی اک شخص شاعر بن جاندا اے۔ اک صوفی دی حقیقی مسرّت دی تلاش وچ گواچیا رہندا اے تے اک شاعر دی اوسے خوشی دی تلاش لئی شعراں دی دنیا سجاندا اے تے اوہ ایس نوں اپنا گواچیا ہویا چوڑا بنا کے لبھدا رہندا اے۔ جس طراں دی اصلی تے کدی نہ مُکن والی تسلی تے اطمینان لئی اک صوفی بے چین تے بے قرار رہندا اے اوسے طراں اک شاعر دی پاگل ہندا اے کہ کسے پاسے اوس نوں کوئی تے قرار لبھے تے ایسے قریبی مشابہت دی وجہوں شاعری تے تصوف اک دوجے دے بہت ای نیڑے ہو جاندے نیں۔ "تصوف شاعرانہ وجد دی اک شکل اے تے شاعری صوفیانہ ذوق دی اک والہانہ صورت" بن جاندی اے۔ ہر صوفی ذوقِ شعر نال تے ہر شاعر تصوف نال فطری لگاؤ رکھدا اے۔ فارسی شاعری دے سارے ای نقاد ایس تے متفق نیں کہ فارسی شاعری اوس ویلے تک بے جان سی جدوں تک کہ اوہدے وچ صوفیانہ افکار داخل نہیں سن ہوئے۔ اِیج دی جیویں ذکر ہویا کہ شاعری جذبات تے اوہ وی محبت تے پیار دے جذبات نوں ظاہر کرن دا ناں اے تے تصوف وچ وی محبت تے پیار ای اصل نیں۔ شعر توں بہتر کوئی طریقہ[1] نہیں جدے نال آپنیاں جذبیاں دا اظہار کیتا جا سکے۔ ایس لئی صوفیاں نے شاعری نوں اپنایا تے فارسی شاعری وچ ای تصوف دا عمل دخل شروع ہو جاندا اے۔

سلطان ابوسعید ابوالخیرؒ (متوفی ۔ ۴۴۰ھ) فارسی دے پہلے شاعر نیں جنہاں

---

۱ فلسفہ و شعر کی اور حقیقت ہے کیا
صرفِ تمنا جسے کہہ نہ سکیں روبرو

نے تصوف دا ور تادا شعراں وچ کیتا اے۔ اگے تے فیر مولانا جامیؒ تے حکیم سنائیؒ
جیہے عظیم صوفی شاعر لبھ دے نیں۔ حکیم سنائیؒ تے نرے شاعر ای سن جدوں تصوف
نال اوہناں دا دل واقف ہو گیا تے فیر دوہرا رنگ سامنے آگیا۔ مولانا رومیؒ نے
مثنوی معنوی حکیم سنائیؒ ہوراں دی کتاب "حدیقہ" سامنے رکھ کے ای لکھی
اے ؎ نیم بوشی کردہ ام من نیم خام ۔ از حکیم غزنوی بشنو تمام
حکیم سنائیؒ تے مولانا رومیؒ توں بعد جنہاں سب توں بہتی شہرت پائی اوہ حضرت خواجہ
عطارؒ ہن جنہاں دی مثنوی "منطق الطیر" بڑی ای مقبول ہوئی۔ حکیم سنائیؒ ہوراں
جذبے دے نال نال فلسفے توں وی جگہ دتی اے تے حضرت خواجہ فرید الدین عطارؒ نے
فلسفۂ وحدت الوجود دی تشریح شاعری دے وچ کھول کے کیتی اے۔ اوہناں نے
استعاراتی زبان استعمال کیتی اے۔ تے فیر عراقیؒ، سعدیؒ، شبستریؒ، حضرت خسروؒ،
شاہ نعمت اللہؒ، مغربیؒ تے خواجہ حافظؒ نے تصوف نوں اوہناں مقاماں نال واقف
کروادتا جنھے کہ حیرت تے محویت، استغراق تے بقا تے دوجے مسئلے سامنے
آگئے۔ ایتھے تک اپڑ دیاں اپڑ دیاں شاعری وچ تشبیہاں تے استعارے
دوہرے مطلباں والے ہو گئے یعنی اصطلاحی صورت اختیار کر گئے۔ ——
مجازی رنگ ہور تے حقیقی رنگ ہور۔ ایس دوہرے پن دی وجہوں شاعری وچ
معنویت تے گہرائی جم پئی تے تصوف نے فارسی شاعری نوں مالا مال کر دتا۔ شاعری
تصوف ہو گئی تے تصوف شاعری۔ اردو تے فارسی دے ہر شاعر نے بھانویں اوہ صوفی
اے تے بھانویں نہیں، صوفیانہ اصطلاحاں دا استعمال ضرور کیتا اے۔ اردو
وچ میر تقی، خواجہ آتش، داغ دہلوی، مومن دہلوی، ذوق تے ہور کئیں اک شاعر
صوفی تے بالکل ای نہیں پر اوہناں کول وی صوفیانہ جھلکیاں لبھ جاندیاں نیں ——
اردو دی جدید شاعری تے آزاد شاعری وچ جیہڑی رمزیت، اختصار تے استعاراتی
انداز اے اوہ دی ایسے ای تاریخی فکر دا نتیجہ اے۔ پنجابی وچ پیر فضل گل دبیل تے
شمع و پروانہ دیاں گلاں کرن والا شاعر اے پر اوہناں دی غزل وچ دی صوفیانہ اشارے

Marfat.com

لبھ جاندے ہیں تے اوہ اکو شعر ساری غزل تے بھارا ہو جاندا اے ۔

میں اک اک اوہدے پل اتوں سو سو ل قدردی وار دیاں
جس رایتں ملیاں رون لئی دو گھڑیاں پچھلے پہر دیاں

یاں عشقِ حقیقی دا ذکر ایس ساری غزل نہیں اے پر مطلع اکھے تصوف دا مطلع بن جاندا اے ۔

پے جائے جے یار دی دس کدھرے طالب ٹرکے سراں دے بھار ملدے
چڑھ کے کوئی سولی اتے جا ملدے، کوئی پہنچ کے بیٹھ تلوار ملدے،

مجاز تے حقیقت وچ کیہ فرق اے ؟ مجاز دا مطلب ایہہ وے کہ کوئی ایہو جیہا لفظ ورت لینا، جدے باہر لے معنے ہور ہون تے اندر لے ہور۔ تے حقیقت وچ ایہہ گل نہیں ہندی بلکہ اوس دا ظاہر تے باطن لغوی تے اصطلاحی دونواں لحاظاں نال اکو ای ہندا اے۔ ایسے طراں اک "مجازی" صوفی تے "حقیقی" صوفی وچ وی ایہو ای فرق ہو جاندا اے ۔ مجازی صوفی اوہ ہندے نیں جیہڑے کہ دنیاوی تے ظاہری لحاظ نال اک مجاز قائم کر لیندے نیں تے فیر اوس راہیں حقیقت تک اپڑ جاندے نیں تے جیہڑے نرے مجاز وچ ای پھسے رہ جاندے نیں اوہ فیر کسے پاسے جوگے نہیں رہندے ۔ دوجے اوہ صوفی ہندے نیں جیہڑے کہ ظاہری مجاز قائم نہیں کردے یاں قائم کر کے تے بڑی ای چھیتی اوس توں اگے لنگھ جاندے نیں ۔ دونواں صورتاں وچ حسن یاں خوبصورتی نوں عقلی لحاظ نالوں پہلاں جس نال پچھانیا جاندا اے ۔ تے فیر جدوں حواس خمسہ دی پھڑ وچ اوہ آجاوے تے فیر اوس نوں عقلی لحاظ نال من لیا پیندا اے ۔ فیر مادی یاں حسی گلاں پچھے رہ جاندیاں نیں ۔ تے وجدان اگے آجاندا اے ۔

انگریزی ادب دی ابتدا ما فوق الفطرت (Super natural) گلاں توں ہوئی ۔ آرتھر تے بیوولف دیاں داستاناں توں انگریزی ادب شروع ہویا ۔ تے حقیقت تے فطرت تک اپڑ دیاں اپڑ دیاں اوس نوں چھ ست سو ورہے لگے ۔

عربی شاعری دی ابتدا خارجی شاعری ــ رزمیہ ــ توں ہوئی ۔ البتہ مرثیے وچ داخلی شاعری دے عنصر موجود سن پر اوہ وی۔ ذاتی حد تک دے احساس تک ۔ اردو شاعری دی مثنوی توں شروع ہندی اے ۔ اگاں سلطان محمد قلی قطب شاہ تے ولی دکنی آوندے نیں ۔ حضرت امیر خسروؒ تے دکنی دور وچ جنگا بھلا فاصلہ اے ۔ سلطان کول تے داخلی رنگ موجود ای نہیں اے تے ناں ای سارے دا سارا داخلی رنگ ای ولی دکنی کول موجود اے ۔ پر پنجابی ادب دی ابتدا ای مذہب توں ہوئی ۔ بھانویں اوہ جوگیاں دا دور ہووے تے بھانویں ناتھاں دا تے تصوف نال روشناس کروان والے شیخ العالم حضرت فریدالدین مسعود گنج شکرؒ ہن ۔ صوفیانہ مسئلیاں دا ذکر مفصل ہو چکیا اے ۔ ایس لئی ایتھے تصوف نے ایہناں مسئلیاں توں دکھ ہوکے شاعری نوں کیہ دتا اے ؟ اسی ایہہ ویکھاں گے ۔ شاعری ناں اے جذبیاں نوں پیش کرن دا ۔ جذبے دو طراں دے ہوندے نیں ۔ (۱) حیوانی یاں کثیف ۔ (۲) انسانی یا لطیف ۔ تے ایہناں دونواں دا مرکز تے منبع دل ای ہندا اے ۔ یعنی دل ای انسانی پنڈے دا ایسا مقام ہندا اے جتھے کہ ہر طراں دے جذبے جنم لیندے نیں ۔ یعنی حیوانی ، سفلی تے ودھیا تے اچے دونویں جذبیاں دی جمن دی تھاں ایہو لہو دا لوتھڑا ای ہندا اے ۔ یعنی پرسوال ایہہ پیدا ہندا اے کہ باہر نکلن لگیاں یاں جدوں ایناں دا اظہار ہندا اے تے فیر رنگ دکھو دکھرے کس طراں ہو جاندے نیں ۔ ایس دی وجہ دل دی صفائی تے پاکیزگی ہندی اے ۔ پاکیزگی تے صفائی کتھوں تے کیویں آوندی اے ۔ ایس لئی دکھ تے درد نوں بنیادی تھاں دتی جاندی اے ۔ دکھ درد نال دل مٹ جاندا اے یاں ٹٹ جاندا اے ۔ ٹٹیا ہویا دل اوہ لیاں پرلیاں گلاں نہیں کردا بلکہ اپنی حالت تے روندا اے تے یاں فیر چیکاں مار دا اے ۔ تے ایہہ رونا تے چیکنا ای سچے موزوں تے سدھے راہیں پے جاوے گا تے اوہ شاعری ہو جاوے گی ۔ تے جے اوہ اتھراں مجازی محبوب لئی ہون گیاں تے عام شاعری ، نہیں تاں حقیقی ۔ صوفیانہ شاعری جنم لووے گی ۔ دل دے ٹٹن تے محروم ہو جان وچوں اک طراں دی نرمی

تصوف ہتھوں ای فارسی شاعری نوں لبھی تے ایسے تصوف ہتھوں ای اردو شاعری نوں۔ تصوف نے اخلاق نوں اُچا کیتا، اخلاقاں نوں سنوار یا تے نفس نوں مارن دی تعلیم دتی۔ ایسے طراں تصوف نے شاعری دے اخلاق نوں وی اچیاں کیتا تے شاعری دی غلاظت ــ نفس ــ نوں مکا دتا یاں مکا دین دی پوری پوری کوشش کیتی اے۔ دل داٹُٹنا عشق چوں محرومی دا نتیجہ ہندا اے۔ اک حقیقی عاشق دی اوسے طراں تڑپ ہندا اے جس طراں کہ اک مجازی تے دنیاوی عاشق۔ پر دونواں کول پیڑ تے چیکن دا انداز وکھرا وکھرا ہندا اے ؎

تازہ خلش رقابت دی فیر ہوگئی فیر ہوگئے اشک دے پھٹ سجرے
پتہ رین پئے سجری کشمکش دا نیرے مخملی دامن دے وٹ سجرے

پیر فضل ہوراں ایس شعر وچ محبوب دی مادی تے ظاہری حالت تے وصل دی مجازی کیفیت دا ذکر کیتا اے۔ جدوں کہ ایسے وصل دا ذکر اک صوفی کردا اے تے گل اہنج وی بن جاندی اے ؎

رودن پٹن کوں سمجھوں شادی۔ سنج بر جھر جھنگ ڈسم آبادی

عشرہ محرم ساڈڑی عید

خواجہ غلام فریدؒ دیاں ایہناں مصرعیاں وچ دکھ دا تے وصل دا حقیقی تے مثبت انداز لبھدا اے۔ شاعری وچ درد تے سوز تے اُنج وی ہندا ای اے یاں ہونا ای چاہی دا اے پر تصوف نے شاعری نوں خلوص نال وی مالا مال کردتا تے خلوص نال پُرسوز تے گداز نے پنجابی شاعری نوں دوہرا سوہنا کردتا۔ گشتہ ہوراں دا ایہہ شعر ؎

مکی حد پریم دی آن ایتھے گلاں عشق نے اہ وکھا لیاں دو،
اساں لباں نوں چمیا دو واری سفنے وچ توں دتیاں گالیاں دو

ایہہ خلوص تے نہیں اے پرسوز دی نہیں اے۔ سدھی سادی واردات اے عشق دی۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ بڑا سوز اک ان کھی کلی اے تے مخلص گداز کھڑ یا ہو یا پھل اے۔ تے

Marfat.com

غلط نہیں ہون لگا۔ سوز تے گداز ای دِل دیاں تھلڑیاں تہوان دیاں داستاناں دی ساڈے سامنے لیا رکھدا اے۔ جیویں حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں ایہہ ڈوہڑہ اے ؎

کُل بلائیں جنگل دیاں یارو بھج لاش سسی تے پیاں،
تڑپھدا ڈیکھ کے لاش سسّی دی تے حیران کھلوتیاں رہیاں
سسّی آکھیا کھاؤ تے ناں شرماؤ میں تاں دعوت دیندی پیاں
اے اکھیں میڈیاں محفوظ رکھا ہے راہ کیچ دا ڈیندی پیاں

ایسے خلوص تے سوز نئیں حضرت علی حیدرؒ ہوراں نوں ویکھ لوو تے یاں فیر حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی ساری ای شاعری ایں خلوص نال بھری ہوئی اے۔

صوفی نے مجازی محبوب دی تھاں تے پیریاں مُرشد نوں پھڑیا۔ ایہہ پیر طریقت اوہنا لئی قبلہ تے کعبہ بن گیا تے زلفاں تے بھنوریاں دی دنیا وچوں نکل کے حقیقی تجلّی دیاں گھیر گھمّاؤں نال اوہ روشناس ہوگیا۔ محبوبِ مجازی لئی انداز تے طرزِ بیان ہور طراں دا ہندا اے جیویں ؎

اجے ہونٹاں وچ ان چھوئیاں کلیاں دے رس ،ر
اجے باہواں وچ سجریاں شاخاں دی ہلور ،ر
اجے ساہواں وچ سہیلیاں دے ساہواں دی ہوڑ

تے ایسے ہوڑ تے ان چھوئیاں کلیاں وچ جدوں تصوف دی چاشنی تے صوفی خیال شامل ہو جاندا اے۔ تے فیر گل تے بیان دا رنگ ای بدل کے رہ جاندا اے۔

سادگی تے موسیقیت یاں ترنم دی شاعری دی جان گنیا جاندا اے۔ تے تصوف نے ہر ادب دی شاعری نوں ایہہ چیزاں تے خوبیاں دتیاں نیں۔ پنجابی شاعری دی ابتدا ای تصوف توں ہوئی پر دوجے ای شاعر ——— حضرت شاہ حسینؒ ——— توں ترنم تے آہنگ نے پنجابی شاعری وچ اپنا دخل شروع کر دتا تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں دے دور توں باقاعدہ طریقے ایہہ ردم شاعری وچ جم پئی۔ حضرت علی حیدرؒ ہوری ایں موسیقیت

Marfat.com

وتح وارث شاہؒ ہوراں دے ہم پلّہ گنے جاندے نیں۔

Marfat.com

کتابیات

۱۔ ابیاتِ علی حیدرؒ	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۳ء
۲۔ ابیات سلطان باہوؒ	مرتبہ عبدالمجید بھٹی	کراچی	۱۹۶۷ء
۳۔ ابیات سلطان باہوؒ	مرتبہ فضل دین	لاہور	
۴۔ احسن القصص	مولوی غلام رسولؒ	لاہور	۱۹۶۱ء
۵۔ اولیائے سرحد	نصراللہ خاں نصر	کراچی	
۶۔ اسلامی تصوّف	عبدالرحیم	لاہور	طبع اوّل
۷۔ ایک اسلام	ڈاکٹر غلام جیلانی برق	لاہور	۱۹۵۳ء
۸۔ اللہ کی عادت	ڈاکٹر غلام جیلانی برق	لاہور	۱۹۵۵ء
۹۔ آبِ کوثر	شیخ محمد اکرام	لاہور	۱۹۵۸ء
۱۰۔ اخبار الاخیار	عبدالحق محدث دہلویؒ	لاہور	۱۹۵۸ء
۱۱۔ اسلام کا نظریہ اخلاق	مظہرالدین صدیقی	لاہور	۱۹۵۵ء
۱۲۔ اسلام کی بنیادی حقیقتیں	مظہرالدین صدیقی	لاہور	۱۹۵۵ء
۱۳۔ اسلام اور مذاہبِ عالم	مظہرالدین صدیقی	لاہور	طبع اوّل
۱۴۔ افکارِ غزالی	محمد حنیف ندوی	لاہور	۱۹۵۶ء
۱۵۔ انوارِ سبحانی	حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ	مظفرگڑھ	۱۹۵۶ء
۱۶۔ الکمال	خورشید حسین بخاری	لاہور	۱۹۶۷ء
۱۷۔ اخلاق اور فلسفۂ اخلاق	محمد حفظ الرحمٰن	دہلی	۱۹۵۰ء
۱۸۔ السماع	عبدالرحمٰن سلمیٰ	دہلی	۱۹۲۷ء

۱۹- اک تارا	عبدالمجید بھٹی	لاہور	۱۹۶۲ء
۲۰- آئینۂ معرفت	سید اعجاز حسین	الہ آباد	۱۹۳۲ء
۲۱- اسلام اور موسیقی		لاہور	۱۹۵۶ء
۲۲- انسائیکلوپیڈیا آف اسلام		لائڈن	۱۹۱۱-۱۹۳۸ء
۲۳- انسائیکلوپیڈیا آف بریٹینیکا		شکاگو	۱۹۶۹ء
۲۴- انسائیکلوپیڈیا آف امریکانا		نیویارک	۱۹۴۹ء
۲۵- اسلام میں مذہبی فکر کی تشکیل جدید	علامہ اقبالؒ	کراچی	۱۹۵۱ء
۲۶- بول فریدی	مرتبہ فقیر محمد فقیرؔ	لاہور	۱۹۶۵ء
۲۷- بابا فرید گنج شکرؒ	سید نصیر احمد جامعی	لاہور	۱۹۶۲ء
۲۸- بہاءالدین زکریا ملتانیؒ	نور احمد خاں فریدی	ملتان	
۲۹- بزم صوفیہ	سید صباح الدین عبدالرحمٰن	اعظم گڑھ	۱۹۴۹ء
۳۰- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ	ڈاکٹر موہن سنگھ	لاہور	
۳۱- پنجابی ادب	محمد سرور	کراچی	۱۹۵۴ء
۳۲- پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ	عبدالغفور قریشی	لاہور	۱۹۵۶ء
۳۳- پنجابی ادب کی مختصر تاریخ	احمد حسین قریشی	لاہور	۱۹۶۴ء
۳۴- پنجابی ادب و تاریخ	شمیم چوہدری	لاہور	
۳۵- پنجابی شاعراں دا تذکرہ	مولا بخش کشتہ	لاہور	۱۹۶۰ء
۳۶- پنجاب میں اُردو	حافظ محمود شیرانی	لاہور	۱۹۶۲ء
۳۷- پنجاب رنگ	شفیع عقیل	لاہور	۱۹۶۸ء
۳۸- پنجابی دے صوفی شاعر	ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن	لاہور	۱۹۶۶ء
۳۹- پنج گنج	میاں محمد بوٹا	لاہور	

Marfat.com

۴۰-	تحقیقاتِ چشتی	نور احمد چشتی	لاہور	۱۹۶۴ء
۴۱-	تذکرۂ صوفیائے پنجاب	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	
۴۲-	تذکرۂ صوفیائے سرحد	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	۱۹۶۶ء
۴۳-	تذکرۂ صوفیائے سندھ	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	
۴۴-	تذکرۂ صوفیائے بنگال	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	
۴۵-	تذکرۂ علمائے ہند	رحمٰن علی	لکھنؤ	۱۹۶۵ء
۴۶-	تذکرہ اولیائے ہند	مرزا محمد دہلوی	علی گڑھ	۱۹۱۴ء
۴۷-	تاریخ مشائخِ چشت	خلیق احمد نظامی	دہلی	۱۹۵۳ء
۴۸-	تصوّف، اشغال و فلسفہ	حضرت شاہ ولی اللہ	کراچی	۱۹۶۶ء
۴۹-	تاریخِ تصوّف قبل از اسلام	بشیر احمد ڈار	لاہور	۱۹۶۲ء
۵۰-	تاریخِ تصوّف،	رئیس احمد جعفری	لاہور	۱۹۵۰ء
۵۱-	تصوّف اور اردو شاعری	صفی حیدر دانش	لاہور	۱۹۴۸ء
۵۲-	تصوّف اسلام	عبدالماجد دریا آبادی	اعظم گڑھ	۱۹۴۸ء
۵۳-	تعارفِ قرآنی	امیر عبدالرحمٰن	لاہور	۱۹۵۳ء
۵۴-	تاریخ فلسفۂ اسلام	ترجمہ محمد ہادی	لاہور	۱۹۳۶ء
۵۵-	تفسیرِ احمدی	سرسید احمد خاں	ندارد	
۵۶-	تفسیرِ ماجدی	مولانا عبدالماجد دریا آبادی	ندارد	
۵۷-	ترجمہ فتاوائے عزیزیہ جلد دوم		لاہور	
۵۸-	ترجمہ فتوحاتِ مکیہ	ابنِ عربیؒ	کانپور	
۵۹-	جاالحق و زہق الباطل	احمد یار خاں	گجرات	۱۹۴۴ء
۶۰-	حجۃ اللہ البالغہ	حضرت شاہ ولی اللہ	کراچی	

Marfat.com

۶۱-	حقیقتِ توحید	امین احسن اصلاحی	لاہور	۱۹۵۲ء
۶۲-	حقیقتِ شرک	امین احسن اصلاحی	لاہور	۱۹۵۲ء
۶۳-	تحفۂ پنجاب (۳ جلد)	رچرڈ ٹمپل	لاہور	
۶۴-	خواتین	محمد اسلم جے راجپوری	دہلی	۱۹۵۱ء
۶۵-	دیوانِ کشتہ	مولا بخش کشتہ	لاہور	۱۹۶۴ء
۶۶-	داستانِ دانش	خلیفہ عبدالحکیم	لاہور	
۶۷-	ڈوہنگے پنڈے	پیر فضل	لاہور	۱۹۶۵ء
۶۸-	رسالۃ السماع	ابو منصور بغدادی	ندارد	
۶۹-	سرائیکی شاعری	کیفی جام پوری	ملتان	۱۹۶۹ء
۷۰-	سیف الملوک	حضرت میاں محمد بخش	لاہور	
۷۱	سفینۃ الاولیاء	شہزادہ داراشکوہ	کراچی	۱۹۶۱ء
۷۲-	سوانح مولانا رومؒ	مولانا شبلی نعمانی	کراچی	۱۹۵۲ء
۷۳-	شریعت اور طریقت	مولانا اشرف علی تھانویؒ	راولپنڈی	ندارد
۷۴-	صراط التوحید	صباح الدین	اعظم گڑھ	۱۹۶۴ء
۷۵-	علمِ تصوف	عباد اللہ اختر	لاہور	۱۹۵۱ء
۷۶-	عقائد و اعمال	مظہر الدین صدیقی	لاہور	۱۹۵۵ء
۷۷-	علم الکتاب	خواجہ میر درد	دہلی	۱۹۶۴ء
۷۸-	علم الکلام	محمد ادریس	ملتان	
۷۹-	فلسفۂ تعلیم الاسلام	سید حمید	دہلی	۱۹۳۴ء
۸۰-	فضائلِ ذکر	محمد زکریا	ملتان	
۸۱-	فصوص الحکم	ابنِ عربیؒ	حیدرآباد	۱۹۴۲ء

Marfat.com

۸۲-	مدح الاسماع	محمد بن احمد	لکھنو	
۸۳-	فلسفۂ عجم (ترجمہ)	اقبالؒ	حیدر آباد دکن	۱۹۴۴ء
۸۴-	فیصلہ وحدت الوجود والشہود		دہلی	۱۹۳۱ء
۸۵-	کشف المحجوب	حضرت سید علی ہجویریؒ	لاہور	۱۹۶۶ء
۸۶-	کتاب التوحید	محمد بن عبدالوہاب	کراچی	طبع اوّل
۸۷-	کافیاں خواجہ غلام فریدؒ	حضرت خواجہ غلام فریدؒ	ملتان	۱۹۳۵ء
۸۸-	کافیاں شاہ حسینؒ	ترجمہ عبدالمجید بھٹی	لاہور	۱۹۶۱ء
۸۹-	کلیاتِ علی حیدرؒ	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۳ء
۹۰-	کلیاتِ بلھے شاہؒ	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۷۰ء
۹۱-	کسکارلے	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۳ء
۹۲-	کیا موجودہ تصوّف اسلامی ہے؟	ضیار احمد	ندارد	
۹۳-	قرآن اور تصوّف	میر ولی الدین	دہلی	۱۹۴۸ء
۹۴-	قرآن اور تعمیرِ سیرت	میر ولی الدین	دہلی	۱۹۵۲ء
۹۵	گمراہ صوفی	ابوالفرج عبدالرحمٰن	(پیتر بخن ایونیو کلکتہ)	
۹۶-	گرو گرنتھ اور اُردو	عباد اللہ گیانی	لاہور	۱۹۶۶ء
۹۷-	مراۃ الشعراء	عبدالرحمٰن	لاہور	۱۹۵۰ء
۹۸-	مذاہبِ عالم	احمد عباد اللہ	کراچی	طبع اوّل
۹۹-	مواتے	فقر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۹ء
۱۰۰-	مہاراجہ رنجیت سنگھ	سیتا رام کوہلی	الہ آباد	۱۹۳۳ء
۱۰۱-	مسلم ثقافت ہندوستان میں	عبدالمجید سالک	لاہور	۱۹۵۵ء
۱۰۲-	مسئلہ تقدیر	مولانا اشرف علی تھانویؒ	لاہور	۱۹۵۳ء
۱۰۳-	نظریۂ توحید	برہان احمد فاروقی	لاہور	۱۹۴۷ء

Marfat.com

۱۰۴-	ہمعات	حضرت شاہ ولی اللہ لاہور	۱۹۶۴ء
۱۰۵-	ہندوستانی فلسفہ (جلد اول و دوم چہارم)	ڈاکٹر رادھا کرشنا دہلی	۱۹۵۶ء
۱۰۶-	وارث نرا وارث	سرفراز حسین قاضی گوجرانوالہ	۱۹۷۱ء
۱۰۷-	یہودی تصوف کے عمومی رجحانات	ترجمہ سوئم کراچی	۱۹۵۵ء

رسالے

۱۰۸-	ماہنامہ تصوف	جون ۱۹۲۲ء، ستمبر ۱۹۲۲ء
۱۰۹	نیرنگ خیال ——— اقبال نمبر	
۱۱۰-	ماہنامہ صوفی	نومبر ۱۹۲۲ء، اپریل ۱۹۳۱ء
۱۱۱-	ادبی دنیا	اگست ۱۹۴۳ء
۱۱۲-	رسالہ سلسبیل	۱۹۶۳ء تول اگانہہ
۱۱۳-	صحیفہ	

انگریزی کتب

ARISTOTLE'S ETHICS	GRANI-S.ALEXANDER	LONDON	91
BUDDHISM	DAVID PHYE.	CAMBRIDGE	
BEFORE AFTER SOCRATES-CORNFORD.		CAMBRIDGE	193
BHAKTI-YOGA	SWAMIVIVEKANANDA.	LUCKNOW	193
DIALOGUES OF PLATO.(2 VOES)	TOWELT. B.	NEWYORK	193
ENTERING THE KINGDOM	TAMES ALLEM.	NEWYORK	
GUIDE TO THE PHILOSOPHY MORLS AND POLITICS -	TOOD.	LONDON	19
HUMAN SOCIETY IN	THICS OF POLITICS. RUSSELL.	LONDON	19
INFLUENCE OF ISLAM ON	INDIAN CULTURE-TARE CHAND.	ALLAHABAD.	
ISLAMIC	S.ICHADABA SH.	KARACHI	19
INDIAN PHILOSOPHY(2VOLS)	RADHA KRISNAN.	LONDORY	19
LORD SREEKRISHNA	M.L. SEN.	CALCUTTA	
LEGACY OF ISLAM	R.A. NICCOLSON.	NEW YORK	
MUSLIM THOUGHT,ITS ORIGIN	ACHIEVEMENT	M.M.SHARIF.	LAHORE 19
MYSTICISM	EVELYN UNDERHILL.		LONDON 19
MUSLIM THOURHI-	ITS-SOURCE-S.MUZAFFARUDDIN	NADVI.	LHR 19
MYSTIC TENDENCIES IN	ZAHURUDDIN.AHMAD.		BOMBY 19
MUTADDID'S CONCEPTION OF TALOHEED.	DR. BORHANUDDIN.		LAHORE 19
MAN'S HEED OF METAPHYSIC	SCHOPENHAUR.		LONDOM 19

MAN AGAINST HIMSELF	K. MENNINGER.	NEW YORK	1938
ORIENTAL MYSTICEIM	E.H PALONER.	LONDON	1938
OUT LINES OF IDAMIC CUTTER	A.M.A SHUSHTRY.	BANGLORE	1938
PERSONALITY	G.W.A	NEWYORK	1937
PEACE OF MIND	T.L. LIELEMAN.	NEW YORK	1949
RABIA THE MYSTIC	M. SMITH.	LONDON	1928
REVELATION OF DILINELOVE	LADYJULIAN.	LONDON	1923
SUFISM	A.T. ARBERRY.	LONDON	1950
SUFISM SAINL	T.A. SUBHAN.	LAHORE	
STUDIES IN TASAWWUF	KHAWAJA KHAN		1923
SRI SANKARARYA	C.M. KRISHNA SWAMY.	MADRAS	
THE TEACHING OF BUDDHA	DHARMAPALA	MADRAS	
THE MYSTICS OF ISLAM	NICLSON.	NEW YORK	
THE TEWS THEIR HISTORY, CULTURE RELIGION (2 VOLS)	LOUIS.	NEW YORK	1949
THE WORLD THE INDIVIDUAL	ROYCE	LONDON	1900
TAHLILINAFSI	A.H. ALWI.		
THE CULTURAL HERILAGE	PAKISTAN. S.M. AKRAM.	CAHRE	
UNDERSTANDING HUMAN	A. ADLER.	LONDON	1929

تصوّف

پنجابی دے صوفی شاعر

پروفیسر سرفراز حسین قاضی

عزیز بک ڈپو ○ چوک اُردو بازار ○ لاہور